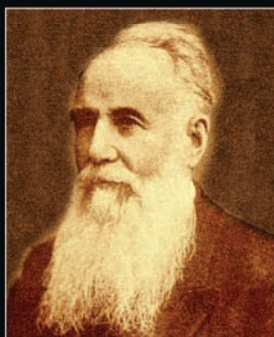
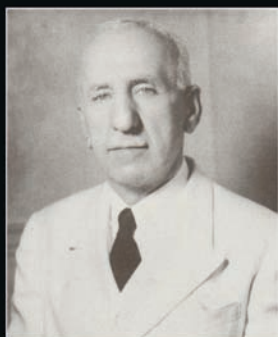
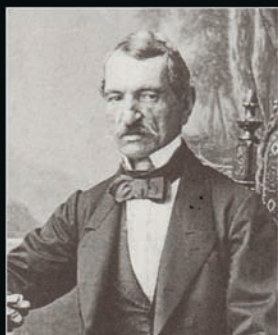

ДВА ВЕКА МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Уредници
Чедомир Попов
Драгољуб Р. Живојиновић
Слободан Г. Марковић

Београд
2013

2 **века**
МОДЕРНЕ СРПСКЕ
ДИПЛОМАТИЈЕ

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
SPECIAL EDITIONS 121

BICENTENARY OF MODERN SERBIAN DIPLOMACY

Editors

Čedomir Popov
Dragoljub R. Živojinović
Slobodan G. Markovich

Editor-in-chief

Dušan T. Bataković
Director of the Institute for Balkan Studies, SASA

BELGRADE
2015

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 121

ДВА ВЕКА МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Уредници

Чедомир Попов
Драгољуб Р. Живојиновић
Слободан Г. Марковић

Одговорни уредник

Душан Т. Батаковић
директор Балканолошког института САНУ

БЕОГРАД
2015

Издавачи:

Балканолошки институт САНУ
Српска академија наука и уметности
Кнез Михаилова 35/IV, Београд
www.balkaninstitut.com, e-mail: balkinst@bi.sanu.ac.rs

Publishers:

Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade
www.balkaninstitut.com, e-mail: balkinst@bi.sanu.ac.rs

Друго издање
Second edition

ISBN 978-86-7179-079-6

Успомени на академика Чедомира Попова
(1936–2012)

Садржај

Драгољуб Р. Живојиновић Слободан Г. Марковић <i>Обележавање два века модерне српске дипломатије</i>	11
Вук Јеремић <i>Појед на два века уназад</i>	17
Устаничка Србија, Кнежевина и Краљевина Србија (1804–1918)	
Чедомир Попов <i>Међународни положај, сјољна полијтика и дипломатија Србије 1804–1878</i>	27
Мирослав Перишић <i>Оснивање Министарства сјољних полова Србије 1811. године</i>	61
Радомир Ј. Поповић <i>Идеал независности и нужности аутономије. Настајак српске нововековне државе 1788/1804–1833. године</i>	69
Ђорђе Н. Лопичић <i>Краћи појед конзуларних односа Србије 1804–1918</i>	89
Слободан Г. Марковић <i>Порекло и домести Савета кнеза Чарлориског, Плана Француског Заха и Зах-Гарашаниновог Начертанија</i>	103
Мирослав Перишић <i>Трст – међународна осматрачница Краљевине Србије</i>	137
Милош Ковић <i>Србија у борби за ојстјанак, 1903–1914</i>	145
Драгољуб Р. Живојиновић <i>Србија и Лондонски пакт 1915. године</i>	159
Душан Т. Батаковић <i>Сјара Србија (Косовски вилајет) у српској дипломатији (1878–1912)</i>	173
Краљевина СХС/Југославија и њена дипломатија (1918–1945)	
Миладин Милошевић <i>Српски појсци у дипломатији Краљевине Србије и Краљевине Југославије</i>	195

Станислав Сретеновић

Слабости заштитицице, неизвесности штићеника: француско-српски односи, 1918–1940. 209

Комунистичка Југославија и њена дипломатија (1945–1991)**Војислав Павловић**

Идеолошки корени Титоове спољне политишке. Југославија као део совјетске интересне сфере. 223

Александар Животић

Између великих сила и идеје балканској јединства. Југословенска политика на Балкану (1945–1948). 265

Јован Чавошки

Почеци дипломатских односа Југославије и Кине и успостављање југословенско-кинеских дипломатских односа 1954–1955. 285

Дилеме историје српске дипломатије**Љубодраг Димић**

Историја српске дипломатије: ошварање историографске теме 305

Чедомир Антић

Српска дипломатија и модерност 327

Косовско питање**Душан Т. Багаковић**

Распад СФРЈ, Србија и интернационализација косовској питања. 337

Додаци

Списак министара иностраних дела/спољних послова:

Кнежевина и Краљевина Србија, Краљевина СХС/Југославија, комунистичка Југославија, Савезна Република Југославија, Државна заједница Србија и Црна Гора и Република Србија. 389

Преглед посланстава и почасних консулата Краљевине Србије почетком 1912 . . . 397

Историјске карте 401

Слике Музеја српске дипломатије 406

Слике српских дипломата-писаца 409

Слике српских и југословенских министара иностраних дела и посланика 411

Аутори сталне изложбене поставке Музеја модерне српске дипломатије 416

Индекс (С. Тадић) 420

Contents

Dragoljub R. Živojinović Slobodan G. Markovich <i>Marking the Bicentenary of Modern Serbian Diplomacy.</i>	14
Vuk Jeremić <i>A View: Two Centuries Back.</i>	21
Serbia in the Age of the Serbian Revolution, the Principality of Serbia and the Kingdom of Serbia (1804–1918)	
Čedomir Popov <i>The International Position, Foreign Policy and Diplomacy of Serbia 1804–1878.</i>	27
Miroslav Perišić <i>The Foundation of the Ministry of Foreign Affairs of Serbia in 1811.</i>	61
Radomir J. Popović <i>The Ideal of Independence versus the Necessity of Autonomy. The Establishment of the Serbian Modern State in the period 1788/1804–1833.</i>	73
Djordje N. Lopičić <i>An Overview of Consular Relations of Serbia 1804–1918.</i>	89
Slobodan G. Markovich <i>The Origins and Achievements of Conseils of Prince Czartorysky, The Plan of František Zach and Zach-Garashanin's Načertanije</i>	103
Miroslav Perišić <i>Trieste: an International Watchtower of the Kingdom of Serbia.</i>	137
Miloš Ković <i>Serbia in Struggle for Survival (1903–1914)</i>	145
Dragoljub R. Živojinović <i>Serbia and the London Pact of 1915.</i>	159
Dušan T. Bataković <i>Old Serbia (Vilayet of Kosovo) in Serbian Diplomacy (1878–1912)</i>	173
The Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes/ Yugoslavia and her Diplomacy (1918–1945)	
Miladin Milošević <i>Serbian Writers as Diplomats of the Kingdoms of Serbia and Yugoslavia.</i>	195

Stanislav Sretenović

The Weakness of Protector, the Uncertainty of Protégé: Franco-Serbian Relations, 1918–1940 209

Communist Yugoslavia and her Diplomacy (1945–1991)**Vojislav Pavlović**

Ideological Origins of Tito's Foreign Policy. Yugoslavia as Part of the Soviet Sphere of Interest. 223

Aleksandar Životić

Between Great Powers and the Idea of Balkan Unity. Yugoslav Policy in the Balkans. 265

Jovan Čavoški

Beginnings of Diplomatic Relations between Yugoslavia and China and the Establishment of Yugoslav-Chinese Diplomatic Relations 1954–1955 285

Dilemmas in the History of Serbian Diplomacy**Ljubodrag Dimić**

History of Serbian Diplomacy: opening of a historiographic topic 305

Čedomir Antić

Serbian Diplomacy and Modernity. 327

The Kosovo Question**Dušan T. Bataković**

The Dismemberment of the SFR of Yugoslavia, Serbia and the Internationalisation of the Kosovo Question. 337

Appendixes

List of Ministers of Foreign Affairs:

The Principality and the Kingdom of Serbia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, Communist Yugoslavia and FR Yugoslavia, the State Union of Serbia and Montenegro and the Republic of Serbia 389

List of Legations and Honorary Consulates of the Kingdom of Serbia at the beginning of 1912 397

Historical Maps 401

Photos of the Museum of Serbian Diplomacy 406

Photos of Serbian Diplomats-Writers 409

Photos of Serbian and Yugoslav Ministers of Foreign Affairs and Ministers 411

Authors of the Permanent Exhibition of Modern Serbian Diplomacy 418

Index (S. Tadić) 420

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ДВА ВЕКА МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

У последњим годинама Српске револуције, 8/20. фебруара 1811. успостављена су прва српска попечитељства (министарства), укључујући и министарство иностраних дјела, чиме је образована и прва влада у модерној српској историји. Тим поводом, два века касније, Министарство спољних послова Србије је, на залагање г. Вука Јеремића, донело одлуку да се овај догађај обележи на одговарајући и свечан начин.

Током 2011. године, Министарство спољних послова Србије организовало је три догађаја под насловом „јуче, данас, сутра.“ Први скуп („јуче“) је уприличен 7. маја 2011. у здању Министарства спољних послова Србије. Био је то научни скуп на коме су узели учешће српски историчари који се баве изучавањем спољне политике Србије и Југославије, као и истакнуте бивше дипломате Југославије и Србије. Пред нама је сада тематски зборник инициран на овом скупу. Зборник садржи 17 научних радова историчара који се баве повесницом и спољном политиком Кнежевине и Краљевине Србије, Краљевине Југославије и комунистичке Југославије.

Упоредо с припремом скупа образован је „Савет за обележавање два века модерне српске дипломатије“ који је одржао прву седницу 5. марта 2011. Чланови Савета били су историчари, дипломате, и директори најважнијих архивских и музеолошких установа у Србији. Десет од петнаест аутора текстова у овом тематском зборнику били су и чланови Савета за обележавање два века модерне српске дипломатије и то: Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Душан Т. Батаковић, Слободан Г. Марковић, Мирослав Перишић, Миладин Милошевић, Ђорђе Лопичић, Љубодраг Димић, Војислав Павловић и Станислав Сретеновић. Поред њих у Савету су чланови били и, Бојан Димитријевић, Радослав Зеленовић, Предраг Ј. Марковић, Ана Столић, Триво Инђић и Никола Мирков.

Прву иницијативу да се ова важна годишњица обележи дао је др Мирослав Перишић, директор Архива Србије. Тадашњи министар спољних послова г. Вук Јеремић је затим изашао с два предлога: да се припреми документарни филм о два века модерне српске дипломатије, и да се отвори Музеј посвећен овој годишњици у просторијама МСП-а. Савет је усвојио оба предлога. Документарни филм о спољној политици Србије и Југославије припремила је Радио телевизија Србије. Аутор

је гђа Слађана Зарић, а филм је сниман у Београду, Бечу, Паризу, Лондону, Санкт Петербургу, Москви и Цариграду. Стручни консултант за историјске податке био је др Милош Ковић са Филозофског факултета у Београду. Филм је емитован 23. децембра 2011, и на Дан државности Србије 2012. године, а налази се у прилогу ове књиге у ДеВеДе формату.

Дана 26. априла 2012. Београд и Србија су добили Музеј српске дипломатије који је отворен у просторијама Министарства спољних послова говорима г. Бориса Тадића, председника Републике Србије од 2004 до 2012, г. Вука Јеремића, министра спољних послова Србије, и г. Слободана Г. Марковића, председника Савета за обележавање два века модерне српске дипломатије. Редовни састанци Савета одржавани су преко годину дана и желели бисмо да истакнемо посвећеност, стручност и свест о значају пројекта коју су чланови Савета показали од тренутка када је МСП изашао с предлогом да се Музеј образује, па све до последњих припрема за отварање Музеја.

Аутори поставке Музеја су академик Чедомир Попов, председник Матице српске, академик Драгољуб Р. Живојиновић, САНУ, проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет у Београду, др Војислав Павловић, Балканолошки институт САНУ и г. Триво Инђић, који су сви координатори изложбене поставке за поједине историјске епохе. Уз координаторе је за свако доба радио и ауторски тим. У тимовима су били: др Мирослав Перишић, директор Архива Србије, г. Миладин Милошевић, директор Архива Југославије, др Ана Столић, тадашњи директор Историјског музеја Србије, др Станислав Сретеновић из Института за савремену историју, др Душан Т. Батаковић, тадашњи амбасадор Србије у Републици Француској, др Ђорђе Лопичић, амбасадор у пензији, проф. др Слободан Г. Марковић, Факултет политичких наука и г. Александар Марковић из Архива Србије. Покретачки дух који је одлучујуће допринео да Музеј постане стварност припада координатору пројекта гђи Маји Раковић из МСП, аутор поставке је архитекта Озарија Марковић Лашић, а за графички дизајн је заслужан Небојша Васиљевић. Свима њима се најтоплије захваљујемо и овом приликом на изузетној сарадњи и посвећености пројекту. Сlike направљене пред отварање Музеја и списак аутора и сарадника налазе се у прилогу Зборника.

Савет је донео одлуку да се на основу радова изложених на научном скупу припреми тематски зборник под насловом *Два века модерне српске дипломатије*, и да се учесници и дискутантци с научног скупа позову да пошаљу прилоге. За уреднике су одређени академик Чедомир Попов, академик Драгољуб Р. Живојиновић и проф. др Слободан Г. Марковић. На тај начин, као производ обележавања два века српске дипломатија, остварена су сва три пројекта које је усвојио Савет: 1. Музеј српске дипломатије, 2. документарни филм РТС-а, и 3. Зборник пред нама. Текст који се налази на зидовима Музеја дело је истих историчара који су дали прилоге за овај Зборник и зато чине природну целину.

Зборник *Два века модерне српске дипломатије* отвара поједине сложене теме из дипломатске историје Србије и Југославије. Подељен је на пет целина. Први део односи се на настанак и развој српске дипломатије до 1918. године, други део на

Краљевину Југославију, трећи део на комунистичку Југославију, четврти на дилеме српске и југословенске историографије, а последњи, пети на косовско питање на прелому XX и XXI века. Уз већину чланака дата је веома исцрпна библиографија радова и наведене су домаће и стране архивске збирке у фуснотама и зато радови у овом Зборнику омогућују заинтересованом читаоцу да сам настави истраживање појединих тема из историје српске и југословенске дипломатије. Зборник даје преглед постигнућа и неуспеха српске и југословенске дипломатије и скреће пажњу на бројна отворена и неистражена питања. Прилози на крају дају илустративну, картографску и документарну подлогу чланцима и студијама из овог Зборника.

Фирми Меккен Ериксон Србија захвални смо на изради логоа скупа и дозволи да га употребимо у овој публикацији. Директору фирме, г. Срђану Шаперу, дугујемо захвалност на иницијативи да се годишњица обележи на прикладан начин и на подршци објављивању ове књиге. Посебну захвалност дугујемо Програмском архиву РТС и директору Телевизије Београд г. Николи Миркову који је омогућио да се уз овај Зборник дода и ДеВеДе с документарним филмом који је припремио РТС. Заводу за уџбенике и тадашњем директору др Милољубу Албијанићу захвални смо на дозволи да се у овој публикацији објаве карте из књиге *Дипломатиска историја Србије* Б. Љ. Поповића.

Да би се овај Зборник објавио морала су да се удруже два института Балканолошки институт САНУ и Институт за европске студије. Захваљујемо се директорима обају института др Душану Т. Батаковићу и др Драгану Лакићевићу на подршци у издавању овог тематског зборника.

Током израде пројекта и припреме садржаја за Музеј српске дипломатије посебну је преданост и енергију показао академик Чедомир Попов, председник Матице српске, који је и по најтежим временским приликама редовно долазио из Новог Сада у Београд и неуморно учествовао не пропутивши ни један састанак. На жалост, смрт га је спречила да учествује у завршним припремама овог Зборника у чијем је осмишљавању активно учествовао. Зато овај Зборник посвећујемо његовој успомени.

У Београду, 1. септембра 2013.

Драгољуб Р. Живојиновић
Слободан Г. Марковић

MARKING THE BICENTENARY OF MODERN SERBIAN DIPLOMACY

In the last years of the Serbian Revolution on February 8/20, 1811, the first Serbian ministries were established, including the Ministry of Foreign Affairs. It was thus that the first government was formed in modern Serbian history. Two centuries later on that occasion the Ministry of Foreign Affairs of Serbia at the initiative of Mr. Vuk Jeremić decided to mark this event in appropriate way.

During the course of 2011 the Ministry of Foreign Affairs organised three events entitled „yesterday, today, tomorrow.“ The first meeting („yesterday“) was held on May 7, 2011 in the building of the Ministry of Foreign Affairs of Serbia. It was a scholarly conference with participation of Serbian historians dealing with foreign policy of Serbia and Yugoslavia and distinguished former diplomats of Yugoslavia and Serbia. As a result we present a thematic collection of papers that was initiated at the conference. The collection of papers contains seventeen scholarly papers of historians dealing with history and foreign policy of the Principality and Kingdom of Serbia, Kingdom of Yugoslavia and Communist Yugoslavia.

Simultaneously with preparations for the meeting the Council for Bicentenary of Modern Serbian Diplomacy was formed. The Council held its first meeting on March 5, 2011. Members of the Council were historians, diplomats and directors of the most important archives and historical museums in Serbia. Ten out of fourteen authors in this collection were also members of the Board: Čedomir Popov, Dragoljub R. Živojinović, Dušan T. Bataković, Slobodan G. Markovich, Miroslav Perišić, Miladin Milošević. Djordje Lopičić, Ljubodrag Dimić, Vojislav Pavlović and Stanislav Sretenović. Members of the Council were also: Bojan Dimitrijević, Radoslav Zelenović, Predrag J. Marković, Ana Stolić, Trivo Indjić and Nikola Mirkov.

The first incentive to mark this important anniversary came from Dr. Miroslav Perišić, director of the Archives of Serbia. Then Minister of Foreign Affairs of Serbia Mr. Vuk Jeremić came out with two proposals: that a documentary film should be prepared on the bicentenary of modern Serbian diplomacy, and that a museum dedicated to this anniversary should be opened in the edifice of the Ministry of Foreign Affairs of Serbia. The Council accepted both proposals. A documentary film on foreign policy of Serbia and Yugoslavia was prepared by the Radio Television of Serbia. The author is Ms.

Sladjana Zarić and the documentary was prepared in Belgrade, Vienna, Paris, London, St. Petersburg, Moscow and Constantinople. The consultant for historical data was Dr. Miloš Ković of the University of Belgrade. It was aired by the Serbian Public Broadcaster on December 23, 2011, and on the Serbia National Day (February 15) in 2012. A DVD with the documentary is enclosed in this book and is available in two versions, in Serbian and in English.

On April 26, 2012 Belgrade and Serbia got another museum: the Museum of Serbian Diplomacy. It was opened in the edifice of the Ministry of Foreign Affairs by speeches of H. E. Boris Tadić, President of the Republic of Serbia from 2004 till 2012, H. E. Vuk Jeremić, Minister of Foreign Affairs of Serbia, and Dr. Slobodan G. Markovich, president of the Council for the Bicentenary of Modern Serbian Diplomacy. Regular meetings of the Council were held for more than a year. We would like to emphasize the dedication and commitment demonstrated by the members of the Council from the moment when the MFA first came out with the proposal that a museum should be formed to the last preparations for the opening of the Museum.

Authors of thematic rooms of the Museum are: Čedomir Popov, member of the Serbian Academy of Sciences and Arts and President of Matica Srpska, Dragoljub R. Živojinović, member of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Prof. Ljubodrag Dimić, University of Belgrade, Dr. Vojislav Pavlović, Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy and Mr. Trivo Indjić, former ambassador to Spain. Each of them was a co-ordinator for a particular historical epoch. Each co-ordinator also worked with several other members of the team including: Dr. Miroslav Perišić, director of the Archives of Serbia, Mr. Miladin Milošević, director of the Archives of Yugoslavia, Dr. Ana Stolić, then director of the Museum of History of Serbia, Dr. Stanislav Sretenović from the Institute for Contemporary History in Belgrade, Dr. Dušan T. Bataković, at the time the ambassador of Serbia to France (2009–2013), Dr. Djordje Lopičić, retired ambassador, Prof. Slobodan G. Markovich of the University of Belgrade and Mr. Aleksandar Marković of the Archives of Serbia. The *spiritus movens* for the establishment of the Museum was Ms. Maja Raković from the MFA who was project co-ordinator. The author of the design of the exhibition is architect Ozarija Marković Lašić, while Mr. Nebojša Vasiljević was in charge of its graphic design. We would like to cordially thank to all of them for their commitment to the project. Photos made on the eve of the opening of the Museum and the list of authors and contributors are enclosed in the appendix of this book.

After the scholarly conference the Council decided that panellists and participants in the debate at the conference should be invited to submit papers for a thematic collection of papers entitled *The Bicentenary of Modern Serbian Diplomacy* (in Serbian: *Два века модерне српске дипломатије*). It was decided that the editors of the collection would be members of the Serbian Academy of Sciences and Arts Čedomir Popov and Dragoljub R. Živojinović and Prof. Slobodan G. Markovich of the University of Belgrade. Consequently three projects accepted by the Council for the Bicentenary of Modern Serbian Diplomacy were realised: 1. The Museum of Modern Serbian Diplomacy, 2. the documentary film made by RTS, and 3. This thematic collection of papers. The text accompanying museum exhibition is the work of the same historians who have contributed to this volume and therefore these two narratives are very closely associated.

The collection *The Bicentenary of Modern Serbian Diplomacy* opens some complex topics from diplomatic history of Serbia and Yugoslavia. It is divided in five sections. The first part deals with emergence and development of Serbian diplomacy till 1918, the second refers to the Kingdom of Yugoslavia, the third to Communist Yugoslavia, the fourth to dilemmas of Serbian and Yugoslav historiographies, and the fifth to the Kosovo Question at the turn of the 20th and 21st centuries. Most of papers contain in footnotes very detailed references to bibliography and Serbian/Yugoslav and foreign archival sources and therefore they enable an interested reader to continue himself/herself research of particular topics from Serbian and Yugoslav diplomacies. The collection offers an overview of accomplishments and failures of Serbian and Yugoslav diplomacies. It also singles out numerous open questions and questions that have not been sufficiently analysed. Contributions in appendixes provide illustrative, cartographic and documentary note to papers and studies in the volume.

To company McCann Erickson Serbia we are thankful for providing logo of the event and for the permission to use it in this volume. To company's director Mr. Srdjan Šaper we owe gratitude for his initiative that anniversary should be properly marked and for his support to publish this book. We owe special thanks to the Programme Archives of RTS and to director of the Television Belgrade Mr. Nikola Mirkov for the permission to add to this volume a DVD with the documentary film prepared by RTS. To the Serbian Textbook Company and to its previous director Dr. Miloljub Albijanić we are thankful for their permission to reproduce in this volume maps from the book *Diplomatic History of Serbia* (Дипломатиска историја Србије) by B. Lj. Popović.

In order to publish this volume two institutes have joined their resources: the Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Institute for European Studies. We would like to thank to directors of both institutes Dr. Dušan T. Bataković and Dr. Dragan Lakićević for their support for the publication of this thematic collection of papers.

During the course of the project and preparations of the contents of the Museum of Serbian Diplomacy academician Čedomir Popov (1936–2012), president of Matica Srpska, demonstrated special commitment and energy. He regularly attended and tirelessly came from Novi Sad to Belgrade to all the meetings of the Council even under very harsh weather conditions. Unfortunately, death has prevented him to participate in final preparations of this volume which he had actively initiated and shaped. Therefore we dedicate this Collection to his memory.

Belgrade, September 1, 2013

Dragoljub R. Živojinović
Slobodan G. Markovich

ПОГЛЕД НА ДВА ВЕКА УНАЗАД

Два века након што се модерна српска дипломатија отиснула у свет у једном дрвеном чамцу под Београдском тврђавом, којим је преко Дунава вожд Карађорђе послао проту Матеју Ненадовића да затражи помоћ руског цара, и осам векова после Светог Саве, коме је приписана свевремена дефиниција геополитичког положаја Србије као Запада на Истоку и Истока на Западу – обележили смо 2011. и 2012. два века модерне српске дипломатије суочени с изазовима и питањима врло сличним онима који су себи постављали наши славни претходници.

У праскозорје Карађорђевог устанка српска дипломатија – после векова државног дисконтинуитета – пред собом је имала два велика задатка. Први, да устаницима обезбеди оружје и џебану; и, други, да у свету, који је тада од Србије био много даље него данас, пронађе оне који ће се својим речима и делима заузети за нас. Слично као и нама данас, судбина је одредила да генерацији устаника буду ближа и примењивија дипломатска искуства из времена страдања средњовековне државе него из златног доба њеног успона. Да им буде даљи понос Стефана Немање, који је склапао савез са великим Фридрихом Барабаросом, него вазалско балансирање мудрог Стефана Лазаревића. Да им буде блеђе сећање на Душанову силу него на жртвену дипломатију Оливере Лазаревић, која је после Косовске битке, зарад мира с Османском империјом, отишла у харем победника Бајазита Првог, човека који је погубио њеног оца кнеза Лазара.

Вековима касније – истина – не тражимо по свету оружје и џебану, али и даље трагамо за онима који ће се заузети за нас. Наравно, сличност ових изазова не значи да су Србија и њена дипломатија претходних 200 година стајале у месту. Али наводи нас да се упитамо нису ли неки српски усуди дати много пре, те да ли се два века српске дипломатије могу у најкраћем описати као борба воље против судбине, и да ли је готово иста спољнополитичка питања свака генерација морала изнова решавати за себе. Јер, као „кућа на путу“, како је писао Радован Самарџић, и данас нас многи од моћних виде као уски појас ничије земље на линији додира цивилизација.

Дубоко свестан тих околности био је и прота Матеја, док је на путу за Петроград, симболично изводећи српску дипломатију у свет, поредио тај првенац с Колумбовим открићем Америке. Вапијући на двору руског цара за помоћ устаницима, разумео је Прота како велика царства дипломатијом увећавају своју моћ, чак

и решавају унутрашње проблеме, док се мала својом дипломатијом углавном боре за опстанак. Знао је то и Миљко Радоњић, који 1811. године постаје први српски попечитељ иностраних дела, по чему обележавамо два века модерне српске дипломатије. Знао је то и мудри књаз Милош Обреновић, док је с Турцима у једној соби преговарао, у другој их митио, а напољу стрпљиво градио нову српску државу.

Кад год је Србија размишљала једнострано, кад год није настојала да усагласи све релевантне утицаје бивала је изложена страдању; кад год је успевала да успостави равнотежу – опстајала је и расла. Тога смо данас свесни и ми, док са зебњом и надом – „са својим осиротелим народом... као лађа на пучини великог океана“, како је говорио патријарх Арсеније Чарнојевић – трагамо за комадићем мирног мора, а стрепећи од бура и ломова. У временима која су пред нама, Србија ће поделити судбину света по томе што, као ни свет, из њих неће изаћи иста као што је ушла. Али, за разлику од неких срећнијих простора, ми се данас боримо за то да она из глобалног вихора изађе јача и боља знајући да уколико не будемо успешни постоји опасност да потпуно нестанемо и угасимо се у вртлогу историје.

Ипак, треба да нас охрабри чињеница да, смештени у средиште руже глобалних ветрова, нисмо први којима се то овде догађа. Управо зато треба да свој учинак меримо крупним аршинима наших славних претходника. Какву снагу визије нам је предао Илија Гарашанин, гледајући далеко у будућност у још неослобођене делове Србије? Какву нам је веру у победу завештао Никола Пашић када је ујесен 1915. са старим краљем у Призрену одлучио да се повуче преко Проклетија, знајући да тиме чини нешто што ће за последицу имати то да за неко време Србије неће бити на једином простору на коме је до тада постојала? Коначно, коју нам је своју последњу мисао предао на чување Александар Први Ујединитељ, док је у Марсељу падао као прва велика жртва фашистичког терора?

Свет који се данас пред нама рађа много више личи на онај из бурног доба друге половине XIX и прве половине XX века, него из времена равнотеже која су уследила. Данас у нашој непосредној близини израстају две велике, нама врло добро знане, силе. На северозападним вратима Балкана, из потреса глобалне финансијске кризе уздиже се немачки цин; на нашим југоисточним капијама, после целог века, поново се усправља Турска. Те две земље данас су наши партнери, али колико год марљиво радили на томе да са њима уклопимо своје интересе, они се са њиховим ипак не подударе до краја. Трећа сила – током историје наш најснажнији савезник Русија – има, гледано из наше перспективе, за разлику од претходне две, један недостатак. Географски нам је далеко.

Данас је свет много мањи него што је био нашим претходницима. Захваљујући технолошком напретку, данас и добро и зло, када крену пут Србије, стижу овде брже него икад. Зато су данас наше могућности веће, али и наше грешке могу да буду кобније. Имајући то у виду, српска дипломатија данас мора да ради на више паралелних поља. Она широм света брани наше право на неповредивост уставних граница и заштиту интереса својих сународника који живе у оквиру и ван њих; придобија подршку за прикључење Србије савременој европској породици народа; успоставља мостове сарадње према бројним земљама, чак и оним у којима нам

врата нису увек била широко отворена; она данас има важно место и у економској обнови Србије у једном новом времену, у коме Стаљин вероватно више не би питао колико папа има дивизија, већ колики му је привредни раст. Уверен сам да, када би српска дипломатија само један од поменутих елемената занемарила на рачун осталих, наш државни брод не би наставио да плови правом линијом. При томе знамо да велике земље таквима чини то што су велике. Мале земље већим не чине њихове димензије, већ њихова промишљеност, прагматизам, родољубље и могућност да у сваком тренутку сарађују са што је могуће већим бројем партнера. У неизвесним временима која очекују човечанство, наши најјачи адути не могу бити ни у оружју нити у економској снази, јер је немамо довољно, већ у луцидности наших идеја, као и мудрости и стрпљењу да их упркос свим тешкоћама спроводимо у дело.

Страдали смо кад год нисмо разумевали природу тектонских померања у свету. Успевали смо кад смо је разумели и имали вештине да, јашући на таласима промена, искористимо њихову снагу. Кад год смо имали храбрости да испловимо с наших обала, у отаџбину смо се враћали с капиталом који нас је чинио релевантнијим и на европској и на светској позорници. Кад год смо у свом окружењу предњачили у уређењу државе, хармонизацији друштва и економском просперитету, наша реч се више чула, наше идеје налазиле плодно тле, а наши сународници ван наших граница уживали већа права.

На жалост, ни наша генерација није поштеђена старих усуда. Када је у октобру 2000. године дошло до успостављања демократске власти, били смо уверени да и Србија и регион улазе у фазу равноправне сарадње, хармоније и напретка. У остварење тог циља, уложили смо велике напоре, рекао бих као мало која друга земља на свом путу у Европску унију, путу којим ћемо, упркос тешкоћама, наставити да корачамо. Али тешко је не приметити – 13 година касније – да је Србија неупоредиво више променила свој однос у позитивном смеру према окружењу, него што се догодило супротно.

И поред великих изазова, мислим да нема разлога да будемо обесхрабрани и да одустанемо од намере да играмо активну улогу на међународној позорници. Многи су сумњали да ћемо успети да постанемо прва држава западног Балкана која ће председавати ОЕБС-ом, кључном организацијом северне хемисфере за безбедност и поштовање демократских стандарда. Мало ко је веровао да ћемо се изборити, на директном изјашњавању свих држава света, за погодност да председавамо Генералном скупштини Уједињених нација 2012/2013, само двадесет година пошто нам је било забрањено да уопште седимо у њој. За једну малу и недовољно развијену земљу, овакве прилике за деловање на светској сцени представљају јединствену прилику за промоцију државних интереса.

Двовековно искуство српске дипломатије учи нас да опстајање државе почива на три начела. Прво је свест да нам пристанци на ултиматуме никада нису доносили корист, већ само водили новима. Друго, показивало се да, кад год нисмо били искључиви – када нисмо слепо прихватили било какву догму, а уз то мудро избегавали конфронтацију с великима – из историјских ковитлаца смо излазили,

ако не јачи, онда с далеко мање ожиљака. И треће, повест српске државе и дипломатије сведочи да смо били на правој страни историје – оној која се на крају није показивала само праведнијом, већ и победничком. Честито наслеђе наших славних претходника и брига за народ и државу налажу нам да на тим начелима истрајемо и данас. Питања која су пред нама су велика, искушења можда још већа. Али све док се држимо ових начела –наша судбина остаће у нашим рукама.

У Њујорку, 11. фебруара 2013.

Вук Јеремић*

* Вук Јеремић је био председник Генералне скупштине Уједињених нација (2012–2013), а пре тога министар спољних послова Републике Србије (од маја 2007. до јула 2012).

A VIEW: TWO CENTURIES BACK

Two centuries after modern Serbian diplomacy set sail into the world in a wooden boat launched from the Belgrade fortress, in which the First Serbian Uprising's Leader Karageorge sent father Mateja Nenadović to seek assistance from the Russian Tsar, and eight centuries after St. Sava, whose life story attests to the lasting definition of Serbia's geopolitical position as being the West to the East and the East to the West – we marked in 2011 and 2012 bicentenary of modern Serbian diplomacy, faced with challenges and questions very similar to the ones which those great individuals had posed to themselves.

At the dawn of Karageorge's uprising, after centuries-long state discontinuity, Serbian diplomacy faced two major tasks. First, to provide the insurgents with arms and ammunition; and second, to locate – in a world that was at a much greater distance from Serbia than it is today – those who were ready, in words and deeds, to stand up with us. Similar to what we have today, the uprising generation was destined to find more applicable the diplomatic experiences of their medieval state during its period of difficulties than during its golden age of ascension. They were destined to feel less close to the proud of Stefan Nemanja who made alliances with Fridrich Barbarossa than to the vassal balancing of the prudent Stefan Lazarevich; to have a more faded memory of Emperor Dushan's might than of the sacrificial diplomacy of Olivera Lazarevich who, after the Battle of Kosovo, in order to secure peace with the Ottoman Empire, joined the harem of victorious sultan Bayezid I, the very person who had defeated her father, Prince Lazar.

It is true that, centuries later, we are no longer touring the world seeking arms and ammunition, but we are still looking for those who are ready to stand side by side with us. Of course, the similarity between these challenges does not mean that Serbia and its diplomacy have been at a standstill for 200 years. It makes us wonder, however, whether the Serbian predicament was determined way back in the past; whether two centuries of Serbian diplomacy could be described in brief as the struggle of Will against Destiny, and whether each generation has had to address almost the same foreign policy issues, time and again. Being a „house on the road“, as Serbian historian Radovan Samardžić wrote, we are still perceived by many of the powerful as a narrow strip of no man's land along the line where civilizations meet.

Father Mateja was profoundly aware of those circumstances when, on his way to St. Petersburg, who thus symbolically led the way of Serbian diplomacy into the world, he

compared that initial step with Columbus's discovery of America. Pleading at the court of the Russian Tsar for assistance to the insurgents, father Mateja understood that great empires use their diplomacy as a tool to enhance their power, both at home and abroad, while small countries use diplomacy predominantly as a means of survival. Miljko Radonjic, appointed Serbia's minister of foreign affairs two hundred years ago, in 1811, must have known this as well. The wise Prince Milosh Obrenovich also knew this, when he negotiated with the Turks in one room and bribed them in another, while patiently building the new Serbian state beyond.

Whenever Serbia thought in one-dimensional terms and whenever it failed to harmonize all relevant influences, it was exposed to suffering; whenever it succeeded in striking a balance, it survived and grew stronger. Today, we too are aware of this while with both apprehension and hope – „together with our impoverished people...as a boat on the horizon of a huge ocean“, as Serbian Patriarch Arsenije III used to say – we are looking for our own peace of calm sea, while fearing tempests and turbulences. In the period before us, Serbia will share in the destiny of the world for just like the rest of the world, we will not come out the same as we were at the outset. But, unlike some more fortunate areas, today we are striving to have Serbia emerge from the global disruptions, stronger and better, knowing that unless we succeed, there is a danger of being wiped out and done away with in the whirlpool of history.

However that may be, we should be encouraged by the fact that, although we stand at the crosscurrent of mighty global winds, ours is not the first generation to experience such tribulations. The performance of our dignified ancestors is the standard by which we should measure our own: How powerful was the vision handed down to us by Ilija Garasanin who looked far into the future in a still not completely liberated Serbia? How much faith in victory was bestowed upon us by Nikola Pašić, when he decided, together with old King Peter, in Prizren, in the autumn of 1915, to withdraw across the Prokletije mountains, knowing that what he was doing would lead to Serbia's temporary removal from the only space in which it ever existed? What was the last thought passed on to us by King Alexander I, the Unifier, when he fell in Marseilles as the first victim of fascist terror?

The world which is unfolding before us today resembles much more the turbulent one of the second half of the nineteenth and the first half of the twentieth centuries than the one in which the balance of powers ensued. Today, at our close proximity two great powers, very well known to us, are rising again. At the northwest gates of the Balkans, from the disturbances created by the current financial crisis the German giant is emerging, and on our south-eastern flank a resurgent Turkey stands tall again after almost a century. These two states are today our partners, but however hard we work together to accommodate our interests with theirs, they still do not precisely coincide. A third power Russia, which has been our strongest ally throughout history, has one limitation not shared by the other two. It is geographically far away.

Today's world is much smaller than it seemed to our predecessors. Thanks to technological advance, both good and evil, when they train their gaze on Serbia, reach us

faster than ever before. That is why our possibilities are greater today, but our errors could cost us even more. Bearing this in mind, Serbian diplomacy is now working on several parallel fronts at the same time. It is defending our right to the inviolability of our constitutional borders and to protect the interests of Serbs living within and beyond these borders; it is enlisting support for Serbia to join the contemporary European family of nations; it is building bridges of cooperation with many countries, even with those whose doors have not always been wide open to us; it even plays an important role today in the economic reconstruction of Serbia in these new times where Stalin would probably no longer wonder how many divisions the Pope has but what is his economic growth rate. I am confident that if Serbian diplomacy were to overlook only one of these elements at the expense of all others, our ship of state would not stay on course.

In saying this, I am cognisant of the fact that great powers act in accord to their size – and that is enough. Small countries do not become great because of their size but by their perceptiveness, pragmatism, patriotism and the possibility to work with as many partners as possible at every moment. In the precarious times awaiting humanity our major trump cards cannot be military or economic strength, because we do not have them in sufficient quantities; our trump card is the lucidity of our ideas, as well as the prudence and patience to concretize them, despite all the obstacles standing in our way.

We suffered whenever we misunderstood the nature of the tectonic shifts in the world. We were successful whenever we comprehended and had the skill to take advantage of our strengths by riding the tide of change. Whenever we had the courage to leave our shores, we came back to the homeland with assets that made us more relevant both on the European and world stage. Whenever it was we who, in our neighbourhood, took the lead in transforming our state, harmonizing our society, and building a prosperous economy, our voice was heard with greater strength, our ideas grew tall in fertile soil, and our compatriots beyond our borders enjoyed greater rights.

Unfortunately, this generation has not been spared the old hardships either. When in October 2000 democratic governance was established we were convinced that Serbia and the region as a whole would enter into a period of equitable cooperation, harmony and progress. We invested great efforts in the achievement of this goal – I would say unlike no other country on the road to the European Union, a road that we will continue to walk down in spite of the difficulties. But it is hard not to notice – thirteen years on – that Serbia has changed much more positively towards its neighbourhood than has been the case the other way around.

In spite of great challenges, I believe that there are no reasons to be discouraged or to give up our intention to play an active role in international scene. Many had doubts that we would succeed to be the first country of the Western Balkans to preside OSCE, the key organisation in the Northern hemisphere for security and respect of democratic standards. A few believed that we would fight our way up to a privilege to preside the UN General Assembly in 2012/2013, through direct voting of all the countries of the world, only twenty years after we had been banned even to sit in it. For a small and insufficiently developed country, opportunities of this kind are unique chances for the promotion of state interests.

The bicentennial experience of Serbian diplomacy teaches us that survival of the state rests upon three principles. The first one is an awareness that acceptance of ultimatums had never brought any benefits, but only led to fresh ultimatums. Second, it transpires that whenever we were not exclusive, whenever we refused to follow any dogma blindly, and when in addition we wisely avoided confrontation with Great Powers, we came out of the historical whirlwinds, if not stronger, then at least with fewer scars. And third, the history of the Serbian state and its diplomacy testifies to the fact that we have always been on the right side of history, the side which ultimately turned out to be not only more just, but also victorious. The honorable heritage of our famous forefathers and their concern for the people and the country make it incumbent upon us to remain true to those same principles even today. The issues we are faced with are great, and the challenges perhaps even greater. But, as long as we stay loyal to those principles, our fate will remain in our own hands.

New York, February 11, 2013

Vuk Jeremić*

* Mr. Vuk Jeremić was President of the United Nations' General Assembly in 2012/2013, and prior to that he was Minister of Foreign Affairs of the Republic of Serbia from May 2007 till July 2012.

Устаничка Србија,
Кнежевина и Краљевина Србија
(1804–1918)

Чедомир Попов

члан Српске академије наука и уметности*

МЕЂУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ, СПОЉНА ПОЛИТИКА И ДИПЛОМАТИЈА СРБИЈЕ 1804–1878.

Има основа за обележавање двестоте годишњице српске спољне политике и дипломатије 2011. године 1811. спољна политика и дипломатска служба устаничке Србије добила је – оснивањем Попечитељства иностраних дела у оквиру Правитељствујушег совјета – прву институционалну организацију. У процесу изградње српске државе током Првог устанка (1804-1813), 1811. представља важну прекретницу. На устаничкој Скупштини одржаној од 8. до 11. јануара те године Правитељствујуши совјет, чије се различите форме и надлежности протежу још од 1805, конституисан је као прави извршни орган државне власти (влада) састављен од седам ресора (попечитељстава – министарстава). Међу њима, по важности одмах иза попечитељства војске, било је Попечитељство иностраних дела. Будући да је прослављени устанички вођа Миленко Стојковић, одбио да прихвати учешће у Совјету (као и Петар Добрњац) први српски министар иностраних послова постао је професор Велике школе, учени Миљко Радоњић. На овом положају он није остао ни годину дана. Његово политичко неискуство и недовољан ауторитет међу устаничким старешинама довешће до тога да су од децембра његове послове, у окрњеном Совјету, обављали Младен Миловановић и Јаков Ненадовић под непосредним надзором самог Карађорђа.

Изнете чињенице, међутим, не потискују у заборав живу спољнополитичку активност устаничког вођства у Србији још од самог почетка буне на дахије 1804. Ако се преписка и састанци вођа устанка с аустријским командантима Славонско-сремске војне границе (на првом месту Карађорђа и барона Женејна) у марту, априлу и мају, још не могу сматрати ни рудиментарним почецима српске дипломатске акције, онда мисија Проте Матије Ненадовића у Русији од септембра 1804. до јануара 1805. то већ јесте. После дуготрајног и крајње мукотрпног путовања, Прота је на челу делегације, у којој су били и Петар Чардаклија, Јован Протић и Божидар Грујовић (Теодор Филиповић) у Петрограду водио два разговора с руским министром иностраних послова грофом Адамом Чарториским. Најважнији захтев који је делегација поставила било је повлачење турских трупа и давање Србији ауто-

* Академик Чедомир Попов (15. март 1936–8. јуни 2012) био је председник Матице српске и редовни члан Српске академија наука и уметности.

номног статуса, сличног ономе који су уживала грчка острва у Јонском Архипелагу. Насупрот томе од руске владе добила је пријатељски интониране савете да Срби ограниче своју борбу на уклањање дахија из Србије, на обустављање терора и безакоња у својој земљи, и на повратак стања које је у Пашалуку, са елементима локалне самоуправе у нахијама, владало после мирова у Свиштову 1791. и Јашију 1792. До помирења са султаном на тој основи Срби треба да добу у директним контактима с турским властима у којима ће им руски посланик у Цариграду Италински бити на помоћи. Посланику Италинском Чарториски је у децембру 1804. ипак послао инструкцију да се на Порти заузме за давање Србима неке врсте аутономије сличне оној у Влашкој и Молдавији, под условом да они уредно плаћају данак Турској, да јој обезбеде војну подршку у случају рата са непријатељима султана и да остану верни султанови поданици. Пре одласка српској делегацији је, по царевом налогу, уручена прва новчана помоћ од 3.000 златних холандских гулдена. Био је то став руске политике према српском устанку, који је бар делимично заступала и Аустрија преко свог интернунција у Турској, барона Штирмера.

Српски устаници су прихватили ове савете, али се нису одрицали оружане борбе све енергичније захтевајући гаранције за заштиту самоуправних повластица против тешког угњетавања и тираније свог народа. У том циљу су у Цариград већ јуна 1805. упутили делегацију у саставу Петар Чардаклија, Стефан Живковић и Алекса Лазаревић. Резултат њеног путовања остао је без већег значаја. Вољна да и из властитих разлога уклони одметнички дахијски режим у Београдском пашалуку (што је и учинила), Турска је, подржана од француског императора Наполеона I, одлучила да и оружаном силом умири српски устанак. То је довело до слања султанове војне експедиције на Србе, која се завршила битком на Иванковцу августа 1805. у којој су Турци претрпели пораз. Овај догађај имао је преломни значај. Буна на дахије претворила се у устанак Срба против султана и Турске царевине. Српски устанак је, и у турбулентним годинама наполеоновских ратова, постајао европско питање. Док су Аустрија и Русија и даље настојале да га умире српско-турским поравнањем (истина не на идентичним основама), Француска је све упорније тражила његово насилно гушење. Крајње заоштрени сукоби на великој европској сцени (ратови Наполеона против Аустрије и Русије), утицали су на одлуку Турске да се половином 1806. одлучи на снажне походе против Србије из два правца. Оба су по њих, августа 1806, на Мишару и Делиграду жалосно завршена. Турци нису успели да слома српски устанак, већ су се поражени повукли.

Под упливом Наполеона, Турска је у другој половини 1806. стала кварити одnose са Русијом. Зато је решила да признавањем одређених повластица и аутономног положаја неутралише Србију у рату који је припремала против Русије. Србима су понуђени преговори и они су их прихватили, тим пре што су их на то подстицале и Русија и Аустрија. Тако је у лето 1806, непосредно после судбоносних битака код Мишара и Делиграда, у Цариграду дошло до српско-турских преговора о окончавању сукоба и измени положаја Србије у оквиру Турског царства. Са српске стране водио их је вешти и окретни земунски трговац Петар Ичко, који је постигнутим договором стекао историјску славу. Споразумом који је углавио са Портом, Турска

је прихватила најважније захтеве побуњене Србије: Срби ће остати поданици султанима коме ће „одсеком“ плаћати годишњи данак; султанову власт у Србији представљаће везир с војним посадама у утврђеним градовима, без права да њихови одреди бораве у српским селима, док ће ради преузимања пореза султан у Србију слати свог представника (мухасила) с извесним бројем пратилаца; све царске одлуке по српским нахијама спроводиће сами Срби; сви царски одметници (јаничари, крџалије) биће протерани из Србије, а границе Србије од њиховог повратка чуваће сами Срби. Ичко је, заједно са султановим мухасилом, донео у Србију постигнути текст договора, а Скупштина устаничких старешина, коју је у Смедереву сазвао Карађорђе, га је прихватила. Турци су без много оклевања у јануару 1807. договорене одлуке потврдили формалним уговором, који је у српску историју ушао под називом „Ичков мир“. Очекивао се још султанов ферман о његовом спровођењу у дело. И баш у тим преломним данима за историју Србије Турска је 28. децембра 1806. објавила рат Русији.

Овај догађај потпуно је преокренуо држање Србије. Одазивајући се позиву Русије она је одбацила Ичков мир и одлучила се да, у савезу са својом заштитницом, поведе борбу не више за аутономију, већ за државну независност. Да би се онемогућило даље преговарање с Турском радикалне струје међу устаницима, вероватно не без руских подстицаја, у марту 1807, су извршиле покољ турске посаде која се, под вођством везира Сулејман-паше, повлачила из Београда. Русија је тада – преко команданата својих трупа у Молдавији и Влашкој, а касније и политичких делегата (Паулучи, Ивелић) и сталних представника (Родофиникин, Недоба) постала одлучујући фактор и у војном и политичком положају Србије, мада се ни контакти с Аустријом (барон Симбшен, командант Славонско-сремске војне границе) нису прекидали.

Сарадња с Русијом донела је Србији знатне користи у новцу и наоружању, али и озбиљне политичке и војне ризике. Изазвала је дубоко подозрење и нерасположење Беча, као и Француске, чије су трупе, после победа над Аустријом 1805. наредне године продрле на Балкан и запоселе Далмацију и Боку Которску. Опасна ситуација за српски устанак наступила је после руско-француског измирења у Тилзиту 1807. приликом којег је Русија прихватила обавезу да прекине ратовање и закључи примирје с Турском. Она је то и учинила уговором у Слобозији 24. августа исте године. Будући да је уговором само прећутно била обухваћена и Србија, устаници су се нашли пред опасношћу да буду изложени удару целокупне турске војне силе. Међутим то се није догодило ни 1807, ни 1808, будући да је руско-турско примирје било врло крхко и несигурно, а да су у исто време вођени руско-француски преговори о расподели интересних сфера на Балкану у чијем је средишту била баш Србија. Преговори нису донели резултата и односи двојице царева (Наполеона и Александра I) су се брзо хладили. Наслућивао се велики сукоб Русије и Француске, а Турска је одлучила да пре његовог избијања реши „српско питање“. Осећајући приближавање опасности Срби су слали једну за другом делегације у Главни стан руске војске у Молдавији тражећи заштиту од предстојеће опасности. Најважнија

међу њима била је посета секретара Правитељствујушћег совјета Ивана Југовића команданту руске војске кнезу Прозоровском с молбом да му дадне „утешно писмо за српске устанике“. У исто време, сам Карађорђе се 1808. обраћао за помоћ барону Симбшену тражећи аустријску подршку коју му је овај, под одређеним условима, и стављао у изглед. Због тога је у Бечу доживео велике непријатности. У свим овим напорима да се предупредити претње Србији учествовао је и велики српски писац и родољуб Доситеј Обрадовић.

У марту 1809. руско-турско примирје прекинуто је и Турци су кренули у офанзиву. Пре директног судара с Русијом они су се устремили на Србе. Половином 1809. српски устанак је запао у велику кризу. Србија се нашла пред катастрофом. Из ње је тада, поред многих других, избегао и руски представник Константин Родофиникин. У Србији се осетило дубоко незадовољство према Русији. Карађорђе се стао освртати према Аустрији и према Француској. Тако се судбина Србије дефинитивно нашла у троуглу сила: Русије, Француске и Аустрије. Две последње су управо тада биле усред новог (петог по реду за непуних 20 година) међусобног рата. Зато од њих, ни од обраћања барону Симбшену, ни од мисије капетана Рада Вучинића, коју је вожд упутио Наполеону у Беч, није могло бити никакве практичне користи. Србију је тада од пропасти ипак избавила Русија, која је у другој половини 1809. повела енергичније операције против Турака. Осећајући одређене обавезе према Србији руски цар је почетком 1810. издао инструкцију да се у рату против Турске „за српски народ, који је дао толико доказа своје привржености, по могућности обезбеди независна егзистенција, која би га спасла турске освете“. Везе Срба са руском војском и дипломатијом су интензивирани. Преко Дунава су прелазиле руске трупе које су заједно са српским борцима ратовале против Турака. У септембру су удружене снаге Младена Миловановића и генерала Орурка однеле велику победу на Варваринском пољу, а фебруара 1811. руски војни одред, одушевљено поздрављен од српског становништва, ушао је у Београд. То је представљало и опасан политички ризик за Србе јер је изазвало дубоко незадовољство и у Бечу и у Паризу, које нису могла да умање ни руска, ни српска уверавања о привремености ових операција. Карађорђе је у Париз, упркос многим препрекама, поново упутио Рада Вучинића, који никад није доспео до Наполеона, ма да га је овај готово насилно задржао у Паризу све до 1814.

Наде Срба да ће уз руску помоћ постићи стратешки циљ свог народа, којем ће он стремити све до 1878 – властита национална и независна држава – биле су у условима великих европских ломова почетком XIX века, кратког даха и неостварљиве. Још од 1810. Наполеон је припремао свој грандиозни план похода на Русију у циљу постизања потпуне хегемоније на старом континенту, а можда и даље. У другој половини 1811. и почетком 1812. Русија је била директно суочена с историјском опасношћу која се над њу надвила. Зато је журила да, и уз значајно ограничавање својих ратних циљева, што пре дође до мира с Турском. После мучних преговора она га је и постигла у Букурешту, мировним уговором потписаним 28. маја 1812 – три недеље пре најезде највеће војне силе (Наполеонове „Велике армије“) коју је

историја до тада забележила, на Руску империју. Међу ратним тековинама којих је Русија у Букурешту морала да се одрекне била је и самосталност Србије под њеним протекторатом.

У историографији, а много више у необавештеном и тенденциозном јавном мишљењу, раширено је тумачење да је Русија тада издала Србију и препустила је потпуно злој судбини. Чак и ако се хотимично или нехотице занемари кључни разлог који је нагнао Русију на закључивање Букурешког уговора, остаје чињеница да је у његовој фамозној 8. тачки Турска обавезана на признавање српског питања и одређених, макар ограничених повластица за устаничку Србију. Поред амнестије учесника устанка, обавеза устаника да поруше своја утврђења, да пропусте турске посаде до утврђених градова и да уредно извршавају материјалне обавезе према држави и спахијама, 8. тачка је садржала и неке далекосежне обавезе Турске на којима ће почивати читав статус аутономне Србије све до 1878. Турска се, наиме, обавезала да Србији, као својој недељивој провинцији, призна широке привилегије сличне онима које су уживала острва архипелага у Јонском мору. „Острва су признавала турску власт, али су уживала скоро потпуну независност. Турци се нису смели насељавати на острвима, острва су бирала своје старешине, могла су да зидају цркве и манастире, могла су звона слободно да звоне, данак су одсеком плаћала султану и непосредно га слала у Цариград, а имала су и низ других олакшица“. Већину ових повластица (осим данка) Турци нису пристали да изричито наброје у Уговору, већ су се на њих усмено обавезани. Пуно искуства са османлијским обећањима, вођство Српског устанка није прихватило 8. тачку Букурешког уговора и потражило је начине да у директним преговорима са Портом сачува бар део својих тековина државотворног карактера остварених у деветогодишњој оружаном борби. Све њихове иницијативе и понуде које су, преко посебних изасланика, слали у Цариград, Софију, Ниш остале су вапај без одјека. Решени да искористе врхунац европских конфлграција (ратове коалиција против Наполеона 1813-1815), Турци су се крајем лета 1813. свим снагама, с три стране, сручили на Србију. За неколико месеци она је била покорена и подвргнута суровом терору, пљачкама и крвавим репресалијама, можда најтежим у својој целокупној историји. При том, Турцима није падало ни на крај памети да се присете обавеза из Букурешког уговора. Владари и висока европска дипломатија, окупљена 1814-1815. на Бечком конгресу, чије је прагове у луксузним резиденцијама обијао несрећни Прота Матија (праћен српским родољубима Димитријем Давидовићем и Димитријем Фрушићем) молећи милост за свој народ, заокупљени глобалним европским проблемима остали су неприступачни. Нису им се одазвали ни цареви Русије и Аустрије који су знали о чему је реч у Србији. За све то време турска власт обновљена у Београдском пашалуку спроводила је гори терор од дахијског који је владао пре 1804. То није могло остати без последица. Најпре је 1814. избила, више очајничка него смишљена, Хаџи Проданова буна, а у априлу 1815. подигнут је боље припремљен Други српски устанак, као природни наставак револуције покренуте 1804. На челу Другог устанка нашао се кнез Рудничке нахије, учесник и Првог устанка, Милош Обреновић.

2. За прве владе кнеза Милоша (1815–1839)

Самоуверене турске насилнике овај Таковски устанак је донекле изненадио, па су устаници средином 1815. постигли и неколико лепих војних успеха. Порта је ипак брзо реаговала. Организовала је два похода на Србију: из Босне, под командом Хуршид-паше, и са југа, од Ниша, предвођен Марашли Али-пашом. Да би спречио понављање турских погрома, Милош Обреновић је отишао на преговоре Хуршид-паши у којима није издејствовао ништа, изневши једва и сопствену живу главу, а затим се упутио румелијском везиру Марашли Али-паши, чији се поход кретао према Београду. На разговоре, одржане у Ћуприји, Милоша је позвао сам везир, што је био знак извесне промене у турској политици према Србима. Порта је, на име, добро проценила да ће смиривање прилика у Европи и ојачала позиција Русије, свакако довести до постављања питања будућих односа ове силе према Турској. Међу могућим питањима биће и извршавање обавеза из Букурешког уговора. А његова 8. тачка била је потпуно отворена. Тако се догодило да су се Милошева решеност да спасава Србију од нових страдања и Марашлијина спремност да покаже толеранцију према Србима, како би их одвратио од тражења стране помоћи, ради извршавања Букурешког и позивања на Кучук-Кајнарчиски мир из 1774, срећно подудариле. У Ћуприји је Марашли Али-паша тражио од Милоша да Срби без отпора пропусте његове трупе до Београда, где би се преговори наставили, а да у Цариград пошаљу специјалну делегацију која би с Портом нашла решење за српско-турске односе у Београдском пашалуку. Оба предлога су усвојена и одмах и извршена. Већ 30. септембра 1815. у Цариград је стигла прва српска делегација, благонаклоно примљена на Порти и подржана од руског посланика Италинског. Она је отворила српско питање о чијим детаљима је убрзо затим преговарала и друга депутација предвођена архимандритом Мелентијем Никшићем, која је носила 10 српских захтева формулисаних у војном логору Белица 9. октобра. Од Порте Срби су тражили новог везира у Пашалуку, слободу богослужења, повлачење Турака (чак и спахија) из села и касаба, право само турских трговаца и татара (поштоноша) да могу долазити у Србију, као и српских у Турску, да Срби имају наследног великог кнеза који ће у сагласности с везиром спроводити султанове уредбе, да данак сакупљају нахијски кнежеви, да се у Београду отвори српска народна канцеларија, а у Цариграду место сталног српског представника (капућехаје). Руски посланик на Порти је одмах подупро ове захтеве, подсећајући је на 8. тачку Букурешког уговора. Порта је већину ових захтева прихватила и упутила Марашли Али-паши налог у Београд да на њиховим основама са Милошем Обреновићем сачини посебан споразум.

Док су трајали преговори у Цариграду, Милош је, како је било и договорено, отишао Марашли Али-паши у Београд и с њим 6. новембра 1815. закључио усмени споразум („Београдски споразум“) о отварању Народне канцеларије у Београду, о ослобађању Срба од одговорности за непослушност према султану, о турским војним посадама само у градовима, о присуству једног српског кнеза уз турског старешну по градовима и паланкама, о слободи трговања на обе стране. За све ове

„благодети“ постигнуте и спровођене током 1816, Милош Обреновић је у јуну 1817. упутио султану писмо поданичке захвалности. Даљу борбу за ширење својих права и повластица Србије Милош је више препустио Русима, а њега је Скупштина у новембру 1817. прогласила за наследног кнеза Србије. У знак оданости турском султану у Цариград је баш те године Милош послао Карађорђеву главу.

Држећи се доследно Београдског споразума, Милош је готово беспоговорно слушао и руске савете и препоруке, које су биле у корист проширивања права и надлежности српске власти. А Русија је преко својих посланика у Цариграду (Строганова, Рибопјера, Бутењева) вршила све јачи притисак да се у потпуности изврши 8. тачка Букурешког уговора. Иако спутана политиком Свете алијансе, чији је иницијатор и један од твораца био баш њен цар Александар I, Русија никако није желела да се одрекне свог активног присуства на Балкану и у решавању Источног питања. Зато је подстицала кнеза Милоша да стално захтева нова права за ширење аутономије Србије, а сама је у том правцу на Порти вршила упоран притисак. Милош је преко депутација које је слао у Цариград то и чинио, али је у тим настојањима дошло до озбиљног застоја још 1819, а посебно после избијања великог ослободилачког покрета у Грчкој у пролеће 1821. Српска депутација (Вујица Вулићевић, Илија Марковић, Димитрије Георгијевић, Самуило Јаковљевић, Милоје Вукашиновић и њен секретар Аврам Петронијевић) која се тада нашла у Цариграду, не само да је прекинула преговоре, већ је бачена у интернацију у којој ће провести читавих пет година. И руски притисак на Порти је ослабио, будући да је њен цар морао да осуди грчки устанак и да се заложи за политику статуса кво и на Балкану. Упорна и крвава борба читавог грчког народа, као и турске одмазде у побуњеним крајевима, постепено су пробудиле савест европске јавности која је у грчким устаницима видела потомке Леониде, Фидије и Перикла. Расположење интелектуалне јавности утицало је и на погледе европских влада, нарочито у Енглеској и Француској. Сама Света алијанса стала се љубати и попуштати у својој непомирљивој политици према ослободилачким покретима. То се осећало и у Русији, која је и сама препоручивала кнезу Милошу да се Србија ни на који начин не меша у грчке проблеме. Овај се тога чврсто држао, тим пре што је у самој земљи морао да се бори са неколико опозиционих и завереничких покрета и буна.

Промена расположења западних сила према Грцима, подударила се са сменом на руском престолу 1825. На место преминулог Александра I, дошао је много енергичнији Николај I, који је одмах обновио активну источну политику Русије. Једна од његових првих акција у том правцу био је ултиматум Порти од 17. марта 1826. у којем се, поред осталог, захтевало и потпуно извршавање Букурешког уговора. Истовремено је поручено кнезу Милошу да сâм још ништа не предузима. Порта је ултиматум неубичајено брзо прихватила, ослободила је српске депутате из заточења и пристала на преговоре са Русијом. Њихова конференција одржана је у градићу Акерман на Дњестру, а завршена је Акерманском конвенцијом од 7. октобра 1826. На Србију се односио њен 5. члан, којим се Турска обавезала да ће за 18 месеци спровести све одредбе 8. тачке Букурешког уговора о аутономији Србије, која ће при том остати лојални поданик Турског царства. О начину извршавања ових од-

редаба Порта ће се договарати са посебном српском делегацијом коју ће у Цариград послати кнез Милош. Акерманска конвенција за Србију је имала велики значај. Турска ће, по свом уобичајеном маниру све чинити да је не испуни ни на време, ни у целини, али је она ипак представљала њену међународно правну обавезу које неће моћи да се ослободи. То је уосталом постало немогуће после компликовања њене ситуације због сукоба са три велике силе 1827-1829. због Грчке. У Наваринском заливу октобра 1827. флоте трију сила (Енглеска, Француска, Русија) уништиле су њене поморске снаге, а у рату на Балкану (1828-29) Русија је разбила њену копнену армију. Исход је био независност јужног и централног дела Грчке и Једренски мир 1829. после којег је Турска испунила одредбе Акерманске конвенције. Кнез Милош је (мисија Михаила Германа у Петрограду јуна 1828) понудио Русији учешће Србије у овим догађајима, али су Руси сматрали да је паметније њено држање у миру.

Приморана да изврши одредбе Једренског мира од 28. септембра 1829, Турска више није могла да одлаже ни давање аутономног статуса Србији. Његове најважније одредбе дефинисао је већ 6. члан Једренског уговора у којем се Турска „на најсвечанији начин“ обавезала да „с најскрупознијом тачношћу“ посебним царским хатишерифом, у року од месец дана испуни преузете обавезе. Аутономији Србије припадало би 12 нахија Београдског пашалука увећаних за 6 нахија које су биле у саставу Карађорђево Србије 1812. Хатишериф је уствари написан у канцеларији руског посланика Рибопјера и кнез Милош је у октобру 1829. послао у Цариград депутацију да јој свечано буде уручен. Ова је одбила да га прими јер у њему није било речи о границама Србије и о висини данка који је имала да плаћа султану. Обавештен да је Хатишериф руско дело Милош је сместа послао нову депутацију која је 30. новембра примила овај капитални историјски документ који је на себи носио датум 30. септембар 1829. У Крагујевцу Хатишериф је свечано саопштен 6. фебруара 1830. пред 700 посланика Народне скупштине. Овим изузетним документом сва питања односа Србије и Турске нису била решена. Да би се за преостале проблеме пронашле прихватљиве одлуке кнез је у Цариград послао свог најспремнијег саветника, неформалног али стварног првог српског дипломату Димитрија Давидовића. Његов је задатак био да тражи решење спорних питања, али не толико на Порти колико у кабинету руског посланика. Давидовић је 11. фебруара 1830. посланику Рибопјеру предао Мемоар о проблемима које је ваљало решавати. У њему се тражи да Турци што чвршће гарантују слободу православног богослужења и друге верске слободе у Србији и да се кнезу Милошу додели наследно кнежевско достојанство у породици Обреновић, по праву примогенитуре. Захтевано је затим да се гарантује потпуна независност унутрашње управе у Србији и уступи Србији једно утврђено место ради безбедности њеног политичког и финансијског центра. Један од најважнијих проблема било је укључивање у српске границе шест спорних устаничких нахија што Хатишериф није обезбедио. Међу финансијским питањима било је тражење да Србија годишње плаћа султану 1.180.360 гроша, које ће сама сакупљати и два пута годишње предавати специјалном царском изасланику. Овим данком биће обједињени султански харач и све остале царске и феудалне дажбине до тада плаћане. После припајања шест спорних нахија српски данак би се повећао на 2.119.000 гроша. Треба најзад издејствовати да Турци који живе у Србији

распродају своју имовину Србима, или приме обештећење од 1.000.000 гроша. Сви, осим припадника војних гарнизона у тврђавама, после тога би се одселили из Србије. Као посебне захтеве Давидовић је у Мемоар унео право Србије да, заједно с турским трупама брани своју територију од напада неке друге силе и да Аустрија врати запоседнута острва на Сави и Дунаву.

На основу Давидовићевог Мемоара који је осетно изменио, Рибопјер је начинио свој нацрт другог турског хатишерифа. Његова кључна новина је била у томе да кнез своју власт „мора саображавати“ са законодавним органом – Совјетом – којем сам председава. То ће изазвати први отпор кнеза Милоша руским захтевима. Његово противљење било је утолико веће што су чланови Совјета бирани доживотно и што их кнез, сем у изузетним случајевима, не би могао смењивати. Милош је одмах затражио од Давидовића да се одредба о Совјету брише из нацрта, а кад је Рибопјер то одбио, кнез је у Цариград у посебну мисију упутио Марка Ђорђевића, а у Петроград цару Аврама Петронијевића, с поруком да је спреман да законодавну власт врши са Народном скупштином, а не са Совјетом. Руски одговор био је кратак: Император нема ништа против Скупштине, али Совјет мора остати. Руси очевидно нису на челу Србије желели самодршца који би се у неким околностима могао отргнути њиховом надзору.

Руски посланик је 8 пута преговарао са Портиним министром иностраних послова док за Србију није испословао други Хатишериф и Берат о наследном кнежевском престолу у Србији. На конференције на којима су ова акта писана нико од српских депутата, па ни Димитрије Давидовић (осим на прву), није позиван. Између Рибопјера и турског реис ефендије најзад је крајем августа 1831. постигнут компромис о најспорнијем питању: турско-српским границама. Одлучено је да ће њих обележити и одредити мешовита Руско-турска комисија. Тек после тога текст Хатишерифа је 13. септембра Рибопјер саопштио Давидовићу. Хатишериф који је носио датум 29. август 1831, заједно с Бератом о наслеђу кнежевског престола прочитан је народу пред Батал џамијом у Београду 12. децембра 1831. Најважнија новина овог Хатишерифа биле су одредбе о верским питањима на основу којих је могла бити обновљена аутокефалност српске цркве. Право на то потврдила је и Васељенска патријаршија Граматом од 31. септембра исте године.

Усвајање Хатишерифа и Берата 1831. пропраћено је разговорима српских депутата у Петрограду (Аврама Петронијевића и Цветка Рајовића) са руским министром иностраних послова Неселродеом и аудијенцијом код цара Николаја I. Депутати су највише говорили о српско-турским границама о којима су добили охрабрујућа обећања, а за потребе Кнежевине, купили су њену прву штампарију.

Тако су 1829-31. ударени чврсти темељи нововековне српске државе.

У то време, тридесетих година XIX века, услед стицаја различитих, по Османску империју крајње неповољних, околности (сукоб са Египтом), утицај Русије у Турској био је не само преовлађујући, већ доминантан. Од Руско-турског уговора у Ункјар Искелесију 1833. до вишестраног Дарданелског споразума свих сила 1841, Русија је практично усмеравала спољну политику Турске. Захваљујући томе и пре-

овлађујућа улога Русије у унутрашњој и спољној политици Србије била је ван сваке сумње. Под њеном контролом текло је и формирање државне власти у Србији и организовање институција спољне политике. Још од образовања Народне канцеларије 1816. Милош је био сам свој министар спољних послова. Ову политику водио је од 1819. уз помоћ добро образованих, али и послушних секретара које је доводио и отпуштао по сопственој вољи и ћуди. Најдуже и најуспешније на тим местима били су Алекса Симић и Димитрије Давидовић, да би им се после 1826. придружили Аврам Петронијевић и Цветко Рајовић. Овог последњег 1831. замениће Стеван Радичевић. Сви они су били високи службеници Кнежеве канцеларије, мада је савомољни кнез према њима умео да се понаша као према „ћирицама и пандурима“. Петронијевић је 1832. именован на дужност „кнежевог представника за чрезвичайне послове“ што је значило првог министра у чијој су надлежности пре свега спољни послови. Међу тим пословима је после објављивања другог Хатишерифа најважније било питање шест Србији још неприкључених нахија. Кнез Милош га је преко својих депутата и уз активно учешће руског посланика Бутењева у Цариграду, неколико пута покретао, али га је Порта једнако, из одређених разлога, или изговора одлагала. Бутењев је чак у октобру 1832, издејствовао и одржавање посебне конференције, али су Турци новим маневрима и овог пута избегли извршавање преузете обавезе.

Кад је крајем 1832. египатска криза кулминирала походом војске кедива Мехмед Алије на Сирију, а његов син Ибрахим запретио и самој Анадолији, султан је завапио за војном помоћи Русије. Ова му је и пружила на основу Уговора у Ункјар Искелесију. Ту помоћ Турска је морала да наредних десет година плаћа подвргавањем своје спољне политике руским диктатима. Један од резултата те доминације била је и руска пасивност и млако противљење кнезу Милошу да у спорним нахијама најпре изазове немире, а онда својим оружаним снагама у њих упадне „не би ли их умирио“ и да тамо остане. Цела ова замисао је спроведена у првој половини 1833, Порти није остало ништа друго до да Бутењеву 28. маја призна свршени чин. Ту одлуку султан је потврдио новим (трећим) Хатишерифом који је потписао у децембру 1833. Тада је прихватио и да, заједно с Русима, на основу тзв. Коцебуевљеве мапе, изврши разграничење са својом аутономном Кнежевином. Тај посао трајаће неколико година. Србија неће добити све територије на које је рачунала, али ће границе тада повучене остати неизмењене све до 1878. У овом Хатишерифу поред територијалних питања стајала је и обавеза турског становништва да се исели из свих српских градова, осим из Београда у којем ће остати у подграђу тврђаве, док ће Срби моћи да се насељавају у предграђима. Срби ће остати верни поданици турског султана којем ће плаћати данак од 2.300.000 гроша. Царине и приходи са турских спахилука и других имања припашће Србији. „Доношењем овог султановог хатишерифа... завршена је основа на којој је почивала српска аутономија“. Да би показао искрену наклоност према Србима султан је кнез Милошевом представнику Авраму Петронијевићу дао прву аудијенцију на којој се Петронијевић захвалио, пуном применом турског поданичког церемонијала, свемоћном господару за показану милост. Годину дана касније (од 17. августа до 22. октобра 1835) сам кнез Милош боравио је у Цариграду. Приликом те дуге посете, српски кнез је три пута

бивао приман од султана којем је, по оријенталним обичајима, бескрајно метанисао, држао патетичне говоре у којима се заклињао на вечну захвалност и верност, док му је султан узвраћао све већу наклоност и обасипао га похвалама и даровима. Пре него што ће се од свог сизерена опростити у последњем сусрету 18. октобра, Милош је походио васељенског и јерусалимског патријарха, био више пута на Порти у разговорима с турским великодостојницима, посетио аустријског интернунција, боравио код руског посланика, учествовао у многим свечаностима, позиван је на свечане ручкове, пријеме и забаве. За њега лично сви ови догађаји значили су велику личну афирмацију, ма да Србији нису донели осетније користи. Додуше средином тридесетих година она је на себе скренула пажњу међународне јавности. У њу су долазиле неке дипломатске и друге запажене личности (Рус кнез Долгоруков, Енглеz Дејвид Уркварт, Французи Боа ле Конт и Сипријен Робер, Бартоломео Куниберт, Алфонс Ламаргин и други), а велике силе послале су своје прве званичне представнике (конзуле и вицеконзуле) у Србију. Први је био аустријски конзул Антун Михановић, за њим енглески Џорџ Хоџис, Рус Герасим Вашченко, Француз Ф. А. Дикло. На основу њихових извештаја, књига и путописа европски свет стао је стицати слику о прошлости, актуелној ситуацији и националним тежњама Срба.

У првој деценији постојања као аутономне кнежевине на међународни положај Србије, нарочито на односе са Русијом, Турском и Аустријом, у великој мери утицале су њене унутрашње прилике, као што ће и ове силе битно утицати на прилике. Милош је настојао да што боље организује институцију централне власти и да у Кнежевској канцеларији послове подели на неколико ресора (одељења). Тако је 1834. у Канцеларији основано „Инострано одељење“ на чијем се челу нашао Димитрије Давидовић. Петронијевић је остао кнежев „представник“, а секретари за унутрашње послове, финансије, и војску постали су Стеван Радичевић, Алекса Симић и Тома Вучић-Перишић. Тако је кнез Милош своју Канцеларију реорганизовао као праву владу, а своје секретаре претворио у њене министре (попечитеље). Тако је, после Миљка Радоњића, Димитрије Давидовић постао први прави министар иностраних послова обновљене српске државе. За ово место њега су потпуно квалификовале успешне мисије у Цариграду 1829, 1831 и 1833. кад се Србија борила за аутономна права, шест устанничких нахија и исељавања турског становништва.

Овако организована власт кнеза Милоша претрпеће убрзо нове измене. Његова деспотска власт и неограничена самовоља у самој Србији изазивале су све веће незадовољство које је кулминирало у тзв. Милетиној буни јануара 1835. која је довела у питање и саму његову власт. Кнез је био приморан на узмицање. Димитрију Давидовићу поверио је да изради земаљски устав којим би кнежевска власт била ограничена одлукама Народне скупштине. Упућен добро у уставно питање, нарочито после поверљивих разговора с француским дипломатом Боа Ле Контом 1834, Давидовић је за само неколико дана написао први српски устав, који је, полазећи од идеја француских просветитеља о деоби државне власти, у тадашњој Европи био једна од најнапреднијих конституција грађанског друштва. Кнез Милош је био дубоко незадовољан овим уставом, али је, притеран уза зид унутрашњом ситуацијом, на брзину сазвао Народну скупштину, која се састала на Сретење 14. фебруара 1835.

и без икаквог отпора усвојила предложени устав. У историју је ушао под називом Сретењски устав. Али, ако не код кнеза, који није ни веровао у његову трајност, Сретењски устав је изазвао буру незадовољства у тадашњој апсолутистичкој Европи. Најжешће је против њега устала Русија, праћена Аустријом. Разуме се хитро им се придружила Турска, која је у притиску на Србију видела шансу за заустављање њеног развоја. Сретењски устав постао је међународни проблем. Србији је, као не-сувереној држави ускраћено право на самостална уставна решења. Русију је нарочито иритирало уставно регулисање спољне политике и образовање Министарства иностраних дела Србије. Она није могла да поднесе никакву самосталност Србије на међународном плану. Њена и унутрашња, а нарочито спољна политика, могла је да се води само у Петрограду и Цариграду. Притисак на кнеза био је толики да је он био приморан да кроз само две недеље поништи Устав.

Укидање Сретењског устава имало је за прву последицу измену организације државне власти. За послове „внутреног државног правленија“ кнез Милош је реактивирао дотле занемарени Совјет, а спољне послове је вратио у своју Канцеларију водећи је сам уз помоћ свог представника и неколико чиновника. Никаквих попечитељстава више није било а Совјет је био без икакве стварне власти у земљи. Милош је опет био једина стварно моћна институција, Русија и Турска су настојале да уставну и политичку кризу Србије реше на свој начин. Циљ Руса је био да ограниче моћ кнеза Милоша једним олигархијским телом у којем ће седети њени приврженици, а Турака да, ако је могуће, умање неке тековине које су Србији донели хатишерифи. За израду новог српског устава Русија је одредила специјалног изасланика у Србији, једног Немца у својој служби, барона Рикмана чијом је мисијом започео бескрајни рад на његовом припремању. Трајао је три године и за то време написано је шест уставних нацрта од којих ни један није усвојен. Коначно је октобра 1837. у Србију дошао нови руски емисар кнез Долгоруков, који је донео нови руски пројекат устава пажљиво и стрпљиво га објашњавајући кнезу Милошу. Жеља цара Николаја била је да српски кнез „драговољно“ прихвати његове предлоге и тиме заслужи његово „благовољење и заштиту“. У супротном Русија ће Србима пројектовани устав наметнути. У припремање новог српског устава, преко свог амбасадора у Цариграду Понсонбија, укључила се и Енглеска. Она је предложила да се рад на српском уставу премести из Београда у Цариград, с чим се спремно сложила и Аустрија. Циљ је био да се из целог посла истисне Русија. Турци су трљали руке од задовољства и Порта је у априлу 1838. позвала кнеза Милоша да у Цариград пошаље своју депутацију да учествује у раду на уставу, а он се, већ сморен руским интервенцијама, на тај позив одазвао и његови депутати су у мају били у турској престоници. Показаће се да је то било озбиљна Милошева грешка. Овом одлуком кнез је, супротно хатишерифима, вратио Порти право да уређује унутрашње политичке прилике у Србији. То је био „политички пораз Србије“. Ствар је унеколико спасла опет Русија. Њен амбасадор Бутењев опоменуо је Порту да се из Устава не смеју изоставити најбитније одредбе Хатишерифа из 1830, инсистирајући посебно на оним о „доживотним совјетницима“, у којима је Русија видела главну гаранцију против угрожавања елемената српске државности. Интерес Русије да преко чланова

Совјета обезбеди свој преовлађујући утицај у Србији није помињао. Порта је ово прихватила, па је 24. децембра 1838. објављен нови (четврти) турски хатишериф, који је био нови српски Устав, одмах назван и остао да живи под именом „Турски устав“. Њиме су ограничена нека народна права предвиђена Сретењским уставом, смањене су компетенције Србије у организацији државне власти, нарочито у спољној политици, али је најважније било озакоњивање улоге олигархијског Совјета од 17 доживотних чланова из реда моћних нахијских старешина, с којом је кнез имао да дели власт. Србија је дифинисана као вазална кнежевина у чије унутрашње уређење сизерен има право да се меша. Позитивна одредба Устава из 1838. била је она о потврђивању сталности српске агенције у турској престоници, чији ће агент (капућехаја) бити директна веза између Порте и српске владе. Тиме је престала потреба слања депутација у Цариград, које је кнез Милош 9 пута слао на Босфор. Први капућехаја на Порти био је Михаило Герман. Осим у Цариграду, Србија је имала агенцију још само у Букурешту. Милош је у фебруару 1839. на основу Устава образовао нову Кнежевску канцеларију, поверивши највећа овлашћења Авраму Петронијевићу, затим је положио заклетву на Устав, још два месеца се двоумио шта да ради – да руши Устав, да покрене буну, да пренесе власт на неког члана своје породице и најзад је одлучио: 13. јуна 1839. напустио је Србију и собом повео млађег сина Михаила.

3. Од прве владе кнеза Михаила до Париског мира (1839–1856)

После одласка кнеза Милоша у емиграцију Србија је запала у озбиљну политичку кризу. Његов старији син Милан умро је само месец дана по ступању на престо, малолетни други син Михаило био је са оцем у Влашкој, а власт у земљи преузело је Намесништво, састављено од најистакнутијих Милошевих противника Томе Вучића-Перишића, Аврама Петронијевића и Јеврема Обреновића. Они и њихове присталице назвали су себе уставобранитељима, јер су наводно штитили Устав од претњи Милошевих приврженика да врате екс кнеза на престо и обнове тиранију у Србији. Намесништво, у којем је Вучић био најмоћнији, водило је живу агитацију против свих присталица Обреновића. Тако је Србија била оштро политички подељена на уставобранитељску и обреновићевску политичку групацију које су међу собом повеле жестоку борбу. Међу обреновићевцима постојале су две струје. Једна је била за повратак кнеза Милоша, а друга за довођење на престо младог кнеза Михаила. Међу уставобранитељима било је оних који су прижељкивали за кнеза Карађорђевог млађег сина Александра.

Овако немирне прилике створиле су сјајне услове да се у српску политику умешају и Турска, као господар и Русија као покровитељ Србије и њене аутономије. Оне су у почетку биле на страни уставобранитеља пре свега зато што нису желеле Милошев повратак у Србију. Али кад је деветомесечна владавина уставобранитељског Намесништва почела да губи популарност, стечену у прво време давањем сељаштву неких олакшица, и Порта и Русија су се сагласиле да се на српски престо врате Обреновићи, али не Милош, већ седамнаестогодишњи, неискусни Михаило.

Преко Цариграда, у којем је био организован читав церемонијал пријема вазалног кнеза код свог владара, кнез Михаило је приспео у Београд 14. марта 1840. Већ у јулу за њим је стигао Портин емисар Муса-ефендија, који је у августу присуствовао сазиву Скупштине, која је тражила прогон из Србије најистакнутијих уставобранитеља и повратак кнеза Милоша. Видевши то Муса-ефендија је, уз сагласност руског конзула Вашченка, и преко воље пристао да 37 уставобранитељских првака напусти Србију. Њихови прваци Вучић, Петронијевић и Милутин Гарашанин послати су у Цариград, а остали у Видин. Кнез Михаило је саставио нову владу на челу са Ђорђем Протићем, али је најистакнутији био попечитељ унутрашњих послова Цветко Рајовић. У њој није било попечитеља иностраних дела.

И после ове фазе привидне стабилизације, прилике у Србији нису биле смирене. Кнегиња Љубица и Јован Мићић политички су роварили у корист кнеза Милоша, а уставобранитељи, чија се већина (осим тројице вођа) вратила у земљу обновила је антиобреновићевску агитацију. На руку су им ишле две околности. Прва је што је кнез Михаило, да би стабилизовао државне финансије, укинуо све оне пореске и привредне олакшице које је уставобранитељско Намесништво дало народу, чиме је изазвао велико незадовољство у земљи. Друга је тзв. Нишка буна у јужним пределима Србије под турском влашћу (нишки, пиротски, лесковачки, прокупачки крај) подигнута у априлу 1841, не без учешћа српских, па и руских агената. Брзо угушена резултирала је масовним приливом избеглица из ових крајева у Србију. Порта је енергично тражила од Србије да јој изручи вође буне, а кнез Михаило је то одбио. Та чињеница окренула је Турску против Михаила, а расположење према њему је променила и Русија. Њен цар је у Београд послао свог ађутанта, барона Ливена, да тражи дозволу за повратак свих уставобранитеља у Србију. У проблеме се умешала и Аустрија преко свог емисара, генерала Хауера, а Порта је у лето 1842. кнезу Михаилу послала Шекиб-ефендију с ултимативним захтевом да смени тројицу министара и преда Турцима вође Нишке буне. Кнез је све то одбио, па је тиме његов положај постао неодржив.

У таквој ситуацији, уживајући подршку са свих страна које су тада господариле Србијом, уставобранитељи су крајем августа 1842. у Крагујевцу, центру српског тешког наоружања (артиљерије), подigli буну на чијем је челу био Тома Вучић (отуда „Вучићева буна“), која је изазвала кратак, али крвав грађански рат у Србији. Победу су однели Уставобранитељи, а кнез Михаило је 7. септембра напустио Србију и прешао у Земун. Исто су учинили и други чланови династије Обреновић и њихове познате присталице.

Овим догађајима неприлике Србије нису завршене. Одмах након победе Вучић је сазвао Народну скупштину која је 14. септембра за кнеза Србије извикала Александра Карађорђевића. То је изазвало нову спољну кризу у Србији. Године 1840. Турска је прихватила кнеза Михаила на основу избора од стране српске скупштине, ускраћујући му право наследности које је кнезу Милошу загарантовано Бератом из 1831. И сада је хтела да искористи прилику да потврди свој суверенитет над Србијом, па је у новембру издала Берат којим је потврдила избор Александра Ка-

рађорђевића за кнеза. Русија јој се жестоко успротивила, иако јој је „Дарданелски споразум“ великих сила 1841. био значајно умањио утицај на Турску. Овим је желела да потврди своје даље присуство у Србији и на Балкану. Она је имала и додатни мотив: Уставобранитељски прваци су повели отворено туркофилску политику и испојили резервисаност према Русији. Осим Порте, Руси су притиснули и Србију. Барон Ливен се опет појавио, али сада у другој мисији: водио је поверљиве разговоре са обреновићевским присталицама у Земуну, а тек потом је дошао у Београд. Ту је саопштио нови захтев. У Србији мора бити поново сазвана Скупштина да у редовним околностима, а не револуционарним као претходна, донесе одлуку о избору владара. С тим се, без одушевљења сагласила и Порта, па је септембра 1843. одржана нова Скупштина која је најзад потврдила Карађорђевићев избор. Пре тога, опет на ултимативни захтев Русије, Вучић и Петронијевић су још једном морали да напусте Србију. С отпремнином од 3.000 дуката, које им је исплатила влада, отпојивили су у Видин. Међутим, вратили су се већ после годину дана: Вучић на врхунцу популарности, а Петронијевић чак као кнежев представник и попечитељ иностраних дела.

Током читавог трајања уставобранитељска власт се борила с непрестаним унутрашњим, али и спољнополитичким тешкоћама. Угрожавале су је честе завере (кнез Милошева и Цукићева 1842, Рајовићева 1843), као и позната „Катанска буна“ 1844, у којима је и Аустрија имала умешане прсте. На унутрашњем плану, тврда бирократизована власт је била у сталној затегнутости с разним слојевима друштва, одбијајући све до 1848. да сазове Народну скупштину. Политичке тешкоће задавао је и однос кнеза недораслог функцији, који је хтео не да фигурира, него да влада, са Саветом, снабденим великим уставним овлашћењима. Од унутрашњих сукоба са директним спољнополитичким последицама, био је расцеп међу уставобранитељима на три струје: туркофиле, русофиле и неодређене. Петронијевић је био доследни туркофил, Вучић, такође до недавно туркофил, преоријентисао се 1845. у загриженог русофила. У почетку неодређен, кнез је, после велелепне посете султану 1847, кад је био први српски кнез који није морао да му пада пред ноге и љуби папучу и сам постао туркофил. Ове поделе, међутим, нису омеле неке капиталне одлуке и потезе у српској националној политици, далекосежних последица за њено учешће у међународним збивањима, преко готово нерешивог Источног питања. Полазну основу стратегије тог учешћа представља израда тајног Гарашаниновог *Начертанија* из 1844. Иницијативу је за његову израду српском министру унутрашњих дела Илији Гарашанину, преко свог агента Фантишека Заха, упутио вођ пољске националне емиграције и некадашњи руски министар спољних послова гроф Адам Чарториски. На основу његових „Савета“, Зах је начинио нацрт програма за организовање широког ослободилачког покрета Јужних Словена против Турске, али и Аустрије и Русије, које су поробиле Пољску. Гарашанин је готово у целини прихватио Захов програм, уневши у њега само две, али битне измене. Ублажио је антируски циљ и од јужнословенског претворио га у српски. Формулисао је наике онај циљ који је водио целокупну српску националну револуцију од 1804. до 1914: ослобођење и уједињавање, окупљањем око Србије свих српских земаља на

Балкану које су биле под Османском влашћу. Реч је била о Босни и Херцеговини, Црној Гори и „Старој Србији“. Није искључивао могућност уједињавања Јужних Словена, али је његова идеја водила била слободна и суверена српска држава у назначеним границама. За Србе ван тих територија Гарашанин је предвиђао само бригу и помоћ за очување њиховог националног идентитета. Иако чуван као најдубља државна тајна он је био најважнија национална идеја целог родољубивог Српства, јер је и настао на његовим тежњама и сновима. Гарашанин је током читаве своје даље политичке каријере радио, не увек успешно и одлучно, на припремању широке српске ослободилачке акције и као министар унутрашњих и спољних послова и као председник владе у време кнеза Михаила.

Гарашанин је у првој деценији намесничког режима формулисао и усмеравао и актуелне правце спољне политике Србије. Он је у то време (до 1852) поштитељ унутрашњих дела, а спољна политика је била у надлежности кнежевог представника Петронијевића. Ипак је погледе и спољнополитичке интересе усмеравао Илија Гарашанин. Он је у Аустрији видео историјског непријатеља Србије, али је сматрао да према њој треба водити опрезну политику избегавања било каквих изазивања сукоба, с обзиром на огромне несразмере снага и значаја Србије и Аустрије на европској сцени. На Русију је гледао као на неопходног заштитника, према којем ипак треба чувати дистанцу да се не би пало у њен гушећи загрљај и спроводиоца њених интереса. Турској треба бити лојалан, али користити њено слабљење, тражити од ње једну по једну нову повластицу све до покушаја да се убеди како би било за њу саму корисно да Србији, као свом вазалу, „приљуби“ и друге српске области на Балкану, и тако створи јак српски бедем као своју заштиту од других моћних непријатеља. Добрим делом под утицајем Пољака и њиховог Hôtel Lambert-a, јединог потенцијалног савезника Србије и то без директних себичних мотива, видео је у Француској. Ове Гарашанинове концепције биле су више идеје, него конкретне и актуелне активности, али су поједине међу њима у одређеним критичним ситуацијама добијале практичну примену.

У првој таквој прилици Србија се нашла током великих европских револуционарних потреса 1848-1849, када је морала да се опредељује и дејствује према српском националном покрету у Угарској, што је значило и према Хабзбуршкој монархији. Пре тога уставобранитељи су морали да се одбране од покушаја кнеза Милоша да се под окриљем револуције врати у Србију. То им је успело уз помоћ Људевита Гаја који је издејствовао хапшење Милошево у Загребу маја 1848. и његов повратак у Аустрију. Мању опасност представљао је боравак кнеза Михаила у Новом Саду. Међу уставобранитељима у самој Србији тињао је сукоб између Петронијевић-Книћанинове и Вучићеве групације. Суочен с опасношћу да он добије широке размере због Вучићевог потајног шуровања с кнезом Милошем, али и због растућег незадовољства народа, кнез је решио да на Петровдан 1848. после четири године сазове Народну скупштину. У оштрој критици режима присталице Томе Вучића Перишића су однеле превагу. Стеван Книћанин и још двојица његових присталица морали су да оду са власти, али су многа народна „прошенија“ изнета на Скупштини остала без резултата.

У односу на револуционарна збивања у Европи, међу Србима су се први покренули словенофили, који су повели агитацију за акцију на стварању Илирско-српске државе на развалинама Турске и Аустрије. Њихови агитатори разишли су се по балканским крајевима. „Дружина младежи српске“ у зборнику радова *Невен слоје* zaloжила се за ослобођење Србије и „споља и изнутра“. Да би бар словенофиле умирила српска влада је послала делегацију на Свесловенски конгрес у Прагу, јуна 1848. У то време и турски паша и руски конзул у Београду упутили су и српској влади и грађанству позив да у вези с догађајима у Европи остану на миру и чувају статус кво. То није спречило Гарашанина да капућехаји у Цариграду Николајевићу упуту свој утопистички план о томе да Србија, заједно с Босном и Херцеговином, Старом Србијом и Бугарском створи јединствену аутономну државу у оквиру Турског царства.

У самој Србији расположење за пружање помоћи усталој браћи у Јужној Угарској јавило се већ у току марта 1848. Први добровољци су почели прелазити у Срем и Банат. Поред истинских родољуба међу њима је било и лопова и пљачкаша. Ових првих нашло се на Мајској скупштини у Сремским Карловцима, као и међу браниоцима Карловаца од напада царских трупа из Петроварадина којима је командовао генерал Храбовски у јуну те прве године борби. После Петровске скупштине уставобранитељска влада је одлучила да Србима у Војводини, поред новчане и друге помоћи, слате још од маја, пошаље и регуларно организоване трупе. У августу је Стеван Книћанин са одредима у којима је било око 8.000 људи прешао у Банат и одмах ступио у борбу против мађарске револуционарне војске. Аустријски конзул у Београду је протествовао против овог чина, али се све на томе и завршило. У међувремену је у Главном одбору Српске Војводине дошло до сукоба присталица патријарха Рајачића, који је тражио признање српског покрета од Беча и следбеника Ђорђа Стратимировића који је, у почетку подржан од Книћанина, заступао самосталност српског покрета. Будући, међутим, да је он водио преговоре и са Обреновићима, а Беч изменио однос према Мађарима, српска влада је наредила Книћанину да се држи патријарха. Наклоњена Мађарима, Porta је тражила од Србије да повуче своје добровољце из Угарске. Она то није учинила и Србијанци су одлучујуће помогли спасавању српског покрета од мађарских напора да га угуши. Кад су Аустријанци у јануару 1849. постигли неке успехе против Мађара, затражили су да Србија врати своје трупе у Србију. Уставобранитељска влада је то и учинила, али су Мађари предузели снажну офанзиву на Банат и готово разбили српски покрет. Патријарх је поново завапио за помоћ и Србијанци су се опет одазвали. До повратка Книћанина на бојишта, маса српског живља из Баната је пребегла преко Дунава у Србију у којој је наишла на леп пријем и бригу. Книћанин је у априлу зауставио Мађаре код Томашевца и ту је дочекао почетак руске интервенције против револуције у Мађарској. Српски покрет је тада већ био стављен под команду аустријске војске изгубивши сваку самосталност и национални карактер. Аустрија је била задовољна понашањем српске владе.

Друго тешко и сложено питање са којим се Србија суочила у време уставобранитеља био је Кримски рат 1853-1856. и претње које су се тада над њом надвијале.

Настојећи да у приликама насталим у Европи после револуције 1848-49, које је погрешно проценио, цар Николај I сматрао је да је тренутак повољан за решавање Источног питања у корист Русије и њено коначно излажење на топла мора. Пре тога је, између осталог, желео да учврсти руски утицај у кнежевинама, Влашкој, Молдавији и Србији. Кад је о Србији реч он је у њеној влади желео Русији одане људе. Тада се на њеном челу налазио Илија Гарашанин, који је после смрти Аврама Петронијевића 1852. именован за кнежевог представника и попечитеља иностраних дела. Сматрајући га ненаклоњеним Русији, цар Николај је извршио велики притисак на кнеза Александра захтевајући његово уклањање с тог положаја. Њу је у највећој мери иритирало Гарашаниново франкофилство и његова посета Паризу у јуну 1853. Тиме је уосталом била незадовољна и Аустрија које ни сама није са симпатијама гледала на Гарашанина. После извесног одупирања кнез је прихватио царев захтев и на Гарашанинов положај довео Алексу Симића. Брига ове владе за читаво време Кримског рата није била толико неучествовање и неутралност Србије у њему, коју су јој саветовале све велике силе, савезнице Турске, колико да се избави од нескривених тежњи Аустрије да упадне војском на њену територију као што је то учинила у Влашкој и Молдавији. Тек опорављена од револуције и притиснута тврдим апсолутистичким режимом, Хабзбуршка монархија ни за педаљ није одустајала од намере да и оружаним интервенцијама обезбеди себи што повољнију и утицајницу позицију у решавању Источног питања. И српски кнез и влада развили су велику активност у земљи да би је уверили у неопходност неутралног држања у великом конфликту који је настао на Црном мору између Русије и Турске којој су се придружиле Велика Британија и Француска, а на крају и мала Сардинска краљевина, уз фактичко учешће Аустрије. Тај посао им је био много лакши него одбрана од агресивних намера Аустрије поткрепљених сталним оптужбама о претњи русофилске Србије да уђе у рат на страни своје заштитнице, с циљем да сама оствари своје освајачке планове на Балкану. У том циљу она је на српској граници 1854. гомилала трупе, а њен министар Буол Шауенштајн је први пут лансирао и тезу о „великосрпској опасности“ у Југоисточној Европи, на којој ће после тога Хабзбуршка монархија и све друге антисрпске политичке, државне и верске институције изградити и данас актуелан мит. Водећа државна структура (кнез, влада, Совјет) показали су у годинама ове источне кризе умешност и убедљивост да се пред осталим силама, учесницима Кримског рата обеснаже неоправдане аустријске оптужбе. На Порти је исказала лојалност Турској, а ова јој је гарантовала тадашњи аутономни статус.

4. Од Париског мира до убиства кнеза Михаила (1856–1868)

Париски мировни уговор којим је 1856. завршен Кримски рат у знатној мери је изменио распоред снага између великих европских сила, нарочито односе и улоге у решавању Источног питања и ставова према другим националним покретима на старом континенту. На положај балканских народа у оквиру Источног питања, па

према томе и на статус Србије као аутономне кнежевине у саставу Османске империје, промене су се сводиле само на једну тачку. Њен статус и права, али и обавезе према сизерену више није штитила Русија, већ их је гарантовало шест великих сила („гарантне силе“) називане у политичкој јавности „Европски концерт“. На исти начин одредбе Париског уговора односиле су се и на дотадашњи протекторат Русије над кнежевинама Влашком и Молдавијом. Шест „гарантних сила“ – Велика Британија, Француска, Аустрија, Русија, Пруска и Сардинија (од 1861 Краљевина Италија) – обавезале су, с друге стране све балканске земље на стриктно поштовање статуса кво у Источном питању, а Турску на спровођење темељних друштвених и политичких реформи у циљу битног поправљања положаја хришћанске раје под њеном непосредном влашћу.

Кнез Александар Карађорђевић имао је чврсту намеру да поштује обавезе проистекле из Париског уговора и зато је своју спољну политику све више везивао за Хабзбуршку монархију што је у добром делу политичких кругова у Србији изазивало осетно незадовољство. То, међутим, није било једини, па ни најважнији, изазивач политичке кризе у Србији, која је у време његове владавине, нарочито педесетих година била готово перманентна. Криза се у 1857. и 1858. непрестано заштравала како због сукоба у врху државне управе (од кнеза и Савета, односи међу самим саветницима, подземна активност обреновићеваца, почеци агитације либералне омладине), тако и више због све гласнијег роптања сељачких маса притиснутих материјалним тешкоћама и самовољом обесне бирократске и полицијске власти. То је, најзад, натерало кнеза да на Светог Андреју Првозваног 10. децембра 1858. сазове Народну скупштину којој је годинама одбијао да се обрати. Нападнут на Скупштини са разних страна (обреновићеваца, неколико моћних олигарха из Савета, либерала) подржаних од огорчених народних представника, кнез је био приморан да напусти престо. Скупштина је донела одлуку да се на престо врати већ остарели кнез Милош Обреновић, праћен сином Михаилом, који ће у Србији донети много нових знања, искустава и идеја, стечених на Западу за време шеснаестогодишњег странствовања. Турски паша као и представници великих сила у Београду прихватили су ову промену на српском престолу и, шта више, у току рада Скупштине су снажно утицали на смиривање отпора војних снага свргавању кнеза Александра. Њихова интервенција, која је превазилазила овлашћења Париског уговора, ишла је до директног мешања у унутрашње уређење Србије јер су страни конзули, заједно с турским пашом, после смене кнеза у Београду буквално издиктирали састав привремене власти, до повратка кнеза Милоша, у којој су били министар унутрашњих дела Гарашанин, председник Скупштине Стевча Михаиловић и Јефтимје Угричић, председник Касационог суда. Од кнеза Александра је затражена формална оставка коју је после неколико дана узалудног отпора ипак поднео.

Рестаурација Обреновића није у прво време донела никакав заокрет у спољној политици Србије. За годину и по дана које су му остале да још влада кнез Милош је прво од Порте затражио потврду Берата о наследности његовог кнежевског престола, а затим је обновио односе с Влашком који су за време уставобранитеља били прекинути. Уз то zaloжио се за уставну промену која би умањила ингеренције Са-

вета у односу на кнеза, јер су оне биле превелике и уносиле нестабилност у држави. По савету сила стари кнез је од овог захтева одустао, али је сина Михаила послао у посету француском цару Наполеону III. И у Паризу и у Лондону у којем се после тога састао с Лајошем Кошутом, разговарао је о могућностима заједничке борбе балканских и подунавских земаља (а можда и образовања Подунавске конфедерације), али из свих ових разговора није ништа проишло. У вези с најважнијим Милошевим захтевом, о наследности кнежевског достојанства у династији Обреновића, између Србије, Порте и великих сила било је много натезања, варијанти и оспоравања, али је Порта на крају прихватила да кнеза Михаила призна као Милошевог законитог наследника уз очување права српског народа да може сам себи бирати владара. Захтев да се променом Устава другачије регулише однос кнеза и Савета није прихваћен, али је остављена могућност да се у конкретним случајевима и посебним ситуацијама, тај однос може мењати. Тешко и трајно питање исељавања Турака из српских градова остало је и даље на мртвој тачки.

Шездесете године XIX века у којима је после Милошеве смрти, 27. септембра 1860, Србијом владао кнез Михаило, биле су препуне драматичних догађаја (националних покрета, ратова међу великим силама, потреса на Балкану и у Турској) који су у великој мери утицали на међународни положај, спољну, као и унутрашњу политику Србије, а и целог српског народа. На српски престо сео је владар „са јасно одређеним циљевима“. На унутрашњем плану то је политика чврсте руке, владарског ауторитета, неке врсте просвећеног апсолутизма. То се сматрало неопходним ради остваривања другог амбициознијег и далекосежнијег задатка: довршавање српске националне револуције освајањем пуне државне независности Србије, окупљање око ње свих земаља српског народа који су још били под турском влашћу и евентуалног уједињавања Срба са другим јужнословенским народима – конкретно са Бугарима и Хрватима. За овакву оријентацију наћи ће најбољег сарадника у Илији Гарашанину, кога ће, октобра 1861, именовати за председника владе и министра спољних послова.

Прва мера коју је нови кнез желео да спроведе била је промена „Турског устава“ из 1838. ради стицања одрешених руку за следеће далекосежније планове. Ова његова намера наишла је на жесток отпор Порте, подржане енергично од Велике Британије. Михаило је тада предузео заобилазни пут за који је преко Јована Мариновића у Паризу добио прећутну сагласност. У августу 1861, на Преображење, сазвао је Народну скупштину („Преображенску“) која је усвојила неколико уставних закона: о Савету, који је овај орган претварао у највише саветодавно тело владара; о образовању народне војске, на основу опште војне обавезе за све грађане од 20. до 50. године, о престолонаслеђу и о реформи пореског система. Док закони који су се односили на промену у државној управи и порезе нису изазвали стране интервенције, онај о Народној војсци подигао је буру. Порта је оптужила Србију да се спрема за рат, а биле су незадовољне и гарантне силе, осим Русије, која ће наредне године Србији одобрити и зајам од 300.000 дуката за наоружавање војске. Михаило је дозволио себи да се о стране протесте због Народне војске оглуши. Спољнополитичке циљеве Михаило је замишљао да спроведе на два начина: ступањем у

сарадњу и савезе с балканским државама и националним покретима и помагањем народних и ослободилачких покрета на територијама под турском влашћу. Пре тога намеравао је да постигне оне привилегије Србије, које су јој обезбеђивали још хатишерифи, али које нису никако биле спроведене. Пре свега то се односило на исељавање турског становништва из Србије.

Десило се, међутим, да је прва значајнија кнез Михаилова спољнополитичка акција била изведена у вези с интересима Срба у Хабзбуршкој монархији, који су у Гарашаниновом *Начертанију* били на другом месту по значају, и са ограниченим циљевима. Кнез Михаилова акција није прелазила те границе. После пада Баховог апсолутизма у Аустрији плануле су снажне националне супротности, нарочито у односима Аустријанаца и Мађара. Прва жртва тих сукоба била је квази аутономија Војводства Србије и Тамишког Баната. Срби за њом нису много жалили, али наставивши се укљештени између Беча и Пеште они су се вратили четрдесетосмашкој идеји о својој националној аутономији. Да би заплашио Мађаре цар Франц Јозеф је дао сагласност да Срби сазову Народно-црквени сабор у Сремским Карловцима и расправљају о положају свог народа. Међу Србима су се тада распламсали неспоразуми између двеју концепција и струја. Конзервативнија, старија, окупљена око патријарха Рајачића, опредељивала се за тражење решења за српску аутономију од царске власти у Бечу, док је млађа, либералнија, којој је тон давала група Светозара Милетића, заговарала решавање српског питања у споразуму са покретом мађарских либерала који су обећавали демократскије устројство Угарске кад постигне равноправни положај у Монархији. Кнез Михаило се умешао у те српске спорове и у марту 1861. је у Будимпешту и Беч послао Илију Гарашанина и младог дипломату Јована Ристића да испитају намере Мађара и подрже Милетићеву струју на карловачком сабору сазваном на Благовести, априла 1861. Иако су од мађарских лидера (Деака, Андрашија и Ваја) добили само љубазна уопштена обећања, Јован Ристић је остао у Сремским Карловцима, присуствовао Благовештенском сабору и храбрио Милетићеву струју. Већину су добили конзервативнији српски политичари, па је ова кнез Михаилова мисија остала без резултата. Нагодба Аустрије и Мађарске 1867. показале да би било која од ових двеју концепција по Србе имала истоветан чинак.

Непосредно по повратку из Аустрије Гарашанин је од кнеза Михаила послат у нову мисију – у Цариград, да ради на исељавању Турака из Србије. У то време су се српско-турски односи већ почели затезати, што је долазило до изражаја у све чешћим сукобима Срба и Турака по градовима Србије, најчешће у Београду и Ужицу. У првој половини 1861. Гарашанин је боравио у Цариграду неколико месеци, разговарао је са функционерима Порте, походио је стране дипломате, тајно разговарао о могућностима српско-грчке сарадње с представником Атине Ренијерисом, али се у Београд вратио без икаквог резултата. И после тога односи између Срба и Турака су се све више заоштравали. Кулминирали су крвавим сукобом између српских цивила и турских војника 15. јуна 1862 (Чукур чесма) и тешким бомбардовањем града са Београдске тврђаве 17. и 18. јуна. Изазавши огромно узбуђење у Србији, борбама у самом Београду, запретило је избијање општег рата између Ср-

бије и Турске за који је у једном тренутку био расположен и сам кнез Михаило. Од тога је одустао због интервенције представника великих сила и умирујућих савета Илије Гарашанина, који је знао да би у евентуалном рату Србија била инфериорна и поражена.

Бомбардовање Београда је, међутим, опоменуло гарантне силе да би српско-турски сукоби могли поново отворити Источно питање, а то им никако није било у интересу па су се одлучили на енергичнију интервенцију. Њиховом вољом у месту Канлица у близини Цариграда одржана је крајем јула и почетком августа конференција шест представника сила и Турске. Њој су се Срби обратили захтевом да Турци иселе не само градове у којима су живели, већ евакуишу трупе из свих шест тврђава које су запосели и препусте их на чување Србији. Француска и Русија су подржале овај захтев, али га је Porta, енергично, подупрла од Енглеза и Аустријанаца, бескомпромисно одбацила. На крају је нађено компромисно решење. Турско становништво ће се одмах одселити из Србије, а њихови гарнизони ће напустити утврђења Ужице и Соко која ће бити порушена. Турске посаде, међутим, остаће у тврђавама Шабац, Београд, Смедерево и Фетислам (Кладово). Кнез Михаило није био задовољан овим решењем али га је Гарашанин приволео да га прихвати и сачека нову прилику за коначно ослобођење Србије од турског присуства. Да ради упорно на томе у Цариград је 1862. послат нови капућехаја – млади, способни и упорни Јован Ристић.

Кнез Михаило и Гарашанин су настављали своју акцију и на придобијању европске јавности и дипломатије за ствар ослобођења Србије и српског народа од турске власти. Кнез је 1863. послао у једну полузваничну мисију у Лондон своју супругу кнегињу Јулију (са аристократским педигреом породице Хуњади) и дипломату Филипа Христића. Обоје добро примљени у политичким и друштвеним срединама до којих су могли стићи, свуда су заступали интересе српске државе и народа, али непосредне и конкретне користи нису добили. Гарашанин је са своје стране, преко „Српског одбора“ који је основао 1862. водио тајну пропаганду у суседним земљама, највише у Босни и Херцеговини. Десна рука му је био његов стари сарадник Атанасије Николић, који је организовао жив рад „на прикупљању обавештења и давању упутстава повереницима Одбора“, ангажованим на послу „народног ослобођења“. Српска патриотска јавност, и то више у Босни, Херцеговини, Угарској и Црној Гори, него у самој Србији, очекивала је у то време брзу и директну ратну акцију Србије, која би цео Балкан покренула на ослободилачки устанак. Црна Гора је била огорчена на Србију што није подигла оружје (којег није имала) на Турке кад су је они прегазили 1862, а сви остали српски родољуби (а нарочито војвођански) су подвргавали и владу Србије и кнеза жестоким критикама због „оклевања“, „кукавичлука“, „неодлучности“, пропуштања „правих тренутака“ за рат итд. Гарашанин и кнез су, међутим, добро процењивали однос снага Србије и Турске, као и неспремност суседа за масовну, организовану и истовремену противтурску акцију. Шта више, између Србије и Румуније, на чију се сарадњу и те како рачунало, дошло је 1863. до затезања односа због транспорта српског оружја купљеног за Народну војску, преко румунске територије. И Грци су стално упозоравали на своју

војну неспремност, а бугарске ослободилачке организације и њихови центри били су више у Румунији и Србији, него у самој Бугарској. Дипломатија Србије упорно је радила и на Порти и код гарантних сила на питању повлачења турских гарнизона из четири тврђаве које су Турци још држали под контролом. Јован Ристић, капућехаја у Цариграду, неуморно је и безброј пута покретао то питање код амбасадора великих сила, а великом везиру Фуад-паши и министру иностраних послова Али-паши је буквално досађивао својим посетама и објашњавањима њихове користи од напуштања српских тврђава. Сав његов труд остајао је узалудан све док избијање устанка на Криту и узбуђење у Грчкој које је он изазвао нису по ко зна који пут наметнули Европи Источно питање. И саме у дубоким превирањима и међусобним сукобима због националних покрета, ратних и оштрих политичких сукоба у западној и централној Европи, у којима су директно учествовале (борбе за уједињење Италије и Немачке, криза Хабзбуршке монархије) гарантне силе су предузеле енергичне мере на гашењу балканског и медитеранског жаришта и спречавању да он захвати и Србију. Међу тим мерама било је и поправљање односа Турске са Србијом. Једини довољно велики корак који би до тога довео могло је да буде повлачење свих турских војних снага из Србије. То је значило предавање четири преостале тврђаве на бригу и чување султановом вазалу Кнежевини Србији. Обавештен да гарантне силе саветују Порти такво решење, Ристић је удвостручио активност, а новембра 1866. је предложио својој влади да и формално затражи од Порте да повуче своје посаде из Србије. Влада је то прихватила, а у Петроград, Берлин и Беч је упутила Јована Мариновића да објасни значај српског корака на Порти. Свуда је наишао на подршку и разумевање. О томе су у пролеће 1867. све силе обавестиле и Порту. Ова више није имала куд. У априлу је Турска прихватила српски захтев, под једним условом: да на Београдској тврђави остане да се, поред српске, виори и турска застава. Србија се сагласила, па је кнез Михаило објавио о томе свечану прокламацију. Султанов изасланик му је уручио ферман, а београдски паша му је на Калемегдану предао „кључеве града“. За само неколико дана сви турски војници су напустили тле Србије, а кнез Михаило је у знак захвалности отишао на подворење султану.

За све то време кнез Михаило је радио на формирању Првог савеза балканских земаља и народа против Турске. После смиревања црногорског назадовољства и размене мисија, између двеју српских кнежевина је октобра 1866. потписан уговор о савезу Србије и Црне Горе. Књаз Никола је прихватио уједињавање двеју кнежевина у једну државу и одрицање од престола у корист кнеза Михаила, уз повлашћени положај своје породице. Теже је ишло са Грцима због територијалних претензија у Македонији, а Грка и у Бугарској. Али у години која је била критична за Грчку сагласност о сарадњи против Турске је постигнута, па је августа 1867. потписан савезнички уговор. Са румунским кнезом Карлом је кнез Михаило водио преговоре о могућности заједничке политике и евентуалном стварању српско-румунске конфедерације, али је фебруара 1868. потписан само трговински уговор. Поред овога, Гарашанин је конкретно водио, додуше посредне, политичке преговоре са прваком Хрватске народне странке бискупом Јосипом Јурајем Штросмајером, нарочито крајем 1866, уочи закључења Аустро-угарске нагодбе. Штросмајер се тада

изјаснио да би у случају слома Хабзбурга Хрватска радије ишла у заједничку државу са Србијом него са Угарском и признајући притом припадност Босне и Херцеговине Србији. У марту 1867. с таквом идејом свог предводника сагласило се и вођство Хрватске народне странке. Овакве идеје и сагласности остале су убрзо празне неизводљиве комбинације, као и погађања Србије с бугарским револуционарима о стварању Српско-бугарске државе на челу с кнезом Михаилом као владаром. Без икаквог резултата остале су и Гарашанинове везе са албанским првком Џелал-пашом.

Усред свих ових пројеката и поступака кнеза Михаила и његовог спољнополитичког *alter ega* у погледу међународне стратегије Србије, крајем 1867. дошло је до наглог заокрета. У августу те године кнеза Михаила је на његовом имању Иванка у Словачкој посетио председник мађарске владе Ђула Андраши. Као члан аустријске делегације он је присуствовао разговорима Франца Јозефа и Наполеона III у Салцбургу и право одатле је допутовао у Иванку. Кнез Михаило је с њим водио вишечасовни разговор, не позивајући Илију Гарашанина који је такође био у Иванки да у њему учествује. Са тих разговора није остала ни једна једина белешка. Кнез је три месеца ћутао а онда је у новембру сменио Гарашанина с положаја председника владе и министра иностраних дела. О разлозима те смене било је у јавности, а касније и у историографији неколико претпоставки, али су потоњи догађаји и сведочанства до којих су дошли историчари наводили на закључак. Андраши је тражио од Србије да одустане од своје активне политике на Балкану, а у замену је кнезу Михаилу обећао помоћ Аустро-Угарске (и вероватно Француске) да Турска мирним путем препусти Србији на управљање Босну и Херцеговину. Кнез је то прихватио, сменио је главног протагонисту дотадашње српске политике Гарашанина, и пустио да агитација у суседним земљама, као и делотворност Балканског савеза почну да јењавају. То се осетило још и пре кнежеве трагичне смрти у топчидерском атентату 10. јуна 1868. Намесништво кнежевог достојанства које ће преузети власт у земљи неће морати много да мења у правцима спољне политике Србије после кнежеве смрти. Сви ће они остати исти, али вођени акцијом ниског интензитета.

5. Ка пуној независности (1868–1878)

Смрт кнеза Михаила донела је неке запажене промене у унутрашњополитичком животу Србије, које ће утицати и на њен међународни положај и спољну политику да би се све претворило у велику историјску драму из које ће Србија изаћи као суверена држава. На престолу Србије, под не сасвим регуларним правним околностима, 1868. се нашао Милан Обреновић, малолетни син кнез Михаиловог брата од стрица и ситне румунске аристократкиње Марије Катарци. Намесништво, које је до његовог пунолетства заузело власт, у саставу пуковник Миливоје Петровић-Блазнавац, дипломата Јован Ристић и високи државни чиновник Јован Гавриловић, знало је да се у политички живот и уређење српске државе морају унети знатније промене. За четири године управљања земљом они су кнез Михаилово апсолутистички систем заменили умереним либералним режимом, ограниченим,

али стабилним уставним уређењем и организацијом модерније државне управе. Допустили су и контролисана грађанска права која су омогућила и различито политичко и идеолошко груписање струја и покрета, као зачетака будућих страначких организација. Иако рудиментарног облика ове страначке организације – либерална, конзервативна и социјалистичко-радикална – већ су наговестиле своје будуће политичке програме и оријентације. Творци оваквог система власти били су намесници, први Миливоје Блазнавац, и други Јован Ристић, који ће, својим тактичким упорним радом, дипломатским и државничким талентом, те знањем и образовањем, постепено стећи надмоћнију позицију. У тако реформисаном и модернизованом систему управљања државом, а у споријим променама друштвених и привредних прилика, заоштриле су се политичке борбе и око питања унутрашње и спољне политике. У тим борбама надмоћност и већу снагу имала је либерална струја. Иако и сама нејединствена, она ће у целој деценији од 1868. до 1878, успети да, осим у кратком раздобљу 1873-75, очува доминацију својих политичких концепција. Њихов најважнији, ако не баш сам творац, али несумњиви *spiritus movens*, био је Јован Ристић.

У дубокој основи Ристићеве спољнополитичке идеје било је *Начертаније*. За разлику од кнеза Михаила и самог Гарашанина, он је веровао да се стратешки циљеви државне политике Србије не могу остварити апсолутистичким заптом и насилном бирократском управом, већ либералнијом и широм мобилизацијом националних снага, методом „умереног корачања“ у проширивању народних права и слобода. А тај програм подразумевао је даље смањивање компетенција турске и освајање прерогатива осамостаљене српске власти, јачањем војних снага и сталног поправљања положаја Србије. За крајњи циљ – уједињавања целог српског простора на Балкану, радити упорно, али опрезно и пре свега политичко-дипломатским средствима, не искључујући ни ризик оружане борбе. Властољубив као и Блазнавац, био је далековидији и бољи стратег. Блазнавчево почетно везивање Србије за Аустро-Угарску, корак по корак превео је на уравнотежену политику према Русији и Хабзбуршкој монархији. Блазнавац је на прве резерве према аустроугарској политици навела тзв. Вагнерова афера 1870. Њу је изазвало откривање тајног плана војних кругова Аустрије о прикључењу Босне и Херцеговине Хрватској, што значи Аустро-Угарској. Сазнало се чак да иза тога плана намесника Далмације Вагнера стоји сам аустроугарски канцелар Бојст. Користећи се тиме Ристић је успео да придобије и Блазнавца наговоривши га да баш он 1871. води малолетног кнеза у посету руском цару у Ливадију што је Блазнавцу импоновало, а Србији донело користи. Истина то је љутило аустроугарску страну, али су односи Србије са овом силом били већ расхлађени из два разлога. Први је био одбијање поверљиве понуде угарског премијера Андрашија Србији да јој Беч и Пешта издејствују мирно уступање Босне и Херцеговине од стране Турске, под условом да Србија обећа обустављање сваке даље националне акције и што чвршће везивање за Хабзбуршку монархију, нарочито у случају њеног сукоба са Русијом. Та Андрашијева понуда послата у Београд октобра 1870. била је оно исто што је кнезу Михаилу нуђено у Иванки три године раније. Ристић се, међутим, није преварио: прочитао је крајњи домет Ан-

драшијевог плана – завађања Србије са Хрватима око Босне и њено дефинитивно удаљавање од Русије. Друго питање је било одбијање сваког права Србије, као вазалне земље, да учествује у споразумима о регулацији пловидбе Дунавом о којем је постигнут договор сила и Турске на Лондонској конференцији почетком 1871.

Замисао о освајању што веће самосталности Србије и њеном даљем откидању од Турске, Намесништво је покренуло већ крајем 1868. пројектом уставне реформе и то не посебним законима као 1861, већ доношењем новог Устава, самостално и без икаквих споразумевања ни с Портом, ни с гарантним силама. У предвечерје великих међусобних обрачуна ове се Србији нису супротставиле као 1861, већ су ћутке пропратиле доношење новог српског устава. Невешта се правила и Порта, па је Народна скупштина Србије, у јулу 1869. усвојила Устав који је Намесништво припремило у сарадњи с неколико десетина политичких и интелектуалних првака. Био је то знаменити и дуготрајни Устав из 1869 („Намеснички“) који је и сизерену и гарантним силама само нотификован. Међу њима није изазвао никакво узнемирење, али је међу различитим политичким струјама у Србији и међу Србима у Угарској изазвао бурне критике и расправе. Његов значај и за унутрашњи и за спољнополитички положај Србије био је несумњив. Намеснички режим који је управљао земљом и после ступања кнеза Милана на престо (августа 1872), па и после Блазнавчеве смрти (априла 1873), све до оставке Ристићеве владе октобра 1873, предузимао је још неке кораке ради еманципације од Турака и демонстрирања самосталности и отпорности Србије. Тражио је енергично да Турци иселе два села (Мали Зворник и Сакар) на србијанској обали Дрине, која су после разграничења тридесетих година остала у рукама Турака (Муслимана). Порта је то одбијала, Ристић је предлагао да се њихови становници силом „претуре“ у Босну, али су то одбили српски функционери „војеног реда“ – Блазнавац и Јован Белимарковић. Друго је било питање везивање будуће српске са турском железницом, али су Турци о томе одбијали да разговарају све док кнез Милан, који је походио руског цара, претходно не оде на подворење султану у Цариград. Ристић, опет, упркос притисцима великих сила, то није хтео да прихвати све док Порта чврсто не обећа железничку везу код Алексинца и предају Малог Зворника и Сакара. Почело се постављати и питање права Србије, као и Румуније, да с другим државама закључују самосталне трговинске уговоре. Ристић је и у овом случају заузимао чврст став, тумачећи да су турским вазалима недопустиви само међународни политички уговори.

Све се ово дешавало на почетку империјалистичке епохе и новог распореда сила и односа у Европи, након Француско-пруског рата и ступања уједињене Немачке, као одлучујућег фактора равнотеже снага на континенту. Резултат ове велике промене међународне ситуације било је образовање тзв. Тројецарског савеза (савеза трију „северних царевина“) Немачке, Русије и Аустро-Угарске, заинтересованих за статус кво на европској сцени. У средишту те концепције одржавања новог стања и избегавања међусобних сукоба великих сила било је чување статуса кво у Источном питању и обуздавање Србије као његовог потенцијалног покретача. Није зато чудо што је у престоницама гарантних сила и то не само Бечу, Петрограду и Берлину, већ и Паризу и Лондону, Ристићево дрчно и „нееластично“ држање према

Турској цењено као екстрмно националистичко и опасно. На младог кнеза отпочели су притисци да се ослободи таквог министра (а од априла 1873. и председника владе) и замени га помирљивијим, што ће рећи према силама и Порти покорнијим политичарем. Током посета Бечу и Паризу у лето 1873, кнез је ове савете прихватио и после повратка у Београд нагнао је Ристића на оставку, а за председника владе и министра спољних послова довео је конзервативног првака, следбеника Илије Гарашанина, Јована Мариновића.

Мариновићева влада која је имала да управља земљом морала је да сарађује с Народном скупштином у којој су Ристићеве присталице имале врло јаку групу. Да би учврстио подршку страних сила он је у пролеће 1874. одвео кнеза Милана у Цариград. Овог пута, међутим, за разлику од ранијих подворења српских кнежева султану, није Србији донео никакав нови уступак. Мали Зворник јој није враћен, о железничкој вези се разговарало начелно али и с поруком да ће Турска Србији дати везу тек кад изгради босанску пругу. О трговинским уговорима није било речи, упркос залагању и Аустро-Угарске и осталих гарантних сила да се ово право призна и Србији и Румунији. Осим уобичајених свечаних церемонијала и блиставих свечаности није било ничег другог. То свакако није могло наићи на одобравање ни патриотске јавности, ни либералних посланика у Скупштини. Да би појачала положај Мариновића Аустро-Угарска је 1874. донела одлуку да у Бечу прими српског трговинско-политичког агента у полузваничном статусу, без обзира што се Порта и томе жестоко противила. То није вратило популарност Мариновићевој влади и он је крајем 1874, поступајући у духу правог парламентарног политичара, кнезу Милану поднео оставку. После тога у Србији је наступила велика политичка нестабилност у којој ће је затећи судбоносни догађаји Велике источне кризе 1875-1878. отворене у Херцеговини и Босни масовним устанком хришћанске (највише српске) раје, против угњетавања од стране турске државе, а још више против локалних бранилаца феудалног система Османске империје. Устанак је имао и национално-ослободилачко обележје.

У патриотској Србији су догађаји у Херцеговини и Босни изазвали огромно узбуђење и прискакање на сваки начин у помоћ браћи преко Дрине. Немоћна власт Данила Стефановића томе није могла да се одупре упркос претњама које су Србији упућиване из престоница гарантних сила. Једино је аустријски канцелар Андраши умиривао кнеза Милана да су догађаји у Босни и Херцеговини локални покрет уз напомену да Србија у њега ипак не би требало да се уплиће. То је био део аустро-угарске стратегије да се у овим провинцијама устанак распламса, будући да је и сама учествовала у његовом покретању, да се ствари на међународном плану искомпликују до те мере која би приволела европске силе да баш Двојној монархији повере мисију њиховог смиривања. Кнез је, међутим, био запрепашћен силином ратоборне атмосфере на коју је наишао кад се у лето 1875. вратио из Беча у Београд. А управо у таквој атмосфери у Србији су 15. августа одржани скупштински избори. На њима су убедљиво победили либерали захваћени родољубивом еуфоријом. Кнез Милан није имао куд већ је баш њима поверио састављање владе и они су то без размишљања прихватили. Тако је крајем августа формирана влада

чији је формални председник био стари обреновићевац Стевча Михаиловић, а стварни министар спољних послова и „по потреби заступник председника“ Јован Ристић. Она је одмах показала вољу да помогне устанак у Босни, као што је то Црна Гора већ чинила у Херцеговини. Једино је настојала да се то ради организовано и с мање политичке галаме и патриотских демонстрација. Захваљујући томе Стевча-Ристићева влада је одмах у јавности добила назив „акционо министарство“. Опомене и притисци великих сила нису каснили, а на Порти се јавила идеја да херцеговачко-босански устанак треба гушити „у долини Мораве“. Поводећи се за страним претњама кнез је затражио јасан став владе и скупштине према устанку. Влада је у Крагујевцу сазвала Скупштину на којој је Ристић поставио питање треба ли помагати побуњеној браћи иако то може увести у рат с Турском, или је препустити турском терору и милости „европског концерта“. Влада је била спремна за наставање помоћи устаницима и по цену рата, верујући да и у случају пораза Русија не би допустила пропаст Србије. У случају одустајања од помоћи и прихватања строге неутралности то би значило одустајање Србије од државне независности и од програма уједињавања српског народа. Конзервативни либерал Ристић резоновао је тада логиком националног револуционара: „За све, све се баца на коцку“. Ову девизу подржала је септембра 1875. својим „тајним одлукама“ и Народна скупштина, као и већина српске јавности. „Тајне одлуке“ без закашњења су стигле до кабинета великих сила. Оне су извршиле снажан притисак на кнеза Милана да онемогући спровођење усвојене политике и он је то прихватио. Једним драстичним потезом у самој Скупштини он је 4. октобра оборио „акционо министарство“ и владу поверио најпомирљивијем либералу Љубомиру Каљевићу. Ствари у Србији и око ње доласком јесени стале су се смиривати.

Читаве наступајуће зиме и пролећа 1876. велике силе су се ломатале и натезале с мерама за окончавање кризе на Балкану. У томе је најактивнија била Аустро-Угарска, која уствари није желела мир већ мандат Европе да запоседне Босну и Херцеговину. Супротности међу великим силама, нарочито на релацијама Аустро-Угарска – Русија и Русија – Велика Британија охрабривале су Турску на отпор страним интервенцијама док је њена јавност била све јароснија и према реформама и према мерама великих сила. Захваљујући томе, пролеће 1876. не само да није донело смиривање ослободилачких покрета на Балкану, већ их је и проширило. Борбе у Херцеговини и Босни су оживеле новом снагом, устанци су захватили Бугарску, Турци су појачавали терор. У Цариграду су избили немири, а на Порти је преовлада ратоборна струја. Збачен је и убијен сам султан. И Србија је поново узаврела. Узрок томе нису били само немири у окружењу већ и унутрашње политичке и идеолошке борбе. Либерали су то користили и плашили су кнеза револуционарним претњама у самој земљи. Преплашен, он је стао размишљати да је бољи и сам рат, него унутрашња револуција. У мају је преломио: на власт је вратио „акционо министарство“. И кнеза и Ристића и друге либералне и родољубиве снаге на борбу је подстицало амбивалентно држање Русије. Док је званична руска политика (цар Александар II, министар Горчаков) била против уласка Србије и Црне Горе у рат с Турском, јаки и утицајни панславистички кругови гонили су их на акцију. Ту-

мачећи да панслависти говоре заправо оно што и цар и Горчаков желе, али због других сила то не смеју да кажу, српски кнез и његови министри решили су ипак да газе у рат. Најхладнокрвнији међу њима, Јован Ристић, желео је да још једном испроба дипломатска средства и измоли султана да допусти Србији да заведе ред у Босни. Томе су се енергично успротивили и кнез Милан и црногорски господар књаз Никола, а са Порте је стигла порука да српска молба неће бити ни примљена. Коцка је била бачена. Кнез Милан је 30. јуна 1876. објавио ратну прокламацију. То је учинила и Црна Гора која је са Србијом 15. јуна потписала уговор о војном савезу. Дипломатију је заменило оружје.

У сваком погледу војнички инфериорнија Србија је, и поред помоћи која јој је незванично стизала из Русије и у људству и у материјалу, после неколико почетних успеха већ у јулу стала трпети поразе. У самом почетку рата Аустро-Угарска и Русија су се у Рајхштату споразумеле да остану неутралне, с тим да у случају српског пораза „из разлога хуманости“ спрече турску одмазду, али да у случају победе Срби не могу ући у Босну. Тиме је Петроград купио аустроугарско одустајање од претње да са Енглезима и евентуално „савезником Немачком“ насрне на Русију у случају веће конфлорације на Балкану. А кад је Србија почела трпети теже поразе, Британци и Французи су јој понудили посредовање за мир са Турском. Узрујани кнез је био спреман да понуду прихвати. Ристић му је саветовао да сачека бар једну знатнију српску победу јер ће тада услови мира бити лакши. Тако се и десило. Срби су извојевали лепу победу на Шуматовцу. Али сада се, по савету руског генерала Черњајева, који је командовао српском војском, кнез предомислио и одустао од понуђеног примирја. Историјска иронија је што је ту његову одлуку конзулима Енглеске и Француске морао да саопшти баш Ристић. Казна је убрзо стигла. Срби су тучени у неколико бојева, а судбина рата је запечаћена на Ђунису 29. октобра кад су Турци разбили српско-руску одбрану и отворили себи пут према Београду. Запаничени Черњајев завапио је да кнез Милан хитно моли цара за спасавање. Цар Александар се одазвао и ултиматумом од Турске затражио хитан прекид ватре. Турци су се и сами уплашили и прихватили ултиматум. Српско-турски рат је био фактички завршен. Настали су дуги и мучни мировни преговори у којима су Турци захтевали неке санкције у виду ограничавања српске аутономије, али Ристић и влада нису ништа прихватили. На крају ће 28. фебруара 1877. бити потписан „Протокол мира“ на бази потпуног *status quo ante bellum*.

У међувремену су се и на међународној сцени и у самој Србији одигравали драматични догађаји. Источна криза се сада заоштравала порастом супротности међу великим силама које нису могле бити превазиђене ни великом конференцијом у Цариграду (децембар 1876 – јануар 1877), ни дипломатским мисијама, ни Лондонским протоколом из марта 1877. Све је показивало да Русија и Турска клизе ка новом рату. Да би спречила нови Крим на којем се сада Руси не би борили против англо-француског, већ против англо-аустријског савеза, руско вођство је морало да се обезбеди уговорима из јануара и марта 1877. у којима је и формално признала начелни договор из Рајхштата о праву Аустро-Угарске на запоседање Босне и Херцеговине. Овој то неће бити довољно, већ ће даље радити на томе да јој овај

добитак осигура „цела Европа“. Тек после тога и јасне британске подршке Турској, Русија се у априлу 1877. одлучила на рат.

У самој Србији је од јесени 1876. па све до избијања другог рата у децембру 1877. вођена жилава борба на неколико фронтова. Конзервативци су немилосрдно напали либерале и посебно Ристића што су Србију безглаво увели у рат који је изгубљен. Кнез Милан је, да би избегао и властиту одговорност, сву кривицу за рат покушао да свали на либерале па је шуровао с конзервативцима како да их обори са власти. Зато је смислио да ради прихватања мировног споразума с Турском сазове Велику народну скупштину на којој ће незадовољни и осиромашени народ срушити либерале и на власт довести конзервативце. Међутим, преварио се. Народ је доиста био огорчен, али није гласао ни за либерале, ни за конзервативце, већ за нову политичку силу – радикале, који би доиста могли да поставе и питање кривице владара. Унезверен, обратио се опет либералној влади с којом се договорио да Скупштину распусти оног момента кад прихвати Протокол мира и не допусти било какав даљи разговор. Бес посланика а и народа био је бучан, али узалудан. Кнез Милан је према либералима постао „култант“ и с њиховом владом и Скупштином из 1875. дочекаће и други рат против Турске.

За тај други рат у савезу с Русијом, Србија је у пролеће и лето 1877. била доиста немоћна. Лежала је измождена, исцрпљена, без новца, оружја и опреме и Руси су то знали па њену сарадњу нису ни тражили. Али кад је њихова офанзива на Балкану почетком јесени запала у тешкоће (Плевна) затражили су хитно укључивање Србије у борбу. Србија је то још увек било немогуће. Руси су јој зато стали слати новац за набавку опреме и инсистирали су на што бржој мобилизацији. Током септембра, октобра и новембра то је убрзано и чињено, али се ни кнезу ни политичком и војном врху баш и није журило да улете у борбу, плашећи се да руска офанзива неће бити успешно завршена пре зиме, да ће се Руси вратити преко Дунава на зимовање и да ће Србија тада бити попрште грозне турске освете. Првих дана децембра је ипак донета одлука да се крене у рат. А онда је 7. децембра у Крагујевцу избила војна побуна против новог рата. Иако није имала шире размере, била је довољна да за недељу дана одложи почетак ратних операција. У међувремену пала је Плевна и руска офанзива сручила се свом снагом на деморалисане Турке. Улазак Србије у борбу одмах је много изгубио на значају иако су њена дејства у јужној Србији била врло успешна, чак и врло корисна за Русе. Ови, међутим, ни за шта више нису питали Србе већ су их само обавестили да је 31. јануара 1878. закључено прелиминарно примирје с Турском које предвиђа и обустављање операција српске војске. Тако је 5. фебруара дефинитивно завршен и други српско-турски рат.

За Србију су тада наишле нове невоље које су сада опет морале да се решавају дипломатским средствима. Тек после окончавања непријатељстава Русија је открила своје праве ратне циљеве: стварање Велике Бугарске у коју би биле укључене и многе српске територије, чак и ратне тековине Србије. Границе те бугарске државе, од које је Русија желела да начини своје снажно упориште на Балкану и на Егејском мору, приближне су биле Егзархији коју је Бугарској Русија издејствовала на Порти још 1870. Српска влада, кнез и јавност сазнали су тада да не могу рачунати ни на

педаљ територије у Босни и Рашкој области, али што је најгоре Бугарској би, поред целе Македоније, припали и Пирот, Ниш, Лесковац и Врање ослобођени крвљу српских војника и устаника. Београд је био констерниран. Влада је хитно у Петроград послала Милосава Протића, који је тамо добио обесхрабрујуће информације. Кнез и Ристић су тада на мировне преговоре започете у Сан Стефану близу Цариграда, упутили, као званичног представника, генерала Милојка Лешјанина и овластили га да руском великом кнезу Николају, главнокомандујућем руске војске, и генералу Игњатијеву, шефу њихове дипломатске делегације, изјави како српска војска неће напустити Ниш „па све да је руска војска и нападне“. То се односило и на остале ослобођене делове Нишког пашалука. У том сукобу Србија ће подлећи, али ће свет бар „видети један приказ, који није обичан између савезника“. Овај крик Србије није оборио Сан Стефански мировни уговор потписан 3. марта 1878, већ су то учиниле велике силе, огорчене руским продором на југ Балкана и топло море. Да би то спречиле Енглеска и Аустро-Угарска су биле спремне и на рат против Русије, уз стриктну неутралност Француске и неутралност Немачке благонаклону према Аустро-Угарској. Усамљена Русија морала је да попусти и прихвати међународну ревизију „прелиминарног мира“ из Сан Стефана. Међу великим силама настали су тада тромесечни интензивни преговори и погађања, закључивани прави империјалистички аранжмани, да би се 13. јуна 1878. у Берлину састао конгрес европских моћника који су још једном прекрајали политичку карту Европе.

Припремајући се да, колико год буду могли, пред овим форумом великих бране интересе Србије, српски кнез, влада и посебно Ристић разматрали су нову ситуацију и сужене могућности које им је она нудила. Разочарани Русијом и њеним односом према Србији, одлучили са да потраже нови ослонац. Потражиће га у Аустро-Угарској која је у Србији имала важне практичне интересе и мотиве. При том Ристић није губио из вида процену да је Аустро-Угарска историјски непријатељ Србије, па је споразумевање с њом сматрао само као изнуђени и временски ограничени тактички потез и компромис. Насупрот њему, кнез је окретање Хабзбурзима видео као трајну стратешку одлуку Србије, која је подразумевала што тешње повезивање Србије с Аустро-Угарском. У припремама за Берлински конгрес ове разлике у идејама двојице првих људи српске политике нису дошле до изражаја. Слагали су се у решењу да се неким и тешким захтевима Беча и Пеште мора изаћи у сусрет како би се задобила подршка грофа Андрашија за признавање Србије као суверене државе и постигле што повољније границе освојене у рату 1877-78. Тако је пут за Берлин Јована Ристића и његову малу пратњу водио преко Беча.

Услови које је Андраши поставио Србији нису били у свему неповољни. Он је пре свега био задовољан изјавама привржености које је кнез Милан упутио аустријском цару. У отвореном разговору аустроугарски заједнички министар је саопштио бечке услове за подршку Србији у Берлину. Први је био да се закључи трговински уговор који ће створити „интимне односе“ између двеју суседних земаља; други да ће Србија за три године изградити железничку пругу од Београда до Ниша и повезати је са аустроугарским пругама. Њихова експлоатација биће уређена између Аустро-Угарске, Србије, Турске и Бугарске. Посебан захтев је био да Србија

пристаје да пловидбу Ђердапом повери Аустрији и да јој у томе помогне. Најтежи услов, који је с болом у срцу Ристић мирно примио на знање био је да се Србија одрекне сваке претензије на ширење на запад према Босни и на југозапад према Новом Пазару и Митровици јер су то аустријске интересне сфере. Ристић је био забринут. Знао је да ће ратом исцеђеној Србији бити врло тешко да за кратко време изгради модерну железницу; страховао је од сувише „интимних“ привредних односа са вишеструко надмоћнијим суседом; дубоко је патио због Босне и Старе Србије. Али он није више имао куд. Прихватио је Андрашијеве услове и њихове појединости разрадио са његовим начелником бароном Швеголом. Шта је аустријски министар нудио као противуслугу за ове услове? Обећао је пуну подршку независности и суверености српској држави, али без „међународне гаранције“ коју је Ристић тражио. Друга је била спремност да се заузме за очување ослобођених српских територија, али опет без стриктне обавезе о њиховим границама. Ристић је све ово прихватио јер се подударало бар делом са његовом политичком стратегијом: независна и у српским крајевима проширена држава Србија. Добро је ценио да се на Босну у насталим историјским условима не може рачунати. Кнез Милан је с њим био потпуно сагласан, али се влада, којом је у његовом одсуству руководио Јеврем Грујић, такорећи до последњег тренутка колебала ризикујући да се у време кад је на дневни ред дошло српско питање, поквари читаво Ристићево дело.

О границама Србије, као и других малих балканских држава, а и саме Турске, вођени су на Конгресу често жестоки окршаји. При том су њихови положаји били бесрамно дискриминисани и понижавани – Србије и Црне Горе нарочито. Представницима Грчке и Румуније допуштено је да бар по једанпут уђу на конгресну седницу и усмено образложе своје писане захтеве. Ристићу и Божу Петровићу то ни једном није допуштено. Ристић је ипак вредно радио на маргинама Конгреса. Полуприватно у директним контактима радио је са делегатима Русије (Шуваловом), Аустрије (Андрашијем), Француске (Вадингтоном). Обраћао се и новинарима. У расправама у конгресним комисијама и у пленуму, тежњама Србије су се противили нарочито Енглези, бранећи турску границу на Грделици, и Руси штитећи што више бугарских територија. Турска је поставила питање „капиталисања“ српског и румунског трибута, тј. продужавање њиховог учешћа у отплати турских државних дугова. Енглези су их у томе жустро подржали. Ристић је успео да од тога одврати Французе, а Русима и Аустријанцима то и иначе није ишло у рачун па су одбили турски захтев. У целини гледано, Андраши је одржао реч и истински је бранио и српску независност и њене јужне и југоисточне границе с Враћем и Пиротом. Имајући у виду целокупни рад Берлинског конгреса, Јован Ристић није био срећан. У својој *Дипломатској историји Србије 1875-1878*. он је закључио: „До сада је било у свету више конгреса. О сваком се зна да је заступао неко начело, а знало се и какво начело... Какво је начело овај Берлински конгрес заступао тешко би се могло изразити, ван ако би се рекло да се тежило и радило, да се велики задовоље, а мали истисну из положаја који би били од важности и могли да сметају великима“. Ристић је био у праву само није слутио да је и то било империјалистичко начело које траје до данас.

У Србији је мишљење о резултатима Србије на Берлинском конгресу било подељено. Једни су га сматрали успехом: државна независност и четири призната округа није мали добитак. То је мислио и кнез Милан. Други су га ценили као српску катастрофу: изгубљена је Босна и Стара Србија (радикали). Трећи, међу којима је био и Јован Ристић прихватили су га као нужно зло које оставља наду за бољу будућност.

Изабрана литература

- Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. 1-3, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1908, 1909, 1912.
- Милорад Екмечић, *Дуго крейчање између клања и орања (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд 2011.
- Гргур Јакшић, *Европа и васкрс Србије 1804-1834*, Народна мисао, Београд 1927.
- Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први Балкански савез)*, Историјски институт, Београд 1963.
- Слободан Јовановић, *Влада Устјавобранишља; Друга влада Милоша и Михаила; Влада Милана Обреновића*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 2-6, Бигз – Југославијапублик – СКЗ, Београд 1990.
- Радош Љушић, *Вожд Карађорђе*, књ. 1-2, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000, 2003.
- Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, САНУ, Београд 1986.
- Дејвид Мекензи, *Илија Гарашанин, државник и дипломата*, Просвета, Београд 1987.
- Dejvid Mekenzi, *Jovan Ristić. Evropski državnik*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd 2005.
- Čedomir Popov, *Srbija na putu oslobođenja 1868-1878*, Научна књига, Београд 1981.
- Чедомир Попов (ур.), *Европа и српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад 2004.
- Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, СКЗ, Београд 2008.
- Чедомир Попов, *Грађанска Европа*, књ. 1-3, Завод за уџбенике, Београд 2010.
- Васиљ Поповић, *Источно питање*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево 1965.
- Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења*, СКЗ, Београд 1940.
- Bogdan Lj. Popović, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Službeni glasnik i Diplomatska akademija MSP SCG, Beograd 2005.
- Богдан Љ. Поповић, *Дипломајска историја Србије*, Завод за уџбенике, Београд 2010.
- Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, књ. 1-3: књ. 1, 1848-1860. и књ. 2, 1860-1868, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1887; књ. 3, 1868-1872, Штампарија код „Просвете“ С. Хоровица, Београд 1901.
- Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских рајова за ослобођење и независност 1875-1878*, књ. I-II, Штампарија код „Просвете“ С. Хоровица, Београд 1896, 1898.
- Владимир Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812-1874)*, Зборник с научног скупа, САНУ, Београд 1991.

Prof. Čedomir Popov

Member of the Serbian Academy of Sciences and Arts and

President of Matica Srpska, Novi Sad

The International Position, Foreign Policy and Diplomacy of Serbia 1804–1878

The paper offers an overview of the history of Serbia with an emphasis on its foreign policy and international position in her formative years. It sketches the gradual formation of Serbian foreign policy simultaneously with the emergence of the Serbian state from the outbreak of the First Serbian Uprising until the Congress of Berlin. The author sees the mission of Prota Matija Nenadovic to Russia (September 1804 – January 1805) as the beginning of Serbian diplomatic action. He traces the establishment of firm foundations of the modern Serbian state to the period 1829-1831. From the moment when Prince Milosh established foreign departments within his chancellery in 1834 the process of emergence of Serbian diplomacy is followed. Inter-dependence of Serbia's international position and her foreign policy is depicted and analysed through five distinctive periods: 1. the period of the first Serbian uprising and its aftermath (1804-1815); 2. the period from the Second Serbian Uprising until the abdication of Prince Milosh (1815-1839); 3. the period of the domination of Serbian Constitutionalists until the Paris Peace Treaty (1839-1856); 4. the period from 1856 to the assassination of Prince Michael Obrenovich (1856-1868); and 5. the period from 1868 till the Congress of Berlin in 1878 when Serbia gained internationally recognised independence.

ОСНИВАЊЕ МИНИСТАРСТВА СПОЉНИХ ПОСЛОВА СРБИЈЕ 1811. ГОДИНЕ

Министарство спољних послова Србије, под називом Попечитељство иностраних дела, основано је на Скупштини устаничких старешина, одржаној у Београду од 8/20. до 12/24. јануара 1811. године. На Скупштини устаничких старешина основано је шест министарстава, односно попечитељстава, избором првих министара (попечитеља) и то: министра спољних послова („попечитељ иностраних дела“), министра војске („попечитељ војених дела“), министра полиције („попечитељ внутрених дела“), министра просвете („попечитељ просвешченија“), министра правде („велики вилајетски судија“), министра финансија („попечитељ хазне“). За првог министра спољних послова изабран је Миленко Стојковић, но будући да је он одбио да прихвати ту дужност на његово место изабран је Михаило (Миљко) Радонић. За министра војске изабран је Младен Миловановић, за министра просвете Доситеј Обрадовић, за министра полиције Јаков Ненадовић, за министра правде Петар Тодоровић Добрњац и за министра финансија Сима Марковић¹. О организацији, раду Правитељствујушчег совјета и избору попечитеља Карађорђе је издао Указ који у целини гласи:

Божијеју милосѣију и њокровијељсѣивом всеавѣустјејшаѣо ѣосударја имѣераѣиора Александра Павловича, самодержца всеросијскаѣо и ѣрочаја, верховни сербскаѣо народа вожд Георѣиј Пеѣирович, аки исѣини ѣѣечитѣљ блаѣа обѣче-народна, ѣѣѣодам коменданѣиом, војводам, кнезовом и целому народу данас уведомленије издајем и о ѣолновласѣином основанију Правиѣељсѣивујушчаѣо Совјеѣта зайоведам:

- 1. Правиѣељсѣивујушчи Совјеѣѣ ѣризнаѣи, ѣѣчѣѣоваѣи и у свем вообѣче ѣему ѣѣокоравѣи се убудушче, које јесѣѣ моја воља а блаѣѣѣолучије народа изискује.*
- 2. Самаѣо Правиѣељсѣивујушча Совјеѣта Народња засједаѣѣеље или члене онаѣо наименовају:*

¹ Карађорђеѣв Указ о орѣанизацију и раду Правиѣељсѣивујушчеѣѣ Совјеѣта Народноѣ Срѣјскоѣ. – Копија, ЦГВИА СССР, ф. ВУА, д. 394, ч. 11, л. 43–63; В. Богишић, *Исѣиси*, XI, 64–66; Стојан Новаковић, *Усѣавно ѣѣѣање и закони Карађорђеѣа времена*, Београд 1907, стр. 94–96; Р. Перовић, *Рукоѣиси*, II, док. 35, стр. 69–71 (фасц. јануар 1811); В. Б. Савић, *Карађорђе. Документиѣа*, том 2, Горњи Милановац 1988, стр. 859–861.

- а) Г. Младена Миловановича
 б) Г. Миленка Стојковича
 в) Г. Досијеја Обрадовича
 г) Г. Јакова Ненадовича
 д) Г. Симу Марковича
3. Поменути члени Совјета јесу сваки поособ јединојасни и у свему равни иако да један без другој и два без иједног никакво дело закључиши власити не имају, кромје каковао ојсуствивја иаковао Народнеј Правителства и лучшао оному устројства раздјељавати свакому члену Совјета чин и дело, које да буде на сједујушчем основанију.
 4. а. Госјодар Младен Милованович, ијечитиел војених дел, ијјни дејствителни член Совјета.
 б. Госјодар Миленко Стојкович, **попечител иностраних дел** (иодвукао М. П.), ијјни дејствителни член Совјета.
 в. Госјодин Досијеј Обрадович, ијечитиел иросвешченија, ијјни дејствителни член Совјета.
 г. Госјодар Јаков Ненадович, ијечитиел внутрених дел, ијјни дејствителни член Совјета.
 д. Госјодар Петар Тодорович, велики вилајетски судија, ијјни дејствителни член Совјета.
 е. Госјодар Сима Маркович, ијечитиел хазне, ијјни дејствителни член Совјета.
 5. Овде имено разделени члени Совјета сваки воособ иримиће настјавленије у свом делу иија и како делати иреба, и иаково свако настјавленије да буде свакому од членов закон.
 6. Ишти члени Совјета сваки за своје дело у свако време ојвештјивовати мора, било добро или зло.
 7. У самом Правителствујушчем Совјету, кромје иредречених членова, ијиребан је искусни муж за секретара, који раван с ијрочима ијас имати буде.
 8. Ја од стране моје, аки Верховни народа Вожд, почитујем за чест именованог Правителствјуща Совјета Народња бити заштитником и председателом онаго, в којем мени отсутствујушчу којему од прочих ја глас дам бити намесником мојим, заповедам прочим господам членом таковому намеснику мојему отдавати чест и послушаније мени надлежашчеје.
 9. Предвариително наређујем да сваки од иредјоменутих ијсјоде членова свагда у случају нужде ијшов буде на ијредељену ираницу изићи и ијавну команду војске на себе иримиши.
 10. Уверавам како члене Совјета иако и вообиче чиновнике служаише народ сербски убудуише не ијремјенивати без јавно ијоказаној иреесјуиленија (свакому на воји сјоји од ијакових чувати се), којим ијресјуиленијама ијреитиисаћу ираничене законе.

11. Све важности и закљученијавање и внуиџр земљи да не будуиџ без мојеи одобренија, буд каково дело.
12. Печайи Совјеџа Нароџнеи да буде на сохраниенију код намјесника, који и секретар за сваку харџију из Совјеџа исходјашчу, буди какова она била, ойвјеџсџвовайи имају.

Поџиис на свакој харџији, била она какова му драџо, сљедујушчим начином устројен биџи има: – Дано у Правийељсџвујушчем Совјеџу Нароџнем – име џредседайеља, а во ойсусџвију јеџову, намјесника, џак име члена оноџа чије дело буде, и на дну сваке харџије име секретара да буде.

У Беоџраду,
11-џо јануарија 1811.

Верховни народа сербскаџо вожд
Георџије Петџрович²

У историографији је неспорно да је Скупштина устаничких старешина, јануара 1811. године, један од значајнијих догађаја у историји Српске револуције и историји српске државности. Историчари су сагласни да је на тој скупштини изградња државне управе, започета 1804. године, доживела свој врхунац у току Првог српског устанка. Познато је да су њене одлуке имале за циљ да учврсте организациону структуру власти на ослобођеном делу Србије и да регулишу односе органа власти сходно војним и политичким приликама: Савет је реформисан, враћен му је назив Правитељствујушчи совјет и он је постао извршни орган војда и Скупштине. Председник Правитељствујушчег совјета био је врховни вожд и он је имао право постављања и смеђивања чланова Совјета. Совјетници, односно попечитељи, поред дужности у Совјету и попечитељствима, имали су обавезу да у време ратне опасности по вождовој одлуци преузму главну војну команду на одређеној територији. Скупштина је донела и одлуке о именовану војвода и градских команданата. Војводе су по новом устројству власти биле потчињене Совјету и вожду, а у време ратне опасности и командантима које је постављао Карађорђе. Међу историчарима постоји сагласност да су одлуке Скупштине устаничких старешина 1811. године учврстиле Карађорђа са овлашћењима неограничене власти. Њему је био потчињен Совјет и Велики или Вилајетски суд, а у његовим рукама је била управна, судска и законодавна власт.

Оно, међутим, о чему постоје различита мишљења у историографији то је датум одржавања Скупштине, а тиме фактички и датум доношења одлуке о избору првих министара, што значи и избора првог министра спољних послова³. Мада се у старијој литератури помиње да се Скупштина састала друго, затим треће, а наводи се и шести јануар по старом календару, Карађорђево писмо руском генералу Каменском од 23. јануара/4. фебруара у знатној мери разрешава ту дилему. Извештавајући

2 *Ibid.*

3 О различитим тумачењима датума почетка рада Скупштине видети: С. Новаковић, *Уставно џиџање и закони Карађорђева времена*, Нова штампарија „Давидовић“, стр. 87–89; Милован Ристић, *Народне скуџиштине у Првом срџском усџанку*, Београд 1955, стр. 114–115; Д. Јанковић, *Држава*, стр. 168–169; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, друга књига, Београд 2000, стр. 77–78.

Каменског о току и одлукама Скупштине, Карађорђе између осталог пише: „Сма-трам за част и нећу крити да не саопштим добротвору мојег народа да сам за вели-ку народну корист сазвао народне старешине 6-ог овог месеца које се продужило до 12-га истог месеца о чему прилажем најважније одлуке под А, Б, В.“⁴ Карађорђе је, дакле, сазвао устаничке старешине 6/18. јануара, што не значи да је Скупштина тада и почела свој рад. Познато је да је Скупштина имала три заседања: прво – 8/20 јануара, друго – 10/22. јануара и треће 11/23. јануара. Историографија располаже подацима, односно преписима неколико докумената о раду и току Скупштине. До-кумент у којем се наводе основана министарства („попечитељства“) са именима ми-нистара („попечитеља“) потписао је Карађорђе 11/23. јануара. Та чињеница би могла да заведе истраживача на закључак да је тога дана и донета одлука о оснивању ми-нистарстава, односно избору министара. Други документ потписан 10/22. јануара, међутим, потврђује да је одлука о томе тада већ била донета јер су се на документу потписали Младен Миловановић као „попечитељ војених дела“, Јаков Ненадовић као „попечитељ внутрених дела“ и Сима Марковић као „попечитељ хазне народње“ (министар финансија). Осим потписа Доситеја Обрадовића који није присуство-вао Скупштини и потписа Петра Добрњца који није прихватио дужност министра правде, на документу недостаје потпис Миленка Стојковића као министра спољних послова из разлога што ни он није прихватио дужност на коју је изабран, а Михаило (Миљко) Радонић је на његово место изабран тек касније. Једина два до сада истра-жена документа која носе датум 8/20. јануар су два Карађорђева говора, нека врста будућих беседа престоних владара – један у којем је реч о унутрашњим приликама и други у којем се говори о спољној политици⁵. Обзиром на чињеницу да у другој беседи Карађорђе говори о потреби уређивања спољних односа, односно контаката изван земље, Карађорђеву другу беседу објављујемо у целини:

ОД ВЕРХОВНОГА ВОЈДА НАРОДА СЕРБСКОГА

*Собраним њо вољи мојеј јосјодам комендантџом, војводам,
кнезозом и кметџовом ојћеческоје моје јоздравље*

*Труде ваше за веру јравославну и обрану нашеј милој ојћечестјва од самоја јо-
четјка нашеја јоднејте и оказане јризнајем ја и уважавам, а вас зашијијијетелмаи
јравославне вере и јредрајој ојћечестјва јочийујем.*

4 Писмо Карађорђа – Каменском. – Оригинал, ЦГВИА СССР, ф. ВУА, д. 394, ч. 11, л. 80.81; *Пер-
вое сербское восстание*, II, 214; Наведено према: В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, II, Горњи Ми-
лановац 1988, 926.

5 *Прва Карађорђева беседа на Скујијијини устјаничких стјарешина* 8/20. јануара 1811. – ЦГВИА СССР, ф. ВУА, д. 394, ч. 11, л. 43–63; В. Богишић, *Исјиси*, XI, 43; Ст. Новаковић, *Устјавно јијтање
и закони Карађорђева времена*, стр. 87–88; Р. Перовић, *Рукописи*, II, док. 6, 6–7 (фасц. јануар 1811).
Наведено према: В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, том 2, 852–853.

Друја Крађорђева беседа на Скујијијини устјаничких стјарешина 8/20. јануара 1811. – ЦГВИА СССР, ф. ВУА, д. 394, ч. 11, л. 43–63; В. Богишић, *Исјиси*, XI, 43; Ст. Новаковић, *Устјавно јијтање
и закони Карађорђева времена*, стр. 87–88; Р. Перовић, *Рукописи*, II, док. 6, 6–7 (фасц. јануар 1811).
Наведено према: В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, том 2, 853–854.

Ви сви посведневно очима гледајте колико браћа наша ово седам година с врагом вере наше борећи се драговољно сваку тешкотију подносе. А зашто? За ослободити себе и нас од несносне њихова мученија. И всује време се приближава, да ми с њима заједно срећни останемо, живимо и њихомке наше у благодолучију оставимо. Но ево несреће, побибели и пројаси за све нас на концу овога нашега дела. А како је то? – рећи ћете. Јест нејошлушаније и нејошкорност к својему сјаријему.

Има између вас који за то и не знају. Но видећи ја таково нејошлушаније и нејошкорност вашу, из које побел целог народа извире, која је до мене очајанија довела. Тога ради учинио сам вас сабрајући се да изјавим и представим вам њошлушаније:

Перво. Како у Тојоли 28-го новембра 1808. гога закључено и потврђено именом од мене Совјету и сјарешинама и од Совјета и сјарешина пак мени таково утврђеније издано. Ја се на оно позивљем и пишем вас: јест ли таково утврђеније вам испољњено било, и зашто није? Хоћу одговор од сваког поособ.

Друго. Ви добро знају да је Совјет верховна власт у земљи. Ви сите се, све почитујући, од онога олушавали и не хојтели слушајући. Пишем: зашто и чијим њоведенијем ви тако поштујате?

Треће. Ја предвиђам да и саме сјарешине међу собом један другог одајате и један пројив другог нељубов и несојасије подижете, које се на далеко простире и из којега највеће зло бива.

Четврто. Видим ја и то да сви ви почитују, сваки в својем окрују, почили сите бити десјотами и да ви, како Совјет Народни, тако и мене, у ничем не слушајте што је народња, но побел и пројаси тражите.

Пето. Видим и то да многи од вас, преко воље Совјета и воље моје, имају прејиску изван земље, из чега бивају највеће смутње, замешаљствва, несојасија и нељубов, и гди су ови, то је побел и пројаси обича. (подвукао: М.П.)

Шесто. Ја сам се увек сјарао такове муње јасити и утлајати, и хоћу их истинно ујасити, и који би не хтео драговољно, хоћу га преморати к тому.

Ја, аки истини појечител блага ошченародња и верховни народа вожд, предвидећи такове поштујке ваше, из којих коју најгора следствија воследедовајући, учинио сам сабраније ово, у којем хоћу и пишем од вас да учините вољу моју, а моја воља је да народ буде благодолучан и ви с народом.

Зато ви као верни хранители своје вере и закона божија, као истини синови свога ошечствва, обрађите све шруге ваше за пољу и благодолучије народа и вас свију, и поклоните друг другу љубов и сојасије, имајте полно њошлушаније сјаријему, с којим ћете и ви и народ до среће доћи и бићете обезбечени.

Предлајајући вам ове речи, које ништа друго кромје благодолучија народња за собом не носе, пишем од вас одговор закључителни, по којем моју ја внушност земље и усјојство будушче заводити.

У Београду,

Верховни народа сербскога вожд

8-го јануара 1811.г.

Георгиј Пејтрович⁶

Ни у једној од две беседе Карађорђе није навео своју одлуку о оснивању министарстава, али је у другој беседи тражио одговор од Скупштине на уређење које је намеравао да заведе. Будући да је одговор Скупштине добијен 10/22. јануара када су Карађорђе и чланови Совјета положили заклетву⁷, све упућује на то да је Карађорђе своју одлуку о будућим министрима саопштио 8/20. јануара на првом заседању Скупштине. У прилог оваквом тумачењу говори документ писан месец дана касније, 8/20. фебруара. Реч је о новом писму Карађорђа Каменском у којем наводи разлоге због којих су Миленко Стојковић и Петар Тодоровић Добрњац кажњени изгнанством из Србије, а и из којег посредно сазнајемо да су одлуке донете на првом заседању Скупштине 8/20. јануара. Писмо Карађорђа Каменском у целини гласи:

Ваша свећлосћи, љремилосћиви јосјодару!

Под 23-им дајјумом месеца јануара јослао сам докуменћа и одлуке усвојене на Народној скујшћини са којима имам часћ да искажем Вашој свећлосћи све моје за срећу народа одлуке и намере.

У вези шћоја налазим за јојљребно да извесћим Вашу свећлосћ да сам се сћарао да јо мојој дужносћи и Вашим очинским савећима исјорученим у јрокламацији срјском народу из месеца маја јрошле јодине, доведем све у ред и мећусобну љубав, као шћо се јасно види из одлуке са јрвој заседања од 8. јануара јод шачком 8 (подвукао М-П.). Ијак нисам у јојљуносћи усјео у овој сјасоносној намери мојој за цео народ, зајћо шћо јосјода Миленко Сћојковић и Пејтар Добрњац ујорно не јрихвалјају да јриме звања најважнија у земљи која сам им одредио на Скујшћини, и никако не желе да се дојворе самном и осћалим народом, како се шћо види из койија њихових одлука овде јод А јриложених јисама. Сада сам јринућен да, снајом одлука 3-ег заседања Народне скујшћине од 11-ој јануара ове јодине, најред именовану јосјоду Миленка Сћојковића и Пејтра Теодоровића Добрњца, као нејослушне јрошћивнике моје воље и воље целој народа, указујући им јрејходно на све јојрешке и јресћуйе, овде јод В у койији јриложене, лишим слободној боравка у ошћабини. На месћо јрвој изабран је и јосјављен ј. Михаило Радонић, а на месћо друјој, за великој судију народној ј. Илија Марковић.

Ради шћоја молим Вашу свећлосћ да, ако би се они, Миленко Сћојковић и Пејтар Теодоровић Добрњац, Вама обрашћили и у име срјској народа нешћо јражили, немојје им указати јоверење, зајћо шћо су се они од народа ошћадили и ујорно одбјају да јо својим сјособносћима дојринесу народној срећи.

6 Друја Крађорђева беседа на Скујшћини усјаничких сћарешина 8/20. јануара 1811. – ЦГВИА СССР, ф. ВУА, д. 394, ч. 11, л. 43–63; В. Богишић, *Исјиси*, XI, 43; Ст. Новаковић, *Усјавно јишћање*, стр. 87–88; Р. Перовић, *Рукописи II*, док. 6, 6–7 (фасц. јануар 1811). Наведено према: В. Б. Савић, *Карађорђе. Докуменћа*, том 2, стр. 853–854.

7 Текст заклетве вид. у: Ст. Новаковић, *Усјавно јишћање*, стр. 90–95; В. Богишић, *Исјиси*, XI, стр. 53–57; Р. Перовић, *Рукописи II*, док. 8, стр. 10–11 (фасц. јануар 1811); В. Б. Савић, *Карађорђе. Докуменћа*, том 2, стр. 857–859.

*С овим и истинским високојошћовањем и оданошћу ошћајем Ваше свейло-
стии, милосшиви јосјодару, јокорни слуја*

У Београду,
8. фебруара 1811.

Врховни вожд народни
Георјије Пејтрович⁸

Наведени документ упућује на то да је прво заседање Скупштине било 8/20. јануара из чега као могући најближи истини следи закључак да је одлука о мини-стрима донета 8/20. јануара 1811. године. Мало је вероватно да је одлука донета 10/22, а поготово не 11/23. јануара што се у делу старије литературе наводи, а на шта би читање докумената који носе тај датум могло да упути.

Министарство спољних послова као и остала министарства основана су у жеку сукоба између Карађорђа и појединих устаничких старешина по питању унутрашњег уређења власти. Карађорђе се са извесним бројем устаничких старешина залагао за централистичко уређење и умеренију спољну политику. Насупрот њима, друга струја била је за децентрализацију власти и потпуно ослањање на руску спољну политику. На Скупштини је превагу однела Карађорђева струја. Скупштина устаничких старешина у Београду јануара 1811. године означила је ново раздобље у историји српске државности.

Dr. Miroslav Perišić

Director of the Archives of Serbia

The Foundation of the Ministry of Foreign Affairs of Serbia in 1811

The Ministry of Foreign Affairs of Serbia was established during the First Serbian Uprising at the Assembly of Uprising's headmen. The Assembly was held in Belgrade from January 8/20 to January 12/24, 1811. One of the headmen of the Uprising Milenko Stojkovic was elected the first minister of foreign affairs. Due to his conflict with the leader of the Uprising Karageorge Petrovic he declined to accept that duty. Mihailo (Miljko) Radonjic was appointed in his place. At the same Assembly six ministries were established: Ministry of Defence, Ministry of Interior Affairs, Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Education, Ministry of Justice and Finance Ministry. The Assembly of Uprising's headmen in 1811, was an extremely important event in the history of the development of Serbian statehood. Earlier authors believed that ministries were established on January 8/20, 1811, but the author argues in this paper that the most likely date for the establishment of all ministries, including the Ministry of Foreign Affairs is January 8/20, 1811.

8 Оригинал, ЦГВИА СССР, ф. ВУА, д. 394, ч. 11, л. 80–81; *Первое сербское восстание*, II, 214; В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књига 2, стр. 926.

ИДЕАЛ НЕЗАВИСНОСТИ И НЕЖНОСТ АУТОНОМИЈЕ НАСТАНАК СРПСКЕ НОВОВЕКОВНЕ ДРЖАВЕ 1788/1804-1833. ГОДИНЕ

Периодизација историје Србије у XIX столећу, судећи према насловима историографских дела и ставовима историчара веома је различита, првенствено, због спорења о години завршетка српске револуције. Колико је 1804. година неспорна као прекретница у историји Србије, толико већи проблем настаје у опредељивању године која означава завршетак процеса: 1815 – година престанак ратовања са Турцима; 1830 – година стицања аутономије; 1833 – година признавање потпуне аутономију, 1835 – година у којој су укинута последњи остаци турског феудализма, или, 1839 – година завршетка прве владавине кнеза Милоша.¹ Уочено је, такође, да корене нововековне српске државе треба тражити у друштвеним и политичким променама насталим у Београдском пашалуку у време аустријско-турског рата 1788-1791. године и ферманима турских власти након тог рата, којима је установљена кнежинска самоуправа у Београдском пашалуку.² Са становништа државног развоја Србије у *дуом* XIX века, најприхватљивија је периодизација на три етапе: 1788/1804-1833 – борба за државу; 1833-1878 – вазална држава; 1878-1918 – независна држава.³

1 Р. Љушић, *Тумачења српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992; Чедомир Попов (ур.), *Европа и Српска револуција 1804–1815*, Платонеум, Нови Сад, 2004; В. Стојанчевић, „Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839“, у: Владимир Стојанчевић (ур.), *Историја српског народа*, том V–1, СКЗ, Београд 1994, стр. 7–156; Гргур Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, Београд, 1933.

2 Г. Јакшић, *Борба за слободу Србије 1788–1816*, едиција: Српски народ у XIX веку, Геца Кон, Београд [1937]; Д. Пантелић, *Београдски пашалук пре Први српски устанак 1794–1804*, Научна књига, Београд 1949; М. Ђорђевић, *Пишање самоуправе Србије 1791–1830, ириво изучавању стварања српске буржоаске државе*, Факултет политичких наука – Семинар за друштвену и политичку историју; и Градина, Београд и Ниш 1972; *Идет, Прећед развијка йолицијских и йравних установа Србије од краја XVIII до йочейќа XX века*, Градина, Ниш 1984; Д. Ђ. Алимпић *настанак полиције у Србији смешта у 1793. годину: Историјски развијак йолицијских власти у Србији (1793–1869)*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1905; В. Поповић, *Европа и српско йишање у йериоду ослобођења 1804–1918*, Геца Кон а.д., Београд 1938.

3 Р. Љушић, *Историја српске државности*, књига II, *Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, САНУ, Беседа и Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, Нови Сад – Београд 2001, стр. 14; *Идет, Кнежевина Србија 1830–1839*, САНУ, Београд 1986, стр. 20.

Идеје рационализма и просветитељства настале у Европи у XVIII веку, најпре су допрле до учених Срба из Хабсбуршке монархије и међу њима је настала интелектуална клима која је претходила Српској револуцији. Средишње место по идејама које је заступао припада Доситеју Обрадовићу. Он је народ дефинисао као заједницу језика и први је истакао захтев да се пише на језику којим народ говори. Обрадовић је својим радом на просвећивању народа сјајао рад на његовом националном освећивању, духовном уједињавању и политичком ослобођењу.⁴ Рајићева *Историја* штампана у Бечу 1794/5. године, знатно је допринела идеолошком формулисању српске револуције, јер је у њој први пут приказана српска средњовековна прошлост, недвосмислено указујући на идеал коме треба тежити.⁵ Поред идејних стремљења ширених путем књиге, крајем XVIII и почетком XIX века јављају се конкретни предлози о будућој српској држави. На Темишварском сабору 1790. године изнет је захтев за политичком аутономијом Срба у Хабсбуршкој монархији, док карловачки митрополит Стеван Стратимировић, крајем 1804. године подноси руском министру спољних послова *Нацртъ востановленія нове словено-српске државе*, предлажући да се, уз руску помоћ и протекторат, обнови српска држава која би обухватала области на којима Срби живе и која би била под врховном влашћу Порте са руским или лутеранским принцом, као гарантима аутономије. Као модел по којем би били уређени односи између српске државе и Порте, митрополит је навео Дубровачку републику и Републику Јонских острва.⁶ Дакле, мисао о националној држави, као неопходном оквиру национале еманципације, која би се створила на темељима историјског права, заједничка је тежња већине учених Срба с краја XVIII и почетком XIX века, који су промишљали над будућношћу српског народа.

Насупрот тим идејама и стремљењима стајало је Османско царство с вишевековном управом у областима у којима је живела већина српског народа на територијама са различитим степеном самоуправе. У северној Африци и Блиском истоку то су тзв. *саљанске провинције* (Египат, Абисинија, Багдад, Басра), у источној Анадолији *хукумеј санџаци*, негде се називају и кнежевине (*meliklik*), са наследним племенским вођама и аутономном управом, обавезни да дају одређени број војника. Разлог давања аутономије била је, углавном, немогућност османских власти да на

4 Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској персјејективи XVIII и XIX века*, Научна књига, Београд 1952, стр. 165–172.

5 Н. Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, Научна књига, Београд 1952, стр. 117–134; С. Ђирковић, „Рајић Јован“, у: *Енциклопедија српске историографије*, Knowledge, Београд 1997, стр. 612–614; М. В. Белов, *У истоков српској националној идеологији, механизми формирања и специфика развита, крајем XVIII-середина 30-х п. XIX века*, Алетејя, Санкт Петербург 2007.

6 Н. Радојчић, *Митрополит Стеван Стратимировић*, ЛМС, No. 345 (1936), стр. 40–61; Д. Пантелић, *Београдски џашалук*, стр. 386–387. За историју развоја идеја занимљиво је истаћи мисао о обједињавању српских области у Османском царству, тзв. *Српске сједињене државе* (Србија, Босна, Херцеговина, Стара Србија) у засебну државну заједницу, која би остала под врховном влашћу Порте, коју је 1848. године заступао Константин Николајевић, српски капућехаја у Цариграду (Р. Љушић, *op. cit.*, 124–128).

њима успостави чврст тимарски систем, привредни и војни стуб османске државе. На Балканском полуострву егзистирале су хришћанске аутономне кнежевине (*voynodalik*) Влашка, Молдавија и Трансилванија, које су плаћале годишњи данак Порти и имале унутрашњу аутономију.⁷ На простору Балкана аутономна права уживале су поједине повлашћене категорије становништва: власи, дербенџије, војници, поједине махале у већим градовима у служби османског милитаристичког система. На простору Србије привилеговане области биле су Крајина и Стари Влах. У Крајини, у источној Србији, по селима су били кнезови, а над њима двојица оборкнезова: у Кладову и Неготину. Иако су пребивали у варошима, ти кнезови нису имали власт над варошким становништвом. Неготински кнезови бирани су из породице Карапанџић, док су кладовски оборкнезиви мењани. У селима је постојала установа сеоског збора и сеоски суд, који је према обичајном праву пресуђивао мање парнице. Оборкнезови су за службу добијали новчану накнаду и кафтане из Цариграда, као знак султанове милости. Кнезови су прикупљали порез и предавали турском старешини у нахији и без присуства оборкнеза, кадија није могао пресудити смртну казну. Данак је плаћан одсеком у новцу, а десетак је даван обично у натури.⁸ Пећка Патријаршија, укинута 1766. године, најбољи је пример како се Порта односила према датим привилегијама. Због одсуства гаранција, препуштене вољи турских власти, дате аутономне привилегије биле су несигурне.⁹ На почетку српске револуције, аутономије Влашке, Молдавије и Пелопонеза (Мореје) биле су модели који би се могли применити на територији Београдског пашалука.¹⁰ Најважније одредбе аутономних права Влашке биле су да највиша власт припада *војводама* (кнежевима) који су Порти плаћали годишњи данак. Заузврат Порта се није мешала у унутрашњу управу; Турцима је забрањено насељавање у те области; кнеза су бирали митрополит, владике и бојари, а избор потврђивала Порта. Кнежевина је прописивала законе, а војвода одлучивао о животу и смрти својих поданика. На Пелопонезу егзистирале су две паралелне управе: турска с пашом, носиоцем највише власти, војводама, заповедницима округа и кадијама, вршиоцима судске власти. Грци су у сваком месту имали општину са старешином на челу. Сваке године старешине су биране на зборовима грађана, док су се једном

7 Х. Иналџик, *Османско царство, класично доба 1300–1600*, Српска књижевна задруга, Београд 1974, стр. 167; О. Kiliç, „Ottoman Provincial organization in the classical Period (1362–1799)“, у: Hasan Celâl Güzel, Cem Oğuz, Osman Karatay, Murat Ocak (eds.), *The Turks: Ottomans*, vol. 3 (Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002), стр. 479–491.

8 *Историја српског народа*, том IV–1, СКЗ, Београд 1981, стр. 407–408; Д. Пантелић, *Београдски пашалук*, стр. 19–26; Е. Adanir, „Semi-autonomous provincial forces in the Balkans and Anatolia“, у: Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Later Ottoman Empire 1603–1839* (London: CUP, 2006), стр. 183–186.

9 Османско царство кренувши путем централизације објавом Хатишерифа од Гилхане 1839. године постепено је укидало повластице, јер је циљ реформи био правно изједначавање немуслимана и муслимана (И. Ортаџи, *Најдужи век империје*, СКЗ, Београд 2004, стр. 80–81).

10 С. Новаковић, *Турско царство пре Српски усџанак 1780–1804* (испитивања и цртежи), СКЗ, Београд 1906, стр. 162–170; М. Вукићевић, *Карађорђе*, књ. II, 1804–1807, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1912, стр. 138–139.

годишње скупљале на скупштини области, на којој је биран представник округа примат, или коџа-баша. Он је био представник и заштитник хришћана код турских власти, с извесним административним и судским овлашћењима, али и повластицама попут оружане пратње, писара и лекара.¹¹ Уочи потписивања Свиштовског мира између Аустрије и Турске 1791. године, Стеван Јовановић, трonoшки архимандрит, Василије Радосављевић студенички архимандрит и Јован Миловић протопрезвитер, у мемоару поднетом аустријском цару, предложили су успостављање аутономије на територији Београдског пашалука по примеру *Каравлахије*. Између осталог, тражено је плаћање данка одсеком, одвајање Срба и Турака, забрана муселимима да суде Србима, и право Срба да изаберу *команданџија*, врховног старешину који ће султану предавати данак. Аустрија није пристала да се у одредбе мировног уговора са Турском унесу те молбе Срба, али су оне значајне јер јасно показују тежње Срба у погледу аутономије.¹²

После Свиштовског (1791) и мира у Јашију (1792) којим је завршено ратовање с Аустријом и Русијом, Порта је из опортунних разлога, а првенствено у циљу сузбијања јањичарских изгредника у граничним областима царства, најпре у Београдском пашалуку спровела реформе. Иако су Срби у знатном броју учествовали у рату на страни Аустрије, они су амнестирани, а пошто су јањичари прогнани из Београдског пашалука уз помоћ Срба, Порта је посредством београдског везира Хаџи Мустафа-паше (1793-1797; 1799-1801), објавила фермане 1793, 1794. и 1796. године којима је установљена кнежинска самоуправа у Београдском пашалуку. Аутономна права Срба прописана ферманима састојала су се у: именовању дванаест обор кнезова, нахијских старешина који су разрезивали и прикупљали порез (1796. као врховни кнез помиње се Петар Ђуровић); исплаћивању данка одсеком; забрани турских насиља над хришћанима; забрани спахијама да станују у селима; уклањању Турака из народа; српској народној војсци за одбрану пашалука; гарантовању слободе вероисповедања и праву подизања и обнове цркава и манстира.¹³ Повластице које је Порта дала српском народу у Београдском пашалуку крајем XVIII века биле су до 1807. године, према речима Душана Пантелића „темељ на коме су српски устаници (...) постепено изграђивали нову српску државу“.¹⁴

Полазиште у захтевима Срба за унутрашњом аутономијом, на почетку Првог српског устанка, биле су привилегије које су уживали крајем XVIII века. Упоредо с војним успесима током 1805. и 1806. године тим правима додавали су нове захтеве у циљу проширења аутономије.¹⁵ Карађорђе и остале вође устанка у преговорима са дахијама, а потом и с легалним представницима турске власти, захтевали су страну гаранцију. Поучени искуством с дахијама, које су 1801. године укинули кнежинску самоуправу, хтели су да се страном гаранцијом обезбеде од сваког евен-

11 С. Новаковић, *op. cit.*, стр. 162–170.

12 Д. Пантелић, *Београдски Пашалук љосле Свиштовској мира 1791–1794*, Београд 1927, стр. 58–59; С. Новаковић, *Турско царство љрег Српски устанак*, стр. 39; М. Ђорђевић, *op. cit.*, стр. 34.

13 Р. Љушић, *op. cit.*, стр. 54–55.

14 Д. Пантелић, *Београдски љашалук*, стр. 104.

15 *Ibid.*, стр. 101, 102.

туалног турског насртаја на унутршању управу. У тзв. земунском мемоару митрополита Стратимировића из 1806. године упућеног Бечком двору, поменуто је да су устаници почетком 1804. године намеравали да затраже аустријску заштиту. Пошто је нису добили, покушавали су да пронађу модел аутономије који је до тада примењиван у Османском царству.¹⁶

У преговорима устаника и султановог изасланика босанског везира Бећир-паше (Ебу Бекир-паше) у лето 1804. године постављени су следећи захтеви: именовање врховног кнеза који би био веза између паше и обор кнезова; плаћање данка одсеком (500.000 гроша); протеривање из Србије дахија и читлук-сахибија; забрана Турцима да живе у српским срединама и учествују у суђењу Србима; захтев да царинике и судије поставља српски кнез; да се установи чета српске војске у служби заштите Пашалука од упада са стране.¹⁷ Бећир-паша делимично је испунио захтеве устаника, не пристајући на именовање врховног српског кнеза. У молби султану са скупштине у Пећанима 1805. године устаници су тражили „по примеру других подчињених и данак плаћајућих области“ следеће: бирање 12 нахијских кнезова и врховног кнеза, који би сакупљали и турским властима предавали данак; да се утврди износ спахијског данка и да се спахијама забрани присуство у селима; да се омогући врховном кнезу да држи наоружане људе ради заштите; дозволи слободно подизање цркава и манастира и омогући слобода вероисповедања. Слични захтеви упућени су султану крајем 1805. године после ослобођења Смедерева.¹⁸

На спољну политику устаничке Србије знатни утицај имали су учени Срби из Хабсбуршке монархије. Међу њима по положају који је заузимао, ауторитету који је наметнуо и угледу, свакако, најутицајнији је био карловачки митрополит Стефан Стратимировић.¹⁹ Митрополит је, нарочито у прве три године устанка, утицао

16 Они разабраше да у сулџана има више њровинџија и крајева, којима ујрављају намесници хришћански, баш и њрвоја ранџа, као њџр. у Влашкој, Молдавији и нахији Крајини. Сасвим је њриродно да је и њо њима оживело жељу да се и њима ујравља на истџи начин. Али на какав би начин баш желели, да њо оствџре, о њоме без сумње нису били кадри даџи никакву идеју („Напомене о Србији од 1804–1806“, Дџло лисџи за науку, књџжевносџи и дџрушџивени живоџи, No. 30, Београд 1904, стр. 351). Мемоар је јџдно време приписиван аустријском тумачу у Земуну Домбају, али је А. Ивић утврдио да је спис саставио митрополит Стратимировић (А. Ивић, *Сџисџи бечких архива о Првом срџском усџтанку*, књџга III (1806), издање Његовог Величанства Краља Петра II, Градска штампарија и књџговезница, Суботица 1937, стр. 411–439).

17 М. Вукићевић, *op. cit.*, стр. 138–139; Д. Пантелић, *op. cit.* М. Екмечић закључује да је споразум устаника и Бећир-паше „историјски триумф“, јер је последица тог споразума именовање од стране истог паше 20 војвода у исто толико паланки којима су Срби владали (М. Екмечић, *Дуџо крџшање између клана и орања, Исџиорија Срба у Новом веку 1492–1992*, Завод за уџбенике, Београд 2007, стр. 159).

18 Л. Арсенијевић Баталака, *Исџиорија срџскоџ усџтанка*, том I, Баталакин фонд, Београд 1898, стр. 161–166; М. Вукићевић, *op. cit.*, стр. 240–242; Д. Пантелић, *Београдски џашалук*, стр. 101–102.

19 И. Стојановић, *Преписџ оригиналног састава митрополита карловачког Стефана Стратимировића, њџовом руком џ написаног џ*: (Грађа за нову србску историју), ГСУД, No. 2 (1849), стр. 208–221; Н. Радојчић, *Мџџројолиџи Сџџеван Сџџраџџимировић*, ЛМС, No. 345 (1936), стр. 40–61; *Idem*, „Митрополит Стеван Стратимировић“, *Гласник Исџиорискоџ дџрушџива у Новом Саџу*, No. 4 (1931), стр. 374–392.

на спољнополитичку оријентацију устаничке Србије.²⁰ Будући добро обавештен о збивањима у Европи и устаничкој Србији имао је прилично јасну представу о снази српских устаника и дометима њиховог ратовања. У основи митрополитови предлози Карађорђу и војводама сводили су се на то да устаници не прекидају све везе с Турцима и да оставе могућност за споразумевање са Портом. У песми из 1808. године, посвећеној, према тврдњи Димитрија Руварца, генералу Симбшену, команданту Петроварадинске регименте, Стратимировић указује на две могућности које стоје пред устаницима: да се боре против султана до победе или истребљења, или да се приклоне преговорима о миру, који је био, имплицитно, у духу Ичковог споразума с Портом.²¹

Петар Ичко, пореклом Грк, припадник масонске ложе, као устанички дипломата обележио је фазу Српске револуције у којој је како-тако покушавано да се дође до споразума са Портом. Ичко као зналац страних језика био је драгоман (тумач) у турском посланству у Берлину, затим код београдског везира Мустафа-паше, влашког кнеза Мурузија, а био је и трговачки конзул (базрђанбаша) у Београду. Није занемарљива чињеница да је Ичко, још у лето 1804. године, заступао идеју аутономије Србије „по примеру неких грчких острва... по коме би поред умереног и одређеног пореза купљеног у самом народу без мешања Турака и поред верске и других слобода, народни представници у извесним свечаним приликама имали нарочитих церемонијалних преимућстава.“²²

О одредбама Ичковог мира из 1806. године постоје различити подаци.²³ Оно што данас можемо узети да је тачно јесте да је тим мировним уговором предвиђено

20 У мемоару из августа 1804. Стратимировић је оценио водеће личности Првог српског устанка. Карађорђе је „човек сасвим прост, необразован, без икаква научана знања, не зна да чита и да пише (...), али је задобио код Србијанаца заувек прво место, те вођење данашњег рада у Србији зависи поглавито од њега... Он говори врло ретко и мало, особито у разговору са знатнијим људима, али скоро увек уочи ствари са најважније тачке ...“ (С. Стратимировић, *Личности у српском устанку од 1804 године. Неке карактеристичне забелешке о лицима која су руководила њословима и имала каква ујицаја на српски устанак*, превео Павле Стевановић, СКГ, No. 19 (1907), стр. 259–264; 350–355).

21 „И ја желим да би наш народ/ В својеј земљи самовластан био/Но невидим даб' то можно било/ Или нагло без погубленија/Или добро да се погубимо/ Турска сила јест јошт превелика/Мечем, огњем, и смрти жестоком /В земљи нашеј могу нас истребит /Случај само, и милост Божија /А не наша мудрост или сила/Јест нас до сад од тог избавила. ... Да уговор с Турци учинимо / И султана као владјетеља / Да признамо; и да му знак дамо /Да смо јему платезно подани. /Но и он нас као јему верне /Својевластне в Србији да призна /Ми да сами собом управјамо /Урок јему сами да дајемо. (...) Далеко су Руси и Французи /Ми смо од њи сасвим заградјени /Нит нам хотје, нит помоћи могу“ (Димитрије Руварац у својој расправи тврдио је да наведени став, није био искрени став карловачког митрополита. Славко Гавриловић, иако је доказао супротно, Стратимировићев став оставља, ипак, под знаком питања Д. Руварац, *Аустрија, Карађорђе и митрополиј Сѣраџимировић* [псеудоним В. С. Д.], *Дело*, No. 21 (1899), стр. 52, 55; С. Гавриловић, „Митрополит Стратимировић и српски устанак“, *Даница*, No. 3 (1996), стр. 340–341).

22 С. Стратимировић, *Личности у српском устанку*, стр. 263.

23 По једној верзији Турци су пристали да градове уступе на чување Србима заједно с турском регуларном војском. Према турским верзијама, Турцима је забрањен приступ у српске сеоске средине, обавезе спахијама плаћане су одсеком (С. Новаковић, *Васкрс државе српске. Политичко-*

да Срби као Портини поданици плаћају годишњи данак (722.500 гроша). Спахијама у Србији исплаћивали би умерена давања. Србима се даје потпуна амнестија и прашта заостали данак, а сем тога за још шест месеци унапред. Јањичари и други „насилни“ Турци били би протерани из Србије. У Београду, Смедреву, Шапцу и Ужицу остали би гарнизони турске регуларне војске. Срби стичу право да граде цркве и оснивају школе. Именује се баш-кнез, старешина над Србима који ће бити наследан. Он ће за сваки округ именовати по једног кнеза, уз кога ће бити око 15 наоружаних људи за скупљање данка, безбедност, а баш кнез имаће у пратњи 50 оружаних људи.²⁴ Иако је Порта у изнудици признала право Србима у Београдском пашалуку на унутрашњу управу, она ничим није била обавезна на испуњење тих уступака, и то је најслабија страна тог споразума. Ичков мир, међутим, нису прихватили устаници. Определивши се за наставак ратовања против Турака, а на позив Руса који су крајем 1806. године почели рат с Османским царством, устаници су после убиства београдског везира Сулејман-паше, царског мухасила Хасан-аге и бруталног обрачуна са преосталим турским становништвом у Београду, прекинули преговоре са Портом.²⁵ Ичков мир представљао је максимум уступака које је Порта непосредним преговорима била спремна да пружи Србима у Београдском пашалуку, на основи повластица датих крајем XVIII века и моделу других аутономних области у Османском царству. Важно је истаћи да је уговор настао после победе устаника (на Мишару и Делиграду), у сложеним међународним околностима по Турску (Пожунски мир; припреме Русије за рат), па је Порта, давањем широког повластица Србима, настојала да умири Београдски пашалук и спречи сарадњу устаника и Русије.²⁶

На скупштини у Београду марта 1807. године, устаничке старешине одлучиле су да ступе у савез с Русима. Напуштањем дотадашње политике преговарања с Турцима, устаничко вођство од почетка 1807. године определило се за Русију, везујући тиме успех свог предузећа за успех руског оружја и будуће руско-турске преговоре

историјска студија о Првом српском устанку 1804–1813, Фонд „Први српски устанак“ и СКЗ, Аранђеловац – Београд 2002, стр. 58–59. Исти, *Ичков мир. Покушај нејосредној измирења Србије и Турске 1806–1807*. Политичко-историјска студија Стојана Новаковића, СКГ, No. 9, 2 (1903), стр. 104–123, No. 9, 5 (1903), стр. 380–384, No. 9, 7 (1903), стр. 540–549). Новаковићеву расправу о Ичковом миру критиковао је Михаило Гавриловић, доказавши да су поједини Новаковићеви закључци, због непоузданих извора на које се позивао, нетачни (М. Гавриловић, *Ичков мир*, СКГ, No. 9, 2 (1903), стр. 104–123, No. 9, 5 (1903), стр. 380–384, No. 9, 7 (1903), стр. 540–549, и у посебној студији).

24 М. Гавриловић, *Ичков мир*, стр. 120; Анта Протић позивајући се на оригинални препис фермана помиње да је пресечена сума данка износила 806.000 гроша (Ј. Ђурић, Г. Пантелић, П. Јокић, А. Протић, *Казивања о српском устанку 1804*, приредила Драгана Самарџић, СКЗ, Београд 1980, стр. 278–279. Даље: *Казивања*.)

25 М. Вукићевић, *op. cit.*, стр. 468–470.

26 Стратимировић је 1809. године лоше оцењивао дотадашњи развитак Србије сумњајући да ће устаници „возрасти, изображавати себе и с временом отечество своје у државу произвести, пошто нема знакова да су ишта паметно урадили; они нису ни, војну ни финанси, ни правду, ни церковнаја, ни воспитанија дјела ни једним даже словом ... поболшали“ (С. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 341).

о миру. Одбацивањем понуђене аутономије Срби су кренули путем независности. Обнови српске државе на основу историјског права тежили су вожд Карађорђе, а касније и кнез Милош.²⁷ Уздајући се у руску помоћ устаници су 1807. године очекивали да ће се приликом потписивања руско-турског мировног споразума у границама Србије налазити Соко, Ниш и Скопље.²⁸ Међутим, савезништво Срба и Руса је било од почетка у раскораку. Миленко Вукићевић пише: „Русија, позивајући Србе у савез, гледала је на њих као на оруђе које ће им помоћи на десном крилу, скрећући војну Срба истоку и југоистоку Србије, а Срби су желели помажући Русе, да и њима Руси помогну ослободити се Турака и створити независну државу.“²⁹ Потписивање примирја у Слобозији 1807. године, Паулчијева конвенција и именовање Грка К. К. Родофиникина за руског изасланика у Србији, и обрт у Европи (Тилзитски мир 1807.) пробудили су сумњу код Карађорђа у искрене руске намере. У писму главнокомандујућем руске армије у Влашкој Прозоровском 29. јануара 1809. године³⁰, депутати Иван Југовић, Павле Поповић и Јанићије Ђурић недвосмислено су истакли захтев за потпуном независношћу: „Ми једино тражимо-попту, коначну независност од Отоманске Порте у сваком погледу. Да Русија, наша покровитељница, својим утицајем испослује да и други европски владари гарантују српску независност.“³¹ Русија, иако српски савезник, није била спремна да подржи српске захтеве у погледу поптуне државне самосталности. Кнез Прозоровски у писму Родофиникину истиче да географски положај Србије спречава Русију да присаједини Србију, а највише што може да учини јесте да код Порте издејствује право Срба на унутрашњу управу. „Па нека зато обавезни буду Срби и неки данак плаћати Порти, ако без овога не узможе се никако обићи, но зато ова последња никако неће се моћи мешати у унутрашње управљање Србије.“³² Изостанак руског војног садејства приликом офанзиве 1809. године, војни пораз на Каменици и турски продор у источну Србију, додатно су пољуљали веру устаничког вођства у руску помоћ.

27 Војислав Вучковић први је истакао везу у циљевима националне политике Карађорђа, кнеза Милоша и идеја заступљених у Гарашаниновом *Начертанију*, а то је обнова српске државе на принципима историјског права. Војислав Вучковић, „Кнез Милош и основна политичка мисао садржана у Гарашаниновом Начертанију“, *Југословенска ревија за међународно право*, No. 1 (1957), стр. 35–43; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, стр. 387; В. Стојанчевић, „Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839“, *Историја српског народа*, том V–1, Београд 1981, стр. 44–55; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Службени лист СРЈ, Београд 1995; В. Стојанчевић, „Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1828–1839. године“, *Зборник Историјског музеја Србије*, No. 6 (1969), стр. 41–71.

28 М. Вукићевић, *op. cit.*, стр. 588; М. Екмечић, *op. cit.*, стр. 172.

29 М. Вукићевић, *op. cit.*, стр. 473–474.

30 Сви датуми у тексту су по грегоријанском календару.

31 *Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия*, книга вторая: 1808–1813, Наука, Москва, 1983, стр. 62. У разговору са Кутузовом 12/24. фебруара 1809. године, Југовић је поновио да нација српска неће ни по коју цену дозволити да поново падне у турско ропство, нити намерева да преда утврђене градове (*Ibid.*, стр. 64).

32 Л. А. Баталака, *op. cit.*, стр. 489.

Ако су дилеме и отпори независности Србије постојале код Русије, јединог савезника устаника, онда није тешко претпоставити да су остале европске силе, неблагодиклоне према устанку, одбацивале могућност стварања српске државе. Милорад Екмечић пише о „Наполеоновом проклетству“, наводећи речи француског цара из 1805. године да би само један палац земљишта на десној обали Дунава под руском контролом био раван општем расулу Османског царства и да је „Аустрија географски непријатељ Србије“, закључујући да је тада настало „историјско проклетство над целом будућношћу српског народа, пошто му је утиснут (...) на чело белег вечног савезника Русије“.³³

Крајем лета 1809, у покушају признања у рату извојеване независности, устаничка дипломатија, дистанцирајући се од Русије, тражи покровитељство на Западу. Карађорђе је молбу за покровитељство упутио августа 1809. године Аустрији, Француској и Русији.³⁴ Аустрија је од 1804. до 1806. године с *иришјајеном благодиклоношћу* посматрала борбу устаника с дахијама, а потом с Гушанцем, да би од 1807. године тај став променила. Током 1808. године вођени су неискрени и неуспешни преговори о устаничком уступању Београда суседној монархији.³⁵ Крајем августа 1809. Карађорђе се преко секретара Јефтића обратио генералу Симбшену тражећи званично заштиту Аустрије, али нови канцелар Метерних је одбио тај захтев с образложењем да због Србије не би требало погоршавати односе с Портом и Русијом. Он је устанике саветовао да се споразумеју непосредно с Турцима. Мисија Ивана Југовића у Бечу марта 1810. године, и пријем код цара Франца I, није дала резултат, као што је било и с мисијом Рада Вучинића код Наполеона.³⁶

Вучинић је средином октобра 1809. у Бечу предао писма за Наполеона француском министру иностраних послова Шампањију, али се са француским царем није састао. У Србију се вратио јануара 1810. и убрзо је поново послат у Париз, где је требало да моли да Француска призна независност Србије у границама између Дрине, Лима, Копаоника, Јужне Мораве, Тимока и издејствује признање наследства за Карађорђа. У Париз је стигао у мају 1810. Борећи се с материјалном оскудицом и болешћу, узалуд је чекао три године да буде примљен од француског цара, или добије одговор на уручена писма. У Паризу је остао до јануара 1814. када постоји последњи писани траг његовог присуства у Француској.³⁷

Иван Савић Југовић, секретар Правитељствујушчег совјета 1807-1808, оснивач и предавач у Великој школи у Београду, секретар Совјета поново 1811/1812. године, као устанички дипломата обележио је раздобље српске револуције у којем је као примарни циљ истакнуто утврђивање српске независности. Био је веома образован,

33 М. Екмечић, *ор. cit.*, стр. 164.

34 Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, том 2, Удружење за српску повесницу, Београд 2000, стр. 9.

35 С. Гавриловић, „Аустрија и српско питање 1812–1813. године“, у: *Личности и догађаји из доба Првој српској устаника*, Матица српска, Нови Сад 1996, стр. 255–285.

36 G. Jakšić, *Европа и васкрс Србије*, М. Дробас, Београд 1933; С. Гавриловић, *ор. cit.*, стр. 177–191.

37 М. Милошевић, „Вучинић Радо“, *Српски биографски речник*, том 2, Матица српска, Нови Сад 2006, стр. 528; Петар И. Поповић, *Француско-српски односи за време Првој устаника, Наполеон и Карађорђе*, Београд 1933.

са знањем немачког, француског италијанског, руског, латинског и мађарског језика. Устаничким старешинама покушавао је да улије веру у самосталност српске државе и погубност потчињавању само руским интересима. Као аустрофил, уз то близак Младену Миловановићу, прогањан је од русофилски настројених старешина у Србији и руских дипломата.³⁸ Управо су Југовић и Младен Миловановић осмислили уставну реформу крајем 1808. године којом је ојачана Карађорђева власт и признато му право наследства, што је било у функцији јачања државне независности.³⁹

Настојања Карађорђа да на Западу пронађе заштитника српске независности била су неуспешна, јер тим земљама није било у интересу да подрже српске тежње. Отпор заокрету од Русије према западним земљама пружила је бројнија старешинска опозиција у Србији. И сам Доситеј Обрадовић, са снажним утицајем на вожда, залагао се за то да Русија буде једини јемац српске самосталности.⁴⁰ Од скупштине у Хасан Пашиној Паланци у јесен 1809. када је послата депутација у руски логор у Влашкој, и скупштине у Београду јануара 1810. године, спољна политика Србије поново се усмерава према Русији.⁴¹

Букурешким миром, склопљеним између Русије и Порте 28. маја 1812. године, отклоњена је, формално, могућност да Србија стекне независност. Осмом тачком мировног уговора која се односила на Србију, Турци су стекли право да уведу војску у градове и да српска утврђења подигнута у време устанка сруше, док је Србима дата амнестија и право на аутономију, изричито поменуто у уговору. Такву аутономију су уживала грчка Архипелашка острва.⁴² Русија, будући у рату с Француском, покушавала је после потписивања мира у Букурешту да склопи савез с Турском својим дојучерашњим непријатељем. Због тога руска дипломатија у јулу 1812. године, устанике усмерава на непосредне преговоре с Портом и настоји да их одврати од Француске и Аустрије, сматрајући да би њихово уплитање у српско-турске преговоре угрозило тек успостављени мир, што би Русију поново увукло у рат против Турске.⁴³ Тај руски став уочљив је у инструкцијама адмирала Павла Васиљевича Чичагова од 16. јула 1812. године, Марку Ивелићу, који је упућен у Србију да уста-

38 Југовић је уочи Божића 1813. заједно с М. Радоњићем и М. Грујовићем отпуштен из службе. У опроштајном говору у Правитељствујушчем совјету предвидео је неминовни крај устанка. Напустио је Србију и умро је Бечкереку (данашњи Зрењанин) 1813.

39 Р. Љушић, *Историја српске државности*, стр. 61–63.

40 Л. А. Баталака, *op. cit.*; М. Костић, *op. cit.*, стр. 108.

41 Г. Јакшић, *op. cit.*, стр. 146–148. Аустријски генерал, командант Земуна Јозеф Червинка оцењујући Карађорђеву позицију 1811, истиче да вожд није био ни за Русе ни за Аустријанце, него за независност Србије. Иако је јавно испољавао захвалност Аустрији и неповерење према Русији, не би се Аустрији приклонио док га Русија сасвим не напусти (С. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 190–191).

42 Аутономија тзв. Архипелашких острва, односно дванаест острва у архипелагу Додеканез, с Родосом као највећи острвом, састојала се у плаћању годишњег трибута Порти, бирању сопствене управе према обичајима и присуству Портиног чиновника на сваком острву (С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, стр. 161,163).

43 Р. Ј. Поповић, *Предговор у: Л. А. Баталака, Живој и прикљученија Карађорђа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004; *Первое сербское восстание и Россия*, кн. 2, стр. 261–268.

ничком вођству протумачи поменути мировни уговор. Ивелић, пореклом Србин из Рисна, требало је да устаницима објасни разлоге због којих је Русија потписала мир с Турском, да их наговори на прихватање одредбе која се њих тицала и, најзад, да их увери у будућу подршку руског двора, а као доказ за то донео је одликовања за најистакнутије устаничке старешине.⁴⁴ Лазар Арсенијевић Баталака истиче да је Ивелић устаничко вођство саветовао да прихвате VIII тачку Букурешког мира, али и да се спреме за борбу, чиме би се Турцима ставило до знања „да имају посла с једним народом, који се без велике невоље неће на лако дати стрмоглавице у јарам“.⁴⁵ Иако је сумњао да ће се устаници у одсудном сукобу успешно одупрети Турцима, Ивелић је предлагао да преговоре треба што више одуговлачити. Карађорђа и остале старешине уверавао је да ће Турци после покорвања Србије према народу бити благи, пошто народ треба да плаћа харач и да кулучи, предложио је сазивање скупштине на којој би се старешине заклетвом обавезале на извршење Букурешког мира „и на ове савете Цара мога“. Најзад, вожду је предложио да, ако то околности буду налагале, напусти Србију, уверавајући га у руску подршку. Карађорђе и влада после скупштине у Враћевшници одржане у августу 1812. године, закључује Баталака, све што су према Ивелићевим саветима и сопственим намерама предузимали ради одбране земље, чинили су „више као већ изгубљени, без срца и воље и без сваке надежде за успех, и са страњом за сопствени живот, да у опасност не дођу“.⁴⁶ Остаје отворено питање да ли је Ивелић прекорачио овлашћења, или је имао тајне и додатне налоге. Михаило Гавриловић тврди да је Ивелић обећањима навео устанике на погрешне закључке, јер је Карађорђе веровао да ће Руси чим заврше рат са Наполеоном притећи у помоћ Србима.⁴⁷

Од Ивелићевог боравка у Србији до краја Првог српског устанка прошло је више од годину дана и за то време прилике у Европи су се знатно промениле, пошто се Наполеонова владавина примицала крају. У преговорима с Турцима устаници су се, од лета 1812. до лета 1813. године, понашали као да није потписан Букурешки мир, настојећи да одуговлачењем преговора добију на времену, свесни да је дословно поштовање VIII тачке значило признавање пораза. Како је време одмицало, устаници су постајали попустљивији, па су у лето 1813. године пристали на најтежу обавезу, на предају утврђења Турцима. Устаничко неприхватање одредбе Букурешког мира, и везе с Русима које су непосредно одржаване преко руског посланика Недобе, за Турке је био изговор за војне припреме ради поновног покорвања Србије и кажњавања за њено одметништво.⁴⁸ Почетком октобра 1813, Карађорђе и устаничко вођство, пред надмоћном турском силом, напустили су Србију којом

44 М. Вукићевић, „Писма из Првог и Другог Устанка“, *Сјоменик СКА*, No. 37 (1900), стр. 141–142; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I (1813–1820), Нова штампарија „Давидовић“, Београд 1908, стр. 19–20.

45 Л. А. Баталака, *op. cit.*, стр. 936.

46 У Враћевшници вожд и Народна скупштина су се у Ивелићевом присуству 28. августа 1812. свечано заклели на испуњавање Букурешког уговора (Л. А. Баталака, *op. cit.*, стр. 939–940).

47 М. Гавриловић, *op. cit.*, 21.

48 *Ibid.*, стр. 20–28; С. Гавриловић, *Аусјирја и српско њишање 1812–1813. јодине у: op. cit.*, стр. 255–286.

су Турци поново овладали. Тиме је Први српски устанак насилно завршен. Тековине Првог српског устанка сачуване су у Осмој тачки Букурешког мира, али је пораз 1813. „силно уназадио“ ослобођење Србије које би се брже завршило без те катастрофе.⁴⁹

Слом устанка и турски терор 1813-1814. године приморали су српске старешине пребегле у Аустрију, али и оне који су остали у Србији, да моле помоћ за спас народа. У једној од првих молби, упућених руском цару 3. маја 1814. године, коју су у Србији потписали архимандрит Григориј Радојичић, Милош Обреновић, Лазар Мутап, а од Срба у емиграцији, у Аустријској монархији, Мелентије Никшић, Матија Ненадовић, Стојан Чупић и други, тражено је од руског цара да ако већ не може да ослободи земљу од Турака „онда да је учини полузависном, као Влашку, да земља плаћа данак и да из ње Турци изађу“.⁵⁰ Покушај руског цара да на Бечком конгресу постави питање заштите православних хришћана у Османском царству, одбациле су западноевропске силе.

Милош Обреновић је помирљивим односом према заробљеним Турцима у току Другог српског устанка утирао пут будућим преговорима с турским властима. Створио је услове да о миру преговара с двојицом паша: Хуршид-пашом на Дрини и Марашли Али-пашом на Морави. Водио је политику „која је одговарала средствима којима је располагао“.⁵¹ У споразуму Милоша Обреновића и Марашли Али-паше на Белици, којим је завршен Други српски устанак, садржане су поједине одредбе предвиђене Ичковим миром: Срби сами прикупљају порез; уз нахијске муселиме, представнике турске власти налазио би се српски кнез који би судио Србима; спахије су могле да прикупљају по бератима прописане приходе и предвиђено је отварање Народне канцеларије у Београду, неке врсте највишег административног и судског тела Срба.⁵² У молби упућеној султану 9. октобра 1815. године из логора на Белици, Срби су се изриком позивали на одредбе Ичковог мира: „(...) Ми смо пред тобом согрјешили, што смо твоји милостиво нам пре 9 љета дати ферман одбацили (...)“.⁵³ У тој молби тражено је постављење „великог кнеза раје од целог санџака који сваку велику уредбу у земљи да совершује са согласијем везира“.⁵³ Истакнути су следећи захтеви сходни одредбама Ичковог мира, али неки и нови: плаћање данка одсеком, финансијска давања спахијама строго према прописаним бератима; постављење три српска кнеза у Цариграду ради српских послова; именовање кнезова у 12 нахија који би судили Србима; да српски кнезови с неколико везирових људи прикупљају порез и доносе везиру; кнезовима да се издају фермани и да везир не може сменити ниједног кнеза без сагласности осталих кнезова; кнезови имају право да држе пандуре; смртну казну одређује везир; Турцима се забрањује боравак у паланкама, сем Турцима ерлијама; Срби уживају слободу бо-

49 С. Новаковић, *op. cit.*, стр. 188–190.

50 М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 109–112.

51 *Ibid.*, стр. 247.

52 *Ibid.*, стр. 242.

53 Вукашин Ј. Петровић и Никола Ј. Петровић (прир.), *Грађа за историју Краљевине Србије. Време њиве владе кнеза Милоша Обреновића*, књ. I, Државна штампарија, Београд 1882, стр. 125–130.

гослужења „као под Мустафа-пашом Шиникли оглуом“.⁵⁴ Молбу за аутономију у духу Ичковог мира кнез Милош је поновио и 17. фебруара 1816. године пишући депутатима у Цариграду и драгоману Порте, молећи га да се територија Београдског пашалука уреди као аутономна област и да се објави ферман „као што је Ичко издејствовао“.⁵⁵

Порта је, у зиму 1815/16. године, у осам фермана потврдила белички споразум Марашли Али-паше и кнеза Милоша. У наведеним документима прописани су највећи уступци које је Османско царство било спремно да пружи Србима у то време. Београдски пашалук третиран је као административна област царства, а Србима је одузет сваки политички субјективитет. Питање наследног владарског права и плаћање данка одсеком, Порта није прихватила. То што је харач смањен са 13 на 3 гроша најзначајнија је привилегија дата Србима тим ферманима. Порта је тако питање аутономије Србије вратила на период пре кнежинске самоуправе, па отуда и назив *йолуауџиономија* за раздобље од 1815. до 1830. године.⁵⁶

Кнез Милош је, од завршетка Другог српског устанка, поставио правац дипломатског деловања од којег није одступао до 1830. године, а који се сводио на то да његовим потврђивањем за наследног кнеза Србија постаје кнежевина.⁵⁷ Олакшавајућа околност била је та што је од почетка владавине, за разлику од војда, спољна политика била у његовим рукама. Пошто је 1817. године ликвидирао Карађорђа, скупштина одржана о Митровдану те године прогласила је Милоша за наследног кнеза. Десет година касније поново је Народна скупштина прогласила Милоша за наследног кнеза, чиме је јасно истакнуто монархијско начело, као залог снажније државности.

У захтевима Срба према Порти од краја XVIII века до 1830. године битно обележје аутономије, било је право на избор поглавара земље (*командантиа, великој кнеза, баш кнеза, кнеза*). Турци су само два пута назначали да би ту привилегију могли дати Србима и то 1796. године именовањем Петра Ђуровића за великог кнеза и Ичковим миром. Монархистички принцип изражен у српској средњовековној традицији, као важно обележје државности, у супротности је с османским државним правом и Портином праксом давања аутономних привилегија. Писци уставних закона из 1808. и 1811. којима је ојачана Карађорђева владарска власт, Иван Југовић и Михаило Грујовић, сигурно су имали на уму да јачањем владарске власти, учврстују државну самосталност, па стога не чуди што су та два акта донета у време фактичке независности Србије. С друге стране, кадгод је постављено питање

54 М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 230; Р. Љушић, *Историја српске државности*, стр. 85–86.

55 М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 271–275.

56 Пашалук је ферманима уређен на следећи начин: царина се наплаћује строго по тарифи; српски трговци да се не глобе; спахијама да се даје прописани десетак; Србима је дозвољена слобода трговине и кретања по територији Османског царства; порез се плаћа у две рате; војна посада смештена је само у утврђеним градовима; српски кнез да седи уз турског старешину и свака нахија делегираће једног представника у Савет; смањена је висина харача у односу на време управе Сулејман-паше Скопљака: султан амнестира Србима „сву прошлост и да им се због тога не приговара“ М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 249 Р. Љушић, *op. cit.*, стр. 86.

57 М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 277–280.

врховног владара и његових ингеренција, по аутоматизму је, од стране Порте или Русије, покретано питање регулаторног тела, обично савета, као противтеже владарској власти. Спор око централизма, оличеног у власти владара, и децентрализма, представљеног у ингеренцијама савета, кључно је политичко питање у Србији до шездесетих година XIX века. Стога, настојања кнеза Милоша за стицањем наследног кнежевског достојанства, осим разумљивих личних и династијских интереса, имала су дубоки државотворни карактер, којег савременици често нису били свесни.

Порта је на сваки начин хтела да избегне поштовање обавеза преузетих Букурешким уговором, па је августа 1820. у Србију послала хоџа-ћана Мехмед Есад-пашу, с ферманом који је садржао одредбе сличне оним назначеним у ферманима 1815/16. године. Кнез Милош је, на савет руског посланика Строганова, на састанку с Портиним емисаром у Београду у августу 1820. године одбио понуђени ферман.⁵⁸

Руско министарство спољних послова активније се укључило у решавање српског питања фебруара 1820. године. Посланику у Цариграду Строганову издате су инструкције у вези испуњења Осме тачке Букурешког уговора, као и пројект представке који би требало српски народ да поднесе Порти. Редакција српског захтева Порти препуштена је Строганову, који је од кнеза Милоша затражио извештај о свим претходним молбама и захтевима поднетим пред Порту. Достављајући руском посланику 6. јуна 1820. године нацрт аутономних права које Срби желе, кнез Милош је у политици стицања аутономије прихватио менторство Русије. Уследило је усаглашавање српских захтева и рецензије истих од руских дипломата о обиму и садржају самоуправних права. Наиме, у Осмој тачки Букурешког мира изричито се помиње аутономија Архипелашких острва. Строганов је, међутим, саветовао кнеза Милоша да Срби могу да бирају повластице које уживају Румуни у Влашкој, или оне дате Архипелашким острвима, а остављена је могућност да комбинују с другим аутономним повластицама у Османском царству.⁵⁹

Кнез Милош се у захтевима према Порти 1815/16. године позивао на одредбе Ичковог мира, да би у *Насиљављенијама* датим тзв. великој депутацији 20. септембра 1820. године послатој у Цариград први пут изричито поменуо Букурешки уговор.⁶⁰ Државна независност као опција после 1815. године није помињана у званичним српским представкама. Прилике у Европи после Бечког конгреса 1814/15. године на којем је прихваћен принцип легитимизма и поведена политика рестаура-

58 Дажбине Београдског пашалука износе 941.500 гроша, али у ту суму не улази београдска царинарница, кантарин тахмиз, београдска скела, мукаде, право на риболов, таксе; дажбине се плаћају два пута годишње; спахије примају десетак на основу берата; укидају се муселими у нахијама пожаревачкој, јагодинској, крагујевачкој, рудничкој, ваљевској и појешкој (М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 482–487).

59 С. Новаковић тврди да је то био још један од уступака руске дипломатије према Порти у време потписивања Букурешког мира, будући да Архипелашка острва нису имала међународну гаранцију. „Сам стил уговора наговештава да српско-турска погодба о аутономији ваља да носи чисто унутрашњи значај“. С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, стр. 192.

60 М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 559–560.

ције, затим став Свете Алијансе, у којој је главну реч водио аустријски канцелар Метерних, гушиле су у зачетку сваку мисао о државној независности Србије, док је Русија, с друге стране, уздржавала Србе од оружане акције. Зато је борба за државност Србије имала до 1833. године дипломатски карактер, и вођена је у троуглу Србија-Порта-Русија.⁶¹

Аутономна права која су Срби тражили од Порте, у молби упућеној 20. септембра 1820. године, значајна су што су већином примењена у хатишерифима из 1830. и 1833. године, и што у битним члановима (наследно кнежевско достојанство, плаћање данка одсеком) кореспондирају одредбама Ичковог мира и повластицама с краја XVIII века. У молбу су унете неке руске идеје о уређењу Србије (подела становништва на сталеже и питање сената/савета). Срби су 1820. године у девет тачака тражили: 1) слободу богослужења по православним обредима; 2) потврду кнеза Милоша Обреновића за кнеза Србије с правом наследства; у случају изумирања династије, Савет би бирао кнеза међу најзаслужнијим Србима; 3) плаћање данака одсеком, односно састављање свих финансијских обавеза Срба према Порти у једну годишњу суму, као и право убирања прихода од царина и скела; 4) врховна управа да буде у рукама кнеза, народног савета и старешина; у тачкама 5. и 6 говори се о подели на сталеже (свештенство, племство, занатлије, трговце и земљоделце); 7) право слободне трговине за српске трговце у Османском царству; инострани трговци и занатлије да подлежу српским законима; подизање болница и апотека; отварање школа и штампарија; 8) забрана уласка турске војске у Србију, осим оне која се налази у постојећим гарнизонима; и 9) право Срба да се молбама и жалбама могу обраћати султану.⁶² У овој молби изнети су захтеви и жеље Срба, али то није била основа за преговоре пошто је Порта инсистирала да Срби могу да бирају између привилегија Архипелашких острва и повластица Влашке.⁶³ Тек што су започети, преговори српске депутације и Порте прекинути су у пролеће 1821. године због избијања Грчког устанка и настављени су тек 1826. године. У међувремену, кнез Милош, почев од 1820. године, систематски је радио на проширивању надлежности српских органа власти на штету турских, оснивањем магистрата и енергичним сузбијањем хајдучије, омогућујући слободну и несметану трговину. Узимањем под закуп прихода од царина, скела и мукада у потпуности је истиснуо Турке из српских финансијских токова, па је захвљујући таквој политици, и пре формалног признавања, успостављена, истина, неосигурана, аутономна власт у Србији.

Руски цар Никола I (1825-1855) ступањем на престо повео је оштру политику према Турској, пред коју је поставио обавезу испуњења одредаба Букурешког мира, које Порта до тада није спровела. Петим чланом Акерманске конвенције од

61 Васиљ Поповић, *Источно питање, борба за ојстџанак Османлијске царевине у Левантју и на Балкану*, Геца Кон, Београд 1928, стр. 107–110. Русија је до 1820. године српско питање решавала *лејџимним* начином, посредујући на Порти и уздржавајући Србе од војне акције. Е. П. Кудрявцева, *Россија и становление сербской государственности (1812–1856)*, Квадрига, Москва 2009, стр. 44.

62 М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 552–557.

63 М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, Београд 1909, стр. 5.

7. октобра 1826. године, који се позивао на Осму тачку Букурешког уговора, Порте се обавезала да ће у року од осаманест месеци решити питање аутономије Србије, сходно одредбама у Одвојеном акту и у договору са српском депутацијом. У тзв. Одвојеном акту, саставном делу конвенције, изнети су захтеви Срба представљени Порти у септембру 1820. године.⁶⁴ Новина у односу на захтев из 1820. године је то да је захтеван повратак отргнутих предела, односно, области које су у време потписивања Букурешког мира биле у саставу Србије, а које су 1813. године враћене у пређашњи турски административни систем. Због Грчког устанка, уследило је заоштравање односа између Порте с једне и Русије и западноевропских држава, с друге стране. Напетости су кулминирале руско-турским ратом 1828/29. године, којим је руски утицај у Османском царству знатно порастао.⁶⁵

Једренским мировним уговором од 14. септембра 1829. године завршен је Руско-турски рат. Уместо одузимања територија Османског царства, Русија је уговором ојачала свој утицај у Турској. Шестим чланом, Порте се обавезивала да, у року од месец дана, изда хатишериф о аутономији Србије сходно преузетој обавези у Акерманској конвенцији и да Србији врати шест отргнутих нахија. Хатишерифом од 30. септембра 1829. године, који је послат београдском везиру и мули само су назначена права и привилегије Срба. Иако није садржао одредбе о аутономији Србије, Хатишериф је прочитан на скупштини у Крагујевцу јануара 1830. године. Кнез Милош је у говору пред скупштином рекао да Срби од тог тренутка постају „самобитним народом и равнима осталим благоображеним и срећним народима христјанских држава.“⁶⁶

Пола године трајале су припреме и преговори између српске депутације коју је предводио Димитрије Давидовић–подржане од стране руског посланика у Цариграду Рибопјера–и Порте око усвајања коначне редакције хатишерифа, којим је регулисана унутрашња управа у Србији. Полазиште за преговоре са Портом био је *Мемоар* Димитрија Давидовића из јануара 1830. године, који је био саставни део руског предлога Хатишерифа. У суштини, захтеви Срба према Порти били су у основи исти као они изнети у молби поднетој Порти септембра 1820. године.⁶⁷ Хатишериф из 1830. године садржи двадесет тачака којима је уређена аутономија Кнежевине Србије под којом су се подразумевали: слобода богослужења, потврђивање Милоша Обреновића за наследног кнеза (који има право да устроји мањи број војника), право на организа-

64 М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 232–233; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, стр. 3.

65 Заповедник руске војске генерал Дибич предлагао је 1829. године уништење Османског царства побуњивањем хришћанског становништва или поделом између европских сила. У првом случају под руски утицај дошле би Влашка, Молдавија и Бугарска; Аустрији би припале Србија, Босна и Далмација, В. Британији Пелопонез, Крит и Архипелаг, а Француској Кипар. Пруска би за компензацију добила неке делове Хабзбуршке монархије. Васил Поповић, *Европа и српско њишање. У њериоду ослобођења 1804–1918*, Геца Кон, Београд 1940, стр. 70–71.

66 М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III (1827–1835), Нова штампарија „Давидовић“, Београд 1912, стр. 156; Р. Љушић, *op. cit.*, стр. 4–5.

67 слобода вере; наследно кнежевско достојанство у породици Милоша Обреновића; независна унутрашња управа; повратак отргнутих предела; плаћање свих дажбина одсеком; исељавање Турака из унутрашњости Србије, изузев градских посада; слобода трговине и постављање депутације у Цариграду. М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 194; Р. Љушић, *op. cit.*, стр. 6–7.

цију власти у земљи, а прописани су, додуше недовљно јасно, и односи између кнеза и Савета. Србији је признато право на присаједињење крајева који су били у њеним границама у време потписивања Букурешког мира, плаћање дажбина које проистичу из вазалног односа Србије према Порти у једној обједињеној суми и забрана турским властима да се мешају у унутрашњу управу Кнежевине. Србима је призната слобода трговине, право на отварање болница, школа и пошта, регулисана је продаја земљишта Србима чији су власници Турци. Предвиђено је установљење капућехаје – српског дипломатског представника на Порти.⁶⁸

Аутономија Србија из 1830. године додатно је ојачана бератом о наследном кнежевском достојанству који је Porta подарила кнезу Милошу.⁶⁹ Султан, користећи право именовања провинцијских управника, поставио је Милоша Обреновића за кнеза Србије, с правом наслеђивања кнежевског достојанства према принципу примогенитуре. Међутим, дипломатска радња око стицања наследног кнежевог достојанства спровођена је, као што је већ речено, по Милошевим инструкцијама.⁷⁰ Наследно кнежевско достојанство није имало основа у Букурешког уговору, али кнез Милош је од почетка владавине инсистирао на добијању тог права.⁷¹ Србија је постала једина хришћанска област која је признајући сувереност Османског царства имала монарха с наследним правом. У борби за стицање аутономије, кнез Милош није жалио новац, пошто је добро упознао функционисање османске државе. Само у раздобљу од 1830. до 1835. године на поклоне турским великодостојницима потрошено је 3.842.001 гроша и 27 пара. Од те суме, султану је издато 2.274.837 гроша, великом везиру (реиз ефендији) 354.216 гроша, другим министрима и великашима 972.180 гроша, а нижим великашима 240.767. гроша.⁷²

Коначно, Хагишерфом из 1833. године заокружен је процес стицања аутономије Србије. Хагишерфом су решена питања присаједињења отргнутих нахија, тј. територија које су у време потписивања Букурешког мира улазиле у састав Карађорђево Србије, затим обједињавања финансијских давања Србије према Порти,

68 Димитрије Матић (разложио), *Јавно право Књажества Србије*, у *Књажества србскогъ књигопечатњи* [Димитрије Матић (разложио), *Јавно право Књажесїва Србије*, у *Књажества србскогъ књигопечатњи*], Београд 1851, стр. 33–41.

69 N. Gök, „The berat form in Ottoman diplomatica“, у: *The Turks*, vol. 3 (Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002), стр. 469–478.

70 Кнезу Милошу у добијању берата помогао је београдски везир Хусеин-паша, утицајан на Порти, којем је обећана награда од 200.000 гроша, али му је исплаћено 65.000 гроша. *Сећања Алексе Симића на књаза Милоша*, приредио и предговор написао Радош Љушић, Крагујевац 1997, стр. 41–43.

71 Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, стр. 8–13.

72 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године*, књ. I, Државна штампарија, Београд 1897, стр. 517–519. У посебној партији насловљеној *Поклони у новцу Турцима*, налазе се следећи издаци: 7.000 гроша бумбаширу, Портином изасланику који је имао да саопшти донесени ферман послат од султана 12. новембра 1817. године; 12.500 гроша Абдул Рејим-паши београдском везиру, *на дар*, у другом полугођу 1823; 12.000 гроша Хусејин-паши београдском везиру; 1. јула 1827; 12.000 гроша Мемед Веџи-паши београдском везиру 31. марта 1833; 30.000 гроша Јусуф-паши везиру београдском 13. фебруара 1835. Године. М. Петровић, *op. cit.*, стр. 912–913.

процењених на 2.300.000 гроша, као и питање исељавања муслимана из унутрашњости Србије и вароши. Тиме је завршен процес стварања аутономне Кнежевине Србије. У раздобљу 1833-1878. границе Кнежевине Србије нису мењане, и она се простирала на 37.740 km², а 1834. године имала је 698.624 становника.⁷³

Кнез Милош није напуштао идеју о обнови српске средњовековне државе и те мисли биле су нарочито актуелне између 1828. и 1833. године, када се чинило да је Османско царство било на ивици пропасти. Французу Адолфу Караману говорио је о српском царству у које би ушле Србија, Босна и део Албаније, док је другом Французу Боа ле Конту напоменуо да би у будућем српском царству биле Србија, Херцеговина и Босна.⁷⁴ Попут Ивана Југовића у време Првог српског устанка, други један пречанин, горљиво је заступао идеју о снажној српској држави. Димитрије Давидовић, рођен у Земуну 1789. године, најзанчајнији је од кнез Милошевих чиновника у раздобљу стицања аутономије. Као кнежев секретар у Цариграду он је 1830. године преговорао о коначној редакцији хатишерифа о аутономији Србије, па је у том циљу написао мемоар, као полазиште у преговорима. Када је аутономија Србије коначно уређена 1833. године, Давидовић је Сретењским уставом покушао да државу ојача спољним атрибутима самосталности, увођењем у устав одредаба о граници, грбу и застави. Устав је после 55 дана важења укинут на инсистирање Порте, Аустрије и Русије, а Давидовић је смењен с места кнежевог представника и министра иностраних дела.⁷⁵ Независност је и даље остала идеал, а аутономија нужност.

Вазална српска држава уобличена 1833. године настала је захваљујући ратним достигнућима српског народа (1804-1815), руској заштити, али и имплементирању аутономних привилегија Османског царства.

Српски народ је огромним жртвама током рата с Турцима скупо платио слободу. Према проценама од 1804. до 1815. године погинуло је око 150. 000 Срба, или 21,4% становништва, ако се узме да је Србија 1813. имала око 700.000 становника.⁷⁶ Револуционарна тековина су границе Кнежевине Србије из 1833. године, које су омеђене у Првом српском устанку. На међународном плану у настанку српске државе одлучујући утицај имало је Руско царство. Ратно савезништво са Русијом 1807-1812. године међународни уговори Руског са Османским царством, којима је била обухваћена Србија (Букурешки мир 1812, Акерманска конвенција 1826.

73 Париским миром 1856. године руски протекторат над Србијом замењен је протекторатом европских сила.

74 „Белешке о Србији које је оставио гроф Адолфо од Карамана у октобру 1829 године“, *Сйоменик СКА*, No. 17 (1892), стр. 25–29; „Србија у години 1834. Писма грофа Боа-леконта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији“, *Сйоменик СКА*, No. 24 (1894).

75 Р. Љушић, *Оријентални новинар европски политичар Димитрије Давидовић (1789–1838)*, Политика НМ и Танјуг, Београд 2006.

76 *Idem*, *Историја српске државности*, стр. 37.

и Једренски мир 1829) обезбедили су међународну гаранцију српске аутономије и уједно определили позицију Србије у очима западноевропских држава. Српски владари, почев од Карађорђа повијали су се између руског и западноевропског утицаја кроз цео XIX век. Због равнотеже снага између великих сила у Европи руска политика није била у могућности да потпуно изађе у сусрет српским националним тежњама у погледу стицања државне независности. На крају, Порта је јавно-правним актима, хатишерифима 1829, 1830. и 1833. године и бератом о наследном кнежевском достојанству 1830. године дала форму српској аутономији у складу са својом државном традицијом, што јој је омогућило да касније утиче на прилике у Србији. После смрти кнеза Милана 1839. године, позивајући се на одредбу у берату, Порта је трајно укинула право наследног кнежевског достојанства, а Хатишерифом (Уставом) из 1838. године одредбом о сталности саветника и турској врховној арбитражи, додатно је ослабила српску аутономију и повратила део изгубељног утицаја у Кнежевини. Србија се привредним и културним развојем, јачањем институција, уз отпор и неразумевање на међународном плану, кретала према државној независности.

Пут од вазалне до независне државе трајао је 45 година, исто онолико колико је вођена борба за аутономију државе. Поређења ради, грчка борба за државну независност трајала је осам година.

Dr. Radomir J. Popović

The Institute of History, Belgrade

The Ideal of Independence versus the Necessity of Autonomy.

The Establishment of the Modern Serbian State in the Period 1788/1804–1833

Serbian vassal state in its 1833 shape emerged as a result of war achievements of the Serbian people in 1804-1815 and Russian protection, but also due to the autonomous privileges which the Ottoman Empire had granted to the Serbs.

The Serbian people paid a dire price for their freedom, suffering numerous victims. It is estimated that in the period 1804-1815 around 150,000 Serbs lost their lives. That was 21.4% of population if one takes into account that in 1813 Serbia had around 700,000 inhabitants. Boundaries of the Principality of Serbia from 1833 were an achievement of the Serbian Revolution. They were delineated during the First Serbian Uprising. In terms of international relations the Russian Empire had a decisive influence on the creation of Serbian state. The war alliance with Russia in 1807-1812 and mutual treaties between the Russian and Ottoman empires (The Treaty of Bucharest – 1812, the Akkerman Convention – 1826, and the Treaty of Adrianople – 1829) secured international guarantees for Serbian autonomy. They also determined Serbia's position in the eyes of Western European states.

From the rule of Karageorge (1804-1813) and throughout the 19th century, Serbian rulers leaned towards Russian and Western European influences. Finally, the Porte by acts of public law (Hatti-Sheriffs of 1829, 1830, and 1833, and berat on hereditary status of the Serbian prince Milosh from 1830) gave a form to the Serbian autonomy in line with its state tradition. These acts would later allow the Porte to influence the conditions in Serbia. After the death of Prince Milan (the son of Prince Milosh) in 1839, on the basis of the berat of 1830, the Porte permanently suspended Serbia's right to have a hereditary prince. By stipulations of the Hatti-Sheriff (Constitution) of 1838 on the permanent tenure of the members of the State Council, and on Turkish supreme arbitration, the Porte further weakened Serbia's autonomy and regained a part of her lost position in the Principality.

In spite of resistance and its lack of understanding of international actors, Serbia moved towards state independence through her economic and cultural development and by strengthening her institutions. The path towards an independent state lasted 45 years (1833-1878). The same period was needed for achieving an autonomous state (1788-1833). By comparison, the Greek struggle for an independent state took only eight years.

Ђорђе Н. Лопичић
амбасадор у пензији, Београд

КРАЋИ ПРЕГЛЕД КОНЗУЛАРНИХ ОДНОСА СРБИЈЕ 1804–1918.

Оконзуларним односима Србије у XIX веку релативно мало се је писало у српској литератури. Више се је писало о дипломатским односима Србије у XIX веку, тако да су конзуларни односи неоправдано били запостављени. Чињеница да су конзуларни односи Србије у XIX веку били доста обимни и интензивни, о чему постоји обимна и бројна документација како у српским архивима тако и у иностраним архивима. Најбројнији конзуларни односи Србије у XIX веку били су с Аустријом, јер Аустрија је била једина суседна држава.

Србија је 1459. године пала под турску власт. Турска окупација Србије траје све до 1804. године, када у Србији избија Први српски устанак против Турске власти, и тада настаје ослободилачка борба српског народа од турске окупације. Ова борба траје све до 1813. године. Ова борба се наставља 1815. године када избија Други српски устанак, који доводи до стварања аутономне кнежевине Србије.¹

У то време од 1804. па надаље устаничка Србија није била међународно правно призната као држава, него је сматрана и даље делом Османског царства, односно као његова побуњена област. Међутим, фактичка ситуација је била сасвим друкчија. Пре свега, устаничка Србија је имала сва својства државе. Имала је своју територију коју је у потпуности контролисала. Постојали су централни органи власти, скупштина, врховни вожд Правитељствујушчи совјет, као и локални органе власти. Поред тога имала је и своју организовану војску, полицију² и судство, значи све савремене елементе државе.³ Сви наведени органи власти и поред тешких ратних услова ефикасно су функционисали на ослобођеној територији на којој је то била једина власт.⁴

Устаничка Србија за време Првог и Другог устанка води своју спољну политику потпуно самостално, са јасним циљем потпуног ослобађања српског народа од веко-

1 Leopold Ranke, *Die Serbische Revolution. Aus serbische Papieren und Mittheilungen*, Hamburg, Perthes, 1829.

2 Др Богољуб Милосављевић, *Полицијске усјанове у време Првој српској усјанка*, Виша школа унутрашњих послова, Београд 2004; Др Владимир Стојанчевић, *Обавештајна служба у Карађорђевој и Милошевој Србији*, Војска, Београд 2004.

3 *Zbornik radova o sudstvu i zakonitosti u Prvom srpskom ustanku*, Савез правника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1979.

4 D. Janković – M. Mirković, *Državopravna istorija Jugoslavije*, Naučna knjiga, Београд 1987, стр. 100–107; Др. Димитрије Папазоглу, *Кривично љавосуђе у Србији (1804–1813)*, Публицистико-издавачки завод „Југославија“, Београд 1954, стр. 13–55.

вног турског ропства. На дипломатском плану ступа у непосредне политичке односе с тадашњим великим силама: Русијом, Аустријом и Француском.⁵ Спољна независност устаничке Србије према Турској огледа се пре свега у непризнавању турске суверености над ослобођеном територијом. Једном речју устаничка власт је једина власт у земљи и представља негацију турске окупаторске власти.⁶

Када су настали конзуларни односи у Србији у XIX веку?

У српској историографији се поставило питање када су настали конзуларни односи у Србији у XIX веку, пошто је Србија постала међународно призната тек на Берлинском конгресу 1878. године. Постоје три мишљења. Прво мишљење сматра да су конзуларни односи настали 1836. године отварањем аустријског конзулата у Београду. Друго мишљење везује настанак конзуларних односа за 1878. годину, када је на Берлинском конгресу Србија добила међународно признање и постала пуноправни субјект међународне заједнице. Постоји и треће мишљење да су конзуларни односи Србије настали још 1804. године за време Првог устанка.

Разматрајући наведена мишљења о почетку конзуларних односа Србије у XIX веку, може се констатовати следеће: сасвим сигурно се може позудано сматрати да су конзуларни односи Србије настали 1836. године када је отворен аустријски конзулат у Београду. Одмах после тога 1837. године долази у Београду до отварања енглеског, руског (1837) и француског конзулата (1839). После 1878. године Србија као међународно призната држава одржава пуне дипломатске и конзуларне односе са скоро свим државама Европе и САД.

Сматрамо да су конзуларни односи Србије настали знатно пре 1836-1839. године, још за време Првог српског устанка 1804-1813. године. Иако устаничка Србија тада није била међународноправно призната, нити је Србију признала и једна страна држава, Србија је у то време одржавала фактичке дипломатске односе с Русијом, Аустријом и Француском. Ови односи се огледају пре свега у многобројним контактима с наведеним великим силама путем разних писмених захтева и молби за помоћ, подршку и посредовање код Турске, као и упућивању бројних делегација и мисија у Русију, Аустрију и Француску.

Конзуларни односи су настали 1804. године и то с Аустријом. Ово је сасвим разумљиво и логично, јер Аустрија је суседна држава, и једина страна држава с којом

5 Петар И. Поповић, *Француско-српски односи за време Првог устанка (Наполеон и Карађорђе)*, Београд 1933; Др Мих. Гавриловић, *Исјаси из Париских архива*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1904; Огист Боп, „Карађорђе и Француска документа о одношајима Србије са Наполеоном I. (1809–1814)“, *Отаџбина*, Nos. 73–77 (1888); Drago Roksandić, „Rado Vučinić, izaslanik srpskih ustanika na dvoru Napoleona I“, *Научни скуп Југословенско-француски односи. Поводом 150. година од отварања француског конзулата у Србији*, Београд 1990, стр. 56; Чедомир Попов, „Французи и Српска револуција 1804–1815“, у *Европа и српска револуција 1804–1815*, Платонеум, Нови Сад 2004, стр. 362.

6 Dr Ferdo Čulinović, „Neki državnopravni problemi Prvog srpskog ustanka“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, No. 1–2 (1954), стр. 120–121; Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, Nolit, Београд 1984, стр. 57–91; Стојан Новаковић, *Уставно ијишање и закони Карађорђевога времена*, Нова штампарија „Давидовић“, Београд 1907, стр. 13–26.

се Србија тада граничила. Граница је била на реци Сави од града Шапца до Београда, затим реком Дунавом од Београда до Бугарске. Пре Првог српског устанка Аустрија је имала веома развијене трговинске и саобраћајне односе са Србијом. У Србији се налазио велики број аустријских држављана који су боравили дуже или краће време. Највише је било трговаца, занатлија, медицинара, техничара, учитеља, ресторатера и других стручних лица, јер је Србија у то време оскудевала у стручним лицима, пошто за време турске окупације није било никаквих школа за образовање стручних лица. Обзиром на бројност својих држављана у Србији, Аустрија је намеравала да још пре Првог српског устанка 1785. године отвори свој конзулат у Београду.⁷

Аустрија за сво време постојања устаничке Србије 1804–1815. године са Србијом одржава веома развијене и интензивне трговачке, саобраћајне, привредне, имовинскоправне и друге односе. Сви ови односи, везе и контакти одржавају се непосредно са српским властима без икаквог турског посредништва. Наиме, Аустрија за сво време Првог и Другог српског устанка настоји да се држи неутрално, а у већини случајева и непријатељски према Србији. Иако није званично признала устаничку Србију, она фактички признаје устаничку власт и Србију као државу, с чијим званичним органима у пуној мери сарађује. Поред бриге за своје бројне држављане у Србији, Аустрија је веома заинтересована за настављање трговине и саобраћаја са Србијом. Аустрији су били потребни многи производи из Србије, нарочито стока и сточни производи, кожа, восак, лој, дрво и друге сировине. С друге стране, Аустрија је у Србији пласирала своје индустријске производе, жито и со. Затим, Аустрија је, као јака економска држава и извозник на Блиски исток, била веома заинтересована за несметани и безбедан саобраћај рекама Савом и Дунавом, као и сувоземним путевима према југу Србије који су даље ишли преко Бугарске за Цариград. То је био још један додатни разлог за одржавање ових конзуларних односа с устаничком Србијом.⁸

Свакако најважнији разлог за одржавање конзуларних односа Аустрије са Србијом су били и политички разлози. Наиме, Аустрија као велика сила одувек је била заинтересована да буде политички присутна у Србији из више разлога. Пре свега да сузбије или неутралише утицај Русије, која је била традиционални заштитник и покровитељ Србије, а с друге стране већ се је назирао почетак краја турске окупације Србије и Балкана, па је рачунала да у тој подели турских територија може да себи приграби неки део. Такође, Аустрија је настојала да са устаничком Србијом одржава добре суседске односе, јер се плашила да се српски устанак не прошири и на њену територију преко Саве и Дунава, где су живели војвођански Срби.

Аустрија имајући у виду наведене политичке, привредне и саобраћајне интересе одлучила је да у августу 1810. године отвори свој конзулат у Београду. Већ је био именован за конзула потпуковник Јакоб Паулић, и за њега је била израђена опсежна инструкција, која садржи програм аустријске политика према Србији, као и један нацрт државног уређења Србије под влашћу Порте, али који би био под

7 Лазар Ђелап, „Око оснивања аустријског и енглеског конзулата у Београду“, *Годишњак музеја града Београда*, vol. VII (1960), стр. 159.

8 Др Даница Милић, „Аустро-српска трговина 1813–1815. године и покушај оснивања аустријског конзулата у Србији“, *Историјски часопис*, No. IX-X (1959), стр. 333–344.

утицајем Аустрије. Порта се није противила да се у Београду отвори аустријски конзулат, али је била против да Србија има свог конзула у Бечу.⁹

Карађорђе Петровић и Правитељствујушчи совјет су одбили аустријски предлог за отварање конзулата у Београду, пре свега из обзира према Русији која је била заштитница устаничке Србије.¹⁰ Аустрија у то време губи јадранску обалу коју је окупирао Француска, па Аустрија настоји да своје трговачке и саобраћајне везе и интересе појача на Дунаву. Ради тога покушала је да отвори своје конзулате у Видину и Оршави, али се Порта са тим није сагласила.¹¹ Конзуларни односи између Србије и Аустрије за време Првог и Другог српског устанка 1804–1815. године били су разноврсни, обимни и интензивни. Навешћемо само неке. Многи гранични инциденти који су настали решавају се непосредним преговарањем са српским властима. Режим пловидбе на Сави и Дунаву регулишу српске власти, које наплаћују таксу за свако пристајање аустријских бродова на српску обалу.

Међународна правна помоћ у грађанским и кривичним стварима функционисала је у оба смера. Спорови из грађанске материје којих је било највише нарочито у Земунском магистрату, који прихвата судске списе и документа српских судова. Аустријски органи признају у потпуности документе које издају устаничке власти. То су разне потврде, изјаве, уверења, молбе, жалбе, захтеви и сл. Аустрија је често постављала захтеве за екстрадицију својих држављана. Међутим, став српских органа власти био је да се изручују само тешки криминалци и разбојници, јер све Србе из Аустрије који су пребегли у Србију устаничка Србија је сматрала својим држављанима и одбијала њихово изручење.¹²

Аустрија прихвата пасоше које издаје устаничка Србија својим држављанима који путују у Аустрију. Својим држављанима Аустрија издаје пасоше за путовање у Србију. Питање држављанства представља такође важан елемент у конзуларним односима Србије и Аустрије. Наиме, услед масовних турских насиља и злочина над српским становништвом велики број Срба бежи у Аустрију, где аустријски органи решавају њихове молбе за привремено или стално настањење. Много мање настањена је било у Србији, пошто је било ратно стање. Али, ипак знатан број Срба из Аустрије долази у Србију, где налазе пре свега економског интереса, јер Србија оскудева у стручним кадровима сваке врсте.

Највећи део конзуларних послова у првој фази Првог српског устанка од 1804. године па све до 1811. године, обавља Правитељствујушчи совјет, као врховни орган

9 Др Васиљ Поповић, *Мейернихова јолијика на Блиском Истикоу*, Српска краљевска академија, Београд 1931, стр. 17; Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*, Просвета, Београд 1954, стр. 158.

10 Dr. Aleksa Ivić, „Prvi međunarodni odnosi obnovljene Srbije“, посебни отисак из: *Sromenica Dolencu, Kreku, Kuševiću i Škerliću*, Jugoslovenska tiskarna, Ljubljana 1937, стр. 178; Др Васиљ Поповић, *op. cit.*, стр. 20; Славко Гавриловић (пр.), *Грађа Бечких архива о Првом српском устанку/ Materialien aus den Wiener Archiven zu der Serbischen Revolution*, књ. I (1804–1810), САНУ, Београд 1985, стр. 646–647; Драгутин П. Ђетвај, *Развој међународној уговорној календарној Србије у XIX веку*, Правни факултет у Суботици, Нови Сад 1939, стр. 176–177.

11 Др Васиљ Поповић, *op. cit.*, стр. 24.

12 Славко Гавриловић, *op. cit.*, стр. 79–80; *Грађа из земунских архива за историју Првој српској устанку*, књ. I (1804–1808), Историски архив, Београд 1955, стр. XV, 633–634.

власти, а затим локални органи власти и то на непосредан начин. Јер, Министарство иностраних дела Србије је основано 1811. године, а оно поред спољнополитичких послова обавља и конзуларне послове. Конзуларна служба у Министарству иностраних послова у то време није постојала као посебна организациона јединица, па ни у каснијим периодима.¹³ Књажевска канцеларија је установљена 1839. године, која је бројала свега тринаест чиновника и обављала све политичке и конзуларне послове.¹⁴

За време Првог и Другог српског устанка Србија је имала веома мало школованих и стручних лица, јер у то време у Србији нема школа и факултета на којима би се стекло средње или високо образовање. Најобразованија личност међу српским устаницима био је прота Матија Ненадовић (1777–1854), који је обављао многе политичке, дипломатске и војне функције.¹⁵ Био је војвода, законодавац и први српски дипломата. Први српски чиновници и дипломате у тадашњем Министарству иностраних дела су били Срби који су дошли из Аустрије. То су били школована лица, која су стекла високо образовање у Бечу, Будимпешти или на неком од универзитета у Аустрији и Немачкој. Један од њих је био Димитрије Давидовић (1789–1838) познати српски дипломата и државник тог времена.¹⁶ Ови Срби из Аустрије су веома успешно обављали послове у устаничкој влади – Парвитељствујушћем совјету, укључујући и послове везане за дипломатију. Поред стручних квалификација, ова лица су се успешно служила са два – три страна језика, немачким, француским и руским. Тек 1882. године донета су *Правила консулске службе* где су регулисана организација конзуларне службе и статус конзула.¹⁷

Прва дипломатска представништва Србије

Иако је Србија била вазална држава, она је ипак отворила своје прво дипломатско представништво у Букурешту 17. фебруара 1836. године. Султановим ферманом из октобра 1835. године дата је сагласност за отварање Књажевско српске агенције, пре свега ради унапређења трговине као и ради обављања послова везаних за имања Кнеза Милоша у Влашкој и Молдавији.¹⁸ Ова Агенција је обављала пре свега конзуларне послове, издавала пасоше, решавала статусна питања, вршила легализацију

13 Bogdan Lj. Popović, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Službeni glasnik i Diplomatska akademija MSP SCG, Beograd 2005, стр. 9–18.

14 Mirko V. Kisovec, *Diplomatski pretstavnici*, Pravni fakultet, Beograd 1939, стр. 56–60.

15 Прота Матеја Ненадовић, *Акџа и писма* (прир. Велибор Берко Савић), Дечје новине, Горњи Милановац 1984; *Мемоари Проше Маџеје Ненадовића*, Српска књижевна задруга, Београд 1893.

16 Радош Љушић, „Димитрије Давидовић секретар кнеза Милоша“, *Зборник Маџице српске за историју*, No. 22 (1986), стр. 51; Радош Љушић, *Оријентални новинар, европски јолићичар Димитрије Давидовић (1789–1838)*, Политика НМ и Танјуг, Београд 2006.

17 *Правила консулске службе*, Министарство спољних послова, Краљевска српска државна штампарија, Београд 1882.

18 Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, САНУ, Београд 1986, стр. 380; Димитрије Матић (разложио), *Јавно љраво Књажесџива Србије*, у *Књажества србскогњ књигопечатњњи* [Димитрије Матић (разложио), *Јавно љраво Књажесџива Србије*, у *Књажества србскогњ књигопечатњњи*], Београд 1851, стр. 92–93; Славица Тимотијевић, „Књажевско српска агенција у Букурешту 1836–1918“, *Архивски љрејлед*, No. 2 (1980), стр. 140.

докумената, бележничке послове, међународну правну помоћ у грађанским и кривичним стварима, евиденцију српских држављана и др.¹⁹ Јер, у Румунији се тада налазило преко 100.000. Срба који су избегли испред турског терора, па им је ова Агенција пружала конзуларну заштиту. Поред конзуларних послова Агенција је пратила политичке догађаје у Румунији, и о томе извештавала Кнеза Милоша.²⁰

У Цариграду је постојало Српско дипломатско представништво, које је основано на основу члана 18. Хатишерифа из 1838. године. Ово представништво се је називало још и Капућехаја, што је значило српски дипломатски представник у Цариграду, односно агент, депутат српског народа – *De la nation serviennne la Sublime Porte*.²¹ Представништво је имало мандат само да преговара са Портом у вези добијања аутономије, док за конзуларне послове нису имали мандат. Турска страна је понекад српској страни достављала одређене конзуларне случајеве, али српска страна је то само примала к знању и достављала Министарству иностраних дела у Београду као надлежном органу.²² Српско дипломатско представништво у Цариграду је било по свом статусу и функцијама представништво *sui generis*.²³ Јер, то није било право дипломатско представништво, него само представништво са ограниченом надлежношћу и функцијама. Иако је Турска гарантовала српским депутатима дипломатски имунитет, она се није тога придржавала. Тако је почетком 1821. године ухапсила седан чланова српске депутације, без икаквог разлога и држала их пет година у ужасном турском затвору. Један члан депутације је умро у затвору, други је полудео, а остали су тешко нарушили здравље. То су биле прве жртне српске дипломатије. Тек на интервенцију Русије и Аустрије они су ослобођени 22. априла 1826. године.²⁴

Отварање страних конзулата у Србији

За време владавине кнеза Милоша Обрановића везано је отварање првих страних конзулата у Србији.

Аустрија је отворила свој конзулат у Београду 14. септембра 1836. године, када је први аустријски конзул Антун Михановић предао кнезу Милошу Обреновићу Портин ферман и берат, као и акредитиве своје владе.²⁵ Као што смо напред навели Аустрија је имала разлога и оправдања за отварање свог конзулата у Београду, пре свега због великог броја својих држављана који су се налазили на крћем или дужем

19 Славица Тимотијевић, *op. cit.*, стр. 140.

20 Dr. Đorđe Lopičić, „Prvo srpsko diplomatsko predstavništvo. Knjaževska srpska agencija u Bukureštu 1836. godine“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, No.1 (2000), стр. 401–411.

21 Миодраг Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804–1991*, Филип Вишњић, Београд 1999, стр. 104.

22 Гргур Јакшић, „Наша стара дипломатија“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, vol. 3, No. 1–2 (1923), стр. 118–119.

23 Др Даница Милић, „Букурешка агенција и српско-влашка трговина сољу“, *Историјски часопис*, vol. XVIII (1971), стр. 347.

24 Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, књ. 2 (1821–1826), Нова штампарија „Давидовић“, Београд 1909, стр. 221–222.

25 *Новине српске*, No. 35, 1836, стр. 1; Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, стр. 355; Dr Đorđe Lopičić, „Otvaranje austrijskog konzulata u Beogradu 1836. godine“, *Pravni život*, No. 3–4 (1993), стр. 413–423.

боравку у Србији, као и ради обимне трговине и саобраћаја. Поред наведених конзуларних послова који су били обимни, разноврсни и интензивни, конзулат је био надлежан и за политичке послове. Конзулат је био потчињен Тајној дворској и државној канцеларији и Општој дворској комори у Бечу, а за послове у вези Порте био је дужан да обавештава интернунцијуса у Цариграду, који је био надлежан за те послове.

Енглеска отвара свој конзулат у Београду 24. маја 1837. године, када је у Београд дошао први енглески конзул пуковник Џорџ Лојд Хоџес (George Lloyd Hodges).²⁶ За разлику од Аустрије Енглеска није имала никакве трговачке, економске или саобраћајне односе са Србијом, нити се је у Србији налазили енглески држављани, што би условило за отварање конзулата, пре свега због велике удаљености. Међутим, Енглеска као велика сила била је веома заинтересована за догађаје у Србији, и да отварањем конзулата у Београду обезбеди своје политичко присуство, пре свега ради сузбијања и неутралисања руског утицаја. Оваква ситуација се није променила за сво време постојања Србије до 1918. године, тако да је енглески конзулат практично имао политичку функцију.

Русија је отворила свој конзулат у Београду 23. фебруара 1838. године, када је прво руског конзула Герасима Васиљевича Вашћенка примио у Београду кнез Милош Обреновић, који је том приликом предао кнезу Милошу писмо грофа Неселрода. Вашћенко је имао задатак да „помаже и упућује“ кнеза Милоша у мерама и одлукама ради боље организације и управљања државом.²⁷ Русија је била стално политички присутна у Србији за време Првог и Другог српског устанка, када су били стални руски дипломатски представници Константин Родофиникин и Теодор Недоба, затим мисија пуковника руске војске Ф. О. Паулучија. За сво време XIX. века Русија је била заштитница и покровитељ Србије на међународном плану. Иначе, Русија такође није имала у Србији својих држављана, нити су трговачке, економске и саобраћајне везе, пре свега због велике удаљености, биле такве да би то условљавало и оправдавало отварање конзулата у Београду. Такво стање се је мање више задржало све до 1918. године. Руски конзулат у Београду је имао пре свега политичку функцију.

Француска отвара свој конзулат у Београду почетком априла 1839. године. Први француски конзул у Београду Анри Дикло (Хенри Дицлос) је прво стигао у Крагујевац где је било седиште кнеза Милоша Обреновића, тада је предао писмо француског амбадора из Цариграда Српском министарству иностраних послова и учинио званичну посету кнезу Милошу. Затим је Дикло са својим особљем стигао у Београд 23. марта 1839. године где му је било седиште конзулата. Као што се види Француска је последња од тадашњих великих сила отворила свој конзулат у Београду. Разлози су били углавном исти: велика раздаљина, немање економских

26 Др Михаило Гавриловић, *Из нове српске историје*, Српска књижевна задруга, Београд 1926, стр. 43; Чед. Мијатовић, „Кнез Милош и пуковник Хоџес“, *Сјоменик Српске Краљевске академије*, vol. XVII (1892), стр. 42; Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, стр. 358; Dr. Đorđe Lopičić, „Отварање engleskog konzulata u Beogradu 1837. godine“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, No. 3 (1993), стр. 459–505.

27 *Новине српске*, No. 7, 18. фебруар 1838, стр. 1; Др. Михаило Гавриловић, *Из нове српске историје*, стр. 139; Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, стр. 362; Dr. Đorđe Lopičić, „Отварање ruskog konzulata u Beogradu“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, No. 1 (1995), стр. 59–67.

интереса и саобраћајних за Србију, као и то да у Србији није било француских држављана којима би требало пружити конзуларну заштиту.²⁸ Ипак, и поред наведеног Француска отвара свој конзулат у Београду из политичких разлога. Пре свега да буде присутна на Балкану, да спречи и неутралише утицај Русије у Србији. Србију су у то време углавном посећивали малобројни француски путописци, као и ретки француски дипломате на путу за Цариград, који су оставили значајне записе о Србији тог времена, и упознавали Европу са ситуацијом у Србији, која је за Европу била забачена и врло далека турска провинција. Један од најпознатијих француских путописаца тог времена био је књижевник Алфонс де Ламартин (1790-1869) који 1833. године пропутовао кроз Србију и о томе написао књигу.²⁹ Ситуација што се тиче конзуларних односа Србије и Француске није мењала кроз читав XIX века, с тим да крајем XIX и почетком XX века долази до појачаних економских и културно-просветних веза, јер француски капитал постаје један од доминантних у Србији. Затим, одређен број српских ђака и студената се школује у Француској. То је довело до великог продора француске културе у Србији у другој половини XIX века. Тако да француски конзулат у Београду је имао преваходно политичке функције, док су конзуларне функције биле замнемарљиве.

Заједничка карактеристика првих страних конзулата Аустрије, Енглеске, Русија и Француске у Србији тог времена а и касније је било што су се мешали у унутрашње послове Србије. Настојали су да путем отворених или прикривених притисака на кнеза Милоша Обреновића или преко опозиције остваре свој утицај.

Сардинија је почетком фебруара 1849. године у Београду отворила свој конзулат, а за конзула је постављен Марчело Черути (Церрутти), професионални дипломата. Отварање овог конзулата Сардиније у Београду је било искључиво политичке природе. Јер, Сардинија није имала својих држављана у Србији, нити су постојале економске и саобраћајне везе са Србијом. Конзул Черути имао је задатак на успостављању веза са Мађарском у остваривању савеза у борби против Аустрије.³⁰

Србији је ишао у прилог отварање страних конзулата у Београду, јер на тај начин је своју борбу за независност интернационализовала, и пружала могућност да се пре свега велике силе и Европа на непосредан начин упознају са њеном борбом за ослобођење од турске вековне окупације. Постојали су покушаји да се отворе у Београду конзулат Грчке 1846. године,³¹ конзулат Пруске 1853. године³² и конзулат САД.³³

28 Гргур Јакшић, „Прве дипломатске везе између Француске и Србије (1839).“, *Политика*, 6–9. јануара 1931, стр. 3; Др Ђорђе Лопчић, „Отварање француског конзулата у Београду 1839. године“, *Правни живот*, No. 7–8 (1995), стр. 205–213.

29 Алфонс де Ламартин, „Од Ниша до Београда“, превео Ристо Лаиновић, *Градина*, No. 12 (1983), стр. 150–153. *Сјиси о Србима. Изводи из Ламартинових дела*, приредила и превела Јелена Новаковић, Утопија, Београд 2006.

30 Др Ђорђе Н. Лопчић, „Отварање конзулата Сардиније у Београду 1849. године“, *Архив за правне и друштвене науке*, No. 3–4 (2006), стр. 1521.

31 Др Драгослав Страњаковић, *Влада устљавобранићтеља 1842–1853. Унућраишња и сјољашња полићика*, Београд 1932, стр. 105–106.

32 Др Драгослав Страњаковић, *op. cit.*, стр. 261–262.

33 Богдан Љ. Поповић, „Покушај успостављања америчко-српских односа 1867“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, vol. XXVIII, No. 1–2 (1962), стр. 49–54; Др Milan Bulajić,

Грчка отвара свој конзулат у Београду 15. новембра 1868. године, када је генерални конзул Александар Доско предао акредитивна писма књазу Милану.³⁴ Отварање конзулата Грчке било је оправдано пре свега из политичких разлога. Јер, Грчка је као православна држава имала исту судбину као и Србија, била је такође окупирана од стране Турске, и водила борбу за независност и међународно признање. По тим питањима постојала је стална сарадња, подршка, сагласност и разумевање са Србијом. С друге стране у Србији се налазио одређен број Грчких држављана који су били углавном трговци, занатлије и ресторатери, тако да им је била потребна уобичајена конзуларна заштита.

Румунија која као и Србија још увек није међународноправно призната 7. јула 1863. године отвара у Београду своју дипломатску агенцију, тако што је Румунски кнез Куза поставио Теодора Калимакија за свог првог дипломатског агента у Београду.³⁵ Румунија је имала оправдања и интереса за отварање свог дипломатског представништва, јер се ради о суседној држави, са којом Србија има врло обимне и интензивне трговачке, привредне и саобраћајне односе.

Пруска је отворила свој Генерални конзулат у Београду 1867. године. Међутим, и тај конзулат је имао превасходно политичке функције, јер у Србији је било незнатан број немачких држављана, а економски и саобраћајни односи у то време нису били таквог обима и интензитета да би оправдали отварање конзулата у Београду.

Касније своја дипломатско конзуларна представништва у Београду отварају: Белгија 1880, Турска 1880, САД 1884, Бугарска 1884, Холандија 1894, Персија 1903, Шпанија 1909, Норвешка 1910, Португалија 1911. и Црна Гора 1914. Ова дипломатска представништва обављају и конзуларне послове. Неке државе су поред посланстава у Београду, отворили своје конзулате, каријерне и почасне у разним местима у унутрашњости Србије:

Француска: конзуларна агенција у Нишу 1885, вице конзулат у Нишу 1888, вице конзулат у Скопљу 1913, вице конзулат у Битољу 1913, конзуларна агенција у Неготину.

Аустро-Угарска: конзуларна агенција у Нишу 1886, вице конзулат у Нишу 1889, конзуларна агенција у Шапцу 1889, конзуларна агенција у Смедереву, конзуларна агенција у Радујевцу-Неготин, конзуларна агенција у Кладову 1891.

Италија: конзуларна агенција у Нишу 1886, конзулат у Скопљу 1913, конзулат у Битољу 1913, конзулат у Призрену 1913.

Турска: конзулат у Нишу 1887, вице конзулат у Крагујевцу 1888, вице конзулат у Ужицу, вице конзулат у Врању 1890.

Немачка: конзулат у Нишу 1889.

Енглеска: вице конзулат у Нишу 1890, вице конзулат у Битољу 1913, вице конзулат у Скопљу 1913.

„Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Knjaževine Srbije i Sjedinjenih Američkih Država 1881. godine“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, No. 1–3 (1981), стр. 185–186.

34 Славенко Терзић, „Срби и Грци поводом 125. година од отварања Генералног конзулата Грчке у Београду“, *Гласник друштва српско-грчког пријатељства*, No. 4 (1994), стр. 10–16.

35 Милан Ванку, „Успостављање дипломатских агенција у Београду и Букурешту 1863. године“, *Balkanica*, No. 5 (1974), стр. 297.

Грчка: вице конзулат у Нишу 1894, конзулат у Битољу 1913, конзулат у Скопљу 1913.

Русија: конзулат у Нишу 1911, конзулат у Скопљу 1913, конзулат у Митровици 1913, вице конзулат у Призрену 1913.³⁶

До стицања потпуног међународног признања 1878. године Србија није са страним државама закључивала ни једну конзуларну конвенцију. Постојећи конзуларни односи одржавали су се по тадашњем међународном обичајном праву које је важило у Европи.

Отварање дипломатско-конзуларних представништава Србије

Србија све до стицања потпуне независности и међународног признања на Берлинском конгресу 1878. године није отварала своја дипломатско конзуларна представништва у иностранству. Разлози за не отварање ових представништава у иностранству првенствено су били условљани тиме што Србија нија имала потпуну независност нити је била међународно призната. С друге стране у Београду су у то време већ постојали страни конзулати Аустрије, Енглеске, Русије, Француске, Пруске, Италије, Грчке и Румуније тако да се преко њих одржавала спољнополитичка и дипломатска активност као и конзуларни односи. Поред тога када би се указала потреба Србија је слала своје дипломатске делегације у одређене државе ради одржавања преговора или учешћа на међународним конференцијама.

После стицања међународног признања Србија отвара читав низ дипломатско конзуларних представништава у иностранству. Прво дипломатско представништво Србије било је српско посланство у Риму које је отворено 1879. године. Исте године отворен је Генерални конзулат у Њујорку и посланство у Софији. Генерални конзулат у Будимпешти отворен је 1882. године. Конзулат у Трсту отворен је 1884. године. Ова дипломатска представништва Србије у иностранству била су мала представништва, која су се састојала од једног или два дипломата, и још два – три административна службеника. Зграде ових дипломатских представништава су углавном биле изнајмљиване, а тек касније Србија је у неким државама (Париз, Цариград, Лондон, Вашингтон, Цетиње, Солун) купила неколико зграда за ове потребе. Разлози за оваква мала представништва била су пре свега условљена недовољним финансијским средствима, као и акутним недостатком стручног дипломатског кадра.

Србија доноси Закон о дипломатским заступништвима и консулатима српским у иностранству из 1879. године. Наведени Закон први пут регулише институт конзула у члану VI. Закон је послужио као правни основ за отварање конзулата Србије у иностранству, јер до тада Србија није имала конзулате у иностранству, него само дипломатска представништва, која су обављала и конзуларне послове³⁷ Затим, Србија доноси 1882. године Правилник консулске службе, који у потпу-

36 Детаљни подаци о страним посланствима и консулатима у Србији у XIX веку па све до 1914. године налазе се у *Државном календару са шемајизмом* Књажевства Србије касније Краљевине Србије, почев од 1856. па све до 1914. године.

37 *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџиву Србији од 1. новембра 1878. до 6. маја 1879. године*, No. 34 (XXXIV), Државна штампарија, Београд 1879, стр. 124–125.

ности разрађује предходни Закон о дипломатским заступништвима и о консулатима српским у иностранству од 1879. године.³⁸

Иако је Србија на Берлинском конгресу 1878. године била међународно призната, аутоматски није признато и ослобађање од режима капитулација. Члан 37. Берлинског уговора предвиђао је: „Имунитети и привилегије страних поданика као и права конзуларне јурисдикције и заштите, каква постоје данас, остаће на снази у целини док не буду измењена споразумом између Кнежевине и заинтересованих сила“.³⁹

Склапање двостраних међународних уговора са појединим државама Европе

Србија настоји да што пре се ослободи на међународном плану режима капитулација који је остао од Турске. Ради тога закључује читав низ двостраних међународних уговора са појединим државама Европе у којима није предвиђен режим капитулација. Први такав споразум Србија је закључила са Италијом, Конвенција о консулству и настањивању од 9. новембра 1879. године, у којој није био предвиђен режим капитулација.⁴⁰

Затим, Србија закључује са Великом Британијом Уговор о пријатељству и трговини 7. фебруара 1880. године.⁴¹ Са Аустро-Угарском је закључила конзуларну конвенцију 6. маја 1881. године.⁴² Са САД закључила је конвенцију која одређује права, имунитете и привилегије консуларних агената 14. октобра 1881. године.⁴³ Са Холандијом закључила је Трговинску и консуларну конвенцију 1881. године.⁴⁴ Са Немачком је закључила Консуларну конвенцију 1883. године.⁴⁵ Са Француском је закључила Уговор о пријатељству, трговини и пловидби од 18. јануара 1883. године. У Декларацији о консулској конвенцији од 18. јануара 1883. године предвиђено је да ће конзули, вице конзули и конзулски агенти обеју земаља уживати, под резервом узајамности, клаузулу највећег повлашћења.⁴⁶ Србија је закључила Консуларну конвенцију са Белгијом 1885. године,⁴⁷ а са Швајцарском Конвенцију о настањивању и консулству од 8. априла 1888. године.⁴⁸

38 *Правила консулске службе*, Београд 1882.

39 Dr. Milan Bartoš, *Međunarodno javno pravo. Oblasti, organi za međunarodno pretstavljjanje*, knj. 2, Kultura, Beograd 1956, стр. 558.

40 *Уовори и конвенције између Србије и страних држава (од пројласа независности до 1. јануара 1887)*, Министарство иностраних дела, Београд 1887, стр. 199.

41 *Ibid.*, стр. 279–280.

42 *Ibid.*, стр. 69–70.

43 *Ibid.*, стр. 290; Dr. Smilja Avramov, „Trgovinski ugovor između Srbije i SAD od 1881“, *Međunarodna politika*, No. 759 (1981), стр. 7–9.

44 *Уовори и конвенције између Србије и страних држава (од пројласа независности до 1. јануара 1887)*, стр. 307–308.

45 *Ibid.*, стр. 268.

46 *Ibid.*, стр. 302–305.

47 *Ibid.*, стр. 164.

48 *Ibid.*, стр. 198–199.

Са Турском је прво закључила Консуларни споразум од 4. септембра 1884. године, а затим Привремену консуларну конвенцију 23. августа 1886. године.⁴⁹ Најзад, закључила је Консуларну конвенцију са Турском 26. фебруара 1896. године. Турска није признала право на капитулације Србији у преосталом делу Османског царства. Посебном декларацијом која је придодата Консуларној конвенцији од 28. фебруара 1896. године, још једном је потврђено да се у српско-турским конзуларним односима неће примењивати режим капитулација.⁵⁰

Српски конзулати у Османском царству и почасни конзулати Србије

Чињеница је да су капитулације биле институт колонијалних држава Европе, који је стављао у дискриминаторски положај те државе – колоније у којима се он примењивао. Разуме се да те државе пријема нису се могле одупрети надмоћнијим колонијалним силама па су прихватале институт капитулација. Турска приликом склапања Конзуларне конвенције није присатала да прихвати институт капитулација. Међутим, када се то посматра са аспекта савременог међународног јавног права ова Конзуларна конвенција иде Србији у прилог. Јер, она није колонијална држава, која врши и спроводи дискриминацију, и она је једна од ретких држава Европе тог времена која није имала у својим конзуларним конвенцијама институт капитулација.

У склопу дипломатске активности српске дипломатије на плану конзуларних односа ова активност кроз цео XIX век је оријентисана на две државе: Аустрију и Турску. Оријентација на Аустрију је сасвим разумљива и оправдана, јер је у питању суседна држава са којом се одржавају обимни и интензивни трговински, економски, саобраћајни, културно-просветни и други односи. У Аустрији се налази велики број Срба, а у Србији велики број аустријских држављана.

Оријентација на Турску, односно европски део Турске Косово и Метохију и Македонију, који је од стране Османског царства окупиран сасвим је разумљив и логичан. Србија отварањем својих конзулата у Скопљу (1887), Солуну (1887), Битољу (1889), Приштини (1889) и Серезу (1897) настоји да путем политичког, културно-просветног и црквеног деловања, као и конзуларне заштите српског народа од масовних злочина локалних Албанаца уз саушесништво турских окупационих власти.⁵¹ (Масовни) злочини Албанаца над српским становништвом постоје кроз цео XIX век. У питању су убиства, пљачке, силовања, насило одузимање покретне и непокретне имовине, паљевине кућа и њива, скрнављење и уништавање цркава

49 *Pregled razvoja međunarodno-pravnih odnosa jugoslovenskih zemalja od 1800. do danas*, vol. I, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 1953, стр. 98. и 104.

50 *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, vol. 51, Београд 1899, стр. 231; Др М. Спалајковић, „Консуларна конвенција између Србије и Турске“, *Архив за правне и друшћивене науке*, No. 2 (1906), стр. 150–156; Драгутин П. Ђетвај, *Развој међународној ујоворној кайааицијетта Србије у XIX веку*, стр. 293–295; Михаило Војводић, „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)“, *Вардарски зборник*, No. 3 (2004), стр. 35–38.

51 *Преписка о Арбанашким насиљима у Сјарој Србију 1898–1899/Documentes diplomatiques Correspodance consernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vielle-Serbie (Vilayet de Kossovo) 1898–1899*, Београд 1899.

и манастира, претње, што је довело до масовних исељавања српског становништва. Све ове злочине локални Албанци извршавају уз саучесништво или толеранцију турских окупационих власти⁵² не поштујући ни дипломатске представнике страних држава. Тако су 19. јуна 1890. године испред српског конзулата убили српског конзула у Приштини Луку Маринковића.⁵³ Турске власти никако нису узимали у заштиту српско становништво, па су Срби из Старе Србије и Македоније упутили Меморандум Конференцији мира у Хагу 1899. године, у име двадесет хиљада прогнаних Срба. У Меморандуму су навели злочине Албанаца и тражили међународну заштиту.⁵⁴ Албанци су убили и руског конзула у Митровици Григорија Степановича Шчербину 31. марта 1903. године.⁵⁵

Српски конзулати раде и на унапређењу трговине, саобраћаја, економских односа, отварања српских школа као и бригу о српским црквама и манастирима. Поред тога српска дипломатија путем конзулата ради и на националном плану на политичкој припреми српског народа за коначно ослобођење српске вековне територије од стране турске окупације. То ће се остварити тек у ратовима за ослобођење 1912-1918. године када ће Турска бити заувек протерана са српских територија.

Пошто Србија у читавом XIX. веку оскудева са финансијским средствима, као и са квалификованим дипломатским кадром, настоји да тежиште својих конзулата у иностранству буде на почасним конзулатима. Наводимо почасне конзулате Србије у иностранству, који су отворани после 1879. године: Беч, Грац, Њујорк, Брин, Глајвиц, Трст, Ријека, Будимпешта, Анверс, Брисел, Лијеж, Ган, Крф, Волос, Занта, Патрас, Пиреј, Копенхаген, Лондон, Глазгов, Ливерпул, Брадфорд, Манчестер, Шефилд, Бристол, Сасекс, Мелбурн, Бари, Бриндизи, Фиренца, Ђенова, Рим, Милано, Напуљ, Палермо, Ређо ди Калабрија, Месина, Катанија, Торино, Венеција, Малта, Јерусалим, Берлин, Бреслава, Келн, Дрезден, Хамбург, Франкфурт, Хановер, Штутгарт, Кенигзберг, Лајпциг, Лудвигсхафен, Минхен, Нирнберг, Улм, Христијанија, Лисабон, Опорт, Женева, Цирих, Браила, Москва, Петроград, Николајево, Одеса, Варшава, Бордо, Лил, Марсељ, Ница, Париз, Хавр, Амстердам, Ротердам, Штокхолм, Норчепинг, Барселона и Валенсија. Могуће да је био отворен још неки од почасних конзулата Србије, али да они нису евидентирани. Број од 81. почасног конзулата Србије у иностранству заиста импресионира, поготово када се има у виду да је у питању XIX век и једна мала држава, ратовима опустошена и сиромашна, која је тек недавно била стекла међународно признање.⁵⁶

52 Dr. Ђорђе Лопичић, „Ѕиптарски тероризам на Kosovu i Metohiji u XIX veku“, у зборнику: *Terorizam i srodna krivična dela-teorija i praksa*, Београд 1998, стр. 76–85.

53 Бранко Перуничкић, *Писма српских конзула из Пришћине (1890–1900)*, Народна књига, Београд 1985, стр. 81–82.

54 Душан Т. Багаковић, „Меморандум Срба из Старе Србије и Македоније међународној конференцији мира у Хагу 1899. године“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, vol. 53–54, No. 1–2 (1989), стр. 177–183.

55 Душан Т. Багаковић, „Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године“, *Историјски часопис*, No. XXXIV (1987), стр. 309–323.

56 Детаљније о подацима о конзулатима Србије видети у *Државном календару са шематизмом* Књажевине а касније Краљевине Србије од 1856. до 1914. године, који је редовно сваке године излазио у Београду.

Овај кратак рад представља само сумарни преглед најважнијих конзуларних односа Србије од 1804. до 1918. године, када Србија улази у састав нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Конзуларни односи Србије у наведеном периоду су веома обимни, разноврсни и интензивни и немогуће их је обрадити у једном чланку, зато је ово само преглед најважнијих конзуларних односа.

Dr. Djordje N. Lopičić

a retired ambassador, Belgrade

An Overview of Consular Relations of Serbia 1804–1918

Summary

The paper offers an overview of consular relations of Serbia in the 19th century. The author traces the beginning of the consular relations to the period of the First Serbian Uprising, 1804-1813. Although, not a single state recognised Serbia as an independent country at that time, she had factual diplomatic relations with Russia, Austria and France through numerous contacts, petitions, and envoys who were sent to these countries. In author's opinion consular relations began with Austria in 1804. which had numerous relations with Serbia in the period 1804–1815 and she maintained these relations directly with Serbian authorities without any mediation of Ottoman authorities. The Magistrate in Semlin/Zemun accepted judicial documents of Serbian courts and Austria recognised passports issued by Serbia. In effect, Austria recognised Serbian insurgents and their authorities. Formal Austrian request to have a consulate in Belgrade in 1810 was rejected since insurgents feared Russian reaction.

Before gaining its independence Serbia had a diplomatic agency in Bucharest from 1836, and *sui generis* representative in Constantinople from 1838 called kapučehaja (kapukâhyasi) with limited mandate. The first foreign consulates in Serbia (Austrian, 1836; English, 1837; Russian, 1838; and French 1839) with partial exception of Austrian dominantly had political functions. The same was the case with consulates of Sardinia (1849), Prussia (1867), and Greece (1868).

Serbia began opening legations in 1879, and due to the lack of both financial means and capacities Serbian legations were understaffed. However, the number of honorary consulates of Serbia reached 81, which was truly impressive for such a small country.

Having gained independence (1878) Serbia still had to overcome the system of capitulations. She did it by signing bilateral agreements on trade and/or consular relations with all major powers (Italy, 1879; the United Kingdom, 1880; Austria-Hungary, 1881; the United States, 1881; Holland, 1881; Germany, 1883; France 1883; Ottoman Empire 1884).

Слободан Г. Марковић

Факултет политичких наука Универзитета у Београду и
Институт за европеске студије, Београд

ПОРЕКЛО И ДОМЕТИ САВЕТА КНЕЗА ЧАРТОРИСКОГ,
ПЛАНА ФРАНТИШЕКА ЗАХА
И ЗАХ-ГАРАШАНИНОВОГ НАЧЕРТАНИЈА

Кнежевина Србија је добила прве написане и уоквирене спољнополитичке планове у виду савета и нацрта четрдесетих година XIX века посредством и деловањем либерално-консервативног дела пољске емиграције са седиштем у Паризу. У претходном десетлећу утицај Русије на Османско царство досегао је врхунац. Русија је још миром у Кучук-Кајнарџију 21. јула 1774. добила право да сагради православну цркву у Цариграду и да подноси представке у име те цркве „и оних који јој служе.“¹ Тиме је Русија добила право покровитељства над православним хришћанима у Османском царству, а то се посебно односило на дунавске кнежевине Влашку и Молдавију. Од времена Првог српског устанка и устаничка Србија је ушла у зону руског утицаја и интереса, а од 1812. Русија се сматрала и покровитељем Србије. Три међудржавна споразума Руског и Османског царства односила су се на Србе под влашћу султана. Осмим чланом Букурешког уговора између двају царстава од 28. маја 1812. Србима је одобрена амнестија и повластице које уживају становници Архипелашких острва. Акерманском конвенцијом склопљеном између Русије и Османског царства од 7. октобра 1826. потврђени су сви чланови Букурешког уговора. Коначно, мировним уговором у Једрену од 14. септембра 1829, који је носио назив „Мировни уговор с Русијом“, Османско царство се обавезало у члану 6 да ће вратити Србији шест предела одузетих од ње, и да ће ферман с хатишерифом о Србији бити саопштен Царском руском двору у року од месец дана.²

Наредна три хатишерифа која је султан издао Србији октобра 1829, августа 1830. и децембра 1833. само испуњавају одредбе мировног споразума између Русије и Османског царства. Тиме је Русија постала јемац српске аутономије и њен покровитељ. Како је приметио историчар српске дипломатије Богдан Љ. Поповић „Вазалност Србије у Отоманској империји била је *sui generis*. Србија је зависила од Порте као сизерена и од Русије као протектора. Као што је рекао Аврам Петронијевић,

1 M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations* (London: Macmillan, 1966), стр. ix.

2 Богдан Љ. Поповић, *Дипломајска историја Србије*, Завод за уџбенике, Београд 2010, стр. 85, 141–143, 150–151.

Србија је зависила од 'Високе Порте као господствујућег, тако и од Велике Русије као покровитељствујућег двора.' То двојство власти под којим је Србија била трајало је све до Париског уговора и у том се оквиру развијао цео политички живот Србије.³

Руски утицај у Цариграду досегао је врхунац 1833. Тада је Русија наплатила помоћ султану против одметника, намесника Египта Али-паше, склапањем споразума у Ункијар-Скелесију (на турском Hünkâr İskelesi). После овог споразума изгледало је као да Турска „постаје руски протекторат или вазална држава.“⁴ Турска се обавезала да ће затворити Дарданеле непријатељским силама у односу на Русију. Све је то примљено веома лоше у Француској и Британији, и већ 13. јула 1841. склопљен је Дарданелски уговор којим је враћено старо правило Османског царства по коме су мореузи били затворени за сваку страну силу док је Порта у миру. У време од 1833. до 1841. испољио се врхунац утицаја Русије у Цариграду.

Две године пре Ункијар-скелесијског споразума Русија је у августу 1831. угушила пољски устанак и натерала вође овог устанка у емиграцију. Од децембра 1830. до августа 1831. на челу васпостављене пољске државе био је кнез Адам Жежи Чарториски (Adam Jerzy Czartoryski). Устанак се завршио великом емиграцијом и одласком хиљада Пољака у западну Европу, посебно у Француску. Тако је, управо у време врхунца руског утицаја на Порти (1833-1841), пољска емиграција почела да развија своје деловање, а при крају овог периода да успоставља своју мрежу на Истоку, односно у Османском царству. Најистакнутија политичка личност пољске емиграције био је кнез Адам Жежи Чарториски који је деловао из Париза, а ослањао се на француску и, у мањој мери, на енглеску дипломатију.

Чарториски је имао антируске планове, и његова акција је радо примљена од турских власти у време када су оне морале да прихвате понижавајуће одредбе Ункијар-скелесијског мира. Чарториски је сматрао да укључење пољске емиграције у решавање Источног питања може да помогне поновном успостављању независности Пољске. Он је желео да сачува и ојача Турску као брану продору Русије. Истовремено је желео да придобије балканске хришћане за Пољску и у ту сврху је вршио притисак на Порту да чини уступке хришћанима.⁵ Код Јужних Словена под османском влашћу требало је да се ојача национални идентитет и њихова жеља за независношћу да би они били спремни да се супротставе Русији. Дугорочно то би водило протеривању Османског царства са Балкана, тако да је политика пољске емиграција била противречна јер је желела да уједини Порту и балканске хришћане у јединствен фронт против Русије.

Пољска емиграција је најпре покушала да утиче на национални покрет у дунавским кнежевинама Влашкој и Молдавији крајем тридестих година, када је 1838. један пољски агент, Јануш Воронич (Janusz Woronicz), послат у Влашку и Букурешт. Његова мисија завршена је без видљивих постигнућа. Воронич је ипак урадио важну ствар пошто је скренуо пажњу пољске емиграције на Србију и бугарске

3 *Ibid.*, стр. 208.

4 M. S. Anderson, *op. cit.*, стр. 85.

5 Antoni Cetnarowicz, „Udio i uloga Hôtela Lambert u političkoj srpskoj krizi 1842–1843. godine“, *Historijski zbornik*, vol. XLIII – 1 (1990), стр. 271.

земље. Он се у Букурешту састао с народним прваком Јоном Кампинеануом (Ion Câmpineanu) који му је скренуо пажњу на књаза Милоша за кога је сматрао да „није далеко да одигра улогу легендарног цара Србије – Стефана Душана“.⁶

Почетком четрдесетих година XIX века велике силе настоје да се позиционирају на Балкану и да смање руски утицај. У то време настаје и документ познат под називом *Начерџаније* односно *Наџриџ*, а састављен крајем 1844. Овај документ је, по други пут, преведен на немачки 1930. да би обезбедио покриће за тврдњу да је српски национализам одговоран за Први светски рат. Крајем XX века исти документ је постао неизбежан део већине западноевропских приручника који се баве српским национализмом. Његово исходиште није било познато све до 1939. јер се није знало за документ из кога је редакцијом настало *Начерџаније*. Овај спис постао је захваљујући неспретним и недовољно тачним тумачењима српских историчара, и недовољном познавању страних историчара, централна тачка оптужнице о двоветковном континуитету агресивног српског национализма. Он је постао неопходан угаони камен у оптужби Србије да је она од Карађорђа, преко Вука Караџића до Слободана Милошевића непрекидно и систематски била посвећена идеји велике Србије. До оваквог закључка могло се доћи искључиво нетачним тумачењима овог документа. За овакав приступ простор су отворили сами српски историчари који су у овом спису видели спољнополитички програм Кнежевине Србије који је примењиван више десетлећа као план српског, односно у другим тумачењима југословенског и/или јужнословенског, националног уједињења.

У овом чланку настајају да се осврнем на шест важних питања за разумевање *Начерџанија*, и докумената који му претходе *Савешта* и *Плана*:

1. Како су настали списи под називом *Савешти* и *План*?
2. Како је настао спис познат као *Начерџаније* и ко је његов аутор?
3. Које територије су у *Начерџанију* с краја 1844. дефинисане као подручја која треба да се сједине с Кнежевином Србијом?
4. Ко је за писце *Савешта*, *Плана* и *Начерџанија* спољнополитички савезник Србије?
5. Да ли је *Начерџаније* било спољнополитичка платформа Кнежевине и Краљевине Србије?
6. Да ли су *План* и *Начерџаније* с краја 1844. планови о југословенском односно јужнословенском уједињењу или планови о проширењу Кнежевине Србије?

1. Како су настали списи под називом *Савешти* и *План*?

Данас је добро позната чињеница да је *Начерџаније* настало као крајњи производ трогодишњег деловања пољске либералне и конзервативне емиграције с центром

6 Antoni Cetnarowicz, *Tajna dyplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Bałkanach*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1993, стр. 22.

у Паризу⁷ међу српским уставобранитељима.⁸ Чарториски је од августа 1841. до јула 1843. имао сталну политичку агентуру у Цариграду коју је предводио Украјинац Михаил Чајковски.

У погледу српских и јужнословенских земаља пољска емиграција је прво изгубила време бавећи се 1840-1842. самозваним „кнезом Холмије“ Николом Васојевићем (1799-1844) који је 1837. постао енглески вицеконсул у Новом Пазару, а 1840. се обрео у Паризу.⁹ После Н. Васојевића нагласак је стављен на Кнежевину Србију. У почетку пољска емиграција је сматрала књаза Милоша и књаза Михаила за природне стубове који ће се одупрети руском утицају. Овај став је посебно појачан Милошевим отпором према Русији и наслањањем на енглеског консула Хоџица у последње две године његове прве владе (1837-1839). Чајковски је послао у Београд Пољака лекара Адама Лишчинског (Adam Łyszczynski) који је имао задатак да у Бечу упозна Јернеја Копитара и Вука Караџића, затим главне представнике илирског покрета у Загребу, и водеће чланове Матице српске у Пешти. У Београду и Крагујевцу је био у лето 1841, а затим је отишао у Загреб. Крајем исте године поднео је кнезу Чарториском у Паризу „Примедбе о Србији и Србима“. Чајковски је у Цариграду највише радио с Вукашином Радишићем, секретаром српског капућехаје у Цариграду. Радишић је саставио један проглас у сарадњи с Чајковским, а требало је и да напише спис о потреби уједињења религија, односно о увођењу уније код православних Јужних Словена. Радишић је упознао Чајковског с водећим уставобранитељима који су морали да напусте Србију крајем октобра 1840.¹⁰

Пре тога уставобранитељи су натерали књаза Милоша да напусти Србију 15. јуна 1839. Он је то учинио заједно с млађим сином Михаилом, а старији син Милан Обреновић II, већ тешко болестан, умро је после 25 дана формалне владавине 8. јула 1839. После тога образовано је намесништво у које су ушли Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић и Јеврем Обрановић. Прва двојица били су водећи уставобранитељи и фактички су држали власт у Србији наредних девет месеци. Када се Милошев син, књаз Михаило Обреновић III, вратио у Србију у марту 1840, убрзо је дошао у сукоб с уставобранитељима при чему је султан именовао Вучића

7 Поред ове фракције емиграције постојала је и демократска струја.

8 О томе видети: Henryk Watowsky, „Un Précurseur polonaise de l'Union balkanique – le prince Adam Czartoryski“, *Revue Internationale des études balkaniques*, vol. 3 (1936), стр. 149–156; Драгослав Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново ‘Начертаније’“, *Сјоменик СКА* No. XCI (1939), стр. 65–74. Václav Žáček, „Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninovog ‘Načertanija’ (1844)“, *Historijski zbornik*, vol. XXI-XXII (1968–69), стр. 35–56. Љубомир Дурковић-Јакшић, „О настанку Начертанија 1844. године“, у Владимир Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812–1874)*, САНУ, Београд 1991, стр. 19–43. О утицају пољске емиграције и кнеза Чарториског на догађаје на Балкану и у Србији 1840–1844. видети: Antoni Cetnarowicz, „Udio i uloga Hôtela Lambert u političkoj srpskoj krizi 1842–1843. godine“, *Historijski zbornik*, v. XLIII – 1 (1990), стр. 271–285. Antoni Cetnarowicz, *Tajna diplomacija Adama Jerzego Czartoryskiego na Balkanach*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1993. О утицају Чеха Франтишека Заха на настанак Начертанија видети поред већ наведеног Жачековог рада и: Вацлав Жачек, „Улога Франтишека А. Заха у Србији. Кратак преглед животне биографије“, *Глас САНУ, Одељење историјских наука*, No. 290 (1974), стр. 158–160.

9 Љубомир Дурковић-Јакшић, „О настанку Начертанија 1844. године“, стр. 22–23.

10 *Ibid.*, стр. 23–25.

и Петронијевића за књажеве саветнике до пунолетства. Кренула је акција присталица Обреновића против уставобранитеља и Вучић и Петронијевић морали су да се склоне 18. априла 1840. код турског паше у Београдску тврђаву. После њих то су, један по један, учинили и други прваци и главне присталице уставобранитеља, а посебно после 23. јула када су народни посланици изнели низ представки на рачун уставобранитеља на Народној скупштини коју су надзирале присталице књаза Михаила. На крају је царски комесар морао 17. октобра да поведе у Турску 38 водећих уставобранитеља. Део је оставио у Видину, а део је повео у Цариград. Међу потоњима су били Аврам Петронијевић, Тома Вучић Перишић, Милутин Гарашанин и његови синови Илија и Лука, Стојан Симић, Стеван Стевановић Тенка, Јеврем и Матија Ненадовић и Лазар Теодоровић, српски капућехаја у Цариграду.¹¹

Српски опозиционари наишли су на добар пријем у Цариграду, а Тому Вучића је почетком јануара 1841. примио велики везир Реуф-паша. На повратку изгнаника у Србију радили су и Русија, и Porta, и пољска емиграција. Руски изасланик барон Ливен наговорио је књаза Михаила да попусти и 17. априла је објављена кнежева прокламација о амнестији изгнаника. Турски изасланик Емин-паша дошао је у Београд 16. децембра 1841, а у наредна два дана прешли су у Београд и водећи уставобранитељи, али амнестија још увек није обухватала Тому Вучића и Милутина Гарашанина. Они су помиловани нешто касније и вратили су се у Србију, заједно с протом Матијом Ненадовићем, тек 11. априла 1842.¹²

Према томе боравак уставобранитеља и Чајковског у Цариграду поклопио се током краја лета и јесени 1841. јер су прогнани уставобранитељи били у Земуну средином децембра 1841. У то време Чајковски је радио на измирењу уставобранитеља с књазом Михаилом да би објединио снаге у Србији против Русије.¹³ После повратка свих уставобранитеља у Србију априла 1842, Чајковски је послао у Србију као агента свог секретара Лудвика Звјерковског (Ludwik Zwierkowski), познатог као Леноар односно Црни на француском. Звјерковски је стигао у Београд у јуну 1842. Ускоро долази до Вучићеве буне и оружаног сукоба присталица уставобранитеља и присталица књаза који је био присиљен да напусти Србију и пређе у Земун 7. септембра 1842. Недељу дана касније, уставобранитељи сазивају Народну скупштину која доводи на српски престо књаза Александра Карађорђевића. Султан је признао новог књаза Србије. О томе су уставобранитељи обавештени када је татарин донео писмо великог везира 16. октобра. Књаз Александар се преко Звјерковског писмом лично захвалио кнезу Чарториском и пољској емиграцији на подршци.¹⁴ У стварности је пољска емиграција стала потпуно уз књаза Александра тек када је он дошао на власт јер је проценила да ће он водити политику блиску Цариграду.¹⁵

11 Драгослав Страњаковић, *Вучићева буна*, СКА – Задужбина др Јована Јовановића, Београд 1936, стр. 12–39. Љубомир Дурковић-Јакшић, *op. cit.*, стр. 25.

12 Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853. Унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, стр. 4–5.

13 Antoni Cetnarowicz, „Udio i uloga Hötela Lambert u političkoj srpskoj krizi 1842–1843. godine“, стр. 272.

14 Љубомир Дурковић-Јакшић, *op. cit.*, 25.

15 Antoni Cetnarowicz, *op. cit.*, стр. 273.

Адам Чарториски је сада имао кнеза с којим је могао да сарађује у Србији и одлучио је да појача рад, поготово када се уставобранитељски режим нашао пред опасношћу да буде оборен. Зато је, на самом крају 1842. или почетком јануара 1843, написао спис под насловом *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie (Савети ишја Србија треба да ради)*. Текст *Савети* књаз Александар је имао у рукама веома брзо, али је, у неком тренутку, преведен на славеносрпски и предат поново књазу Александру почетком 1845, вероватно заједно с *Начертанијем с краја 1844.*

Наводи који следе су из тог превода који сасвим не одговара француском изворнику.¹⁶ *Савети* подучавају Србију како да се односи према пет великих сила и како да води унутрашњу политику. Они предлажу да Србија „избегава втеченије Руско и да се ползује од господства турског.“ Русију Србија треба да зове у помоћ само ако јој прети уништење слободе српске, али треба да се ослободи сваког страха од Русије. Србија треба да буде „обазрителна“ према Аустрији, јер она „има одавно план присвојити себи у удобно време Србију и околне земље.“ Србија треба да се ослони на Француску јер је њен интерес да онда када се распадне Отоманско царство „на то место таква држава ступи, која би могла постати сојузница Франције, а у овом призрању предпоставља Франција народност Славенску свакој склади и намери.“ Од француског кабинета се може очекивати поузданија помоћ него од енглеског јер Енглеска гледа добит за сопствену трговину, и само ако Србија изађе на Јадран, онда би је близина Малте и Јонских острва учинила значајном за Енглеску.

Поред тога Чарториски је предлагао да се Србија избори за право на наследног књаза. Србија треба да тражи од Порте и присаједињење племена Карадага, Пипера, Васојевића, Бјелопавлића и Куча. Када доврши присаједињења треба да тражи или део земље или слободан пут до Јадранског мора, да захтева да турски гарнизон напусти Београд, и да ради на унапређењу просвете. Чарториски саветује Србима да се приближе Западу тако што ће да шаљу „младеж на васпитаније у Париз.“ Србија треба да позива способне људе за фабрике, али пре свега Славене јер они имају интерес „да потпомажу дејателност у Србији.“

Савети су дошли у Београд у време кризе уставобранитељског режима и дочекани су као облик подршке, а свакако да се политички утицај Чарториског на западне престонице прецењивао у Београду.¹⁷ У складу са таквом проценом, Вучић и Петронијевић већ 6/18. фебруара 1843. овлашћују Чарториског да може да их

16 Француски изворник је први пут објавио варшавски професор Марсел Ханделсман: Marcel Handelsman, „La question d'Orient et la politique yougoslave du Prince Czarotyski après 1840“ (Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, novembre-décembre 1929), стр. 17–26. Упоредни текст француског изворника и славеносрпског приближног превода, с појединим деловима који су изостављени у славеносрпском преводу, објавио је Драгослав Страњаковић десет година касније: Драгослав Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново ‘Начертаније’“, *Сјоменик СКА* No. XCI (1939), стр. 105–115.

17 Новија студија је показала да је пољска емиграција имала веома мали утицај на Енглеску владу која је била уздржана према српском питању, а енглески амбасадор у Цариграду Стратфорд Канинг је неповољно гледао на делатност Хотела Ламбер на Балкану. Antoni Cetnarowicz, *op. cit.*, стр. 282.

заступа код енглеске и француске владе. Звјерковски је 17. марта 1843. јавио Чарториском о ставу Гарашанина и других уставобранитеља према *Савешћима*: „Чудно им се свидела цела та ствар (тј. Conseils) и веома су Вам захвални кнеже.“ Нешто касније, Чајковски извештава пољског кнеза да *Савешћи* код Срба уживају највеће поштовање, па и код књаза Александра.¹⁸ У неком тренутку у априлу Звјерковски је нестало из Београда без консулатција, и то у критичном тренутку за опстанак уставобранитеља. Тиме је место пољске агентуре у Београду остало упражњено.

Чајковски је у мају дошао на неколико дана у Београд и том приликом охрабрио уставобранитеље да одрже власт и тековине преврата из претходне године. У јуну је, на захтев великих сила, поново биран књаз Србије, и Александар је поново изабран на Народној скупштини 27. јуна 1843. Пољска емиграција је на то гледала као на сопствену победу. Истина, победа је била делимична јер је Русија присилила Вучића и Петронијевића да напусте Србију. Они су 19. августа 1843. пошли из Београда у Видин. Чајковски је свеједно био задовољан и писао је Чарториском 7. септембра 1843: „Први пут у словенским земљама показала се тако јавна, снажна и дуготрајна опозиција против Москве... створили смо пријатеље тамо где се мало или ништа није знало о Пољацима, показали смо знак живота и политичке снаге целом свету.“ Два месеца касније, Чајковски је јасно назначио пољске циљеве у Србији: „Стављање на прво место Турске, а не Москве постаје пут за преузимање у моралном погледу Словена – њихова борба за независност је убрзање и помоћ у нашој борби.“¹⁹

У одсуству је Аврама Петронијевића, који је од 8. новембра 1842. био председник владе и попечитељ иностраних дела, замењивао Алекса Симић, док је попечитеља унутрашњих дела Тому Вучића мењао Илија Гарашанин. На захтев Руске владе Вучић и Петронијевић су ускоро пребачени из Видина у Варну да би били што даље од границе са Србијом. Књаз Александар молио је у априлу 1844. руског министра иностраних дела да се дозволи њихов повратак, али је гроф Неселроде известио књаза да то није могуће јер је цар извештен из Беча да Вучић и Петронијевић „одржавају честе и блиске везе са некима пољским завереницима. Ови пољски завереници теже да поремете јавни мир у Србији и у разним деловима турскога царства, желећи на тај начин да постигну своје револуционарне намере.“ После тога они су покушали да добију сагласнот Порте за повратак што им је и пошло за руком и 9. септембра 1844. стигли су у Београд. Петронијевић је поново постао књажев представник тј. премијер, а Вучић је добио наслов војводе.²⁰

Што се тиче пољске емиграције она је у време протеривања Вучића и Петронијевића из Србије добила новог агента у Србији Фратишека Заха (František Alexander Zach, 1807-1892). Он је од краја октобра 1843. био у Србији. По народности је био Чех, односно Моравац, задојен револуционарним духом доба револуција.

18 Ђорђе Живановић, „Од Чарториског до Гарашанина“, у: Владимир Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812–1874)*, САНУ, Београд 1991, стр. 60.

19 Antoni Cetnarowicz, „Udio i uloga Hôtela Lambert u političkoj srpskoj krizi 1842–1843. godine“, стр. 276, 279.

20 Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранишеља 1842–1853*, стр. 58–65.

По образовању је био правник и отац га је једва одвратио да се не придружи Грчком устанку, али се после очеве смрти придружио Пољској револуцији 1831. И Зах и његов претходник Звјерковски третирали су у Београду с највећим уважавањем и имали су приступ највишим круговима. Звјерковски је живео у кући водећег уставобранитеља Аврама Петронијевића, док је Зах становао у Поп-Лукиној улици, у кући књиговесца и издавача Глигорија Возаревића који је био поуздан човек Илије Гарашанина.²¹ Заха је у Београду веома пријатељски дочекао попечитељ унутрашњих дела Илија Гарашанин који је обаљао ову дужност у влади Алексе Симића од 6. октобра 1843. до 11. октобра 1844. О томе је Зах већ 2. новембра обавестио Чарториског. Већ у новембру имао је прилику да се види с књазом Александром, а дужи састанак с њим Зах је имао 5. децембра 1843. и тада му је говорио „о славенској политици“. Зах од самог почетка боравка почиње да уверава српске домаћине у потребу „славенске политике“, али у почетку није наишао на разумевање. Зато, у истом писму од 8. децембра 1843, пише Чарториском „ова свеславенска политика која Вам је диктирала интерес за судбину Србије и због које јој чините тако велике услуге, није још продубљена ни схваћена... она је поготову нова за Србију.“ Он је посебно настојао да придобије Гарашанина за потребу да Србија аустријске Словене приволи себи.²²

Гарашанин је после извесног времена затражио од Заха да му појасни своје ставове у једном плану. О томе је Зах обавестио Чајковског 12. јануара 1844:

Моји честии разјовори с ї. Илијом о Словенима у Турској и Аустрији дали су ми їрилику да му їосїейено изложим своје їоїлде о їим народима. Он ме је уїраво анијажовао да му сасїавим їлан о начину деловања на Словене, јер схваїта да је већ време да се їиме и формално, їако рећи систематски, їозабавимо. Брижно ћу радїїїи и саоїїїїїїћу вам їревод свої їлана. Доїустїїїїе ми да Вам їризнам своју радосїї збої їоверења министїра. Рекао ми је: ‘Тражим исїїу сїївар од више моїих їријайїеља, да бисмо били обавешїїени о їом їиїїању.’ Видећемо ко ће да їобеди.²³

Из овог писма Вацлав Жачек је правилно закључио да из њега следи „да је ова идеја [о интересу Српске владе за борбу Словена у Аустрији и Турској, прим. С.Г.М.] била Гарашанину импутирана Заховим устрајним увјеравањем.“²⁴

Зах је у спису познатом као *План славенске їолиїїике Србије* дао опширне препоруке уставобранитељској влади у Кнежевини Србији. Овај документ је завршен крајем фебруара, јер је Зах јавио Чајковском 2. марта 1844. да је завршио с радом на

21 Љубомир Дурковић-Јакшић, *op. cit.*, стр. 43.

22 Václav Žáček, „Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninovog ‘Načertanija’ (1844)“, стр. 42.

23 *Ibid.*, стр. 43. Из Жачековог текста преносим овај одељак из француског изворника: „Mes conversations fréquentes avec Mr. Ilija sur les Slaves de la Turquie et de l’Autriche m’ont fourni l’occasion de lui exposer peu à peu mes vues sur ces peuples. Il vient de m’engager de lui dresser un plan sur la manière d’agir sur les Slaves, car il comprend qu’il est déjà temps de s’en occuper formellement, pour ainsi dire systématiquement. Je travaillerai soigneusement et je vous communiquerai une traduction de mon projet. Permettez que je vous avoue ma joie sur la confiance du Ministre. Il m’a dit: ‘Je demande la même chose à plusieurs de mes amis, pour que nous soyons éclairés sur la question.’ Nous verrons qui l’emportera“.

24 *Ibid.*

Плану, али је План послао тек 27. априла Чајковском, а крајем маја 1844. предао га је и Илији Гарашанину. В. Жачек није нашао у Библиотеци Чарториских у Кракову копију плана коју је Зах послао Чајковском.²⁵ Сачуван је примерак у личној архиви адвоката др Владимира Гарашанина одакле га је узео Драгослав Страњаковић и објавио 1939. Од четири или пет темељних докумената који су производ рада пољске емиграције *План славенске њолиџике* је хронолошки настао други по реду, а по обиму је највећи. Садржи 40 страна формата А4 исписаних краснописом. Испод текста увода на страни 2 налази се вињета која би могла да буде стилизовано ћирилично слово З, а слична вињета је поновљена још два пута. На омоту документа пише славеносрпском ћирилицом „ме та іена“ и на грчком „με та ζύνια“, у значењу „с брадом“. Први поднаслов у тексту налази се на страни 3, подвучен је и гласи *Славенска политика Србије*.²⁶ Будући да Зах није добро писао на славеносрпском Љ. Дурковић-Јакшић је изнео претпоставку да му је у састављању *Плана* помогао пријатељ и земљак Јанко Шафарик (1814-1876).²⁷

План полази у уводном делу од тога да Србија треба да састави себи „као нѣку домаћу политику покое главнимъ начелама треба Србија крозъ више вѣкова стално да се влада.“ Србија је мала и не сме да заостане у таквом стању. Она „само у союзу са осталимъ јужнимъ славенима у свету овом будућностъ и задатакъ за испуненѣ имати може и има.“ У првом делу под насловом „неколико примѣчанія о раздѣлѣнню Царства“ („неколико напомена о деоби царства“) *План* упозорава да би Аустрија и Русија могле да се договоре о зони поделе на Балкану правцем Видин-Солун, при чему би западно од овог правца био аустријски део, па у случају поделе „сви Срби само Аустрији у дѣлѣ пасти могу.“ Срби су се први међу свим Словенима у Турској борили за слободу, али не треба да мисле на Кнежевину као што је сада, већ на Кнежевину као клицу будућег јужнословенског царства. Наредни одељак говори о томе којим средствима да се постигне уједињење Јужних Словена. Треба најпре послати три влади верна агента и то једног у Бугарску, једног у Босну, Херцеговину, Црну Гору, Северну Албанију, а једног у Славонију, Хрватску и Далмацију.

Следи одељак о Бугарској у коме се примећује да су Бугари највећа грана „славенскогъ народа у Турској“, али немају скоро никакво поверење у сопствену снагу. Они највише цене Русију што Заху смета. Он упозорава да, уколико Русија открије тежње Србије усмерене на уједињење и споразум са Словенима у Турској, она ће све људе који раде на томе предати Турској и Аустрији. Ако Русија настави да дејствује у Бугарској, а Србија ништа не учини онда ће сваки српски уплив у Бугарској бити излишан. Србија зато мора нешто да учини за Бугарску и то да школе у Србији отвори за Бугаре и да им да стипендије, да омогући Бугарима да иду у богословију, да штампа бугарске црквене књиге и да поуздани људи из Србије путују по Бугарској и побуде позитивна осећања према Србији.

25 Václav Žáček, „Češko i poljsko učesće u postanku Garašaninovog 'Načertanija' (1844)“, стр. 45–46.

26 АС, Фонд Илије Гарашанина, No. 123.

27 Љубомир Дурковић-Јакшић, *op. cit.*, стр. 38.

У одељку о политици Србије према Босни, Херцеговини, Црној Гори и Албанији упозорава се да се Србија оделила од словенских суседа готово каквим кинеским зидом. У Босни ће бити успеха само када се сложе римокатолички и источноправославни Бошњаци. Србија треба да заступа верозаконску слободу, и наследност кнежевске титуле у породици Карађорђа. Ако Бошњаци не би примили српског књаза следило би комадање Јужних Словена на провинцијална мала кнежевства. Зато Бошњаци треба да нађу заштиту у Србији и да се увере да је она „природна покровитељница свију турскихъ славена.“ Посебно се препоручује Србији да новчано помогне штампарију босанских фрањеваца као могућност за објављивање римокатоличких молитвених књига, затим народних песама упоредо штампаних латиницом и ћирилицом и једне историје Босне написане у духу „народнѣгъ единства Срба’ и Бошњака.“ А ове би књиге користиле и Далматинцима и Хрватима да се и они тешње повежу са Србијом и Босном. Упозорава се да ће Србија лако да придобије православне Бошњаке, а римокатолички су под упливом фрањеваца којима је Хрватска дала начин мишљења који их чини приврженим Србији. Да би била у непосредној вези с њима Србија треба да запосли једног фрањевца на лицеју што би био доказ верозаконске братске слоге. Он би служио и у католичкој капели у Београду која би била успостављена посредством француског консула да би се надвисила Аустрија. У Црној Гори Србија треба да даје потпору владици у новцу јер она може да постави 10.000 брдских војника. Будући да је цела трговина Србије у рукама Аустрије, Србија мора да нађе трговачки пут до мора, а најближи пут преко Скадра води у Улцињ (Дулцињ). Зато у Улцињу треба да се отвори српска трговачка агенција и да се преко ње врши утицај на северне Албанце и „на облужну Црну Гору“. Ово би Енглеска и Француска одобриле и помогле.

Наредни део означен је римским IV и насловљен је „Одношенѣ Сербіе према Хорватској.“ О њему ће бити речи касније. Пети део посвећен је Срему, Банату и Бачкој и овде се скреће пажња на недопустиво слаб утицај Србије на тамошње Србе, а предлажу се две мере. Да се заузме стално место у пештанским српским новинама и да Србија треба да задобије главни утицај у Матици српској, а по могућству преко Јована Хаџића. Већи део *Плана* или преузима поставке из *Савеѣта* или је заснован на разговорима Заховим с истакнутим Србима и Хрватима у Београду. Има, међутим, и један део који је унео сам Зах и који чини посебност овог документа, а носи наслов „О савезу са ческимъ славенима“. У њему се тврди да су Чехославени и Пољаци природни пријатељи Срба. Зах препоручује да се из страних земаља не доводе људи у Србију „безъ строгагоъ изпита“, већ само из редова наклоњених и пријатељских Словена, а посебно Чеха, Мораваца и Словака.

У последњем седмом одељку говори се о унутрашњој политици Србије која би одговарала спољној и предлаже се пет мера: 1. Увођење у лицејски програм предмета јужнословенске историје и књижевности који треба јасно да „покаже сваком Србину да е Срба’ теженѣ една важна частъ целогаъ славенства кое србско теженѣ нїедна друга грана славенска уништити несме, нити изпунити може“; 2. Штампане мапе Јужних Словена и постављање мапе по школама да се види велика земља коју

насељавају; 3. Треба чувати војни дух и зато основати војни завод као политехничку школу за официре и подофицире; 4. У унутрашњости треба основати малу фабрику за оружје и топове; 5. Треба увести бајонет у народ. На самом крају Зах изражава уверење да није предложио ништа супротно духу српског народа „или што би снагу Србске државе надмашало.“²⁸

2. Како је настао спис познат као *Начертаније* и ко је његов аутор?

План славенске њолиџике завршен је у фебруару 1844, а следећи документ *Начертаније* је састављено крајем исте године. Први је о *Начертанију* писао Милан Ђ. Милићевић. Он је текст *Начертанија* видео 1. фебруара 1877, а показао му га је Аћим Чумић који га је добио од Милутина Гарашанина, сина Илије Гарашанина.²⁹ Милићевић је у *Поменику*, под одредницом „Гарашанин Илија“ забележио: „У јесен, године 1844, написао је, својом руком, *план за унутрашњу и спољашњу њолиџику Србије*. И то је назвао *Начертаније*. И док је год био у власти за кнеза Александра, старао се је да влада по том свом *Начертанију*.“ Милићевић даље наводи да је Илија Гарашанин показао овај план и кнезу Михаилу који га је позвао да буде премијер и министар иностраних дела, а кнез „прочитавши тај план, усвоји га“.³⁰ Из ових Милићевићевих тврдњи изведене су као неспорне две ствари: да је Гарашанин написао *Начертаније*, и да је он тај план примењивао и под књазом Александром и под књазом Михаилом. Текст *Начертанија* први пут је постао познат јавности 1906. године када га је објавио историчар Миленко Вукићевић у часопису *Дело*. Вукићевић је спис назвао *Програм спољне њолиџике Илије Гарашанина на крају 1844. њод*. Овог наслова на сачуваним преписима нема. Страњаковић је Вукићевићев наслов ставио у угласту заграду и додао му уз именицу политика придев „национална.“ Уместо Вукићевићевог наслова ставио је наслов *Гарашаниново начертаније*.³¹

У сачуваном препису *Начертанија*, који је направио Милић М. Милићевић новембра 1896, први поднаслов гласи „Увод при крају године 1844те“, а први подвучени поднаслов гласи *Полиџика Србије* и одговара поднаслову *Славенска политика Србије у Плану*.³² У *Плану* уводни део носи подвучени наслов *Уводџ* и налази се на прве две стране сачуваног аутографа. Ако би се држали самог извора правилан наслов *Начертанија с краја 1844*. био би *Полиџика Србије*, будући да се и *План* често назива *Славенска њолиџика Србије* по првом подвученом поднаслову после увода. После преко сто година употребе назива *Начертаније* то би довело до непотребне конфузије, па ћу у овом раду користити описни назив *Начертаније с*

28 Сви наводи из Заховог *Плана* дати су према Страњаковићу: Драгослав Страњаковић, *op. cit.*, стр. 75–102 [13–40].

29 Радош Љушић, *Књиџа о Начертанију*, Белетра, Београд 2004, стр. 19.

30 М. Ђ. Милићевић, *Поменик змамениџих људи у срџској народа новијеј доба*, Чупићева задужбина, Београд 1888, стр. 95–96.

31 Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново ‘Начертаније’“, стр. 75 [13].

32 Фотографије преписа Милића М. Милићевића објавио је Радош Љушић у: *Књиџа о Начертанију*, Белетра, Београд 2004, стр. 203–220.

краја 1844, а за *Славенску њолиџику Србије* такође устаљени наслов *План* који се и налази подвучен у уводном делу текста на стр. 1, па је и са становишта аутографа оправдан.

После сазнања о постојању *Плана* Франтишека Заха, и упоредног објављивања текста *Плана* и *Начертанија* од стране Драгослава Страњаковића 1939. у *Сјоменику* Српске краљевске академије,³³ постало је јасно да су ова два документа у органској вези и да је *Начертаније* настало на основу *Плана* тако што су унета одређена преиначења у *Начертаније* у односу на *План*. Од 1888. до 1939. прошло је преко пола века и став који је већ формиран о *Начертанију* наставио се даље. Сама чињеница да су *План* и *Начертаније* упоредо објављени више од три десетлећа од првог објављивања *Начертанија* утицала је на то да је већ формиране ставове било тешко изменити.

Чарлс Јелавић је 1968. уочио да *Начертаније* преузима из *Плана* „готово дословно“ око 90%,³⁴ док је Андрија Раденић закључио да је после објављивања *Плана* постало „знано да је преко 80 одсто *начертанијског* текста Гарашанин преузео од Заха.“³⁵ Одлучио сам да овај однос лично истражим. У једином упоредо штампаном тексту *Плана* и *Начертанија* Страњаковић је угластим заградама издвојио у *Начертанију* делове текста којих нема у *Плану* уз напомену: „Остале разлике Гарашаниновог ‘Начертанија’ и Заховог ‘плана’ дају се у упоредном тексту лако приметити.“³⁶ Ове остале разлике тичу се углавном преформулације појединих израза за које је редактор *Начертанија* сматрао да су адекватније, а оне су већином, мада не увек, синонимне. Пошто има и случајева где је измена само стилска, а и оних где је питање тумачења да ли је термин који је узет за замену синоним или не, одлучио сам да ради поједностављења издвојим све речи које су код Страњаковића у угластим заградама, узимајући да су скоро све речи ван угластих заграда истоветне или готово синонимне у *Начертанију* и *Плану*. Одвојено сам пребројао све делове који су унети у *Начертаније*, а нема их у *Плану*. Утврдио сам да је од 5.382 речи које садржи *Начертаније* 4.545 преузето готово дословно из Заховог плана, а то чини 84,4% укупног текста, а од осталих 15% текста (који је код Страњаковића у угластим заградама) у мање од половине су унесене релевантне измене док се у осталом делу само појашњавају ставови из главног текста. Дакле измене *Начертанија* у односу на *План* свде се тек на нешто више од 5% текста. Из тога је јасно да је један аутор и *Плана* и *Начертанија*, односно да је *Начертаније* сажет и незнатно прерађен *План*. Постоје другим речима А и Б версија истог плана.

33 Драгослав Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново ‘Начертаније’“, *Сјоменик* No. ХСI (1939). Текст је дат упоредно на странама 75–102 [13 до 40].

34 „...das ca. 90% das Načertanije beinahe wörtlich aus Zach's Plan entnommen sind.“ Charles Jelavich, „Garaschanin's Načertanije und das großserbische Programm“, *Südost-Forschungen*, vol. XXVII (1968), стр. 134.

35 Андрија Раденић, *Сјољна њолиџика Србије у контролираној историографији. Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1914–1918*, Службени гласник, Београд 2006, стр. 11.

36 Страњаковић, *op. cit.*, стр. 75 [13].

Назив поглавља	укупан број речи у <i>Начертанију</i>	број речи преузетих из <i>Плана</i>	%	број речи које су промењене / додате	%	учешће поглавља у тексту
Увод	219	192	87,7	27	12,3	4,1
Политика Србије	945	924	97,8	21	2,2	17,5
О средствима којима би се цель српска постићи могла	60	41	68,3	19	31,7	1,1
Уводна средства	361	317	87,8	44	12,2	6,7
Одношеније спрема Бугарске	1.581	1.316	83,2	265	16,8	29,4
О политики Србије према Босни, Херц., ЦГ, Сев. Алб.	1.964	1.599	81,4	365	18,6	36,5
Срем, Бачка и Банат	156	156	100	0	0	2,9
О сојузу с чешким Славјанима	96	0	0	96	100	1,8
УКУПНО	5.382	4.545	84,4	837	15,6	100 ¹

Радослав Перовић је приметио да и за ове измене написане Гарашаниновом руком не знамо да ли их је смислио сам Гарашанин или су производ његових разговора са сарадницима.³⁸ Зато је Радослав Перовић 1963. тачно приметио да „после проналаска Заховог Плана, треба у нашој историјској науци усвојити термин Начертаније из 1844 (пошто се већ одомаћио) без везивања за Гарашаниново име или уз везивање Заховог и Гарашаниновог имена заједно.“³⁹ Међутим, овај Перовић предлог углавном није прихваћен.⁴⁰

Шира А версија позната је као *План*, а ужа Б као *Начертаније*. Шира версија садржи и делове које је унео Зах без консултације с Гарашанином, а на основу контаката с представницима илирског покрета, као и један одељак о савезу с чешким словенима који је написао он сам. *План* су поред Гарашанина вероватно проучили и његови најближи саветници Алекса Јанковић и Атанасије Николић. Најкрупнија разлика између *Начертанија* и *Плана* састоји се у избаченим, а не у преправљеним деловима. Редактор(и) је избацио у целини четврти одељак о Хрватској, а из шестог одељка о чешким словенима избачено је преко 90% текста. У измењеним терминима посебно је видљиво да је придеве „јужнословенски“ и „славенски“ редактор често мењао у „српски“. Ова промена делује важно гледано из перспективе ХХ века. Логика *Плана* била је таква да се државни идентитет Србије може, без већих потешкоћа, проширити на све Јужне Словене. Зах је у *Плану* убеђивао српске

37 Cf. Слободан Марковић, „Национална политика Илије Гарашанина“, *Zbornik Credibel škole* (1995), стр. 130-150.

38 Radoslav Perović, „Око *Načertanija* iz 1844 godine“, *Istorijski glasnik*, No. 1 (1963), стр. 90.

39 *Ibid.*, стр. 89.

40 Изузетак је Васо Војводић који овај спис назива „Зах-Гарашаниново Начертаније“ и „Начертаније из 1844“. Васо Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, Београд 1994, стр. 274, 358.

политичаре и владара да водећи Хрвати раде на интересима Кнежевине Србије и владалачког дома Карађорђевића. Гледано из те Захове логике није било суштинске разлике да ли ће редактор да користи термин „јужнословенски“ или „српски“.

Да је реч о редактури већ постојећег документа, а не новом документу разазнаје се и из додатака које је редактор унео у виду питања које је заборавио да обрише. *План* тражи да се увећа број прелаза према Босни, а у *Начертанију* је додата реченица: „А зашто не и Бугарске?“⁴¹ Када је Зах писао *План*, а затим га предао Гарашанину, Вучић и Петронијевић су били у изгнанству из ког су се вратили 9. септембра 1844, односно шест месеци после завршетка писања *Плана*. Сам Зах навео је у писму Чајковском од 31. маја да ће тражити да се његов *План* преда Претронијевићу када се врати у Србију. Гарашанин је морао да и коначну версију *Плана* покаже Авраму Петронијевићу као премијеру и књазу Александру као владару, и зато је његова редакција, односно његова и Захова редакција, морала да води рачуна о томе. Гарашанин је имао за себе већ сасвим добар документ у версији коју му је Зах предао као *План*. За оперативног човека какав је био Гарашанин кључно у *Плану* није било то који су називи дати одређеним јужнословенским етничким групама, већ је кључно било упутство како да се појача утицај и повећа углед Кнежевине Србије у суседним покрајинама Османског царства, а ти су делови сасвим добро и готово истоветно разрађени и у *Плану*.

Одређене нереалности *Плана* свакако би биле далеко мање прихватљиве књазу него Гарашанину који је преко годину дана слушао Захове идеје и у великој мери их и прихватао. Други прималац *Начертанија*, књажевски представник односно премијер Аврам Петронијевић (од 10. септембра 1844. до смрти 22. априла 1852), био је изложен снажном утицају пољске емиграције током два изгнанства из Србије, али је и он 1845. имао резерве према илирском имену из страха да на илирце велики утицај врше Аустрија и католичанство.⁴² *План*, с друге стране, одлучно брани став илираца у одељку о Хрватској и истиче да само „манџ о ствары обавџштени люди могу бити оны коима ће име Илиризма сметати, кои не знаду, да оно савезъ свию южны славена у едну државу означава“ и да илирцима није циљ илирско краљевство већ „србско царство у фамилии Карађорђевој.“⁴³ Ово је све можда било интимно прихватљиво Гарашанину, али очигледно не и кнезу, а вероватно ни Петронијевићу. Да је Гарашанин лично прихватао већи део *Плана* од онога који је ушао после редакције у *Начертаније с краја 1844.* може се наслутити, мада не и непобитно утврдити, из Заховог извештаја Чајковском од 31. маја 1844. У њему се наводи да је Гарашанин *План* „летимице прегледао и сматрао га примењивим.“⁴⁴ Два месеца раније, 5. априла, Зах је идзејствовао да књаз Александар прими одушевљеног припадника илирског покрета грофа Алберта Нугента. Књаз и Нугент су причали о илирском покрету, а о томе је Зах послао извештај Чајковском наредног дана. У њему се наводи: „Разговор се кретао око илиризма. Нугент му је објаснио да су Хрвати напустили то име јер знају да се оно не свиђа Србима, али да је за Хр-

41 Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново ‘Начертаније’“, стр. 86 [24].

42 Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, том 1, Просвета, Београд 1989, стр. 464.

43 Страњаковић, *op. cit.*, стр. 94 [32].

44 Václav Žáček, „Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninovog ‘Načertanija’ (1844)“, стр. 46.

вате напуштање имена које је већ стекло одређену вредност, које им је служило као застава, значило жртву. 'Више га не желимо, али мислим да треба задржати ствар, идеју корисну за све нас.' Кнез му на то није одговорио.⁴⁵ Књаз је очигледно показивао далеко већу уздржаност према припадницима илирског покрета од самог Гарашанина, а српски министар унутрашњих дела морао је о томе да води рачуна при коначној редакцији *Плана*.

Љубомир Дурковић Јакшић који је био добар познавалац утицаја пољске емиграције и Заха на изради *Плана* и *Начертанија* с краја 1844, у свом завршном раду у коме се бавио овом темом сажео је своје погледе. Пишући о томе да је Зах саставио начертанија у кући београдског књижара и издавача Глигорија Возаревића, Дурковић Јакшић је приметио: „Ови Захови извештају значајни су, јер се из њих сазнаје да је Зах сјановао у Возаревићевој кући, када је 1844. ишао чувено 'Начертаније', које је писао у сарадњи с Гајевим представником, па је план био више јуословенски и словенски, али када га је предао Илији Гарашанину, који је тада водио ослободилачку борбу, Гарашанин, као *реалан њолићичар*, тај план је прилагодио тадашњим приликама и могућностима, тј. свео га је на план по којем је требало *прво да се обнови српска држава*, па тек онда да се ради на ослобођењу осталих Југословена, у ствари, план је сведен на *реални српски план*, и тај план зове се *Гарашаниново 'Начертаније'*“⁴⁶ Из Дурковићевог рашчлањивања је јасно да је Гарашанин *План* „прилагодио“ и да га је „свео“ и с овим налазима се у целиним слажем. На самом крају Дурковић описно констатује да се тај план назива „Гарашаниново 'Начертаније'“, али не жели да улази у оправданост једном већ уведеног термина.

И Вацлав Жачек има сличан став. Он закључује: „Резултат Гарашанинове поруџбине био је Захов опсежни *план словенске њолићике Србије*, који је, након Гарашанинове ревизије и скраћивања, и, вероватно, након Захове поновне редакције, ушао у историју као Гарашаниново 'Начертаније' из 1844.“⁴⁷ Према Жачеку Гарашанин је извршио ревизију и скраћивања, али је и у тој редакцији, на крају, учествовао и Зах.

Милорад Екмечић је закључио у подрбној анализи генезе *Начертанија* да је, после *Савешта* Чарториског да треба да створи план за своју будућност, Српска влада приступила изради таквог плана. Илија Гарашанин је затражио од више особа такав план, а међу њима и од Фрање Заха. „Од свих тих поднесених пројеката, Гарашанин је одабрао овај Захов и поправио га, па је на тај начин озваничио дугорочну српску националну политику.“⁴⁸ И Екмечић не даје Гарашанину нарочите заслуге за ауторство *Начертанија* јер је Гарашанин само „поправио“ Заха, а додатно релативизује допринос Гарашанина тиме што *Начертаније* сматра за „исцеђени сок српског историјског искуства“ о чему ће бити речи касније.

45 *Ibid.*, стр. 47.

46 Љубомир Дурковић Јакшић, *Књиџа о Глигорију Возаревићу*, Библиотека града Београда и БИГЗ, Београд 1995, стр. 106. Италици су Дурковићеви.

47 Вацлав Жачек, „Улога Франтишка А. Заха у Србији. Кратак преглед животне биографије“, стр. 160.

48 Милорад Екмечић, *op. cit.*, стр. 472.

Жачек је анализирао три извештаја Заха Чајковском из 1845, и то од 7. и 28 фебруара и 28. марта. У првом се помиње да је Алекса Јанковић „a communiqué au Prince mes *načertanije* ou *nekoliko reči*“ („предао кнезу моје начертаније или неколико речи“). У наредном Зах јавља да „начин на који је г. А. Јанковић употребио мојих *Неколико речи* итд. открива ми да је и кнезу говорио о плану једне јужнославенске политике за Србију, који сам прошле зиме израдио.“ У последњем писму Зах саопштава да му је Кнежевић рекао „да је кнез питао, нема ли што од мене попут *Неколико речи*. Кнежевић га је навео да од Гарашанина затражи план о славенској политици Србије.“ Жачек сматра да је овде реч о два елабората. У писмима два и три *неколико речи* би се односило да Захов спис *Неколико речи о Руско-Аустријским интјријама у њоучејку 1845. њодине*. Овај је спис откупљен из Страњаковићеве заоставштине и данас се налази у Архиву Србије.⁴⁹ За први елаборат под називом *Начертаније или неколико речи* Жачек се пита није ли он „извадак из старијег Захова плана о славенској политици Србије који је он сам приредио.“⁵⁰ Будући да се у два писма помиње и Захов *План славенске њолишике* он претпоставља да је у овом елаборату „била јако додирнута славенска политика“. Из овога би следило да је *План* имао најмање две редакције једну коју је направио сам Зах под насловом *Начертаније или неколико речи* у којој је словенска политика била израженије заступљена и другу под насловом *Начертаније*.⁵¹

На основу свега до сада наведеног, а имајући у виду и Жачекову претпоставку о две версије *Начертанија*, саставио сам табелу са следом докумената од *Савешта до Неколико речи о руско-аустријским интјријама*.

називи документа	аутор	датум завршетка
<i>Conseils sur la conduite a suivre par la Serbie (Савешта шћна Србија љреба да рагу)</i>	кнез Адам Чарљориски	крај децембра 1842/ јануар 1843.
<i>Славенска њолишика Србије</i> познат и као: <i>Захов љлан</i>	Франљишек Зах	крај фебруара 1844.
<i>Начертаније или неколико речи</i> [спис није сачуван, а В. Жачек је претпоставио да је постојао]	Франтишек Зах	последњи месеци 1844, или почетком 1845.

49 АС, откуп из заоставштине Д. Страњаковића, ф. I, бр. 6.

50 Václav Žáček, „Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninovog ‘Načertanija’ (1844)“, стр. 49–51.

51 Остају још најмање три могућности: 1. да је у писму од 7. фебруара 1845. реч заправо о *Начертанију с краја 1844*. Није познато да је сам Гарашанин икада назвао овај документ својим именом, а будући да је Зах аутор највећег дела текста у њему, и коредатор коначног текста, није немогуће да је Зах овај документ сматрао својим делом; 2. да је реч о два документа спојена у један тј. о *Начертанију с краја 1844*. и о *Неколико речи о руско-аустријским интјријама* јер ова два документа иначе чине логичну целину; 3. да се у сва три писма ради о Заховом документу с почетка 1845, под насловом *Неколико речи о руско-аустријским интјријама*. Без додатних извора није могуће одредити се за то да ли је Жачекова претпоставка тачна или је у питању нека од три додатне варијанте.

<p><i>Полиџика Србије</i> познат и као (Гарашаниново) <i>Начерџаније</i></p>	<p>Скраћен претходни документ у редакцији Заха и Гарашанина, а можда и Гарашанинових сарадника</p>	<p>крајем 1844.</p>
<p>Неколико речи о руско-аустријским интригама у почетку 1845.</p>	<p>Франтишек Зах</p>	<p>јануар или фебруар 1845.</p>

Имајући у виду мали допринос редактуре Гарашанина, односно Гарашанина и још неког помагача из редова његових саветика, било би веома тешко назвати *Начерџаније* делом српског државника Илије Гарашанина, поготово јер је у самој редакцији учествовао и Зах. Ваља додати и да је последњи документ у хронолошком следу познат као *Неколико речи о руско-аустријским инџиријама* у органској вези с *Начерџанијем с краја 1844.* јер појашњава спољнополитичку оријентацију коју треба да заузме Кнежевина. Аутор овог рада је несумњиво Зах. Зато ако узмемо у целини *Начерџаније* и спис *Неколико речи* Гарашанинов допринос је још мањи. *Начерџаније* је првенствено дело чешког емигранта који је за његово састављање користио нацрте кнеза Чарториског као и савете више српских и хрватских политичара. Гарашанинов допринос *Начерџанију* огледа се у скраћивањима и преформулисањима, односно у томе да је Гарашанин, сам или у сарадњи са Захом и још неким саветницима, био редактор Заховог Плана. Тиме се не умањује историјски значај Гарашаниновог посредништва јер је управо он наручио *План*. Свакако је Гарашанин лично утицао на Заха шта све треба у *План* да уђе, и коначно обавио је редакцију *Плана* која га је учинила прихватљивијим за књаза Александра. Зато је назив Зах-Гарашанинови *Начерџаније* за документ до сада углавном познат као *Гарашаниново Начерџаније* далеко прецизнији.

Потребно је скренути пажњу и на то да је Зах преузимао и целе одељке из *Савешта* у свој *План*,⁵² и да, у идејном смислу, *План* само разрађује *Савеште*. У извештају Чарториском од 31. маја 1844. Зах му саопштава да је предао *План* Илији Гарашанину, а да се он изразио о „првобитном плану“ односно о *Савештима* с дивљењем и да га је назвао „ремек-делом.“ Он му је саопштио и да је начела из *Савешта* нашао и у Заховом плану. За Заха постоји „првобитни план“ и његов *План*. Исто тако ово писмо показује да је Гарашанину јасна органска веза *Савешта* и *Плана* и његова редакција *Плана* свакако је узимала у обзир оба документа. Зато је *Начерџаније с краја 1844.* резултат не само рада Франтишека Заха, већ заједничког рада и деловања кнеза Чарториског и Франтишека Заха, уз завршну редакцију Илије Гарашанина и Заха.

52 „Несумњиво се да утврдити да је Зах не само неке идеје из Чарторискога ‘Conseils’ унео у свој ‘план’, већ да је и поједине реченице, или бар делове реченица, готово од речи до речи преписао.“ Д. Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново ‘Начертаније’“, стр. 115 [53].

3. Које територије су у *Начертанију с краја 1844.* дефинисане као подручја која треба да се сједине с Кнежевином Србијом?

Вацлав Жачек је поредећи *Савешје*, *План*, и *Начертаније с краја 1844.* уочио важне разлике између ова три плана:

Треба још догађаи да је према замисли Чарлориској будућа јуџословенска држава, чије је формирање било крајњи циљ акције, требало да одговара пошребима пољске ослободилачке и антиаустријске полишике; према концепцији аустријској Словена Заха, требало је да има антиаустријску мисију која би олакшала распад монархије; најпосле, према презвеном Гарашанину, прва мисија слободне Србије требало је да буде да ради на окуљању, пре свега, Срба у Турској и тек онда да иде даље, што је у 'Начертанију' било назначено између редова.⁵³

Жачеково тумачење по коме се *Начертаније с краја 1844.*, односно завршна редакција *Плана*, пре свега односи на Србе у Турској потврђује текст данас сачувана два преписа *Начертанија с краја 1844.* По питању граница већ у уводном делу *Начертаније* садржи део који каже: „Из овога познања произилази черта и темељ српске политике, да се она не ограничава на садашње њене границе, но да тежи себи приљубити све народе српске који ју окружавају.“⁵⁴ У одељку о Бугарској даље је појашњено на шта се ова реченица односи: „Србија мора настојавати да од зданија турске државе само камен по камен оцепљује и прима како би од овог доброг материјала на старом и добром темељу старог царства србског, опет велику нову србску државу саградити и подигнути могла.“⁵⁵ У овом делу нова „славенска“ држава из *Плана*, замењена је новом „србском“ државом у *Начертанију*. У одељку о Бугарима сасвим је јасно да *Начертаније* признаје посебан идентитет Бугара и да сматра да Србија мора да ради на јачању идентитета Бугара и да у томе престигне Русију. Тако се на крају овог одељка каже: „Потребно је да поуздани и способни људи путују по Бугарској, који би позорност бугарског народа на Србију обратили и у њему пријатељска чувства према Србији и србском правитељству пробудили, и заједно и надежду оживљавали да ће Србија заиста Бугарима за њихово избављење у помоћ притећи и за њихову срећу старати се.“⁵⁶

Конечно у делу о уводним средствима говори се о мрежи људи коју Србија треба да има за постизање својих циљева па се каже: „Нарочито се треба известити о Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Албанији. У исто време нужно је да се тачно познаје и стање Славоније, Хрватске и Далмације а разуме се да у ово спадају и народи Срема, Баната и Бачке.“ Јасно је да између првог и другог низа постоји разлика. Док су у првом низу наведене земље које треба на овај или онај на-

53 Вацлав Жачек, „Улога Франтишека А. Заха у Србији. Кратак преглед животне биографије“, стр. 160.

54 Овај одељак представља једну од важних прерада у односу на План у коме на истом месту пише: „Из овог познања проистиче као основна черта и темељ србске политике, да она мора бити јужно славенска.“ Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново 'Начертаније'“, стр. 76 [13].

55 Страњаковић, *op. cit.*, стр. 84 [22].

56 Страњаковић, *op. cit.*, стр. 86 [24].

чин спојити са Кнежевином Србијом (Босна и Херцеговина, и Северна Албанија), у другом случају је реч о покрајинама које треба само добро познавати, али не и припојити (Славонија, Хрватска, Далмација, Срем, Банат и Бачка). Овде је и главна разлика *Плана* и *Начерџанија* јер *Начерџаније* упадљиво одбацује цео одељак о Хрватској.

Поједини географски појмови у *Плану* и *Начерџанију* захтевају додатно појашњење. Под појмом Северне Албаније свакако се мисли и на Косово и Метохију јер посматрано у континуитету са *Савешима*, *План* и *Начерџаније* само прерађују замисао да Србија изађе на Јадранско море негде на линији Улцињ-Љеш, а у томе би оснивање трговинске агенције у Улцињу представљало први корак. Вук Караџић је приметио 1827. да се под појмом Арнаутске (Албаније) „у најновијим мапама Србије“ наводе и Призрен, Пећ и Дечани, док је сам Вук сматрао да је граница Србије Шар планина.⁵⁷ Дакле, Зах 17 година после Вука следи западне ауторе и прихвата шире значење Албаније. Према томе Северна Албанија је за Заха предео северно од реке Дрима укључујући и Косово и Метохију. Иако је *Начерџаније* у новије време оптуживано као великосрпски план, оно заправо само преузима географске појмове из *Плана* и схвата Албанију, а може бити и Бугарску, шире него што ће то схватати српски политичари крајем XIX века.⁵⁸

Када је у питању тадашња самостална Црна Гора *Начерџаније* инсистира на томе како да се постигне пријатељство ове земље и нигде се не говори о присаједињењу. При томе, *Начерџаније* само непосредно преузима све о самосталној Црној Гори из *Плана*. „Нека Србија и у Црној Гори примјер Русије следује и нека даде владики правилну свакогодишњу подпору у новцу. – Србија ће на овај начин за малу цјену имати пријатељство земље, која најмање 10.000 брдских војника поставити може.“⁵⁹ *План* и *Начерџаније* су истоветни у одељку који је управо наведен, и у том смислу напуштају предлог из *Савеша* Чарториског да се ради на могућем присаједињењу Црне Горе.⁶⁰ *Савеша* предлажу: „И тако у очекивању промена, које промисал справља радећи Србија о развиту Народности славенске, мора међутим трудити се, да привуче к себи племена Карадага, и ако је можно и Црногорце, које присоједињење може Србија и под владенијем турским издејствовати.“⁶¹ Под „Карадазима“ је реч о северним црногорским племенима о којима је Чарториском говорио Никола Васојевић, а под Црногорцима се свакако мисли на тадашњу самосталну Црну Гору под владиком Петром II Петровићем.

57 Вук Стеф. Караџић, *Даница. Забавник за јодину 1827*, Беч 1827, одељак 27.

58 Радован Самарџић је, тим поводом, закључио: „Писац *Начерџанија*, као и многи други оновремени школовани Срби, по свој прилици је појам Бугарске и Арнаутлука узимао шире него што су то они одиста били, и то на штету свога народа.“ Радован Самарџић, „Историјске основе Гарашаниновог *Начерџанија*“, у Владимир Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812-1874)*, САНУ, Београд 1991, стр. 16.

59 Страњаковић, *op. cit.*, стр. 92 [30].

60 Henryk Watowsky, „Un Précurseur polonaise de l'Union balkanique – le prince Adam Czartoryski“, стр. 154.

61 Страњаковић, *op. cit.*, стр. 111 [49].

Начерџаније се, према томе, односи искључиво да окупљање српских односно словенских покрајина турског царства око Србије, без оног дела Црне Горе који је тада био самосталан и без Бугарске. У обе ове покрајине се планира утицај. Када је у питању Бугарска *Начерџаније* преузима из *Плана* оцену да су Бугари „највећа грана славенског народа“. Оба ова документа су неодређена о томе докле Бугарска сеже на Запад, али је карактеристично за *План* и *Начерџаније* да не наводе ни једну географску ознаку која би упућивала на данашњу југоисточну Србију, и питање је да ли је то подручје за Заха било део Србије или Бугарске. *Начерџаније* се не односи на аустријске земље, осим у смислу пропаганде, и видан је напор коначне редакције да се минимализују везе с осталим Словенима Двојне монархије. Ово је сасвим супротно *Плану* где су везе с Хрватском посебно наглашене.

Код Срема, Баната и Бачке све се своди на успостављање утицаја међу тамошњим Србима за које се признаје да је никакав, па је циљ Кнежевине да се „пријатељство ових Срба задобије.“ Од две мере из *Плана* у погледу Срба Срема, Баната и Бачке прва је прерађена, а друга је одбачена. Не помињу се више пештанске српске новине, већ неодређено „једне српске важне новине.“ Под „пештанским српским новинама“ Зах вероватно мисли на *Српске народне новине* које је у Пешти од 1838. издавао Теодор Павловић. Он је крајем 1841. добио дозволу Угарског намесничког већа да преноси напise политичког садржаја и вести из других новина, и то је искористио да новинама да патриотскију ноту и да преноси вести о српском народу „и земљама гди год Срби живе.“⁶² Избачен је и део у преузимању утицаја над Матицом српском у Пешти. Овде је *Начерџаније* заузело природнији став јер се поглавље не односи на Србе у Угарској већ само на Србе у јужној Угарској, и ту је видна намера да се смањи уплитање у ствари Хабсбуршке монархије и све ограничи само на три наведене покрајине у непосредном суседству Кнежевине.

У одељку о *Начерџанију* насловљеном „Политика Србије“, односно у пододељку *Плана* насловљеном „Како би се од турског царства славенско сазидати могло“ говори се о „Царству српском“ из XIII и XIV века. Не улазећи овде у Захово познавање српске историје, будући да је царство цара Душана проглашено тек 1345/1346. године и да никаквог царства српског пре тога није било, важно је скренути пажњу на ове редове. У њима се даље наводи да српски цареви само што нису преузели целу Византију („грчко царство“) и поставили „српско-славенско царство“, али је долазак Турака препречио овај посао „за дуго време, но сад, пошто је сила турска сломљена и уништена тако рећи, треба да почне исти онај дух дејствовати, права своја на ново тражити, и прекунути посао на ново наставити.“⁶³ Ове делове *Начерџаније* само преузима из *Плана*. Суштина ових редова је у томе да се изградња нове српске државе не доживи као револуционарно рушење европског поретка. *Савези* и *План* настају у Европи пре 1848. У тадашњој Европи постојало је подозрење према револуционарним покретима не само у Бечу и у Санкт Петербургу, већ сасвим извесно ни Лондон није био нарочито наклоњен револуционарним покретима.

62 Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штиамје у Угарској 1791–1914*, Матица српска, Нови Сад 1980, стр. 43.

63 Драг. Страњаковић, Како је постало Гарашаниново „Начертаније“, стр. 77–78 [15–16].

Зато у даљем тексту Зах каже: „Вашемъ теженю не може се предбацати, да є оно нешто ново, неосновано, да є оно револуција и превратъ, него сваки мора препознати да є оно политички потребно, да є у прастаромъ времену основано, и да коренъ свой у пређашњмъ државномъ и народномъ животу Срба има, кои коренъ само нове гра-не тера и на ново процветати починѣ.“ *Начерѣаније* преузима дословно овај одељак из *Плана*. У њему је јасно назначена жеља пољске емиграције да Кнежевина Србија треба да прикаже своје територијалне захтеве као историјски легитимне. То је у вези с чињеницом да је сам круг Хотела Ламбер представљао либерално-консервативни део пољске емиграције. У свом консервативном делу Хотел Ламбер је желео да акцију на Балкану усмерену на Кнежевину Србију прикаже као историјски легитимну. Још од Вориничеве мисије (1838) појавила су се указивања на Душаново царство, а о њему је свакако Зах слушао и од српских домаћина. Оно је одабрано као сегмент српске историје који би могао да легитимише пољске планове.

Јасно је из самог *Плана* да се Зах није много удубљивао у српску средњовековну историју и да је олако сместио српско царство у XIII век. Исто је тако јасно да је правац ширења Кнежевине Србије који препоручују *Савешти*, *План* и *Начерѣаније*, правац запада ка Босни и југо-запада ка јадранској обали. Обнова Душановог царства значила би превасходан правац ка југу, а што се тиче Босне само су њени источни делови били у саставу Душановог царства. Зато је помињање Душановог царства идеолошке природе и служило је томе да пољска емиграција прикаже Кнежевину Србију и аспирације које је требало да преузме као легитимне. Истој сврси служило је и придобијање илираца за појам Душановог царства.

4. Ко је за писце *Савешта*, *Плана славенске ѿолиѣике* и *Начерѣанија* спољнополитички савезник Србије?

У двовековној историји модерне Србије *Савешти*, *План славенске ѿолиѣике*, *Начерѣаније* с краја 1844. и *Неколико речи о руско-аустријским инѣиријама* се истичу као документи с најизраженијим антируским ставовима. О спољнополитичким ставовима *Савешта* већ је било речи. Овде ћу навести један цитат из *Начерѣанија*, који је готово истоветан у *Плану*, као илустрацију антируског става ових докумената: „И колико год се Србија самосталније управљала буде, то ће све мање повјерење код Русије имати, и ако Русији никако за руком не испадне да стање у Србији промени и такву самосталну политику Србије уништи, она ће се тада јамачно трудити да све турске Славене од Србије одврати, да њих све између себе раздвоји и у неслоги задржи... При овом делу треба се обмана чувати. Русија се никад пред Србијом понизити неће, а ако види да Србија неће њој са свим одано и без услова служити, то ће она сва услова гордо и са презрењем одбацити.“⁶⁴ Гарашанин је употпунио *План* једним од најважнијих сопствених додатака *Плану* којим је унеколико ублажио радикални антируски тон, али ипак задржао антируски правац: „Премда се ја не надам да ће се Русија икада штети Србији искрено приклонити, ипак нужно

64 Д. Страњаковић, *op. cit.*, стр. 82–83 [20–21].

је то овде споменути од какве би то ползе за Србију било, и да такво појављеније требало би одма употребити, јер и ако је тако много говорено против Русије није то из мрзости чињено колико из нужде на коју нас је сама Русија толиким својим поступцима нагнала.⁶⁵

Поред тога *План и Начертаније* су и антиаустријски документи. У њима се на више места говори о томе како да се смањи било какав утицај Аустрије у Србији, а посебно у спољној трговини која се у време писања ових докумената налазила у рукама Аустрије. *Начертаније* уноси један додаток и оцењује да је такво стање „једно зло“, а као спас се препоручује отварање трговачког пута до Јадрана, односно преко Скадра до Улциња.⁶⁶ *План и Начертаније* предвиђају и како да се католици у Србији доведу под уплив Француске уместо Аустрије, а у делу о Срему, Банату у Бачкој помиње се у оба документа „непријатељски уплив Аустрије“.

У тесту *Неколико речи о руско-аустријским интригама у почетку 1845. године* који чини логичку целину с текстом *Начертанија с краја 1844*, Зах је Гарашанину појаснио спољнополитичке ставове: „Француска и Porta верују Србији и труде се да поверење своје и Енглеској внуше: тако стоје 3 европејске силе за Србију и 2. против Србије. Ако би напротив овим последњима, Аустрији и Русији, изишло за руком, и Енглеску за своје намере придобити против Србије, онда би се управ противно одношеније показало: 3. против Србије, и 2. за Србију“.⁶⁷ *Начертаније* је дакле профранцуски документ који настоји да придобије симпатије Енглеске тако што ће показати да је Кнежевина Србија спремна да води самосталну политику, независно од, а ако је потребно и насупрот Русији.

Начертаније заправо представља наставак политике коју су формулисали британски консул Хоџиз и књаз Милош, а која је и довела до пада српског књаза 1839. Али, док је књаз Милош поранио с политиком наслањања на Енглеску у време када је утицај Русије на Порту био на историјском врхунцу (1833-1841), *Начертаније* је написано три године пошто је равнотежа утицаја великих сила на Порти поново успостављена Дарданелским уговором из 1841.

Код спољнополитичких узора који су могли да утичу на Чарториског при састављању *Савезу*, па тиме посредно и на Заха, Милорад Екмечић је уочио делатност Дејвида Еркорта (David Urquhart, 1805-1877).⁶⁸ Њему се књаз Милош поверио још 1833. да жели да Србију изведе из руског покровитељства, и тражио је подршку Француске и Енглеске. Еркорт је радио при мисији британског амбасадора сер Стратфорда Канинга који је послат у Цариград да реши питање границе нове грчке државе 1831-1832. Еркорт је био секретар британског посланства у Цариграду

65 *Ibid.*, стр. 85 [25].

66 *Ibid.*, стр. 90 [28].

67 *Ibid.*, стр. 103 [41].

68 Овај британски дипломата и делатник погрешно је до сада транскрибован у разним публикацијама у Србији као Уркварт, Уркорт и Уркхарт. Далеко правилнији облик је Еркорт. Исто тако први британски консул у Србији углавном је застарелим методом транскрибован као Хоџес док би правилно било Хоџиз. Cf. Trvrtko Prčić, *Transkripcioni rečnik engleskih ličnih imena*, Нолит, Београд 1992, стр. 73, 157.

1836-1837, али је опозван због непријатељског става према Русији и скандала које је правио. У Лондону је Еркарт од 1835. издавао лист *Порџфолио* (*Portfolio*). У њему је пољска емиграција повремено објављивала тајне руске документе које је Чарториски понео из Варшаве пред пропаст пољског устанка. Веза између Чарториског и Еркарта био је кнежев агент у Лондону Владислав Замојски (*Władisław Zamojsky*). Копија Еркартовог разговора с књазом Милошем данас се налази у Библиотеци Чарториских. Могуће је да је из увида у овај разговор Чарториски добио подстрек да Србију сматра за део бедема против Русије. На основу ових чињеница М. Екмечић је закључио: „Из свих ових података намеће се закључак да не само што постоји први подстицај за стварање ‘Начертанија’ у разговорима Дејвида Уркварта и кнеза Милоша 1832. и 1833, него постоји и стални континуитет у том правцу све до формулисања тог програма 1844. године.“⁶⁹ Екмечић је даље сматрао да су Пољаци радили на формулисању српског политичког програма „на баштини политичке доктрине кнеза Милоша.“ Зато Екмечић закључује да *Начертаније* није плод домишљања ни Гарашанина, ни Заха, ни Чарториског. „То је исцеђени сок српског историјског искуства борбе за самосталну и демократску државу од времена сукоба кнеза Милоша са руском дипломатијом 1833.“ Књаз Милош је *Начертанију* дао садржај, а Пољаци оквир.⁷⁰ Овакво извођење генезе *Начертанија* плод је промишљања искусног историчара и може се прихватити као добро утемељени налаз о инспирацији *Начертанија*, али питање ауторства *Начертанија* се тиме не решава.

За Еркартов допринос формулисању политике пољске емиграције према Србији важно је поменути и један његов спис који је објављен у Лондону 1843,⁷¹ дакле годину дана после завршетка *Савешта*. У њему је Еркарт о Србији приметио следеће:

Она [Србија] је средиште у оквиру велике породице словенској ошћора према московском десјотизму, и представља се према Европи као главно обезбеђење против руске амбиције... Србија је показала да познаје Русију и да познаје Турску, стога презире прву, а ошћује другу.⁷²

И овај спис указује на идејну блискост на потезу Еркарт-Чарториски када је у питање формулисање спољнополитичке улоге Србије на Балкану. С друге стране Еркарт је био склон претеривањима и до 1839. је изгубио углед у високим британским круговима.⁷³ Потенцијални отпор Србије према Русији Еркарт је свакако

69 Милорад Екмечић, *op. cit.*, стр. 475

70 Милорад Екмечић, *op. cit.*, стр. 479.

71 Спис који је данас сачуван носи назив *Фрајмент из историје Србије* и вероватно је само део књиге под називом *Србија, Черкеска Зайага* (*Serbia, the Circassia of the West*) која је најављена на корицама листа *Порџфолио* 1843. Војислав М. Јовановић, *Енцелска библиографија о источном ишћању у Европи*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1978, стр. 70.

72 Двојезично издање: David Urquhart, *A Fragment of the History of Servia*, стр. 14, 19. Дејвид Уркварт, *Фрајмент из историје Србије*, Архив Србије, Београд 1989, стр. 124, 130. Српски превод је на овом месту описан, па сам поново превео прву реченицу.

73 Чарлс Вебстер је уочи мегаломанију као црту његовог карактера и упозорио да је „немогуће веровати било чему што је он написао без потврде из других извора.“ Charles Webster, „Urquhart, Ponsonby, and Palmerston“, *The English Historical Review*, vol. 62, No. 244 (July 1947), стр. 327–328.

пренагласио и тиме можда појачао нереална очекивања Чарториског од српског отпора према Русији. Тек треба да се проучи колико је Еркарт утицао на Чарториског у овом смислу, пре него што је пољски кнез написао *Савешће*.

5. Да ли је *Начертаније* било спољнополитичка платформа Кнежевине и Краљевине Србије?

Бројни историчари у Краљевини Југославији сматрали су да је *Начертаније* било темељан документ српске спољне политике. У складу с владајућом идеологијом Краљевине, они су га углавном сматрали за програм југословенског уједињења. Међу њима су били Ђурђе Јеленић, Васиљ Поповић, Фердо Шишић. Драгослав Страњаковић, Слободан Јовановић, Федор Никић и пољски професор Хенрик Батовски. После Другог светског рата ову линију је најгласније заговарао Војислав Вучковић.

Тек после Другог светског рата поједини историчари су стали на становиште да је *Начертаније* српски или претежно српски национални програм при чему већина није искључивала да је *Начертаније* предвиђало две фазе: прву српску и другу југословенску или јужнословенску. Ово схватање, изражено у различитим нијансама, бранили су Радослав Перовић, Радош Љушић,⁷⁴ Чедомир Попов и Дејвид Макензи. Попов је о националном програму *Начертанија* закључио: „Не одбацујући изричито Захове замисли о уједињавању свих Јужних Словена, Гарашанин им је претпоставио ослобођење и уједињавање српског народа, пре свега оног под турском влашћу“⁷⁵ док је Макензи сматрао да је *Начертаније* програм за изграђивање снажне Србије, али и да Гарашанин није одбацио „идеју Чарторијског и Заха о коначном уједињењу Јужних Словена у велику Југославију.“⁷⁶

Почевши од списка Петра Шимунића објављеног у НДХ 1944. *Начертаније* се у хрватској историографији сматра као „великосрпски програм“. Гарашанин је за Шимунића „кодификатор великосрпске идеје, настојећи прикладним средствима изнесеним у ‘Начертанију’, те идеје и остварити. У томе је значење Илије Гарашанина и ‘Начертанија.’“⁷⁷ За њега је крајњи циљ Гарашанинове политике обнова Душановог царства и то не у његовим историјским границама, већ у оним границама које би имало да Османлије нису продрле на Балкан „па би Србија имала територијалну величину као и Бизант, обухватала би читав Балкан: ‘Начертаније’ у првом реду садржи српске погледе и основе у рјешењу Източног

74 Р. Љушић оцењује да је *Начертаније* „напредан програм српске државне политике, чији је основни циљ стварање српске државе, а потом и јужнословенске“, при чему скреће пажњу на разлику између појмова јужнословенског и југословенског. Радош Љушић, *Историја српске државности*, књ. II, САНУ. Нови Сад 2001, стр. 124 и фунота 1.

75 Чедомир Попов, „Илија Гарашанин“, у Чедомир Попов (гл. уредник), *Српски биографски речник*, том 2, Матица српска, Нови Сад 2006, стр. 618.

76 Дејвид Макензи, *Илија Гарашанин. Државник и дипломата*, Просвета, Београд 1997, стр. 79.

77 Petar Šimunić, „Načertanje“, *tajni spis srbske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1944, стр. 26.

питања.⁷⁸ Шимунић признаје да му је заправо и свеједно да ли је *Начертаније* југословенски или великосрпски програм јер су ови појмови за њега синоними: „За нас Хрвате... који смо доживјели и преживјели србску Југославију, додуше с националног становишта посве је свеједно да ли је то југословенски или великосрпски програм јер ‘југословенство’ и ‘великосрпство’ заправо су само два израза за један те исти појам.“⁷⁹ Сличне ставове о *Начертанију* као „великосрпском“ плану заузели су и Мирко Валентић, Никша Станчић, Јарослав Шидак и амерички историчар Чарлс Јелавич, а од српских историчара је ову тезу заступао Јеремија Д. Митровић. Занимљиво је како је Никша Станчић усред доба југословенског реалсоцијализма делимично легитимизовао књигу објављену у НДХ, на стогодишњицу постанка *Начертанија*, с очигледним шовинистичким ставовима према Србима као народу: „Опћа тенденција књиге носи великохрватско обиљежје, као што каже Р. Перовић, али се не може приговорити коректности аналитичке стране текста.“⁸⁰

Упркос чињеници да је *Начертаније* користио само Илија Гарашанин за дефинисање спољне политике Србије, као и чињеници да је Кнежевина Србија водила спољну политику једне мале и вазалне земље и да је зато та политика морала да буде ситуациона и да се мења у складу с променама односа међу великим силама, овај је документ доспео на оптуженичку клупу Хашког трибунала. О *Начертанију* се највише говорило на суђењу Слободану Милошевићу, а посебно на основу рада *Српски национализам у XX веку* др Одри Хелфант Бадинг (Audrey Helfant Budding) која је позвана као сведок и одговарала на питања Слободана Милошевића 24. јула 2004. После овог излагања проф. др Чедомир Попов је три дана 9, 15. и 16. децембра 2004, одговарао на питања о *Начертанију*. На крају овог излагања представник тужилаштва је рекао проф. Попову: „професоре, какве год да су биле намере Гарашанина у XIX веку ствари су се промениле почетком XX века“⁸¹ другим речима и само Тужилаштво је одустало од оптужби да се српски национализам краја XX века може повезати с *Начертанијем*. Међутим, у превредновању српске новије историје које се збило у западним историографијама у последња два десетлећа *Начертаније* је постало и остало један од најозлоглашенијих докумената.

Да је *Начертаније* постало синоним за великосрпски национализам јасно је и из сведочења последњег председника Председништва СФРЈ Стјепана Месића пред Хашким трибуналом. У сведочењу у случају Докмановић, Стјепан Месић је 20. марта 1998. навео да је питао генерала Вељка Кадијевића да ли је он видео „да армија постаје потпуно српска и да су преузимали територију коју су Гарашанин и меморандум САНУ захтевали...“⁸² Овде је истина *Начертаније* замењено синонимом

78 *Ibid.*, стр. 34–35.

79 *Ibid.*, стр. 72.

80 Nikša Stančić, „Problem ‘Načertanija’ Ilije Garašanina u naštoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, vol. XVI (1963), стр. 184.

81 Четвртак, 16. децембар 2004, случај No. IT-02-54-T, стр. 34592.

82 Саслушање г. Стјепана Месића пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију дана 20. марта 1998, у случају против Славка Докмановића. Наведено према енглеском преводу транскрипта преузетом са сајта Хашког трибунала: <http://www.icty.org/x/cases/dokmanovic/trans/en/980320ed.htm>

Гарашанин, али у јасном значењу да је Гарашанин идејни творац освајања Хрватске од стране Србије.

У пракси јасно се увиђа да је већ на првом тесту 1848/1849. управо сам Гарашанин поступио сасвим супротно *Начертанију* сврставши се на страну Аустрије против мађарске побуне. Иако се Гарашанин држао *Начертанија*, посебно у погледу систематског слања агената у суседне покрајине, не постоје подаци да се било ко други икада држао овог плана. Веома је проблематична и често понављана теза да је Гарашанин водио, за време друге владе књаза Михаила, спољну политику на основу *Начертанија*. У раздобљу 1861-1867. Гарашанин је свакако узимао у обзир *Начертаније* у пословима политичке пропаганде, али је водио јасније дефинисану југословенску и балканску политику, и у оба сегмента је превазишао оквире из *Плана* и *Начертанија*.

Он је августа 1866. понудио, уз подршку књаза Михаила, предлог бискупу Штросмајеру да се сарадњом Троједне краљевине и Србије оснује једна југословенска држава. Уследила је историјска одлука Хрватског сабора од 11. маја 1867. „да Троједна краљевина признаје народ српски, који у њој станује, као народ са хрватским народом истовјетан и равноправан.“ Два месеца раније, марта 1867, Гарашанин је у сарадњи с Антонијем Орешковићем (1829-1906), бившим капетаном аустријске војске који је пребегао у Србију 1862, саставио *Пројам југословенске јолијике*. Орешковић је био поверљив Гарашанинов посредник за односе са Штросмајером и Народном странком.⁸³ *Пројам југословенске јолијике* написан је с циљем „ослобођења христијана под јармом турским стењајући, за створити поље ради саједињења свију југословенски племена у једну савезну државу.“ У *Пројаму* је истакнуто да „између Београда и Загреба мора бити вјечито споразумљење.“ *Пројам* почива на начелу народности: „Народност хрватска и српска једна је југословенска [славинска]; вјера нема се ни најмање у народне ствари мјешати; држави је једини основ народност... а у држави све су цркве једнаке“⁸⁴ Овде је већ реч о уоквиреном и модерном националном програму, сасвим у складу с немачком националном идејом која је на основу заједничког језика и културе желела да превазиђе верске поделе. Узимајући у обзир целину Гарашанинове политике он је, у дотадашњој српској историји, био најизразитији политичар југословенског опредељења и зато је везивање Гарашаниновог имена уз „великосрпски национализам“ оправдано само ако се следи Петар Шимунић по коме су „југословенство“ и „великосрпство“ једно те исто.

И у погледу антируског става Илија Гарашанин је битно одступио од ставова које је делио у првом периоду свог министровања (1843-1852) и обављања дуж-

83 Васо Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, стр. 325.

84 Василије Крестић, „Гарашанин и Хрвати“, у Владимир Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812-1874)*, САНУ, Београд 1991, стр. 287-288. В. Крестић је приметио поводом овог рада Илије Гарашанина на српско-хрватској, односно југословенској сарадњи следеће: „Сигурно је да се у историји Срба и Хрвата у XIX веку не може наћи политички програм о сарадњи, ослобођењу и уједињењу који би био више прожет југословенским духом од програма који је Гарашанин понудио Штросмајеру.“ *Ibid.*, стр. 288.

ности председника владе (1852-1853). Током друге Гарашанинове владе (1861-1867) руски консул Николај Павлович Шишкин био је у тако блиским односима с њим да су се окумили, а Гарашанин је сматрао 1869, када је Шишкин одлазио на другу дужност, да „за србске интересе тешко ће више тако пријатељски расположен Рус у Србију доћи.“⁸⁵

Сам Гарашанин, као и књаз Михаило, еволуирао је шездесетих година у југо-словенској политици изван граница *Плана и Начерџанија*. Нема података да су икоме другом од релевантних српских политичара друге половине XIX века ови планови били познати пре него што је њихова друга версија *Начерџаније* објављена 1906. године. Једино се зна да је *Начерџаније* било доступно и познато сину Илије Гарашанина – Милутину Гарашанину (1843-1898). Поред тога *План* је нађен код Милутиновог сина др Владимира Гарашанина, па је могуће да је и *План* био познат Милутину Гарашанину, поготово јер је Фрањо Зах водио једног од синова Илија Гарашанина као васпитач по Западној Европи 1860.⁸⁶

Управо Милутин Гарашанин представља доказ о дисконтинуитету у примени политике *Начерџанија*. Потоњи је, у време десетлећа превласти Напредне странке осамдесетих година XIX века, припадао водећем напредњачком четверцу (Милан Пироћанац, Милутин Гарашанин, Чедомиљ Мијатовић и Стојан Новаковић). У то време спољна политика Кнежевине односно Краљевине Србије је дошла Тајном конвенцијом из 1881. у најтешњу везу, па и зависност, од спољне политике Аустро-Угарске. То је значило и напуштање било какве националне акције у Босни и Херцеговини после аустроугарске окупације ових покрајина 1878. Оваква политика је изразито супротна препорукама *Савеџа, Плана и Начерџанија*. Према томе поруке *Савеџа, Плана и Начерџанија* примењиване су у српској спољној политици непуних десет година, од 1845. до 1853, уз одређена колебања и прекиде и у том периоду.⁸⁷

Када су у питању владари Србије у другој половини XIX века ствар постаје још упадљивија, јер нема података да се иједан српски владар тог времена равнао према *Начерџанију*. Како је приметио Андрија Раденић: „У политичким и државним прегнућима стварности *Начерџанијем* се нико од владара и владајућих личности није руководио. У страначким се програмима не спомиње. На заседањима Народне скупштине, као и на скуповима других државних и друштвених институција нико о њему ни реч није прозборио.“⁸⁸

85 Драгослав Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Јефимија, Крагујевац 2005, стр. 225.

86 Вацлав Жачек, „Улога Франтишека А. Заха у Србији“, стр. 178. Илија Гарашанин је имао старијег сина Светозара (1840–1886), и млађег Милутина.

87 Постоји и виђење Андрије Раденића који сматра да ни самом Гарашанину *Начерџаније* није било нарочито важно: „Да није уопште придавао значај *Начерџанију* онако како то произилази по значају који му приписују многи историчари, а у наше време по значају који му се уопште придаје – види се и по томе да га је склонио у једну од фиока намештаја, међу хартије за историју, уместо да га допуни и прилагоди обрасцу општеважећег националног, спољнополитичког програма Србије.“ Андрија Раденић, *Спољна историја Србије у конјурерзној историографији*, стр. 11.

88 Андрија Раденић, *op. cit.*, стр. 10.

Сва четири списа пољске емиграције у Србији имала су значење у контексту источне политике коју је спроводио Хотел Ламбер, односно сам Чарториски. Пољски спољнополитички прорачуни у Србији су пропали већ током 1842-1844. јер је Француска показивала према уставобранитељима симпатију, али и опрезност док Енглеска није гледала с одобравањем на француско мешање у Источно питање преко пољске емиграције. Самим тим није било могуће успоставити англо-француску антанту као подршку Србији у отпору према Русији. И у самој Србији дошло је до хлађења односа према пољској емиграцији, и зато од 1845. Хотел Ламбер преумерава своје активности на аустријске Словене.⁸⁹

Тек је спољна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, за време регента и краља Александра Карађорђевића наликовала препорукама пољске емиграције из четрдесетих година XIX века. И сама држава у многоме је личила управо на планове Чарториског. Док су 1910. православни чинили 98,95% становништва Краљевине Србије, њихов је постотак у Краљевини Југославији био више него двоструко мањи, односно 1921. је износио 46,67%. Да ствар буде још упечатљивије налик Заховом *Плану* Чехословачка која је настала управо 1919. била је, у време краља Александра, уз Француску и Румунију главни спољнополитички ослонац Краљевине Југославије. Да је Захов *План* откривен и објављен десет година раније, а не у време када је Чехословачка већ нестала с политичке мапе Европе, свакако да би ове паралеле нашле одраза у југословенској историографији. Коначно, сасвим у складу са *Саветима*, спољнополитички стуб Краљевине Југославије постала је Француска, а архинепријатељ Совјетска Русија. При томе сама држава је настала тако што је срушена Хабсбуршка монархија.

6. Да ли су *План и Начертаније с краја 1844.* планови о југословенском односно јужнословенском уједињењу или планови о проширењу Кнежевине Србије?

Стручњаци за студије национализма утврдили су у последњих неколико десетлећа да је нација каквом је знамо данас новији феномен који се формира тек од краја XVIII и у XIX веку, а у многим случајевима и касније.

На А-Б-Ц континууму развоја националних покрета који је развио чешки научник Мирослав Хрох, а који није сасвим примењив на балканске државе XIX века, становници Кнежевине Србије налазили су се 1844. у фази Б. У првој фази јављају се активисти посвећени научном истраживању историјских, лингвистичких и културних одлика етничке групе без политичких циљева. У фази Б они прерастају у патриоте који покушавају да придобију што више припадника своје групе за пројекат будуће нације. Нација постаје нација тек у фази Ц када се рађа масовни покрет,⁹⁰ а овакав покрет се јавља у Србији тек почетком XX века. Модерна српска

89 Antoni Cetnarowicz, „Udio i uloga Hôtela Lambert u političkoj srpskoj krizi 1842–1843. godine“, стр. 281–3.

90 Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Cambridge: CUP, 1985); Miroslav Hroch, „National Self-Determination from a Historical Perspective“, in Sukumar Perival (ed.), *Notions*

нација је зато временски удаљена од *Плана* и *Начерџанија* најмање педесетак година. При свему овоме ваља имати у виду да се масовни национализам, и код нација као што су италијанска и немачка, развио тек постепено, током XIX века.

Зах је у *Плану* исказао веру да ће се ујединити Чеси, Моравци и Словаци у један народ, а слично је планирао и за Јужне Словене под вођством Кнежевине Србије. У погледу Хрвата Зах је тврдио да они много боље разумеју политичку будућност Србије од аустријских Срба и да су за књаза Александара Карађорђевића. Он правда Гаја да због Аустрије није узео барјак српски већ име илирско. Али, заправо Гај има нешто друго на уму: „Не илирско кралјвство, него управо србско царство у фамилији Карађорђевој намџрава онџ, и на то е цело нџгово теженџ управлџно.“ Приметио је и да књижевни језик Хрвата „одџ дана на данџ све више бџва србски“, и да су Хрвати основали народну матицу у Загребу „то еџ фондџ за издаванџ самџ србски“ књиџа.⁹¹ Према томе, Зах је сматрао да ће илирци као интелектуални представници Хрвата, а затим и сами Хрвати, лако прихватити државно вођство Кнежевине Србије, српску династију и српску државну традицију. Зато за њега и нема неке посебне супротности између придева јужнословенски и српски. Управо логика је *Плана* да ће Кнежевина Србија ако буде водила јужнословенску политику учинити да између придева јужнословенски и српски не буде битне разлике.

Истовремено хрватски национални покрет није стигао у пуној мери ни до фазе Б, у време писања *Плана* и *Начерџанија*. Оличен у илирском покрету хрватски национални покрет имао је за вођу Људевита Гаја (1809-1872). И у време писања *Плана* и *Начерџанија* (1844), и две године касније, па и у време револуције из 1848, Гај није имао сасвим јасно виђење шта је државни циљ његовог националног покрета, и више пута наводи као дугорочни циљ обнову Душановог царства. После састанка с њим један француски изасланик пише 1848. да је Гају циљ „час велико илирско јединство, час српско царство великог Душана.“⁹² Све ово говори у прилог томе да између придева српски, илирски и јужнословенски ни Зах, ни Гај, ни Гарашанин нису уочавали неку нарочиту разлику. И *План* и *Начерџаније* били су намењени за читање Авраму Петронијевићу. Он је новембра 1843. писао Чајковском да би ако Француска помогне Пољаке, Мађаре и друге угђетене народе Србија могла да одигра улогу код подунавских Словена, и да ће се спонтано јавити нове државе међу које је убројао и „Илиро-булгаро-Србију“ (*L'Illyro-Bulgaro-Serbie*).⁹³ Из свега овог се јасно оцртава да и за водеће српске политичаре и за прваке илирског покрета тог времена разлике између јужнословенских идентитета представљају малу препреку у плановима за будућу државу. Разлог томе је што национални програми јужнословенских народа нису захватили масе, нити су још уобличени, и зато су овакви широки планови деловали лакше оствариви него што су уистину били.⁹⁴

of Nationalism (Budapest: CEU Press, 1995), 67.

91 Страњаковић, *op. cit.*, стр. 94–95 [32–33].

92 Милорад Екмечић, *op. cit.*, стр. 469–470.

93 Henryk Batowsky, „Un Précurseur polonaise de l'Union balkanique – le prince Adam Czartoryski“, стр. 155.

94 Душан Т. Батаковић је приметио да је национална свест у време израде *Начерџанија* била више локална (као у Далмацији) или верска (у Босни), а све је то „било још увек веома далеко од

У одељку о Босни *Начертаније* помиње „два народа, источноправославни и римокатолически“ што је преформулисање у односу на *План* који говори о римокатоличким и источноправославним Бошњацима. За православне хришћане ће се штампати књиге ћирилицом и латиницом, а штампала би се општа историја Босне „која би морала бити списана у духу славенске народности и сасвим у духу народног јединства Срба и Бошњака“. У целини у тексту се наизменично помињу Словени, Јужни Словени и Срби мешају се верски, племенски и етнички идентитети и све то само потрепљује тезу да у ово време није постојао уобличен српски национални идентитет какав се развио до почетка XX века.

Зато *Начертаније* није план српског националног уједињења, а још мање југословенског. Оно је план за обједињавање нејасно уобличене етничке групе Срба–Словена у турском царству под којима се подразумевају и православни и католици и муслимани (али без Бугара), а под вођством Кнежевине Србије. Тешко је разлучити у којој мери су Чарториски, Чајковски, Звејрковски и Зах непотпуно сагледали етничко стање у Србији и међу Јужним Словенима, у односу на то колико је флуидна била етничко-верска свест појединих Јужних Словена тога времена.

Посебно су спорни напади на самог Илију Гарашанина као творца великосрпског плана. Пре свега он није ни могао имати онакву приврженост националној идеји каква се јавила у Србији почетком XX века јер је такво осећање било слабо присутно у Кнежевини Србији из четрдесетих година XIX века. Он је пре био привржен изградњи државе него нације у време настанка *Плана* и *Начертанија*, а тек у време друге владе кнеза Михаила, односно у Европи после револуције из 1848, и Европи у којој буја италијански и немачки национални покрет, и он је могао да се приближи сличним националним тежњама. Карактеристично је да је с јачањем националног осећања Гарашанин ишао више ка југословенском него ка српском плану.

Издвајање самог *Начертанија с краја 1844.* не само из целине пројеката које су израдили Чарториски и Зах, него и из целине Гарашанинових пројеката представља селективно приказивање српске политичке историје и делатности овог политичара. Потребно је имати у виду и то да су изворно постојала три или четири рукописа *Начертанија с краја 1844.* писана Гарашаниновом руком од којих ни један није сачуван. Један је био у његовом личном архиву, други у архиву књаза Александра, трећи је предат књазу Михаилу за време његове друге владе, а четврти је био у поверљивом архиву Министарства унутрашњих дела.⁹⁵ Данас је немогуће знати да ли су сва четири рукописа била истоветна или су били производ мање или више одмакле редакције *Плана*. Исто тако не може се поуздано знати да ли је Илија Гарашанин предао истоветне версије овог документа књазу Александру и књазу Михаилу. Наиме *начертаније* је назив који је употребљаван и за *Савешје* и за *Начертаније с краја 1844. године*, а можда и за спис о руско-аустројским интригама.

У сваком случају, *Начертаније* има мање везе с плановима југословенског уједињења с почетка XX века него што су то мислили међуратни српски и хрватски

националног идентитета у модерном смислу.“ Dusan T. Batakovic, „Ilija Garasanin's Nacertanije: A Reassessment“, *Balkanica*, vol. XXV-1 (1994), стр. 165.

95 Nikša Stančić, „Problem 'Nacertanija' Ilije Garašanina u naštoj historiografiji“, стр. 179.

историчари. Много више везе с југословенским уједињењем има *План југословенској уједињења* Гарашанина и Орешковића из 1867. Основни ток југословенског уједињења ишао је правцем српско-хрватске сарадње. Редактор *Начертанија* је избацио кључни југословенски део из *Плана* тиме што је одстранио одељак о Хрватској. Врло је спорно да ли је то учинио да би план био реалнији, или само зато да не би био одбојан за књаза Александра. Ипак, и у *Начертанију* је понешто од југословенског пројекта остало у делу о Босни. У погледу југословенског уједињења *План* је више југословенски програм него *Начертаније* где је сарадња Кнежевине Србије и Хрвата и Срба у Хабсбуршкој монархији сведена на минимум. Ако се ствар гледа са те стране у праву су они историчари који у *Начертанију* виде план српског националног уједињења. Ако се, међутим, порине у контекст времена у коме придеви илирски, српски и јужнословенски могу да буду и синоними онда су једнако у праву и они који у *Начертанију* виде југословенски и они који у њему виде српски план.

План има један део у коме исказује веру у јединство „Чехославена“ како их Зах назива. „Чеси, Моравци и Словаци у Аустрији све се већма сједињавају, и већ сад се појављује код њих мисао, која срца њихова радосћу испуњава, о општем чешком славенском народно-државном животу.“ Зах у својој визији очекује државно уједињење Чеха, Моравца и Словака, али исто тако и Срба у Кнежевини, са Словенима Османског царства и са Хрватима, а под вођством Београда. И једна и друга ствар десиле су се у постверсајској Европи па се Захов *План* може сматрати истинским визионарским делом које антиципира касније државе Југославију и Чехословачку.

Закључна разматрања

План славенске јолићке изразитије, а *Начертаније* у мање наглашеном виду, садрже несумњиву подлогу српско-хрватске и српско-бугарске сарадње, па и националног окупљања око Србије, онако како је ту сарадњу желела да успостави пољска емиграција у циљу стварања антируске и антиаустријске јужнословенске државе. Зато *План* и *Начертаније* нису само документи о проширењу Србије, већ су документи о њеном унутрашњем преображају који треба да јој олакшају да од мале православне кнежевине прерасте у већу православно-католичку српску односно јужнословенску државу, у којој би пуна права имали и Словени исламске вере. Само верски сложена православно-католичка држава била би јемство за пољску емиграцију у погледу одупирања проширене Србије Русији. Агенти пољске емиграције били су свесни да је међу Србима Русија најомиљенија велика сила. Унија православне с католичком црквом била је још једно средство које је пољска емиграција разматрала још од 1841.⁹⁶ Одатле и долази истрајавање и *Савешта* и *Пла-*

96 „Дајући својим тежњама донекле и вјерско обиљежје кнез Адам је од 1845 много радио на црквеном јединству међу Славенима; сматрао је унију средством за њихову еманципацију од руског утјецаја, а у Босни и средством, које би помогло ослабити утјецај Аустрије. Босна је управо требала дати главни потицај томе раду увођењем народног језика у римски обред и разгранатом добротворном акцијом.“ Jaroslav Šidak, „Czartoryski i Hrvati“, *Hrvatska enciklopedija*, IV, Zagreb 1842, стр. 172.

на на довођењу стручњака из западнословенских земаља. Оно је имало за циљ да ојача смер одупирања Русији, и да олакша преображај православне државе у сложену православно-католичку односно унијатско-католичку државу.

Зах је на трагу идеја Француске револуције и француске версије просветитељства када сматра да народност може да превазиђе верске поделе, али иза њега је Чарториски који има и идеју уније као помоћни план. И Гарашанин у *Пројаму ју-џословенској уједињења* наставља линију превазилажења верских подела из *Саветија и Плана*. Независно од легитимистичке обланде присутне у *Плану* и *Начертанију*, оба документа преузимају од пољске емиграције и подразумевану идеју о самоопредељењу народа и, у том смислу, стоји закључак Душана Т. Батаковића да је *Начертаније* „нудило и модерна решења, која су посредством пољских емиграната, носила печат француских начела о самоопредељењу народа...“⁹⁷

У сваком случају сва четири документа од *Саветија* до *Руско-аустријских ин-џирија* имају веома мало везе с обновљеним српским национализмом с краја XX века, јер ван контекста пољске емиграције и њених планова они губе сваки значај. Нит која повезује сва четири *начертанија* је антируски дух и међуверска сарадња православних и католика. Ни једног ни другог нема у обновљеном српском национализму с краја XX века, напротив.

На крају закључујем да је *Начертаније* само версија документа који је написао један странац – Чех Франитек Зах. Подлогу познату под насловом *План* односно *Славенска џолийишка Србије* Зах је написао уз консултације са Илијом Грашанином и представницима илирског покрета. Прерађена версија, позната као *Начертаније*, представља редакцију *Плана* коју су извели Зах и Илија Гарашанин, уз могућу помоћ Гарашанинових најближих сарадника. Овај спис није никада био темељни спољно-политички документ независне српске државе, а и у време Кнежевине Србије сâм Гарашанин га је према потреби користио, и то претасходно од 1845 до 1853.

Prof. Slobodan G. Markovich

School of Political Science of the University of Belgrade and
Institute of European Studies, Belgrade

The Origins and Achievements of *Conseils* of Prince Czartorysky, *The Plan* of František Zach and Zach-Garashanin's *Načertanije*

The paper discusses the origins, contents and interpretations of a document known as *Nachertaniye* (*Načertanije*), extensively discussed in the previous two decades in the context of the origins of modern Serbian nationalism. The author reaffirms the Polish origins of *the Nachertaniye*, tracing its direct inspiration to the *Conseils* written by Prince

⁹⁷ Душан Т. Батаковић, „Начертаније. Баштина или хипотека“, предговор у књизи *Начертаније Илије Гарашанина*, Београд 1991, стр. 9.

Czartoryski in December 1842/January 1843. The paper discusses at length the relations of *The Plan*, written in February 1844 by the agent of Prince Czartoryski in Serbia, František Zach, and *Nachertaniye* composed in late 1844. The author has calculated that *Nachertaniye* has taken literally some 84,4 per cent of its contents from *The Plan* (4,545 words out of total 5,382 words contained in *Nachertaniye*). Additionally some 10% of the text that is different in *Nachertaniye* only re-arranges or clarifies lines from the *Plan* and therefore there is just something above 5% of the text in *Nachertaniye* that is new in comparison with the *Plan*. Therefore the author of the *Plan* and *Nachertaniye* is the same, and *Nachertaniye* is actually only B version of *The Plan*. This B version was edited by Ilija Garašanin and František Zach.

In terms of the territories that *Nachertaniye* recommends to be united with the Principality of Serbia the author concludes by analysing the text that this document advocates the gathering of Serbian or Slavic provinces of the Ottoman Empire around the Principality of Serbia, but keeps what was Montenegro at that time and Bulgaria as separate lands. The allusion to Dushan's mediaeval Serbian empire in *Nachertaniye* is just a segment that was literally taken from the *Plan*. This segment was written by Zach with the aim to legitimise Serbia's aspiration rather than to suggest the direction of Serbia's expansion.

Conseils, *The Plan*, the *Nachertaniye* and *A Few words on Russian-Austrian Intrigues at the beginning of 1845* (a document that additionally clarifies the foreign policy aims of *Nachertaniye* and was written by Zach) are among the most anti-Russian documents in the two centuries of modern Serbian history. The author concludes by analysing the policies of Ilija Garašanin that *Nachertaniye* and *Few words* were used by this politician as a basis for the national policy of Serbia only in the period between 1845 and 1854, and even then only when circumstances permitted it.

The national consciousness in the 1840s was still very rudimentary in Serbia and among South Slavs. Therefore Zach, Garašanin and Ljudevit Gaj did not make real differences between terms „Illyrian“, „Serbian“, and „South-Slavic“. Therefore the question on whether *The Plan* or *Nachertaniye* are Serbian, Yugoslav or South-Slav programmes is only but relative.

Мирослав Перишић
директор Архива Србије

ТРСТ – МЕЂУНАРОДНА ОСМАТРАЧНИЦА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

У балканско-источно-медитеранско-средњоевропском културном кругу, од Трста до Солуна и Свете Горе, између Беча и Цариграда, од Млетака и Дубровника до Сент Андреје, текла је историја српског народа, обликовала се друштвена и културна историја Срба, градио се њихов идентитет са свим одликама поднебља и успостављале економске везе. Прожимале су се, додиривале или искључивале културе, сударали интереси, делили идентични проблеми и сличне судбине. У различитим или подударним историјским епохама, реч је и о духовним и културним средиштима Срба ван Србије или, пак, о центрима царстава из којих се ширила или је слабила моћ утичући на судбину простора.

Где има историје претпоставка је да постоје и сачувани историјски извори. Где се она снажно испољила извори су вишезначни. У српској култури и научној историографији Трст је одавно препознат као једно од значајнијих духовних средишта Срба, посебно у другој половини XVIII и у току XIX века. О томе сведоче бројни радови на теме о присутности, боравку и делатности Срба у Трсту почев од XVIII до XX века, богато културно наслеђе Срба у Трсту и обиље докумената у Архиву Србије и у Архиву Српске православне црквене општине у Трсту.¹ У раз-

1 На сређивању, обради и заштити архивске грађе у Архиву Српске православне црквене општине у Трсту дужи низ година раде стручњаци Архива Србије. Највидљивији резултати тог рада су књиге: *Архив Српске православне црквене општине у Трсту 1749–1950*, 1–2, Архив Србије, Београд 2007; *Писма из Трста*. Никифор Вукадиновић Димитрију Руварицу (приредили: Никола Марковић, Даница Филиповић), Српска православна црквена општина у Трсту – Архив Србије, Београд 2011, стр. 90. и *Историја српске дипломатије књига 1, Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту 1884–1914/ Storia della diplomazia serba. Documenti. Consolato Generale del Regno di Serbia a Trieste 1884–1914* (приредили: Мирослав Перишић, Светозар Рајак, Јелица Рељић), Архив Србије, Београд 2009, стр. 631, а на тему културног наслеђа Срба у Трсту. Архив Србије и Српска православна црквена општина у Трсту у сарадњи са градским институцијама културе у Трсту приредили су 2009. године на тврђави Сан Ђусто изложбу под називом: *Људи Светиој Спиридона. Срби у Трсту 1751–1914*. и објавили богато илустровани каталог под називом *Genti di San Spiridone i Serbi a Trieste 1751–1914/Људи Светиој Спиридона. Срби у Трсту 1751–1914*, Silvana Editoriale, Milano, Comune di Trieste 2009, стр. 263. О Српској православној црквеној општини најсвеобухватније писао је Миодраг Пурковић у свом делу *Историја Српске Православне Црквене општине у Трсту*, Трст 1960. Архив Србије је објавио и два електронска издања: *Храм Светиој Спиридона*, (аутор: Александар Радош), Архив Србије, Београд 2010, и *Српска школа Јован Милетић у Трсту*, Архив Србије, Београд 2010.

ним временским периодима, истим или различитим поводима, а најчешће вођени националним, културним и политичким циљевима у Трсту су боравили: Доситеј Обрадовић, Атанасије Стојковић, Андрија Стојковић, Павле Соларић, Викентије Ракић, Димитрије Фрушић, Димитрије Владисављевић, Сима Милутиновић, Вук Караџић, Јоаким Вујић, Јефта Поповић, Петар Петровић Његош, Герасим Зелић, Лукијан Мушицки, Матија Бан, Љубомир Ненадовић, Милорад Медаковић, кнез Михаило Обреновић, краљ Никола Петровић, Јован Гавриловић, Светозар Марковић, Иво Андрић и бројни други културни посленици и национални радници.

Вођени послом, пре свега трговином и морепловством, Срби су, према до сада истраженим подацима, почели да се насељавају у Трсту у првој половини XVIII века. Били су пореклом из Боке Которске, Црне Горе, Херцеговине, Далмације. Од стране аустријских власти били су третирани као илирска заједница, како су аустријске власти називале сопствене поданике православног словенског порекла. Средином XVIII века досељени Срби заједно са Грцима основали су Православну црквену општину, у оквиру које је постојала и православна црква. Рад Православне црквене општине правно је заснован на Повељи царице Марије Терезије 1751. године. Прва заједничка управа Општине основана је 1756. године, а за потпредседника је изабран Србин Јован Војновић.² Следећа управа Православне црквене општине чији је председник био Јован Куртовић изабрана је 1757. Године.³ Несугласице између Срба и Грка о питањима црквених послова довеле су до раскида заједнице 1781. године на основу рескрипта цара Јосифа II. Одвојена српска заједница наставила је свој рад самостално, и већ следеће 1782. године њеним ангажовањем незванично је основана српска школа у Трсту.⁴ Српска школа је касније када је и званично почела са радом 1792. године добила назив Српска школа „Јован Милетић“, по имућном српском трговцу који је тестаментом од 1787. године завештао 24.000 форинти „Илирској заједници у Трсту“ с препоруком да се у Трсту оснује завод

Архивска грађа у Архиву Српске православне црквене општине у Трсту обухвата документа од 1749. године до данас. Међу том грађом налазе се, између осталог, и следеће групе докумената: Црква и њени терети; Рођени, венчани и умрли; Наполеонове одредбе за Општину и православце 1808. и 1810. године; Помоћ изван Трста; Света Гора, манастир Хиландар 1802. године; Сењ; Епидемија куге; Лукијан Мушицки; Отомански поданици; Неспоразум, раздвајање Срба и Грка (1775–1800); Вук стефановић Караџић; Црквене утвари; Бесплатни лекарски прегледи; Српске куће; Клуб *Stella polare*; Пројекти и планови српских кућа; Обвезнице; Отварање забавишта за сиромашну децу; Српска општина у Задру; Српска школа „Јован Милетић“.

2 Јован Војновић (Giovanni Vojnovich) био је венецијански поданик пореклом с подручја између Херцег Новог и Боке Которске, а у Трст се са породицом доселио 1750. године. в. Марко Дого, „Народ побожних трговаца. Српско-илирска заједница у Трсту 1748–1908“, у: *Светлост и сенке* (приредила: Марија Митровић), Клио, Београд 2007, стр. 62–63; М. А. Пурковић, *Историја Српске Православне Црквене Ојшћине у Трсту*, Трст 1960, стр. 18–19; *Архив Српске православне црквене ојшћине у Трсту 1749–1950*, књ. 1, Архив Србије, Београд 2007, стр. 5.

3 Јово Куртовић, родом из Требиња, доселио се у Трст 1748. године. *Ibid.*

4 Гроф Јован Војновић, Јово Куртовић, Јовица Ризнић и Јосиф Милетић 1. јануара 1782. године потписали су уговор са српским учитељем Василијем Витковићем да подучава српску децу читању, писању, граматичи, латинском језику, певању и веронауци. – Архив Српске православне црквене општине у Трсту (у даљем тексту АСПЦО у Трсту), V. А. II ф 178, бр. 252.

за васпитање српске омладине.⁵ Правно, српска заједница, односно Српска православна црквена општина у Трсту свој рад уредила је Статутом и Правилима (Statuti e Regolamenti dela Nazione e Confraternita Illirica stabilita nella citta e Portofranco di Trieste) одобреним од аустријске владе 1793. године којим су регулисана питања цркве, школе и црквене општине. Статут је остао на снази до 1950. Године.⁶

Српска православна црквена општина и Српска школа „Јован Милетић“ биле су у дугом временском периоду места окупљања Срба који су ширили свест о националном идентитету, помагали српске устанике у борби за ослобођење од турске власти, пружали материјалну помоћ српским манастирима Хиландар, Грачаница, Дечани, Острог, развијали трговачке везе између унутрашњости Балканског полуострва и Италије. Српска православна црквена општина и Српска школа „Јован Милетић“ у току XIX века израсле су у центре који су у значајној мери утицали на формирање духовног и културног живота Срба у Трсту који је био повезан са токовима развоја српске националне свести и догађајима у магици. Срби у Трсту су тежили да за своју школу ангажују што боље учитеље до којих су углавном долазили посредством карловачког митрополита. Будући да је школа све више добијала на значају, а свест да образовање има смисла била све развијенија, 1842. године је уследило доношење Устава Српске школе под називом *Regolamento per le Scuole Slavo-Serbiche in Trieste*, којим су уређена сва битна питања за рад школе.⁷

Трст је у историји српског народа у различитим епохама имао различит значај. За прву генерацију досељених у тај град, Трст је имао економску улогу. Већ следећа генерација крајем XVIII и почетком XIX века оставила је печат у култури Трста⁸, а крајем XIX века Трст има спољнополитички значај за српску државу.

У другој половини XIX века, посебно после међународног признања Србије 1878. године, Трст, осим економског, националног и културног значаја, за српску државу поприма све већи политички значај. У годинама које су уследиле донети су Закон

5 „Pianoformale“ – Устројство Српске школе у Трсту, 1. јануар 1792. АСПЦО у Трсту V. A. II, ф. 178, 338. У АСПЦО у Трсту сачуван је превод тестамена на немачком и италијанском језику. АСПЦО у Трсту, V. A. IV, ф. 316. Детаљније о Српској школи „Јован Милетић“ у Трсту вид. А. Kos, Dj. Borovnjak, J. Reljić, *La scuola serba „Jovan Miletic“ di Trieste 1782–1914*, у: *Genti di San Spiridone i Serbi a Trieste 1751–1914. Љуги Свѣјої Сѣиригона. Срби у Трстѣу 1751–1914*, Silvana Editorial, Milano, Comune di Trieste, стр. 163–174.

6 М. А. Пурковић, *op. cit.*, стр. 18–19; *Архив Српске православне црквене оишћине у Трстѣу 1749–1950*, књ. 1, стр. 5–6; А. Kos, Dj. Borovnjak, J. Reljić, *op. cit.*, стр. 163.

7 Микрофилм рукописа на српском језику под називом Устави Србских училишта у Триесту, стр. 1–92, чува се у Универзитетској библиотеци у Београду. – УБС, М, 2/249.

8 Велики број најзначајнијих грађевина у Трсту које имају културну вредност саградили су Срби. То су: Палата Бајовић, Палата Вучетић, Палата Гопчевић, Палата Ивановић, Палата Куртовић, Палата Поповић, Палата Рађенковић, Палата Stella polare, Палата Цвијетовић, Палата Чевезић, Палата Шкуљевић, Кућа Српске заједнице и Храм Светог Спиридона. – Марианђела Албанезе, *Српске куће у Трстѣу*, у: *Свѣјлост и сенке*, Клио, Београд 2007.

о дипломатским заступништвима и консулатима српским у иностранству (1879) и *Правила консулске службе* (1882), а 1884. године у Трсту је основан Почасни конзулат Краљевине Србије.⁹ Указом краља Милана Обреновића од 24. Фебруара 1884. године за првог почасног конзула постављен је Соломон Кабиљо.¹⁰ Новим Указом краља Милана Обреновића од 16. јула 1888. године установљен је Конзулат Краљевине Србије у Трсту, а за првог конзула у септембру исте године постављен је Иван Занковић.¹¹ Следеће године је закупљен и стан за смештај конзулата на првом спрату зграде у улици Лазарето векио (*Via Lasaretto vecchio*).¹² Конзулат у Трсту је Указом краља Александра Обреновића од 16. априла 1894. године подигнут у ранг генералног конзулата.¹³ Од 1913. до 1914. године радио је поново под називом Конзулат Краљевине Србије у Трсту.¹⁴ Рад Конзулата прекинут је 1914. године, а после Првог светског рата наставио је рад под називом Конзулат Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁵

У периоду од 1884. до 1914. године дужност почасних конзула, конзула и генералних конзула, у зависности од ранга конзулата, обављали су: Соломон Кабиљо, Иван Занковић, Марко Мариновић, Петар Карастојановић, Бранко Мушицки, Јован Христић, Хајим Давичо, Милосав Куртовић, Корнелијус Ритер фон Горуп и Милан Милојевић.¹⁶

Велики број извештаја српских конзула у Трсту сачуван је у Архиву Србије у фонду Министарство иностраних дела – Политичко одељење, Политичко-просветно одељење и Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту (МИД, ПО; МИД ПП; МИД, К-Т). Њихова неуједначеност по садржају, изворној вредности, обиму и учесталости резултат је ондашњих прилика, честих промена ранга конзулата, личности самих конзула и захтева министара иностраних дела Краљевине Србије.¹⁷

9 Извештај о почетку рада Конзулата – АС, МИД, К-Т, ф 1, р 3/1884.

10 АС, НС, ф 2, р 44/1878; АС МИД-А, ф 22, р 111/1883; АС, МИД-А, ф 28, р 5/1884; АС, МИД-А, 2105/1884; С. Поповић, „Краљевско-српски генерални конзулат у Трсту (1888–1914)“, *Архивски њрепег*, No. 1–2 (1991), стр. 29–31.

11 АС, МИД-А, ф 14, р 6/1888; АС, МИД, К-Т, ф 1, р 29/1888; С. Поповић, *op. cit.*

12 Маја 1889. године склопљен је Уговор о закупу стана за српски конзулат у Трсту између Милене Константиновић Опуић, члана Српске општине и конзула Ивана Занковића. Уговор о закупу стана за српски конзулат у Трсту сачуван је у извештају Ивана Занковића, упућеном министру иностраних дела Краљевине Србије Сави Грујићу, 29. маја 1889. – АС, МИД-А, ф 2, р 8/1893. На основу података које је Јелица Рељић, архивски саветник у Архиву Србије и руководилац пројекта сређивања и обраде архивске грађе у Архиву Српске православне црквене општине у Трсту истражила на основу података пронађених у *Guida generale per Trieste 1898, 522*, утврђено је да су се 1898. године српски и француски конзулат налазили на првом спрату исте зграде.

13 АС, МИД, К-Т, ф 2 р 93/1894. Саопштење Министарства иностраних дела Краљевине Србије од 19. априла 1894. године о постављењу генералног конзула и подизању конзулата у ранг генералног конзулата.

14 С. Поповић, *op. cit.*, стр. 31.

15 *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 50, стр. 40.

16 Вид. у: *Историја српске дипломатије – документи*, књ. 1. *Генерални конзулати Краљевине Србије у Трсту 1884–1914; Шемајизам Краљевине Србије 1884–1914.*

17 Највећи број извештаја сачуван је за период када је конзул био Хајим Давичо. За периоде од 1884. до 1888. и од 1902. до 1914. године сачуван је мали број докумената. У регистрима МИД-ПО

Изворно најдрагоценији су петнаестодневни извештаји генералног конзула Хајима Давича од 1898. до 1900. године. На садржајност и редовност извештаја утицала је сама држава, односно Министарство иностраних дела Краљевине Србије. Тако је, на пример, расписом од 7. новембра 1895. године тадашњи министар иностраних дела Стојан Новаковић скренуо пажњу шефовима краљевских мисија у иностранству да је „преко потребно да се сакупљање вести и њихово слање организује и врши у одређено време, редовно и тачно“. Стојан Новаковић је захтевао од шефова краљевских мисија да петнаестодневно достављају „рапорте“ министарству о свему што се догађа у дотичној држави. Како овај захтев није у потпуности поштован, Владан Ђорђевић, министар председник и министар иностраних дела, 6. јануара 1898. године упутио је распис „свим краљевским посланицима, дипломатском агенту у Софији, отправницима послова у Атини и Риму и свим генералним консулима и вицеконсулима“ да редовно сваког првог и петнаестог у месецу шаљу извештаје о свему што се догађало у држави где се наименовани налазио и да свако „одабере оно што може бити од нарочитог интереса по Министарство“, да у тим извештајима посвете што више пажње личној процени догађаја „према личном посматрању и праћењу“, да се „постарају да о свему интересантнијем имају што више сопствених информација, да би извештаји добили потребну вредност“ и да се са извештајима „почне одмах“.¹⁸

Захваљујући сачуваним петнаестодневним извештајима Хајима Давича може се закључити да је Трст имао велики значај у спољној политици Краљевине Србије крајем XIX и почетком XX века, односно да је Београд добијао изузетно велики број информација посредством конзулата у Трсту. У извештајима се налазе информације не само о политичким, економским и друштвеним приликама у Трсту и о српској православној заједници, већ и подаци о писању тршћанских листова о политичким приликама у Србији и о збивањима у Аустро-Угарској. Поглед из Трста сеже до западних граница турског царства, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Албаније. У извештајима се налази прегршт података о најразличитијим темама. Генерални конзул Краљевине Србије у Трсту извештавао је о раду покрајинских сабора, перспективи трговачких односа Трста и Србије, свечаностима поводом националних и државних празника, приликама у Далмацији и Истри, изградњи железница и пловних канала, присуству и деловању аустроугарске морнарице у Боки и Далмацији, католичком свештенству, епидемијама, српском покрету у Босни и Херцеговини, политичкој пропаганди, боравку значајних личности у Трсту, страним агентима, словенским покретима, војним маневрима, школама, универзитету, стању у самом конзулату. Импресиван је списак тема, политичких и других вести, значајних војних информација и личних запажања конзула које је српска краљевска влада у Београду добијала из Трста крајем XIX и на самом почетку XX

где су заведени сви оригинални конзулски извештаји за период од 1903. године не постоје одреднице које би упућивале да су извештаји слати из Трста у Београд. У архивској грађи Српског генералног конзулата за период од 1903. до 1907. није сачуван ниједан документ, а за период од 1908. до 1914. године сачувана су само 4 листа.

18 АС, МИД, ПО, Ц-1, ф 13/1898.

века о чему сведочи њихов само делимичан списак, у овом раду наведен без типологије по њиховом садржају. Генерални конзул је извештавао о покретима у Албанији, о српском омладинском покрету у Херцеговини, о ширењу немачке пропаганде у Трсту, о ставу Бењамина Калаја о меморандуму депутације Мостараца у Бечу, о путовању немачког генералног конзула у Трсту по Албанији, о гласовима о предстојећем одласку црногорског кнеза у Петроград, о сметњама за трговину између Србије и Црне Горе, о одјецима ослобађања Николе Пашића, о арнаутским покретима на црногорској граници, о словенским народним покретима у Истри, Крањској и Штајерској, о прослави рођендана краља Александра Обреновића у Трсту и о прослави рођендана Фрање Јосифа у Трсту, о ставовима словенофила у приморју према Србији, о припремама за маневре сувоземне војске и ратне морнарице код Оршаве, о утисцима тршћанских трговаца са путовања по Србији, о путовању Бењамина Калаја по Босни и Херцеговини, о трговини у Скадру, о оснивању бугарских банака на тршћанској берзи, о Трсту у светлу аустроугарске железничке и уопште саобраћајне политике, о заступницима страних држава на Цетињу и њиховим активностима у Дубровнику, о потреби упућивања представника српске владе у Дубровник ради информисања о интересним сферама Аустро-Угарске, Италије и Црне Горе, о утицају куге у Александрији на трговину у Трсту, о одзиву Арнаута за упаде преко српске границе, о Србима у Задру, о порасту хајдучије у Црној Гори, о бившем турском конзулу Фичу у Земуну и његовом пријатељском расположењу према Србији, о нападима на Србе у Санџаку и савезништву Беча са српским противницима, о митингу албанских вођа и старешина у Пећи... Ту су још и извештаји о писању тршћанских листова о Србији и краљевском двору, о друштвеном животу у Трсту, прославама Светог Саве међу Србима у Трсту, о забавама, осигуравајућим друштвима, о производњи и експлоатацији сувих шљива, о злоупотребама српских увозника вина, о уметницима, глумцима, новинарима и листовима, о вестима из Цариграда које стижу до Трста, о разлозима боравка разних личности у Трсту, о напорима Српског певачког друштва „Слога“ из Дубровника у борби за очување српске народности, о политичким врењима у Бечу, о аутономији Српске православне црквене општине у Трсту, о свештеницима у српској цркви у Трсту, о набавци књига за српску школу у Трсту, о верској настави у Српској православној цркви у Трсту, о везама Срба из Трста са сународницима у другим државама и градовима, посебно са Србима у Дубровнику.¹⁹

Један од најкраћих извештаја и један од најдужих извештаја везан је за Црну Гору. Први који је послат 17. октобра 1897. године гласи:

Частї ми је извесїиши вас, да је Њ. В. Кнез Црногорски Никола, љрисїео јуїрос из Мљешїака у Трстї, и да је око 11 сїиїи љре јодне био [...] у овдашњој срїској цркви, їде се у олїиару, клечећи, Боїу јомолио.[...] Књаз је био у цивилу и иошїио је мало јодсекао записке, љио їа ни црквењак, ни јомењуїа јосїода, нису

19 О везама Срба у Трсту са Србима у Дубровнику детаљније у: *Кулїура Срба у Дубровнику 1790–2010* (приредили: Горан Спаић, Јелица Рељић, Мирослав Перишић), Архив Србије – Српска православна црквена општина у Дубровнику, Београд – Дубровник 2012, 425.

исїрва уїознали. Тек када је Љубу црквењака уїиїао, одакле је и ‘заїио шїио је из Херцеї Нової’, дао му најолеон, видеше ко је.

Књаз је у најсїрожем инкоїниїу одсео у ‘Хоїшел де ла вил’ и није никоїа їри-мао. Вечерас ће јамачно ићи у їозоришїиє. Суїра рано їолази їреко Ријеке у Црну Гору.²⁰

Други извештај, који спада међу најобимније, нуди веома детаљну слику друштва у Црној Гори какве се ретко срећу у изворима овог типа. Већ сам списак тема обрађених у наведеном извештају довољно сведочи о његовом садржају и изворној вредности: економске прилике, куће, знамените грађевине, цркве, цамије, улице, вунаре, покућни намештај, дућани, трговачке књиге, јавни друмови, пароброди, свакодневни живот, артикли, рударство, трговачки промет, каматне стопе, новац у стечају, административне прилике, просвета, војска, жена у Црној Гори, карактерне особине Црногораца²¹.

Бројни и садржајни извештаји српских дипломатских представника у Трсту крајем XIX и почетком XX века имали су велики значај за српску владу у Београду у њеним напорима да прати догађаје на Балкану и ширем окружењу о веома битним питањима за спољну политику Србије.

Dr. Miroslav Perišić

Director of the Archives of Serbia

Trieste – an International Watchtower of the Kingdom of Serbia

Summary

Historically speaking Trieste is one of the most important cultural centres of Serbs outside of Serbia. From mid 18th century when Serb began settling in this city favourable for trade, the importance of the city of Trieste in the history of Serbian people changed in different historical epochs. For the first generation of Serbian immigrants it had a solely economic importance. At the end of 18th and at the beginning of the 19th centuries it became a centre for the gathering of the Serbian political and intellectual élite and national activists. During the course of the 19th century the Serbs in Trieste had already become affluent in economic terms. They began exercising strong influence in city's cultural life. Finally, at the end of the 19th century, particularly after Serbia became independent and

20 АС, МИД, ПО, 1897, Ф V, И/26. Већи број извештаја објављен је у серији Архива Србије *Историја српске дипломатије – документи*, у првој књизи под називом *Генерални конзулати Краљевине Србије у Трстиу 1884–1914*, (приредили: др Мирослав Перишић, др Светозар Рајак, Јелица Рељић), Архив Србије, Београд 2009, 632/ *Storia della diplomazia serba – Documenti, Consolato generale del Regno di Serbia a Trieste 1884–1914*, vol. 1 (redazione di: dr. Miroslav Perisic, dr. Svetozar Rajak, Jelica Reljic), Archivio della Serbia, Belgrado 2009, 632.

21 АС, МИД, ПО, 1899, Ф VI, И/16.

internationally recognised in 1878, Trieste became very relevant in the foreign policy of the Kingdom of Yugoslavia.

The Honorary Consulate of the Kingdom of Serbia was established in Trieste in 1884, and the Consulate of the Kingdom in 1888. In 1894, it was upgraded to the rank of Consulate-General of the Kingdom of Serbia. Trieste became a kind of international watchtower of the Kingdom of Serbia. Serbian consuls in Trieste among whom the most notable was Haim Davičo, had a great role to play in informing the Serbian government, which made efforts to follow events in the Balkans and in larger area of its neighbourhood. Diplomatic views from Trieste were able to reach as far as Western borders of the Ottoman Empire. The rich contents of preserved reports testify to a broad and thorough approach of contemporary Serbian diplomats in Trieste. Thanks to the reports the governments of the Kingdom of Serbia were regularly informed on social, political, economic and cultural events in certain areas of the Austro-Hungarian Empire, particularly in Bosnia and Herzegovina, Istria, Dalmatia, Ragusa/Dubrovnik, the Bay of Kotor/Cattaro and Albania.

СРБИЈА У БОРБИ ЗА ОПСТАНАК (1903–1914)

I

У прегледима европске и светске историје, па и у општим историјама међународних односа, Србија се, по правилу, ретко помиње. Њено име, међутим, почне да искрсава, и то све учесталије, када се дође до деценије уочи Првог светског рата. Лексикони и енциклопедије, такође, уколико помињу иједну српску личност, најчешће се одлучују за Гаврила Принципа и Драгутина Димитријевића Аписа.

Главни узрок овог наглог пораста значаја Србије за општу историју уочи Првог светског рата је, наравно, у Сарајевском атентату, у питањима повода и одговорности за избијање овог гигантског ратног сукоба. По његовом окончању, тим питањима опсесивно су се бавиле све водеће европске историографије. Велике силе тада су почеле да објављују документе из дипломатских архива, не би ли од себе отклониле ратну кривицу. Иако су до данас скоро све кључне чињенице обзнањене, у последње две деценије, упоредо са политичким променама и општом ревизијом српске историје, повремено се обнављају оптужбе да је кривица за избијање Првог светског рата понајвише на Србији и њеној заштитници Русији. Зато објављивање докумената из фондова српског Министарства спољних послова, али и из других фондова, за период између 1903. и 1914, не губи на актуелности. Оно се данас постепено приводи крају.¹

Значај доба од 1903. до 1914. године у историји српске дипломатије је, због тога, пресудан. Основна хронологија добро је позната. За почетак се узима смена династија у Србији и ступање Петра Карађорђевића на српски престо, док је крај обележен Сарајевским атентатом и почетком Првог светског рата. Кључна чињеница овога доба је сукоб Србије с Аустро-Угарском. Пјер Ренувен није случајно упозоравао да се, без узимања у обзир те околности, ништа у тадашњој историји Србије не може разумети.² Србија је била опкољена земљама Аустро-Угарске, или територијама које су улазиле у њену „интересну сферу“. Да би одбранила незави-

1 Реч је о вишетојној едисији САНУ, под насловом *Документи за спољну политику Краљевине Србије 1903–1914*, незаобилазној у сваком бављењу српском дипломатијом од 1903. до 1914. године.

2 P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Naprijed, Zagreb 1965, стр. 99.

сност, окренула се Русији и Антанти. Напетост је прерасла у отворено непријатељство. Од 1906. године кључну улогу у спољној политици Аустро-Угарске имала су два отворена непријатеља Србије, министар спољних послова Алојз Лекса фон Ерентал и начелник генералштаба Конрад фон Хецендорф. Уследили су Царински рат (1906-1911) и Анексиона криза (1908-1909), најкритичнији европски дипломатски конфликт уочи Првог светског рата. Ерентал и Хецендорф су од 1906. правили нацрте мирног инкорпорирања или окупације Србије и њене поделе са Бугарском, да би коначно сви детаљи војног уништења Србије у Бечу званично били разрађени у току 1907. и 1908. године. Србији је Балкански савез, пре свега са Бугарском, био потребан да би се одупрла Аустро-Угарској, док су га Бугари окретали против Османског царства. Стварање савеза и Балкански ратови (1912-1913) били су обележени, поред осталог, новим ратним кризама у односима Србије и Аустро-Угарске. Као и Анексиона криза, и ови сукоби у себе су увукли Русију и, због њених узастопних повлачења, претили да угрозе њен престиж. Управо зато, када је, после Сарајевског агентата, Аустро-Угарска поново запретила Србији, Русија је одлучила да се више не повлачи.³

Главни задатак овог чланка ипак није да понавља познате чињенице. Уместо тога, у њему ће бити указано на неке околности и дато неколико тумачења, која би могла да олакшају разумевање положаја, циљева и средстава тадашње српске дипломатије.

II

Да би се разумела српска дипломатија од 1903. до 1914. мора се, пре свега, сагледати њен светски контекст. Кључан је поремећај равнотеже снага великих сила, који се одиграо на Далеком истоку, поразом Русије у рату с Јапаном (1904-1905). Било је то, наиме, доба прве глобализације, у коме је Србија већ осећала последице збивања која су се одигравала на супротним крајевима планете. Одмах потом, 1905, Русију је захватила револуција.

Попуштање равнотеже снага у међународним односима најчешће је увод у опасна времена, поразна по непослушне мале државе, која се завршавају великим ратовима. Управо то се догађало после 1904. године. У вакуум моћи, који је на тај начин настао на Балкану, традиционалном пољу надметања између Русије и Аустро-Угарске, ушле су Аустро-Угарска и Немачка. Отворено непријатељска политика

³ Српска историографија детаљно је истражила спољну политику Србије овога доба. Тој теми посвећена су, по количини савладане архивске грађе и података, нека од њених најбољих дела. Ако се, због простора, по страни оставе расправе, морају се поменути монографије: В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд 1992 (прво издање 1936); Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Историјски институт, Београд 1962; М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Завод за издавање уџбенике СРС, Београд 1969; А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Завод за уџбенике, Београд 2011 (прво издање 1981); Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Историјски институт, Београд 1965.

Двојне монархије према Србији била је само попуњавање тог изненада отвореног простора. У исто време, руска савезница Француска пожурила је да пронађе новог пријатеља у Британији (1904). Сама Британија у Русији не само да је, после овог пораза, престала да гледа свог судбинског непријатеља, него је, угрожена балканским и светским амбицијама Немачке, с Русијом склопила споразум (1907. године). Тако је, насупрот већ постојећем Тројном савезу Немачке, Аустро-Угарске и Италије, настала Антанга, будући главни ослонац Србије. Иако је Италија већ показивала намеру да избегне обавезе које је преузела према својим германским савезницима, велике силе су се ипак поделиле на два непомирљива блока. Алзас и Лорена били су поље надметања Француске и Немачке, на морима и океанима у бројности и квалитету утркивале су се флоте Британије и Немачке, док је Балканско полуострво остало подручје сукоба између Аустро-Угарске, иза које је стајала Немачка, и Русије иза које су се помаљале Француска и Британија.

Ове промене су у Србији врло пажљиво праћене. У српском јавном мњењу интензивне расправе о спољној политици земље, кроз књиге и брошуре научне форме и систематске, рационалне аргументације, вођене су нарочито у последњој деценији XIX века, да би се наставиле и у првој деценији XX века. На прелому векова осећало се да долази ново доба, да је потребно осврнути се на пређени пут, свести рачуне и пажљиво промислити о будућности. Професори универзитета, министри, дипломати, чиновници Министарства спољних послова – Јован Ристић, Милутин Гарашанин, Милан Пироћанац, Стојан Новаковић, Владимир Карић, Милован Миловановић, Јован Цвијић, Светислав Симић, Слободан Јовановић и други – писали су и полемисали о дотадашњим, историјским искуствима српске спољне политике, о интересима великих сила, указивали на промене настале у међународним односима после зближавања Русије и Француске 1894, као и на потребу избегавања трошења снага у балканским националистичким сукобима. Нарочито се расправљало о наслеђу политике кнеза Михаила Обреновића, сарадњи балканских држава, оличеној у пароли „Балкан балканским народима“.⁴

Осим поремећаја равнотеже снага, још један светски процес одредио је спољнополитичке ставове тадашњих српских интелектуалаца и управљачких елита. Били су сасвим свесни чињенице да су живели у добу стварања колонијалних империја великих сила. Оставили су записе који потврђују да су знали да су оно што су за Британију били Египат или Индија, а за Француску Индокина, за Аустро-Угарску представљале Босна и Херцеговина, па и остатак Балкана, укључујући и Србију. Уочавали су да су и идеолошка образложења била иста. Аустро-Угарска се на Балкану, наравно, није позивала на супериорност беле расе, као што су чиниле остале велике силе у Африци и Азији, но њен главни изговор била је, баш као и њима, „цивилизаторска мисија“, дужност европске, прогресивне, индустријске цивилизације да помогне „оријенталним“, „неразвијеним“, „хронично зараћеним“ народима да подигну свој животни стандард и почну да живе у мирним, уређеним условима.⁵

4 М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, САНУ, Београд 1988, стр. 17–41.

5 М. Ковић, „Цивилизаторска мисија Аустро-Угарске на Балкану: Поглед из Београда (1901–1914)“, *Испираживања*, No. 22 (2011), стр. 367–379.

Управо сукоб између империје и нације, између патерналистичког, конзервативног империјализма и револуционарног, демократског национализма, довео је до тога да се 1895. године, после либералне и радикалне странке, и некада аустрофилска Напредна странка, под вођством Стојана Новаковића, окренула Русији. На тај начин, од 1895. до 1914, у Србији више није било странке која би се залагала за ослањање Србије на Аустро-Угарску.⁶ Да подсетимо, била је то сила која је Србију географски опкољавала, од које је Србија економски потпуно зависила (у њу је ишло 86% српског извоза, док је економска сарадња Србије с Русијом била безначајна),⁷ војно неупоредиво јача од Србије, увек спремна да јој запрети, али и да јој понуди своје, европске стандарде кроз њено укључивање у хабсбуршку интересну сферу или инкорпорирање, милом или силом, у аустроугарске државне границе.⁸ За већинско српско јавно мњење одустајање од независности и народног суверенитета било је негација демократског, националног начела на коме је још од 1804. почивала српска држава.⁹

Водећи српски интелектуалци су скоро без изузетка, по образовању, политичким и културним склоностима, били „западњаци“. Највише их је школовано у немачким земљама,¹⁰ док су, нарочито после 1903, најутицајнији били француски ђаци. Омиљени политички модели били су им француска република и британска парламентарна монархија. По угледу на те узоре, у Србији је 1903. устоличен демократски политички систем. У српској култури, доба између 1903. и 1914. било је обележено продором западних, понајвише француских утицаја и тријумфом модерне. Најутицајнији српски интелектуалци, окупљени око часописа *Српски књижевни гласник*, заговарали су мењање српске књижевности, а преко ње и јавног живота, кроз преузимање западних културних модела. У питању није био само израз њихових прозападних склоности, него и свестан напор да се напуштањем „источњачког“ наслеђа и „позападњачењем“ одузму Аустро-Угарској њени „цивилизаторски“ аргументи. При томе, требало је одбијати наметљиве, колонијалне аустројске, мађарске или немачке политичке, научне, уметничке обрасце, и усвајати француске, британске, па и америчке моделе.¹¹

6 М. Војводић, *Србија у међународним односима*, стр. 43–56.

7 Д. Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“, у: А. Митровић (ур.), *Историја српског народа*, том VI–1, Београд 1983, стр. 157; Д. Миљковић, „Прилог расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку“, у: Илија Синдик (ур.), *Miscelanea* (1956), стр. 1–87.

8 А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 93–107, 233–240.

9 У Србији је међу истакнутим интелектуалцима само Живојин Перић прихватио мирну инкорпорацију Србије у Аустро-Угарску. Његова кратковечна Српска конзервативна странка, основана 1914, по својој наклоности према Тројном савезу разликоваће се од свих осталих српских странака. В. Крестић, Р. Љушић, *Пројами и сјајнији српских јолијичких странака до 1918*, Књижевне новине, Београд 1991, стр. 493–496.

10 в. Љ. Трговчевић, *Планирана елија: О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт и Службени гласник, Београд 2003.

11 М. Ковић, „Политичка улога ‘Српског књижевног гласника’ 1901–1914“, у: С. Тутњевић и М. Неђић (ур.), *Сто година Српског књижевног гласника, Аксиолошки аспекти традиције у српској књижевној периодици*, Матица српска, Нови Сад и Институт за књижевност и уметност, Београд 2003, стр. 363–378.

Па ипак, у уверењу да се подршка мора тражити тамо где се може пронаћи, познајући традиционално конзервативну, протурску политику либералних и демократских држава Запада и подршку коју је царска, апсолутистичка Русија, у намери да ојача на рачун Османског царства, пружала балканским националним покретима, српски „западњаци“ заговарали су окретање Србије ка Русији. Умели су да раздвоје сопствене идеолошке наклоности од интереса српске државе и њене спољне политике. Било је ту и традиционалног русофилства, али је међу српским управљачким елитама преовлађивао рационалан приступ према коме су, међу свим силама, интереси Русије у том тренутку били најближи интересима Србије. И у томе су баштинили дугу традицију првог српског модерног европејца, јозефинисте и англофила Доситеја Обрадовића, који је, по доласку у Србију, саветовао Карађорђу да не верује Аустрији и да се ослони на Русију.¹²

Леп пример оваквог начина размишљања дао је вероватно најзначајнији српски англофил, Слободан Јовановић, у есеју о бившем, аустрофилском вођи напредњака Милану Пироћанцу, писаном 1909, усред Анексионе кризе. Пироћанац је, по Јовановићевом мишљењу, наивно веровао у пропаганду немачких и аустријских листова о „полуазијатској“ култури и „неевропском идентитету“ Русије и то пренео на своја размишљања о спољној политици Србије:

*Пироћанчева је појрешка шћо је љримао за љошов новац љо шенденциозно новинарско љисање, и резоновео о Русији као какав лаковерни чийшалац Pester Lloyd-а. Да се није дао збунити немачком и аустријском шћшамљом, да је више мислио својом љавом, он би јамачно увидео да евројске силе брину свака о својим инћересима, осћављајући евројску кулћуру да се брани својим сој-сћвеним врлинама, ако их има. И колико су њихови моћиви искључиво љолићички, није се не љоказује шћако јасно као у истћочном љишћању, које је најјре заслуживало да се не узима с љолићичкој љедигишћи. Ту шћолико љреблаћује чистћо љолићичко љедигишће, да су Турску и њену целокујност браниле, неки љушћ, баш оне силе које су сћајале на највећем љласу као са свој хришћансћва и са своје кулћуре.*¹³

Милан Пироћанац је, наиме, тврдио да Србија, за разлику од Русије, припада европској култури и да је зато дужна да у својој спољној политици не следи Русију, него западне европске силе:

„Због тога што се, у културном погледу, и ми налазимо у европској заједници, ми смо дужни да у спољној политици следујемо конзервативним силама [европским силама које су се, за разлику од Русије, залагале за *status quo* на Балкану – прим. М. К.], а не Русији. То би, од прилике, било присно, потајно уверење Пироћанче-

12 М. Костић, *Досићев Обрадовић у истћоријској љерсћекљиви XVIII и XIX века*, Научна књига, Београд 1952, стр. 105–106, 108; С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првој усћанка*, Матица српска, Нови Сад 2004, стр. 172, 451; G. R. Noyes (translator and ed.), *Introduction, The Life and Adventures of Dimitrije Obradović, Who as a monk was given the name Dositej*, Written and published by himself (Berkeley: University of California Press, 1953), стр. 36–38.

13 С. Јовановић, „Милан Пироћанац“, *Полићичке и љравне расћраве*, сабрана дела Слободана Јовановића, том 2, Бигз – Југославијапублик – СКЗ, Београд 1990, стр. 331.

во. Нека се остави на страну оно што има неоснованог у његовој полазној тачки да смо ми, Срби, бољи Европљани од Руса, – Пироћанац је вероватно упоређивао наше интелектуалце, као што су били он и његово друштво, с руским мужицима, губећи из вида, с једне стране, нашу народну масу, а с друге, руску интелигенцију, – све оно што Пироћанац даље наводи, наиме, да са западном културом морамо примити и ону спољашњу политику коју нам буду диктовале Велике силе, – све то изгледа врло наивно. Водити због племенских веза с Русијом, увек и свагда, русофилску политику, била би једна заблуда. Водити за љубав западне културе, увек и свагда, антируску политику, била би друга заблуда. У спољашњој политици треба да нас води државни егоизам, и ништа друго; он долази пре свију других обзира, како оних према племенским, тако и оних према културним заједницама.¹⁴

Слободан Јовановић је, такође, указивао и на променљивост односа између великих сила, који, опет, нису зависили од културних или „племенских“ припадности и наклоности. Пироћанчева расправа *Међународни положај Србије*, о којој је овде реч, објављена је 1892, у време када се, како је Јовановић подсећао, још није разумело да Русија, захваљујући новом савезу са Француском, више није била онако усамљена међу великим силама, како је то било на Берлинском конгресу 1878. године. У међувремену, до 1909, њена позиција међу великим силама се, зближењем с Британијом, додатно поправила.¹⁵

У Србији је, дакле, после 1903, у јавном мњењу и страначком животу владао консензус по питању отпора Аустро-Угарској и ослањања на Русију. Постојале су, наравно, међусобне разлике у степену борбености и помирљивости према вишеструко јачем суседу. Чак и у тренуцима изразитог притиска Аустро-Угарске и ратне напетости, као у време Анексионе кризе, избегавало се изазивање нових невоља. Дипломатија Србије била је усклађена с расположењем јавног мњења, али је увек била спремна да спречи све што је могло да доведе у опасност интересе Србије и Русије. Србија је, ипак, 1906. године, смело загазила у Царински рат, иако је њена економија скоро у потпуности зависила од Аустро-Угарске. Руска тржишта за њу су тада била од мале вредности. Тај рат Србија је добила, поред осталог и зато што је преусмерила извоз на тржиште Немачке, формалне савезнице Аустро-Угарске.¹⁶

Конечно, мора се приметити и то да су везе Србије с осталим чланицама Антанте, Француском и Британијом, успостављане, опет, преко Русије. То је, чини се, заборављена чињеница, понајвише због франкофилије српских елита, која је обележила српску политику и културу све до 1941. године. У ствари, тек пошто су прихватиле Русију за савезника, ове две силе су престале да гледају на Србију као на непријатеља и вечитог изазивача невоља. До потписивања споразума са Русијом 1894, Француска је у Србији Милана и Александра Обреновића видела савезницу германског блока великих сила.¹⁷ Упркос томе што је за такву оцену било много

14 *Ibid.*, 332.

15 *Ibid.*, 330–331.

16 в. Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.

17 М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, у: *Идет, Путијеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*,

основа, Велика Британија је, све до споразума са Русијом 1907, Србију сматрала традиционалним руским савезником. Но Анексиона криза и Балкански ратови показали су да, ни после споразума са Русијом, Британија и Француска неће бити спремне да због Србије, па ни Русије, ризикују своје интересе.¹⁸

После доба колебања између Аустро-Угарске и Русије, које је обележило владавину краља Александра Обреновића, Русија, а са њом и Антанта, постала је главна тачка ослоња Србије. Анексиона криза, у којој је Русија стајала иза Србије све док јој Немачка није отворено запретила ратом, такву спољну политику Србије додатно је учврстила. Тада је чак и утицајни социјалиста и франкофил Јован Скерлић, коначно престао да понавља антируске фразе европских марксиста, да би почео да указује на просрпске склоности руских социјалиста.¹⁹

Друго упориште Србије био је Балкански савез. Идеје кнеза Михаила Обреновића и Илије Гарашанина дочекале су своје остварење скоро пола века после Михаилове смрти. Србија је радила на споразумевању са осталим балканским државама много пре стварања Балканског савеза 1912. године. Русија ју је охрабривала; као и после пораза у Кримском рату (1853-1856), када је подржавала кнеза Михаила, она је, после пораза на Далеком истоку и револуције 1905, своје одсуство надокнађивала подршком сарадњи балканских земаља. Аустро-Угарска је, међутим, искористила преговоре Србије с Бугарском као повод за отпочињање Царинског рата. У плановима Беча за уништење Србије после 1906. увек се рачунало на савезништво Бугарске. Аустро-Угарска ће 1913. подстаћи Бугарску да нападне дојучерашње савезнике и разбије Балкански савез.²⁰

Главну сметњу у постизању споразума између балканских земаља представљали су непомирљиви сукоби око територија, пре свега Македоније. Компромис је постао могућ оног тренутка када се одустало од доследне примене националног начела. Стојан Новаковић је још 1890. писао да коначно политичко уобличавање Балкана и сарадња балканских земаља неће бити могући на основу „етнографског сентиментализма“, него на основу „равнотеже снага“. Новаковић је 1903-1914. био вођа напредне странке, председник српске владе у Анексионој кризи и председавајући српске делегације на мировној Лондонској конференцији. Утицај овог искусног државника, дипломате и историчара на млађе генерације, које су водиле Србију у то доба, не може се довољно нагласити.²¹ Код Милована Миловановића,

Клио, Београд 1999, стр. 217–230.

18 Реалистичну слику савезничких односа Србије са Француском и Британијом у Првом светском рату даје Д. Живојиновић, *Невољни рајиници: Велике силе и Солунски фронт (1914–1918)*, Завод за уџбенике, Београд 2008.

19 М. Ковић, „Српски ‘западњаци’ и Русија: Утицај Анексионе кризе на политичке идеје Јована Скерлића“, у: М. Војводић (ур.), *Српско-руски односи од почетка XVIII века до краја XX века*, САНУ, Београд 2011, стр. 175–184.

20 М. Војводић, „Идеја Балканског савеза у српској политичкој мисли крајем XIX и почетком XX века“, у: *Idem, Изазови српске спољне политике (1791–1918). Оледи и расправе*, Историјски институт, Београд 2007, стр. 349–360; В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 489–529.

21 М. Војводић, „Стојан Новаковић у спољној политици Србије“, у: *Idem, Пушчеви српске дипломатије*, стр. 172–216.

Јована Цвијића, Светислава Симића, Слободана Јовановића видљива је иста спремност на тражење нових путева, исто поверење у помирителску, па и асимилаторску моћ државе и културе. Никола Пашић се, опет, тврдо држао националног начела и није био спреман на погађања када су биле у питању територије које је сматрао српским.²²

Зато и не чуди то што је савезнички уговор Србије са Бугарском из 1912, којим је Србија одустала од дела Македоније и окренула се к северној Албанији, био дело Милована Миловановића. Главни циљ Србије био је излазак на море, да би се отворио пут за извоз њених роба, независан од воље Аустро-Угарске. На својевољног краља Николу и обалу Црне Горе се истина, није могло рачунати, али северна Албанија била је етнички страна, па и непријатељска територија. Уз то, како се показало, Аустро-Угарска се потрудила да српску војску и одатле истера, по цену две опасне међународне кризе у којима је Русија утицала на Србију да се повуче. У међувремену, уочи Балканских ратова, на место изненада преминулог Миловановића дошао је Пашић, који је затражио ревизију споразума из 1912, и то на основу стања на терену, онога што је у Македонији српска војска ослободила. Бугарска је била толико сигурна у себе да је, без чекања на договорено посредовање руског цара, прва напала, и то и Србију и Грчку, са којом се сукобила у Македонији и Солуну. Био је то крај Балканског савеза.

Други балкански рат био је још један војнички тријумф Србије. Стекла је огромна територијална проширења, ослободила Стару Србију, укључујући и заветно Косово и, преко ослобођене Старе Рашке, коначно ступила у територијални додир с Црном Гором. Углед Србије међу Србима, па и јужним Словенима у Хабсбуршкој монархији нагло је порастао. Југословенска идеја, нарочито међу младим људима у Босни и Херцеговини, добила је крила.²³

Југословенска политика била је трећи, у том тренутку најмање значајан ослонац српске спољне политике. Тек ће јој будућност дати посебну важност.

Балканска сарадња имала је за основу заједничке интересе и културно, историјско наслеђе; југословенска политика позивала се на заједничке интересе и словенско, племенско порекло. И овде су споразум отежавале спорне територије – оно што је у српско-бугарско-грчким односима била Македонија, то је у српско-хрватским односима била Босна и Херцеговина. И југословенска политика могла је да буде могућа тек са одустајањем од доследно схваћене националне политике.

Југословенска идеја у Србији је имала краће корене него у Хрватској. Према „илирској идеји“ Срби су били неповерљиви. Тренуци у којима се може говорити

22 С. Јовановић, „Никола Пашић“, *Из историје и књижевности* I, сабрана дела Слободана Јовановића, том 11, Бигз – Југославијапублик – СКЗ, Београд 1991, стр. 159–161.

23 О расправама вођеним унутар српских елита поводом циљева Балканских ратова, о њиховим дипломатским и другим аспектима вид. М. Војводић, „Србија и рат 1912. Политички и дипломатски аспекти“, *Србија и балканско њишање (1875–1914)*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 342–362; *Idem*, „Научници Србије и Први балкански рат“, *op. cit.*, 363–384; *Idem*, „Националне тежње и захтеви Србије у Балканским ратовима“, *op. cit.*, стр. 385–396; В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 371–529; А. Митровић, *op. cit.*, стр. 131–254; В. К. Kiraly and D. Djordjevic (eds.), *East Central European Society and the Balkan Wars* (Boulder, Highland Lakes and New York, 1987).

о југословенским примесам у српској спољној политици били су револуција 1848. и сарадња кнеза Михаила са Штросмајером. Оба пута, иза такве политике стајао је опрезни, добро обавештени Илија Гарашанин. У Београду се и сарадња с Бугарима подводила под „јужнословенску политику“, али после Другог балканског рата Бугарска је престала да игра било какву улогу у јужнословенској политици Србије.²⁴

Све што се од 1913. до наших дана одиграло замагљује, међутим, основну чињеницу: као и балканска сарадња, југословенска политика није била циљ, него средство српске спољне политике. Подразумевало се да ће од ње, као и од Балканског савеза, користити имати не само Срби, него и други народи. Но, балканска федерација или југословенска држава нису били циљеви, због којих је требало, макар и привремено, запоставити интересе Србије. Како је југословенска идеја, после 1914, од средства постала циљ, посебно је питање, које припада историји XX века.

Вратимо зато југословенску политику Србије од пре 1914. у њен контекст. Још од времена Доситеја Обрадовића и Вука Караџића српске политичке елите и српска национална политика позивале су се, у духу тадашњих европских узора, на језичка мерила у одређивању граница српског националног простора. Од Доситеја и традиције просветитељства Срби су баштинили световно схватање нације. Другим речима, потцењиване су верске разлике, нарочито у Босни и Херцеговини и Старој Србији. Када је Аустро-Угарска, окупацијом Босне и Херцеговине 1878. и Тајном конвенцијом 1881, одбила Србију од ових крајева и потиснула их ка Македонији, српска национална политика суочила се с чињеницом да су само мањи делови становништва на тој територији имали изграђену српску националну свест. Бугарска је, захваљујући деловању Бугарске егзархије од 1870, већ била учинила много на њиховој бугаризацији. Тврдње Милоша Милојевића да је на тим територијама, све до Солуна, живело „чисто“ српско становништво заменила су реалистичнија схватања Стојана Новаковића, Владимира Карића, Светислава Симића, Јована Цвијића.²⁵ Национални идентитет они су тумачили као променљиву категорију, на коју се могло утицати. Цвијићево виђење македонског становништва као „флотантне масе“, која ће попримити идентитет оне државе која их обухвати, у томе је имало кључни значај.

Посебно важан и утицајан био је Цвијићев чланак *Културни појаси Балканскога полуострва*, објављен у *Српском књижевном гласнику* 1902. године.²⁶ На Балкану су, по његовом тумачењу, постојали различити културни „појаси“ слични геолошким слојевима, чије се границе нису поклапале с националним. Они су, наиме, зближавали становнике разноврсног етничког порекла. Различити културни „појасеви“ понекад су истовремено постојали на одређеним територијама. Касније ће

24 Најцеловитији преглед југословенске компоненте у српској историји, као и историје јужнословенских национализма је М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Просвета, Београд 1989.

25 М. Војводић, „Србија и македонско питање“, у: *Србија и балканско питање*, 225–242; в. *Idem*, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Клио и Архив Србије, Београд 2003.

26 Ј. Цвијић, *Културни појаси Балканскога Полуострва*, *Српски књижевни гласник*, vol. VI, св. 4 (1902), стр. 907–921. О утицају овог чланка в. М. Војводић, *Србија у међународним односима*, стр. 33–34.

Цвијић „динарски тип“, који је извео из „патријархалног културног појаса“, узети за основу новог, југословенског идентитета.²⁷

Оно што је, међутим, за нас од посебне важности, било је Цвијићево динамичко схватање идентета, који су се могли, слободном вољом људи и деловањем државе, уобличавати на различите начине. Слободан Јовановић је тврдио да се национализам његове генерације, у коју су, подсетимо, спадали Милован Миловановић, Јован Цвијић, Светислав Симић, Јован Јовановић Пижон и многи други истакнути интелектуалци и политичари, уобличио на македонском питању, и то под утицајем Јована Цвијића.²⁸ Управо та генерација створила је Југославију. Национални идентитет, наиме, више није био почетак и крај сваког идентификовања. При томе, српски интелектуалци угледали су се на савремене европске узоре. Уместо немачког објективистичког инсистирања на језику, позивали су се на субјективистичке теорије Ернста Ренана, на француска, па и америчка искуства.²⁹

Из ове перспективе лакше се разуме самопоуздање с којим је Србија 1912. кренула у северну Албанију. Поред тога, може се рећи и да је Србију пут у Југославију водио преко Македоније и северне Албаније. Северна Албанија за Србију је значила услов опстанка, пупчану врпцу преко које се могла одупрети привредном притиску Аустро-Угарске. За разлику од Македоније, овде се Србија тешко могла позвати чак и на динамичка схватања нације. Македонски и, много више, албански експеримент показали су да је Србија напуштала националну политику. Ојачана Србија будућности није замишљана као искључиво национална држава.

Ипак, југословенска политика, почевши од конгреса југословенских писаца, судената, лекара, итд, започетих 1904. године, преко сарадње с Хрватско-српском коалицијом предузимљивог Светозара Прибићевића, која је 1906. дошла на власт у Хрватској и Славонији, па до Анексионе кризе и Балканских ратова, за Србију је остајала пуко средство. Њен циљ био је да убаци клипове у тачкове хабсбуршке ратне машине, која се спуштала ка југоистоку. Не само Срби из Аустро-Угарске, него и Хрвати и Словенци могли су да буду важна „пета колона“ у непријатељским редовима. На исти начин, и с истим мотивима, само без југословенске идеологије, Србија је 1904-1906. сарађивала и с мађарском опозицијом, све док се она није нагодила с Бечом.³⁰

27 Ј. Цвијић, *Културни појаси Балканскога Полуострва*, стр. 914-918; *Idem*, „Динарски Срби“, у: *Говори и чланци*, сабрана дела Јована Цвијића, том 3, САНУ – Књижевне новине – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987, стр. 183-192; *Idem*, „Јединство и психички типови динарских Јужних Словена“, *op. cit.*, стр. 241-293.

28 С. Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, у: *Из историје и књижевности II*, сабрана дела Слободана Јовановића, том 12, Бигз – Југославијапублик – СКЗ, Београд 1991, стр. 553-554.

29 М. Ковић, „Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и ‘Српски књижевни гласник’ 1901-1911“, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Источно питање (1878-1923): историјске и цивилизацијске промене*, Београд 2001, стр. 595-628; *Idem*, „Национални идентитет у ‘Српском књижевном гласнику’ (1901-1914)“, у: С. Терзић (ур.), *Национални идентитет и суверенитет у Југоисточној Европи*, Историјски институт, Београд 2003, стр. 403-418.

30 Д. Ђорђевић, *Сучељавање с Аустро-Угарском*, стр. 147-148.

Нема потврде да је ико међу водећим српским политичарима и интелектуалцима заговарао разарање Аустро-Угарске и подизање југословенске државе на њеним рушевинама. Ипак, сама могућност стварања југословенске државе са средиштем у Београду, била је за Беч и Пешту реалан извор нервозе. То је и био један од разлога зашто су кругови блиски престолонаследнику, надвојводи Францу Фердинанду, нудили јужним Словенима да формирају своју, трећу државну јединицу унутар Монархије. На свој одсечни, војнички начин, фон Хецендорф је у једном меморандуму за Франца Фердинанда, крајем 1912, писао да је „Србија као независна држава била и остала опасност за Монархију“ и да је остало само питање да ли ће се „окупљање југословенске расе“ „спровести у оквиру Монархије, дакле на рачун независности Србије, или под штитом Србије, дакле на рачун Монархије“.³¹ Насупрот вољи Мађара, то би значило прелазак са дуализма на тријализам. Средиште такве, јужнословенске државне јединице требало је да буде у Загребу. Она је могла да буде како средство за умиривање и гашење југословенског покрета, тако и средство даљег продора Аустро-Угарске ка југоистоку. Реформисана, с наглашенијим словенским идентитетом, она је могла да буде много привлачнија за балканске Словене, више од Србије и Црне Горе које би, уколико то пожелеле, и саме могле добровољно да јој се прикључе. У потенцијалном рату са Србијом, хабсбуршки јужни Словени, Хрвати пре свих, имали би зашта да се боре. Такве идеје подржавао је широк спектар политичких личности, од вође протоустанке Чисте странке права Јосипа Франка до шкотског публицисте Роберта Вилијама Ситон-Вотсона.³² Југословенска идеја постала је, тако, опасно оружје о које су се отимали Беч (Загреб) и Београд. У рукама Београда, могла је да угрози сам опстанак Двојне Монархије; у рукама Беча, могла је да обрише независну Србију са мапе Европе и да олакша даљи продор „европске цивилизације“ ка југоистоку.

Светска историографија није дала ни један доказ кривице српске владе за Сарајевски атентат. О улози Драгутина Димитријевића – Аписа и официра из „Црне руке“ у овом догађају још се расправља,³³ али и оно што се о томе зна носи још једну важну поуку за историју српске спољне политике, о томе шта може да се деси уколико у кризним временима, мала држава, угрожена са свих страна, изгуби контролу над најважнијим полугама моћи. Вредна је помена и чињеница да национализам, онда када је потискиван, гажен и понижаван, може да избије попут ерупције и упути догађаје у неочекиваном смеру. Пример за то није само Сарајевски атентат, него и 27. март 1941. године.

Чини се да је најбољу оцену Сарајевског атентата дао Ален Џ. П. Тејлор, иначе многоме настављач традиције Ситон-Вотсона у британској спољнополитичкој мисли, у чувеној фусоти своје *Борбе за њевласиј у Европи 1848-1918*:

31 Цит. према А. Митровић, *op. cit.*, vol. 2, стр. 180–181.

32 М. Ковић, „Роберт Вилијам Ситон-Вотсон у загребачкој ‘Новој Европи’“, у: М. Недић и В. Матовић (ур.), *Нова Европа 1920–1941*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010, стр. 84–86.

33 М. Екмечић, *op. cit.*, 686–688.

Наравно да је њосејџа [Франца Фердинанда Сарајеву – прим. М. К.] значила њпровокацију националној осећања, или ја је, још њре, изазвала. Посејџа је намерно одређена за срјски национални дан, јодишњицу Косова. Да је бријански члан краљевске њородице у јеку немира њосејџио Даблин на дан Св. Пајџрика, мојао је џакође очекивајџи да ће бијџи убијен.³⁴

Борба за опстанак била је, дакле, главни мотив и циљ српске дипломатије од 1903. до 1914. године. Суштински, између хабсбуршког конзервативног империјализма и српског демократског, револуционарног национализма није могло бити мира. Рационалан увид у чињенице не оставља сумњу у то ко је освајао, а ко се бранио. Главни ослонац Србије у овом добу била је Русија, затим и Антанта. Таква спољна политика, у тумачењу тадашњих српских елита, није била у несагласју с демократским политичким поретком Србије и њеним званичним, прозападним културним моделом. Важна средства одбране били су и балканска и југословенска сарадња. Балканска и југословенска политика, војне победе и територијална проширења, доцније стварање југословенске државе – све то заснивало се на уверењу да већа држава може лакше да се одупре притиску великих сила. И тада је, као и данас, снага државе мерена, поред осталог, њеним демографским потенцијалима и бројем њених бајонета. Рад на изградњи унутрашње чврстине те будуће, веће, хетерогене државе, остављан је за касније, уз пуно поверење у њену помирителску, асимилаторску моћ.

Dr. Miloš Ković

Faculty of Philosophy of the University of Belgrade

Serbia in the Struggle for Survival (1903–1914)

In mainstream world historiography Serbia is not a very popular or regular topic. However, when it comes to the First World War, the Sarajevo assassination and war responsibility, its name suddenly emerges. It is for this very reason that the period 1903-1914 is such an important part in the story of Serbian diplomacy.

Pierre Renouvin correctly noticed that in order to understand anything about the history of pre-WWI Serbia, one should always keep in mind its conflict with Austria-Hungary. The main source of this conflict was the upset balance of power in the Balkans,

34 A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, стр. 468, напомена 31. Свестан тога да су дотадашње ратне кризе у односима Аустро-Угарске и Србије учиниле ову посету веома провокативном, Тејлор је ипак пропустио да примети да је Аустро-Угарска уочи Видовдана у Босни и Херцеговини организовала и војне маневре, који су били главни повод за долазак Франца Фердинанда.

after the Russian defeat in the Far East and the revolution that struck Russia in 1904-1905. It created a *vacuum of power*, and as a result the Central Powers saw an opportunity to spread their influence in this part of the troubled Old Continent. The path of Austria-Hungary and Germany to the East led through Serbia. Furthermore, this was „The Age of Empires“. For Austria-Hungary Bosnia and Herzegovina and the rest of the western Balkans was an inviting field for their „civilizing mission“, just like Egypt and India for Britain, or Algeria and Tunisia for France.

The Serbian ruling elites and leading intellectuals, educated mainly in the West, were well aware of these circumstances. At the same time when they were working on the westernization of Serbian culture and politics, according to the French and British (and not the Austrian or German) models, they were looking to Russia for support against Austria-Hungary. Whatever their cultural affinities, foreign policy was perceived as the realm of *realpolitik*. They knew that only through Russia and the *Entente* they could reach influential circles in Britain and France and gain their support. After Russia and the *Entente*, the second source of resistance was Serbia's Balkan alliance with Bulgaria, Greece and Montenegro. It was established in 1912. For Serbs it was to be directed against Austria-Hungary; Bulgarians directed it against the Ottoman Empire. Finally, the third tool of resistance was the policy of South Slav unity, through the collaboration with the Croats, Slovenes and other Habsburg Slav subjects. This article offers a survey of the origins, the meaning and the use of these three main tools of resistance.

Драгољуб Р. Живојиновић
члан Српске академије наука и уметности

СРБИЈА И ЛОНДОНСКИ ПАКТ 1915. ГОДИНЕ

Тајни споразум који су потписале четири велике силе у априлу 1915. године био је предмет многих политичких, дипломатских и научних разматрања и спорења. Тај документ није ратификовао, осим италијанског, ниједан парламент или народна скупштина. Он је одредио услове под којима је Италија одлучила да напусти дотадашњу неутралност и уђе у рат на страни Велике Британије, Француске и Русије. Италија се обавезала да ће у року од месец дана од потписивања тајног уговора увести земљу у рат против Аустро-Угарске и Немачке. Иако је био замишљен да остане у тајности, за његове одредбе брзо се сазнало. Тиме су започеле расправе које ће трајати много година и створити много нервозе и непријатности на разним странама.¹

Лондонски пакт је потписан 26. априла 1915. године, након дугих преговора, често бурних и неизвесних. Италија је тражила одређене територијалне добитке након рата, махом на словенским и германским просторима, правдајући их стратегијским разлозима и ослобођењем својих земљака (*irredenta*) од туђинске власти (Далмација, Истра, Трст, Тирол). Те територије требало је да постану део Апенинске краљевине. Након дугих и мучних преговора, британска, француска и руска влада су успеле да ускладе своја често противречна гледишта и ставове, и, истовремено, унеколико умање италијанске захтеве.

Главни иницијатор преговора с Италијом била је Велика Британија. У Лондону су се обављали осетљиви преговори, писали меморандуми, ноте, писма, телеграми. Форин офис је постао централно тело у коме су се сабирали сви захтеви, приговори и аргументи; одатле су полазили предлози, давала се објашњења или умиривали они који су били против таквих уступака Италији. Читав виши ешалон дужносника те установе, али и других појединаца, учествовао је у преговорима, разговорима, писању нота, давању објашњења. Форин офис је био тело које је руководило тим

1 За више обавештења, W. W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy during the First World War* (London: George Allen and Unwin, 1957), стр. 135–401; K. J. Calder, *Britain and the origins of the New Europe 1914–1918* (Cambridge: CUP, 1978), стр. 29–46; V. H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918* (Oxford: Clarendon Press, 1971), стр. 23–24; Д. Живојиновић, „Велика Британија или Југославија? Велика Британија и југословенско уједињење 1914–1918“, у: *Idem, Нагмени савезник и занемарено српство. Британско-српски односи 1975–1941*, Албатрос плус, Београд 2011, стр. 429–454.

сложеним преговорима, посредовало између сукобљених страна, уобличавало разлоге за прихватање или одбијање одређених решења. Једном речју, имао је главну реч. То је био заморан посао, иако је његова улога била, по мишљењу одговорних, изузетно важна. Од Италије се очекивало да преокрене судбину рата против Централних сила и тако олакша притисак на остале зарађене стране. Ваља напоменути да је британска влада, истовремено, водила преговоре с Бугарском и Румунијом, настојећи да их увери у потребу да уђу у рат на страни Савезника.

С обзиром на сложеност преговора и значајне улоге које су поједине земље играле, није никакво чудо да су се савезничке владе брзо уплеле у врзино коло противречности и негирања понуђених решења. Најосетљивији спор настао је због повреде раније прихваћеног начела да ће све државе у својим одлукама подржавати начело народности као основ за решавање територијалних питања и мировних уговора. Лондонски пакт је својим садржајем несумњиво занемаривао то начело. Његове територијалне одредбе биле су у директној супротности с ратним циљевима Србије и Југословенског одбора. Краљевина Србија је била савезник чије је ратне циљеве прокламоване у Нишу, у децембру 1914. године, Лондонски пакт доводио у питање. Одредбама Нишке декларације коју је изгласала Народна скупштина предвиђало се ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку државу након завршетка рата. То је била катастрофална дипломатска и политичка погрешка: била је објављена прерано, захтевала рушења Хабзбуршке монархије и укључење свих територија настањених југословенским живљем. Владе великих сила одбациле су декларацију, која је Србију увела у борбу на живот и смрт с Централним силама, изазвала отворени отпор Италије и непријатељство Св. Столице и Католичке цркве у тим крајевима, као и широм Европе.² Била је такође занемарена жеља и воља оних који је требало да постану део те државе. То је било превише за једну малу земљу која се борила за опстанак. У политици српске владе било је превише ризичних корака, занемаривање ратних и политичких околности, осећања маса. Упркос томе, српска влада и дипломатија нису одустајале од изнетих циљева.

Први преговори с Италијом, у јесен 1914. године завршили су се неуспехом. Већ тада су се појавили знаци будућих тешкоћа. Италијански захтеви нису наишли на очекивани пријем у Форин офису. Сер Артур Николсон, стални подсекретар у Форин офису, осврћући се на вести из Рима, упозорио је да ће „југословенско питање бити тешко решиво кад се буде расправљало о мировним условима“.³ Руска влада је такође била узнемирена гласовима о обиму италијанских захтева. Министар Сергеј Сазонов изразио је уверење да британска влада неће прихватити италијанске захтеве у Далмацији, а да ће будући уступци бити усаглашени с Русијом.⁴

2 За опширни приказ политике српске владе и династије: Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Рај и његове године 1914–1921*, Завод за уџбенике, Београд 2009, стр. 60–66.

3 Забелешка на телеграму Ренела Рода, амбасадора у Риму, Едварду Греју, државном секретару. Род – Греју, Рим, 23. X 1914, FO 371, vol. 2009, Public Record Office (PRO), London. У даљем тексту као FO 371.

4 Бјукенен – Греју, Петроград, 9. XI 1914. лично, пов. б. б.; Греј је одговорио да су преговори са Италијом били прекинути и да ће уступци Италији бити усаглашени са Русијом. Греј – Бјукенену.

После дужег одлагања, нови италијански министар иностраних послова Сидни Сонино, поднео је 4. марта 1915. године, британској влади захтеве своје владе. Они су укључивали области од Волоског до рта Планка код Сплита. Коментари у Форин офису били су негативни. Џорџ Клерк, саветник Политичког одељења, означао је италијанске захтеве „неприхватљивим“. Сматрао је да су они повређивали начело народности. С тим се сагласио и Николсон, а и Греј је делио то мишљење. У разговору са амбасадором Гуљелмом Империјалијем, 20. марта, Греј је истакао да италијански захтеви нису давали Србији и Југословенима приступ обали.⁵ Изгледало је да је британски став био чврст. То, ипак, није био случај. У току неколико наредних дана, у Форин офису су почели да мењају став; италијански захтеви били су прихваћени 23. марта. То је довело до неспоразума са Русијом. Суочен са италијанским захтевима и британским пристанком на њих, Сазонов је тражио да оне области које нису биле препуштене Италији буду изричито додељене Србији и Хрватима. Греј је одбацио захтев. Није био спреман да прихвати да се таква обећања дају Србији и Хрватима. Такву одлуку правдао је чињеницом да није било потребно да Савезници Србији и Хрватима обећају преостале области, пошто се током рата могло догодити да се с њима поступи друкчије. Није желео да преузме никакве обавезе.⁶

Своје становиште у погледу будуће припадности дела јадранске обале, Греј је објаснио у телеграму амбасадору Роду крајем марта. Нагласио је да је у разговору са Империјалијем рекао да је желео да покаже наклоност према Словенима. То је објаснио овим речима: „Да сам у прилици да им кажем да ће бити уједињени, рекао бих им такође да нису имали право да траже оно што би их довело у сукоб с Италијом. Уједињење и слобода да тргују су захтеви које би одобрио. Италијански захтеви им нису остављали привредну слободу.“⁷ Одбацивање Нишке декларације отклањало је сукоб с Италијом, што би економска делатност потврдила.

Крајем марта 1915. године гласови о преговорима и захтевима Италије на Јадрану избили су у јавност. У том тренутку, Франо Супило, представник Југословенског одбора, налазио се, после посете Лондону, где се срео са Грејом и Хербертом Асквитом, британским премијером, у руској престоници. Уручио је Сазонову дуги меморандум у коме је нагласио да су Словени чинили већину на источној обали, коју није требало уступити Италији. Југословени нису желели сукоб с Италијом, али уколико она „отме те крајеве, доћи ће до рата“. Тражио је да се југословенско питање реши по начелу народности, као што је био случај и с Италијом. Тражио је да В. Британија заштити Југословене и не дозволи да се погази начело народности. Супилово писмо звонило је на узбуну. Клерк је забележио да је очекивао протест, а потом додао пресудне речи. „Уколико се упути одговор на Супилов захтев, у њему

Лондон, 9. XI 1914. Лично, б. б. Foreign Office, 800, vol. 74, PRO.

5 Бјукенен – Греју, Петроград, 15. III 1915. Лично, тајно. Забелешка Греја о разговору с Империјалијем, 20. марта, FO 371, vol. 2507, PRO.

6 Сазонов – Греју, Петроград, 18. IV 1915. Тел. лично, тајно, б. б.; Греј – Сазонову, Лондон, 19. IV 1915. Тел. бр. 653, тајно. FO 371, vol. 2507, PRO.

7 Греј – Роду, Лондон, 25. III 1915. Тел. б. б. *Ibid.*

треба нагласити да „ми (В. Британија) нисмо могли да примењујемо начело народности уколико би то довело у питање исход рата“. Николсон је сматрао да није требало одговарати.⁸ Дужносници Форин офиса показали су спремност да занемаре начело народности уколико би његова примена доводила у питање исход рата.

Наредног дана настала је нова узбуна. Др Анте Трумбић, председник Југословенског одбора, посетио је амбасадора Рода. Том приликом изјавио је да је чуо да су Савезници преговарали с Италијом која би, у случају уласка у рат, добила велики део Далмације. То би значило њено подчињавање другој земљи. Додао је да становници Далмације нису желели да буду припојени Србији, коју су сматрали неразвијеном и заосталом. Они су желели независност, иако би прихватили федерацију са Србијом. У осврту на то, Николсон је напоменуо да би српска влада требало да се договори са житељима Далмације после рата.⁹ Истог дана, лорд Бертије, амбасадор у Француској, обавестио је Греја о разговору са др Миленком Веснићем, послаником Србије у Паризу. Веснић је изјавио да је чуо да су савезничке владе преговарале с Италијом о њеном уласку у рат у накнаду за уступке на Јадрану. Тражио је од амбасадора да то потврди, пошто је Србија желела да добије излаз на море. Бертије је одговорио да о томе није ништа знао, што је била очигледна лаж.¹⁰ Велика невоља била је на видику.

Греј је био огорчен, како питањима из Париза, Петрограда и Рима, тако и оклевањем Италије да прихвати понуђено. Сонино је тражио да Италија добије Корчуланска острва и неутрализацију Пељешца. У вечерњим часовима срочио је телеграм у коме је анализирао италијанске тековине. Тражио је од амбасадора у Риму, да упозори Сонина да својим захтевима не доводи у питање тековине које ће Италија добити након завршетка рата. Поред територија на далматинској обали и острва, нагласио је Греј, Италија ће се ослободити поморске и трговачке претње које је представљала Аустро-Угарска присуством у Трсту и Пули. На крају, Греј је упозорио да су Савезници овим уступцима озбиљно нарушили начело народности. Уколико Италија буде захтевала нове уступке, то ће довести до сукоба између ње и њених суседа.¹¹

Размена аргумената и противаргумената наставила се наредних дана и недеља. Амбасадор Род је отворено подржавао италијанске захтеве и тврдио да се превише пажње поклањало тврдњама појединаца (Трумбић, Супило). Сматрао је да није било могуће постићи решење које би задовољило све стране у спору. За Рода то није било питање живота и смрти, али је за Велику Британију било од капиталног значаја да осигура сарадњу Италије. Био је уверен да ће она убрзати окончање рата. „Видим, и, у великој мери, одобравам италијанска гледишта и схватања; треба у

8 Бјукенен – Греју, Петроград, 31. III 1915. Тел. бр. 405.

9 Род – Греју, Рим, 1. IV 1915. Тел. бр. 170, тајно. Забелешка Николсона. *Ibid.*

10 Бертије – Греју, Париз, 1. IV 1915. Лично, тајно. FO 800, vol. 161, PRO.

11 Греј – Роду, Лондон, 1. IV 1915. Приватно, тајно, бр. 4. Cabinet Papers 37/127. Public Record Office, London. Телеграми исте садржине упућени су амбасадорима у Паризу и Петрограду; С. J. Lowe and M. L. Dockrill (eds.), *The Mirage of Power. British Foreign Policy 1901–1922*, vols. I–III (London: Routledge and Kegan Paul, 1972), vol. II, стр. 495–496.

највећој мери изаћи у сусрет Италијанима како би се приволели да донесу коначну одлуку.“ Истовремено, тврдио је да има разумевање за захтеве Србије и Словена Далмације. Ипак, британски интереси били су на првом месту.¹² Род није оклевао да све карте стави на Италију и да њено учешће сматра пресудним за исход рата. С друге стране, стигло је упозорење. У одговору на Грејов телеграм од 1. априла, Сазонов је исказао незадовољство Сониновим држањем и захтевима. Нагласио је да је Русија направила превише уступака и да му је изгледало да је он тражио изговор да одустане од уласка Италије у рат. На Бјукененово питање шта је требало учинити у случају да Италија одустане од намере да уђе у рат, Сазонов је одговорио да Русија није могла да прави нове уступке и упозорио да се превише очекивало од италијанске војне сарадње; био је уверен да су борбене способности њене војске биле занемарљиве. То је било равно одбијању италијанских захтева за острвима и неутрализацијом обале. Клерк је са много ироније приметио да „Сазонов није схватао да је права цена коју Савезници морају да плате за италијанску сарадњу било претварање Јадранског мора у италијанско језеро“.¹³

Наредног дана Сазонов је променио одлуку. У разговору с Мирославом Спалајковићем, послаником Србије, напоменуо је да су Савезници чинили све што је било у њиховој моћи да осигурају праведно решење јадранског спора. Ипак, Србија је морала да буде свесна чињенице да су „Савезници ушли у рат ради ње и да је морала да прихвати оно што могу да јој обезбеде“. Николсон је приметио да је, уколико српска влада то буде тражила од Велике Британије, могло да се одговори да ће велике силе у решавању јадранског питања имати на уму српске интересе. Није сматрао да јој треба одговорити на начин како је то учинио Сазонов.¹⁴ У Форин офису су избегавали да отворено изнесу свој став.

Дан касније, Винстон Черчил, први лорд Адмиралитета, стао је, у писму упућеном Асквиту, на страну Италије и њених захтева. Пошто се осврнуо на стратешку вредност источне обале и острва, Черчил је нагласио да није видео разлог за британски отпор претварању Јадранског мора у италијанско језеро. Тиме би се спречило да Аустро-Угарска постане озбиљна опасност по британске интересе на мору. За Черчила је острво од највеће важности био Крф, одакле се могло контролисати кретање бродова на Јадранском мору. Стога, са стратешке тачке гледишта, Корчуланска острва нису имала већи значај за Велику Британију.¹⁵ То је био снажан аргумент у корист уступања Корчуланских острва Италији.

Притисак Русије, Србије и Југословенског одбора узнемиравао је Греја и одлагао његову коначну одлуку. У разговору с Николсоном, 12. априла, Матеја Бошковић, посланик Србије у Енглеској, изјавио је да је српска влада веровала да ће интереси Југословена на Јадрану бити заштићени. Они су били спремни, нагласио је, да успоставе пријатељске односе са Италијом, али да нису могли да прихвате њен захтев да добије крајеве настањене Југословенима. То је могло да доведе до

12 Род – Греју, Рим, 2. IV 1915. Тел. лично, тајно. FO 800, vol. 65, PRO.

13 Бјукенен – Греју, Петроград, 4. IV 1915. Тел. бр. 443, лично, тајно. FO 371, vol. 2507, PRO.

14 Бјукенен – Греју, Петроград, 5. IV 1915, тел. бр. 449. *Ibid.*

15 Черчил – Асквиту, Лондон, 7. IV 1915. Приватно, FO 371, vol. 2508, PRO.

стварања југословенске иреденте и сукоба између две земље. На крају, упозорио је да Југословени нису могли да прихвате да аустроугарска власт буде замењена италијанском. Посланик Чарлс де Грац јављао је из Ниша да је у разговорима с Пашићем, Трумбић изразио своје противљење предаји Далмације Италији. У намери да се то спречи, донета је одлука да се упуте посебне мисије у Петроград, Лондон и Париз, где би изнели ставове Србије и Југословенског одбора. Ланселот Олифант, саветник у Политичком одељењу, приметио је да се могла очекивати одлучна акција. Да би умирио руску владу, Греј је тражио од Бјукенена да упозори Сазонова да интереси Русије на Јадранском мору нису били угрожени и да је словенским народима остављена могућност да остваре своје аспирације.¹⁶

Одлука о потписивању тајног пакта се приближавала. Италија је остварила свој циљ – осигурала је посед Корчуланских острва. У Нишу су наслућивали да ће до потписивања доћи тих дана. Да би отклонио недоумице, Бошковић је у разговору са Николсоном, 26. априла, истог дана кад је тајни пакт био потписан, тражио да га обавести да ли је постигнут споразум. Тражио је такође да му саопшти појединости, како би владу у Нишу обавестио о будућем решењу јадранског питања. Нагласио је да су чланови владе у Нишу и Трумбић веровали да је пакт био потписан и да је Италија стекла надмоћан положај на Јадранском мору. Николсон је одлучио да Бошковићу не саопшти истину. Изјавио је да ништа није било потписано, што је била лаж. Напоменуо је да су савезничке владе имале на уму српске и југословенске интересе на Јадранском мору и да их неће занемарити. Признао је да му је било веома непријатно. На Николсонов меморандум Греј је одговорио да се Бошковићу могло рећи да „Савезници нису могли да дају обавештења о преговорима са Италијом“. Поновио је већ коришћену фразу да „српске аспирације неће никад бити заборављене и да ће бити остварене“.¹⁷

Пашић није остао по страни. У разговору са сер Ралфом Пеџетом, изаслаником хуманитарних организација и бившим послаником у Србији, 29. априла, Пашић је устао у одбрану права Југословена и Србије на спорним територијама. Напоменуо је да је сазнао да ће Италија ући у рат у току наредних недеља и говорио о њеним територијалним тековинама. Они су се пружали од Истре до Далмације код Шибеника. Није могао да верује у то, нагласивши да је то био знак слабости Италије и будуће невоље за Савезнике. Насупрот томе, уважавање праведних српских и југословенских захтева довело би до претварања тих крајева у бастион против ширења немачког утицаја у будућности. Додао је да су житељи Далмације желели да се уједине са Србијом; у противном, супротставиће се одлучно италијанској власти. Јадранске луке биле су неопходне Србији, док су острва била центри просрпских

16 Николсон – Греју, Лондон, 12. IV 1915; Греј – Бјукенену, Лондон, 21. IV 1915. Тел. бр. 533, хитно. *Ibid.*; Де Грац – Греју, Ниш, 22. IV 1915. Тел. бр. 122. *Ibid.*, vol. 2257, PRO.

17 Николсон – Греју, Лондон, 26. IV 1915; забелешка Греја. *Ibid.*, vol. 2508, PRO. Дан касније, Бошковић је саопштио Николсону да су лидери Хрвата и Словенаца обавестили Пашића да, ни под каквим околностима, нису били спремни да прихвате италијански јарам. Више су волели да остану под влашћу Аустро-Угарске. Саопштили су и да ће се одупрети свим снагама италијанским настојањима да припоје југословенске земље. Николсон – Греју, Лондон, 27. IV 1915. *Ibid.*, vol. 2376, PRO.

осећања. Најзад, делови Истре и Славоније треба да постану аутономна конфедерација, која ће успоставити блиске односе са Србијом. Пашићеве речи имале су позитиван ефект на размишљање у Форин офису. Клерк је упозорио да је требало да Савезници умире српске сумње. С тим на уму, предложио је да владе три силе обавесте Пашића да су „српски захтеви били у потпуности обезбеђени“. Захтеве Југословенског одбора није споменуо. Осврћући се на Пашићеве речи, Клерк је упозорио да је Далмација желела да се уједини с Хрватском. Стога, Далмација и острва нису била бастион просрпских осећања. Житељи су гајили јака словенска осећања и били склони да прихвате уједињење са Србијом као независном словенском државом. Католици су са страхом гледали на Београд, закључио је Клерк.¹⁸

Након Пашићеве изјаве Пеџету, Греј је одлучио да начини корак у складу са Клерковим предлогом. Наложито је Николсону да амбасадорима Русије и Француске, Александру Бенкендорфу и Полу Камбону, изјави да ће Бошковићу саопштити, иако неслужбено, да ће Србија након завршетка рата добити Босну и Херцеговину и широки излаз на Јадранско море. На питање амбасадора да ли би могао да буде одређенији у погледу преосталог дела Далмације, дела северне Албаније и заједничке границе са Грчком, Николсон је одговорио да за то није био овлашћен пошто би то могло да угрози уговор са Италијом.¹⁹ Притисак Србије, иако није донео жељени циљ, навео је Греја да своје магловите речи претвори у конкретно обећање, ма колико оно било условно. Труд српске дипломатије био је награђен. Тиме је британска влада нанела нови ударац територијалној целини Двојне монархије. То је био важан корак у борби за остварење ратних циљева уобличених у Нишкој декларацији.

Де Грац је истог дана у разговору с Јованом Јовановићем-Пижоном, Пашићевим замеником у министарству иностраних дела, сазнао да се у владиним круговима ширио страх за Пашићев положај. У редовима војске и међу посланицима Народне скупштине било је приметно незадовољство због његовог неуспеха да оствари националне аспирације. Истовремено, Де Грац је обавестио да се од Пашића тражило да иде у Русију и цару Николају II објасни аспирације Србије и Јужних Словена. Путу у Русију успротивио се престолонаследник Александар, а против Пашићевог доласка био је и Сазонов.²⁰

Греј је настојао да пронађе излаз из ситуације у којој су се нашли Савезници. Да би то постигао морао је да убеди француску и руску владу да су интереси Србији били заштићени и да је неспоразум са Италијом требало избегавати.

18 Де Грац – Греју, Ниш, 30. IV 1915. Тел. бр. 159, тајно. *Ibid.*, vol. 2508, PRO.

19 Николсон – Греју, Лондон, 4. V 1915. *Ibid.*, vol. 2508, PRO. М. Екмечић наводи да је Британска влада била спремна да Србији да „нешто“ од Аустро-Угарске. М. Екмечић, *Рајини циљеви Србије 1914*, Српска књижевна задруга, Београд 1973, стр. 46.

20 Грац – Греју, Ниш, 29. IV 1915. Тел. бр. 382. FO 170, vol. 833; Исти истом, Ниш, 30. IV 1915. Тел. бр. 158, пов. FO 371, vol. 2257, PRO. Неколико дана касније, Де Грац је писао да су вести које су стизале у Ниш о италијанским територијалним тековинама у Далмацији створиле у владиним круговима велику узнемиреност и несигурност. То се граничило с осећањем одбачености од стране Савезника.

У писму амбасадору Бертијеу, Греј је нагласио да су и у Русији били упознати са незадовољством српске владе и јавности, као и Југословена, у вези уступака који су учињени у корист Италије. Греј је напоменуо да није било могуће открити оквир и карактер Лондонског пакта. Додао је да ће се духови смирити уколико се српској влади саопшти да су њени основни захтеви били заштићени и да неће бити угрожени у будућности. Сматрао је да је било непожељно да о томе обавести италијанску владу, иако је то требало учинити. У даљој будућности Италија је могла да саопшти Србији да неће угрожавати њене интересе и да жели да успоставе пријатељске односе. Наредног дана у телеграму Де Грацу, Греј је отишао корак даље. Тврдио је да ће незадовољство Србије бити умирено изјавом да ће после рата добити Босну и Херцеговину. Потом је изразио уверење да би она требало да буде захвална за ту понуду. „Њено остварење“, писао је Греј, „није се могло замислити само пре неколико месеци. Србија не би никад преживела у сукобу са Аустро-Угарском да није имала подршку Русије и њених савезника. Било би крајње неразумно и непромишљено да Србија смањи своје напоре и одвоји се од Савезника“. Истог дана, у телеграму Де Грацу, Греј је нагласио да српска страховања нису била оправдана. „Савезничка победа донеће Србији Босну и Херцеговину и омогућити њен приступ Јадранском мору.“ О федерацији између Србије и Хрватске одлучиће Хрвати. Поновио је део телеграма о улози Савезника у њеној борби. Очекивао је да ће слична упутства добити француски и руски посланици. Сви заједно, треба да саопште Пашићу став савезничких влада.²¹ Два дана касније, Греј је обавестио Бертијеа да Србија није имала разлога да се жали на одредбе уговора са Италијом. Она ће добити широки појас на јадранској обали и припојиће Босну и Херцеговину. Остварење тога превазићи ће све што се могло очекивати пре неколико месеци.²² Тражила се подршка тих земаља британском ставу. Истовремено, на седници владе, Греј је обавестио присутне да балканска ситуација није давала у том тренутку много наде за остварење савезничких намера. Нагласио је да је Србија била „веома узнемирена и сумњичава због италијанских тековина на далматинској обали“.²³

Постојали су бројни разлози за Грејово настојање да приволи савезничке владе да подрже његов став према Србији и Југословенима уопште. Међу њима су били, поред осталих, написи у британској штампи. У њима су се износили, често оштрим речима срочени, текстови угледних личности јавног живота о грешкама и опасностима које су проистицале из Грејове политике. Међу првима био је опширни текст Артура Еванса, угледног археолога и доброг познаваоца балканских прилика. У обимном меморандуму под насловом „The national union of the South Slavs and the Adriatic Question“, из априла 1915. године, Еванс је указао на проблеме који су

21 Греј – Бертијеу, Лондон, 3. V 1915. Тел. бр. 409, пов.; Греј – Роду, Лондон, 4. V 1915. Тел. бр. 427, пов. FO 170, vol. 833; Греј – Грацу, Лондон, 4. V 1915. Тел. бр. 153, лично. FO 371, vol. 2257, PRO.

22 Бјукенен – Сазонову, Петроград, 6. V 1915. *Международные отношения в эпоху империализма*, третя серия, 1914–1916, I–X, Комиссия при ЦИК СССР, Москва, Петроград 1933–1936, VII–2, 352, 371. У даљем тексту као МО.

23 Асквит – Џорџу V, Лондон, 5. V 1915. САВ 37/128/1, PRO.

постојали на балканским просторима. У пропратном писму, нагласио је да је познавао прилике, многе људе, начин размишљања, њихов дух и очекивања. Италијанске аргументе описао је као „шовинистичку жељу да узму срце Далмације“, што је довело до кризе. Такав став спречиће трајно решење спора и представља повреду начела народности.²⁴ У чланку објављеном 27. априла у лондонском *Тајмсу* (*Times*) под насловом „Italy and Dalmatia“, Еванс је објаснио неке ставове садржане у Меморандуму. Осудама Греја су се придружили Роберт В. Сетон-Ватсон, професор Лондонског универзитета и одличан познавалац средњеевропских питања, и Хенри Викам Стид, спољнополитички уредник *Тајмса*. У разговору са амбасадором Бертијем, првих дана маја, Стид је изјавио да су „са становишта националног начела италијански захтеви били апсурдни“. Уколико се италијански захтеви проведу у живот, настаће многе тешкоће и непријатности.²⁵ Ни Сетон-Ватсон није остао по страни. Сматрао је Грејову политику неодрживом и неправедном. Он је посебно замерио британској влади уздржаност према Србији у данима кризе, што је довело до њеног војничког пораза. Греј није имао одговор осим оног који је изнео раније. У одговору Сетон-Ватсону, Греј је тврдио да ће Србија, у случају да савезници победе у рату, припојити околне српске земље које су се налазиле под влашћу Аустро-Угарске и имаће такође и широки приступ на Јадранско море. „То ће довести до стварања велике и независне Србије.“²⁶

У Риму је настала узбуна због чланака објављених у лондонским листовима. Род је упозорио да су написи у *Тајмсу* вређали италијанска осећања и тражио да се спречи њихово објављивање у будућности. Тврдио је да је такво писање било штетно. У Форин офису су били узнемирени. Саветник Хенри Смит је приметио да су он и други тражили од Стида да не објављује такве текстове, али нису имали успеха. Најзад, сер Ерик Драмонд, Грејов лични секретар, упутио је писмо Дејвиду Робинсону, главном уреднику *Тајмса* за захтевом да се прекине објављивање таквих текстова.²⁷ После тога „Times“ је заћутао, па се јадранско питање ређе спомињало на страницама листа.

Очекивала се реакција из Ниша. Она је била неминовна после Грејових телеграма и објашњења српских тековина. По пријему Грејовог телеграма од 4. маја, Де Грац је одговорио да га је предао Пашићу који је показао забринутост за опстанак владе. Том приликом, Пашић му је уручио меморандум о ставу Србије према савезничким корацима и обећањима. У њему је изнео своја гледишта о разним питањима. Напоменуо је да је Аустро-Угарска објавила рат Србији да би спречи-

24 Меморандум је имао 37 куцаних страна и имао је осам одељака. Олифант је сматрао, да је „меморандум био вредан читања“, али није мислио да на њега треба одговорити. Осмог маја Греј је захвалио Евансу „за интересантан текст“. Еванс – Греју, Лондон, 27. IV 1915. Прилог „Меморандум...“, FO 371, vol. 2376, PRO.

25 Бертије – Греју, Париз, 2. V 1915. лично. FO 800, vol. 57, PRO.

26 Греј – Сетон-Ватсону, Лондон, 3. V 1915. R. W. *Seton-Watson and the Yugoslavs*, vols. I–II (Zagreb: Sveučilište, Institut za hrvatsku povijest, 1976), vol. I, стр. 221; Calder, *Britain and the origins of New Europe 1914–1918*, стр. 44.

27 Род – Греју, Рим, 28. IV 1915. Тел. бр. 285. FO 371, vol. 2376, PRO.

ла уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, а да су силе Антанте притекле Србији у помоћ како би одбраниле права малих и слабих, и у име начела народности. У том начелу, српска влада је видела основ за своју југословенску политику, који је одобрила и Народна скупштина. Пашић је одбацио Грејове тврдње да су Савезници притекли у помоћ Србији и тиме омогућили њен опстанак. Врло умешно је искористио савезничко прихватање начела народности као темељ за изгласавање Нишке декларације. Потом се осврнуо на „гласове“ о уговору између Савезника и Италије. Он је био у супротности са начелом народног уједињења, што је изазвало велико незадовољство у читавој земљи. Та чињеница довела је владу у тежак положај према Народној скупштини. Њена већина је била уверена да је влада уживала пуно поверење Савезника. Сада, након закључења уговора између њих и Италије без знања српске владе, скупштинска већина сматра да влада није уживала савезничку подршку. С обзиром на то, веровала је да је садашња тешка ситуација настала изненадном појавом тога питања. Пошто влада и њен председник нису били упознати и обавештени о преговорима, није им било могуће да посланике и јавно мњење унапред упознају са преговорима.

Пашић је понудио решење које би помогло да се ситуација смири и избегне криза. Сматрао је да би требало да савезничке владе увере српски народ да уступци Италији нису били коначни и неопозиви, и да су се могли исправити договором с њом. Да би се Народна скупштина уверила у добру вољу и намере Савезника, сматрао је да би савезници требало да ураде следеће:

1. Да било какав споразум са Угарском и Румунијом у погледу граница које су биле од интереса за Хрватску, не треба да буде закључен без претходног договора са Србијом;
2. Да се дају уверења Србима, Хрватима и Словенцима да ће бити уједињени у једну државу, а не да буду подељени међу различим државама, као што је био случај у Аустро-Угарској;
3. Како би се избегли непосредни сукоби у спорним територијама, у којима је осетљивост нашег живља била велика, било је неопходно да се спречи било каква непромишљена италијанска акција;

Уколико се италијанска влада сагласи са предлогом, било би препоручљиво да владе савезничких земаља одмах отпочну разговоре са српском владом о овим питањима.²⁸ То није било све. Истога дана, Де Грац је упутио садржај разговора између престолонаследника Александра и Ралфа Пеџета. Том приликом, престолонаследник је саопштио да су „италијански захтеви били озбиљнији него што се првобитно мислило“. Нагласио је да је Италија захтевала читаву Далмацију, чиме је Србија била лишена излаза на море. Наставио је још тежим речима. „Такво држање значило је да Савезници нису имали поверење у Србију.“ Она није била обавештена о преговорима; то се могло поновити и у преговорима с Румунијом и Бугарском. Уколико до тога

28 Де Грац – Греју, Ниш, 7. V 1915. Тел. бр. 162. FO 371, vol. 2257, PRO. Олифант је приметио да је реакција била веома „тмурна“; Николсон је сачувао мир. Забележио је да није било потребно да се испитају Пашићеве примедбе и да је требало сачекати.

дође, последице по морал војске биле би веома тешке, завршио је престолонаследник.²⁹ Неколико дана касније, Греј је одговорио да треба саопштити престолонаследнику да његова страховања нису била основана. Треба му рећи да Савезници нису размишљали о споразуму којим би Србија била лишена изласка на море.³⁰

У суштини, Греј није имао прави одговор на примедбе изнете од стране Пашића и Престолонаследника. Понављао је речи које су показивале да није намеравао да прихвати неки од захтева упућених из Ниша. Греј није био спреман да отвори разговоре с Италијом, док су преговори с Румунијом постајали све интензивнији. Сви румунски захтеви били су прихваћени, супротно молбама Пашића.³¹

Ни Југословенски одбор није остао по страни. Упутио је писмо британском народу и Парламенту у коме су приказане југословенске аспирације. Трумбић је лорду Кревеу, Грејевом заменику у Форин офису, уручио меморандум Југословенског одбора. У њему су изнети југословенски проблеми у целини. Захтевало се уједињење Далмације и Хрватске, а потом улазак у заједницу с Краљевином Србијом. Клерк је забележио да се у меморандуму захтевало да Савезници створе југословенску државу која би, између осталог, укључивала Истру, Далмацију, Хрватску и сва јадранска острва. Закључио је да је Трумбић изнео, у уверењу да је Италија добила више него што је то био случај, „најекстремније југословенске захтеве“. Николсон се сагласио да се радило о најширим захтевима заснованим на уверењу да је Истра била у потпуности словенска. Показивао је такође колики ће бити отпор италијанској окупацији након завршетка рата. У одговору, који је предложио Клерк, требало је изразити симпатије за наведене аспирације. Потом је *голио* отров. „У рату се ништа није могло добити“, писао је, „без жртава; оно што неко добије одговара његовим жртвама и напорима“. Лорд Креве се сагласио с нацртом одговора, за који није било журбе да се упути Трумбићу.³²

Када је средином маја приспела у Лондон вест да је српска Врховна команда упутила трупе у северну Албанију, из Форин офиса је српској влади упућено оштро срочено упозорење. Де Грацу је било наложено да саопшти Пашићу да се од Србије очекивало да све снаге употреби против Аустро-Угарске пошто је то био једини начин да осигура припајање Босне и Херцеговине, као и излаз на јадранску обалу. Потом је постављен услов: „Све то (тековине) могло је да буде доведено у питање ако Србија троши своје снаге на авантуре у Албанији.“³³ То је било у складу са Клерковим речима да ће свако добити онолико колико је заслужио.

Крајем маја 1915. године, након бурних про и антиратних манифестација и демонстрација у Риму, које је предводио песник-војник Габријеле Д'Анунцио, ита-

29 Де Грац – Греју, Ниш, 7. V 1915. Тел. лично. *Ibid.*, vol. 2257.

30 Греј – Де Грацу, Лондон, 10. V 1919, лично. *Ibid.*, vol. 2257, PRO.

31 Д. Живојиновић, „Банат у преговорима Савезника и Румуније 1914–1916. године“, у: М. Матицки и В. Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, зборник радова, Вукова задужбина, Београд 2010, стр. 247–268.

32 Меморандум Трумбића уручен је лорду Кревеу 2. јуна 1915. године, а одговор је упућен тек 2. јула. FO 371, vol. 2258, PRO. Драмонд је сматрао да су изнети захтеви били екстремни.

33 Греј – Де Грацу, Лондон, 13. V 1915. Тел. бр. 108. *Ibid.*, vol. 2258.

лијанска влада је испунила своју уговорну обавезу – објавила је Аустро-Угарској рат. Учешће њених армија у борбама открило је неспремност и бројне слабости. Оне су се огледале у недовољној опремљености, застарелом наоружању, али и неспособности официра и генерала. Сумње у италијански допринос савезничкој победи потврдиле су се током наредних година.

Савезничке земље, предвођене Великом Британијом, успеле су да уведу неспремну Италију у рат. Понудили су јој територије које јој нису припадале ни географски ни етнички. Тиме су, потискујући Србију и Словене уопште, изазвали потоње невоље, сукобе и спорове. Британска страна је чврсто веровала да ће уз помоћ Италије, као и других неутралних земаља (Румунија, Бугарска) олакшати своје ратне обавезе и тако доћи до коначне победе над Централним силама. Таква политика довела је до занемаривања начела народности које је било прихваћено од свих држава. Српска влада није била обавештена о преговорима између савезничких влада и Италије. Ипак, то није могло остати неоткривено. Изазвало је узбуну у Србији, а узнемирило чланове Југословенског одбора. Британска страна је упорно прикривала уступке Италији, али се у Нишу знало за оне најважније – Далмацију и острва. Под притиском Русије и Србије, Греј је био принуђен да учини један корак, да обећа да ће Србија након завршетка рата добити Босну и Херцеговину и излаз на море. Југословенски одбор је тражио све словенске земље на јадранској обали и острва, али су се његови напори завршили неуспехом. Велика Британија је стала на страну Италије, подржавала њене захтеве и очекивала да њене операције на фронту према Аустро-Угарску буду успешне. Убрзо се показало да су таква очекивања била претерана и нереална. Британски уступци Италији отворили су бучну полемику у јавности, у којој су Еванс, Сид, Сетон-Ватсон и други указивали на њихову неоправданост и неодрживост. Србија није одустајала од захтева да буде упозната с одредбама Лондонског пакта и упорно је водила политику у складу с Нишком декларацијом.

Prof. Dragoljub R. Živojinović

Member of the Serbian Academy of Sciences and Arts

Serbia and the London Pact of 1915

The London Pact, signed in April 1915, was ratified only by the Italian Parliament. It resulted out of long, difficult and contradictory negotiations between the Entente Powers and Italy. Britain was instrumental in bringing about the agreement expecting that entrance of Italy would dominantly influence the outcome of the war. The Pact contradicted to war aims of Serbia proclaimed in Nis in December 1914 when the Serbian Parliament adopted a declaration demanding liberation and unification of all Serbs, Croats and Slovenes. The author views this declaration as a catastrophic diplomatic and political mistake of Serbia

since it created open enmity towards Serbia on the part of Italy and the Holy See and forced Serbia to go into an uncompromising struggle with the Central Powers.

The Serbian government tried to prevent Entente's decision to offer areas in Eastern Adriatic (Dalmatia and islands) to Italy. These efforts of the Serbian government suffered a blow when it was understood that the Entente was ready to guarantee certain areas with South-Slavic majority to Italy. The Serbian government could do no more than to extract the British promise to Serbia that it would get Bosnia and Herzegovina and access to the Adriatic Sea after the war. British expectations from Italian participation in the war soon proved to be wrong, while the British concessions to Italy caused open discontent in the British public opinion.

Душан Т. Батаковић

Балканолошки институт САНУ, Београд

СТАРА СРБИЈА (КОСОВСКИ ВИЛАЈЕТ) У СРПСКОЈ ДИПЛОМАТИЈИ (1878–1912).

(ВЕРСКИ, ПОЛИТИЧКИ И РЕГИОНАЛНИ ОКВИРИ У XIX ВЕКУ)

Стара Србија је простор густо насељен још од средњег века, обележен снажним С верским и међуетничким сукобима, као и дуготрајним ривалствима око политичке превласти на западном Балкану. Посебно су последња три столећа, протекла у знаку непрестаних сукоба око успостављања пуне политичке и етничке доминације, у сукобу дугог трајања ривалских, верских, етничких и националних идентитета, између православних Срба и Арбанаса муслимана (етничких Албанаца). Културно, духовно и политичко средиште средњовековне Србије, Стара Србија, с Косовом и Метохијом као стожерним областима, у дугим вековима османске (турске) владавине, бивала је поприштем међународних сукоба, у учесталим ратовима између Османске и Хабсбуршке империје током XVII и XVIII века.¹

1 О питању Старе Србије, с фокусом на српско-арбанашке односе од Источне кризе (1875–1878) до Балканских ратова (1912–1913), када је Стара Србија, са Косовом као њеном средишњом облашћу реинтегрисана у састав Србије (Метохија улази 1912. у састав Црне Горе) постоји огромна научна литература. На српском језику релеванте студије су: Ј. Хаџи-Васиљевић, *Арбанаска Лија (Арнаућска Конџра) и Српски народ у Турском царству (1878–1882)*, Издање уредништва Ратника, Београд 1909; Атанасије Урошевић, *Косово*, Српски етнографски зборник, књ. LXXVIII, Насеља и порекло становништва, књ. 39, САНУ, Београд 1965; Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове с посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, Београд 1985; А. Јевтић и Ж. Стојковић (прир.), *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен–Београд 1987; Радован Самарџић *et. al.*, *Косово и Метохија у српској историји*, Српска књижевна задруга, Београд 1989; Ружа Петровић и Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати научне анкете сироведене 1985–1986. године*, Демографски зборник, књ. 2, САНУ, Београд 1989; Савременици о Косову и Метохији 1852–1912, Душан Т. Батаковић (прир.), Српска књижевна задруга, Београд 1989; Атанасије Јевтић, *Сирадања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Јединство, Приштина 1990; Андреј Митровић (ур.), *Срби и Албанци у XX веку*, Научни скупови књ. LXI, Одељење историјских наука, књ. 20, САНУ, Београд 1991; Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Прометеј, Нови Сад 1992; Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима* (друго, допуњено издање, Чигоја, Београд 2006); Никола Б. Поповић (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Институт за савремену историју, Београд 2001; Коста Михаиловић (ур.), *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност*, САНУ, Београд 2007; Перо Симић, *Расцепљено Косово*, Новости, Београд 2006.

У доба национализма, током XIX века, Косово и Метохија са суседним крајевима је простор којим доминирају Арбанаси, насељавани, као свеже проверени муслимани, после Велике сеобе Срба (1690), с посних висоравни северне и средње Албаније. Честе побуне Арбанаса муслимана против централних власти у Цариграду, праћене су, напоре, верским и етнички мотивисаним прогонима православних Срба с циљем да се трајно заузму и присвоје њихова имања расута по плодним косовско-метохијским котлинама. Циљ је био да се Срби, постепено истисну с простора где су се ширили Арбанаси, а где се укрштају и стратешки путеви ка Београду, Скадру, Солуну и Софији, важним регионалним средиштима и националним центрима у настајању.²

Дечански игуман Серафим Ристић, у намери да интернационализује питање прогона православних Срба, упорно је слао детаљно документоване жалбе и султани у Цариград и руском императору у Санкт-Петербургу, да би, сабравши их у књизи *Плач Сѣаре Србије* (Земун, 1864), објавио застрашујућа сведочанства о насиљима Арбанаса и Турака над Србима, наводећи поименце починитеље, жртве, мотиве, врсту злочина и приближан број породица пребеглих у Кнежевину Србију.³ Посветивши своје дело англиканском свештенику Вилијаму Дентону (William Denton), истраживачу балканских простора, игуман Серафим Ристић је настојао да оживи интерес западних кругова и скрене им пажњу на антиевропске појаве у Старој Србији. Извештаји и путописи домаћих истраживача и страних путника, премда ретки, потврђивали су најчешће наводе из представки и зборника докумената из пера Серафима Ристића, указујући на злоупотребе, дискриминацију и одсуство правне заштите као и личне и имовинске безбедности.⁴

Стандардна дела на енглеском и француском језику су: Milan G. Miloevitch, *La Turquie d'Europe et le problème de la Macédoine et de la Vieille Serbie*, Paris, Arthur Rousseau, 1905; Milisav Lutovac, *La Metohija: étude de géographie humaine*, Institut d'Études slaves, Paris, 1935; Alex N. Dragich & Slavko Todorovich, *The Saga of Kosovo. Focus on Serbian-Albanian Relations*, East European Monographs (Boulder: Columbia University Press, 1984); Radovan Samardžić et al., *Le Kosovo-Metohija dans l'histoire serbe*, Lausanne, L'Age d'Homme, 1990; *Kosovo, Past and Present* (Belgrade: Institute for International Affairs, 1989); Dušan T. Bataković, *The Kosovo Chronicles* (Belgrade: Plato, 1992); D. T. Bataković, *Kosovo. La spirale de la haine*, Lausanne, L'Age d'Homme, 1993 (друго издање 1998); D. T. Bataković, *Kosovo. Un conflit sans fin ?* Lausanne, L'Age d'Homme, 2008. Међу присталицама албанске верзије историје Косова најутицајније дело је: Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History* (London: MacMillan, 1998); нешто умеренији приступ пружа Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo* (London: Hurst & Co., 1988); „Kosovo. Six siècles de mémoires croisées“, *Les Annales de l'autre Islam* 7, Actes du colloque tenue en 1999, Paris, INALCO, 2000.

2 Опширније: *Косово и Метохија у српској историји*, стр. 143–169; А. Урошевић, *Етнички процеси на Косову и Метохији током турске владавине*, посебна издања САНУ, књ. DLXXVII, Одељење друштвених наука, т. 94, Београд 1987; D. T. Bataković, „Le passé des territoires: Kosovo-Metohija (XVIIe-XIXe siècle)“, *Balkan Studies* [Thessaloniki], vol. 38/2 (1997), стр. 253–283.

3 Серафимъ Ристићъ, *Плачъ сѣаре Србије*, Књигопечатњом И. К. Сопрона, Земун 1864. Целокупан текст Ристићеве књиге *Плач Сѣаре Србије* репродукован је у: *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*, (прир. Д. Т. Батаковић), Српска књижевна задруга, Београд 1988.

4 А. Ф. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сѣарој Србији*, Веселин Маслеша, Сарајево 1972; *Путовање по словенским земљама Турске у Европи од т-ћца Г. Мјур Макензијева и А. П. Ирбијеве*, Државна штампарија, Београд 1868.

Учестала страдања Срба хришћана од арбанашких одметника широм Старе Србије, а посебно на Косову и Метохији, већих размера, нарочито у руралним срединама, одвијала су се у таласима и пролазила по правилу некажњено. У градским срединама насиља над Србима завршавала су се, без већих људских жртава, најчешће паљењима српских занатских и трговачких радњи. Предузимљиве српске трговце и занатлије, који су у Приштини, Пећи и Призрену успешно развијали послове у региону, османске власти настојале су додатно да ограниче. У ратној пометњи (1859, 1863), у арбанашким побунама, спаљиване су читаве четврти у којима су Срби успешно развијали своје трговачке и занатске послове.⁵

Националне аспирације Србије на југу (1830–1878)

По успостављању Кнежевине Србије 1830–1833 (тзв. „Нове Србије“), коју је на темељима Карађорђевог устаничког државног облика, постепено обновио кнез Милош Обреновић, преостали простори Србије под османском влашћу названи су збирно „Стара Србија“, именованом које је подразумевало обим Србије приближан оном из доба владавине краља Милутина Немањића (1282–1321). Границе Старе Србије су се од Старе Рашке, преко Метохије и Косова протезале до кумановске, скопске, велешке, тетовске и гостиварске области. Срби у Старој Србији, а посебно они на Косову и Метохији, њеним средишњим областима, очекивали су, како је забележио француски путописац Ами Буе (Ami Boué), да ће их османске доминације ослободити кнез Милош Обреновић (1815–1839), у којем су, неоправдано, гледали свога месију избавитеља.⁶

Активнија национална политика за друге владе кнеза Михаила Обреновића (1860–1868), ослоњена на националне концепције његовог премијера и министра спољних послова Илије Гарашанина (1861–1867), развијала се, после успешне дипломатске акције око исељавања последњих турских гарнизона из Кнежевине Србије, на образовање Балканског савеза са Грчком, где би Београд и Атина били окосница ширег четворног савеза с Црном Гором и Румунијом (1866–1868). Уз подршку бугарских родољуба, озбиљно се рачунало и на свеопшти устанак иза турских граница у којем би Стара Србија требало да има запажену улогу, док је, једновремено, Гарашанин успостављао прве озбиљније везе с арбанашким првацима у северној Албанији. Премда је трагична погибија кнеза Михаила одложила на неодређено време општи устанак балканских хришћана против османске власти, избијање Источне кризе српским устанцима у Херцеговини и Босни (1875) заталасало је западни део Балкана на начин који је изазвао ширу међународну кризу и значајно утицао на преобликовање Балкана према националном начелу.⁷

5 Д. Т. Батаковић, „Од српске револуције до Источне кризе“, *Косово и Метохија у српској историји*, стр. 203–208.

6 Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Paris, 1854, стр. 198.

7 Вид. опширније: Милорад Екмечић, *Устаници у Босни, 1875–1878*, Веселин Маслеша, Сарајево 1973; M. D. Stojanovic, *The Great Powers and the Balkans, 1875–1878* (Cambridge: Cambridge University

У таквом географском распону Стара Србија (Косовски вилајет од 1877. до 1912) улази у сферу међународних односа током Источне кризе (1875–1878), када у другом Српско-турском рату (1877–1878) српске претходнице стижу, накратко, преко Њилана до Грачанице и тамо се причешћују, уз свечани помен косовским јунацима страдалим у боју из 1389. Модерна национална идеологија Срба, заснована на косовском завету, с додатним роматничарским набојима XIX века, имала је снажну мобилизациону снагу у свим прегнућима Србије за национално ослобођење српског народа под туђинском влашћу. Заснован на косовском предању, и праведној освети Турцима за поразе у XIV веку, без самог Косова и Косова поља на којем се одиграла знаменита битка 1389, српски национални програм био је далеко од остварења.⁸ Неуспешно настојање да се уз Нишки санџак, Србија прошири и на остале делове Косовског вилајета, османске провинције чије су се административне међе углавном поклапале са Старом Србијом, одложило је напоре Србије да ове „класичне српске земље“, славне по верско-културној баштини и политичкој традицији Немањићке Србије, укључи у свој састав све до окончања Првог балканског рата (1912).

Аустро-Угарска и турскофилска политика Србије

У раздобљу после 1878. Косово и Метохија, као средишње области Старе Србије постају мета националних претензија албанских националиста, оданих падишаху, који су своје аспирације истакли у максималистичким територијалним захтевима Албанске лиге (1878): тражено је да се четири османска вилајета (Косовски, Скадарски, Јањински и Битољски са близу 44% арбанашке популације) образују као посебан, аутономни албански вилајет на тлу европске Турске.⁹ Поткрај XIX века, Арбанаси су уз султана Абдулхамида II добили у Аустро-Угарској нове менторе. Двојна монархија била је намерна да војно-политичком подршком Арбанаса (не само муслимана него и римокатолика са севера Албаније), из окупиране Босне и Херцеговине, премости области насељене Србима ради даљег продора према вардарској долини. Крајњи циљ био је обезбеђење колонијалне контроле над сваком од новозапоседнутих области на јужном балканском простору. Етнички конципирана, аутономна Албанија, која није признавала права неалбанским заједницама у замишљеној Албанији под бечким протекторатом, била је стога важно средство

Press 1939), стр. 267–283; В. Н. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870–1880* (Oxford: Clarendon Press 1937), стр. 519–536.

8 Wayne S. Vucinich & Thomas A. Emmert (eds.), *Kosovo. Legacy of a Medieval Battle*, A Modern Greek Studies Yearbook Supplement, vol. 1 (Minneapolis: University of Minnesota, 1991), passim; D. T. Bataković, „Kosovo and Metohija. Identity, Religion & Ideologies“, in D. T. Batakovic (ed.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, стр. 9–82.

9 *La Ligue albanaise de Prizren 1878–1881. Documents*, Institut d'histoire, Tirana, Academie des sciences de la RPS d'Albanie 1988; Bernard Stulli, „Albansko pitanje“, *Rad JAZU* [Zagreb], vol. 316 (1959), стр. 287–391; Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967), стр. 35–87.

Двојној монархији у сузбијању националних аспирација Србије и Црне Горе, главних претендата на просторе Старе Србије и словенске Македоније. Аустро-Угарска је била и препрека настојању Србије да добијањем луке у северном албанском приморју обезбеди директан копнени излаз на Јадранско море, по плану зацртаном још 1844. у *Начертанију* Илије Гарашанина.¹⁰

До окончања Источне кризе (1875–1878) Србија, под новим кнезом Миланом Обреновићем, као приоритетне политичке циљеве имала је територијално ширење на Босну и Херцеговину на западу, уз упоредно територијално ојачавање на југу, територијалном експанзијом у Стару Србију. Упркос свечаним видовданим прокламацијама српских устаника у Босни о сједињењу са Србијом под династијом Обреновића и херцеговачких устаника о уједињењу с Црном Гором под династијом Петровић-Његош. Офанзиве у оба правца биле су заустављене. Босну и Херцеговину је, упркос великим српским устанцима, одлукама Берлинског конгреса у јулу 1878, окупирао Двојна монархија, док се напредовање ка југу ограничило на Нишки санџак, без Рашке области (бивши Новопазарски санџак) и без Косова, Метохије и суседних крајева. Напуштена од Русије на Берлинском конгресу, Србија се невољно окренула Двојној монархији која је сломивши отпор окупацији у Босни и Херцеговини, загосподарила средишњим Балканом.¹¹

Склапањем Тајне конвенције (1881) с кнезом Миланом Обреновићем, Аустро-Угарска је Србију учинила клијентском државом ограничавајући њену спољну политику на потенцијално ширење једино ка југу, у строго дефинисаном правцу – према Скопљу, али, и у том случају, искључиво уз изричиту сагласност Беча. По речима једног француског геополитичара, Србија је, без излаза на море, била закључана у своју унутрашњост и виртуелно енклависана од Аустро-Угарске (*“enfermée dans l’intérieur des terres, et virtuellement enclavée par l’Autriche-Hongrie”*).¹² Аустро-угарски посланик је као строги цензор, надгледао писање српске штампе и жалио се Двору на изразе попут „Велика Србија“ или „српски интерес“, док је упоредо пратио јавне скупове подозревајући да би могли да изазову неко од опаснијих облика „великосрпске агитације“.

10 Hans-Dietrich Schanderl, *Die Albanienspolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877–1908*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1971, стр. 8–25, 44–79.

11 Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. 1–2, Штампарија код „Просвете“ – С. Хоровица, Београд 1896–1898; Вл. Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1890; Ђргур Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу 1878*, САН, Београд 1955; M. S. Andreson, *The Eastern Question 1774–1923* (London & New York: MacMillan, 1966), стр. 178–219; David Mackenzie, *The Serbs and the Russian Pan Slavism 1875–1878* (Ithaca, NY: Cornell University Press 1967), стр. 299–326; Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Историјски институт и Обод, Цетиње 1979; Милорад Екмечић, „Карактеристике Берлинског конгреса“, *Прилози* [Сарајево], No. 18 (1981), стр. 73–39. О различитим аспектима Источне кризе детаљније у: В. К. Kiraly – G. Stokes (eds.), *Insurrections, Wars and the Eastern Crisis in the 1870s, War and Society in East Central Europe*, vol. XVII (Boulder & New York: Columbia University Press, 1985); Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање“, *Башинина*, Приштина 1996, стр. 185–203.

12 René Henry, *Questions d’Autriche-Hongrie et question d’Orient*, avec une préface de M. Anatole Leroy-Beaulieu, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1903, стр. 240.

Од осамдесетих година XIX века Двојна монархија је, уз подршку Немачке, успешно сузбијала традиционалну руску политику подржавања националних покрета словенских и православних народа на Балкану, отварајући пут најављеном германском продору на исток (*Drang nach Osten*), који је водио кроз Србију и Бугарску ка Малој Азији до Цариграда и Багдада, трасом Багдадске железнице. Финансијски недорасла да конкурише крупном немачком капиталу на европском југоистоку, изнутра ослабљена политичким превирањима и немоћна пред концертном европских сила, царска Русија је од 1878, па све до војног пораза на Далеком истоку 1905, била, свуда на Балкану, у сталној дефанзиви, без могућности да на полуострву опипљивим политичким потезима очува варљиву равнотежу снага, засновану на начелу статуса кво, успостављену билатералним споразумима с Бечом 1897. и 1903. године.

У спољној политици Србије, српске земље под османском влашћу (изузев Босне и Херцеговине где је османска сувереност, по аустроугарској окупацији 1878, била само формалност) добиле су стратегијске основе тек после 1885, када је влада Милутина Гарашанина сачинила план деловања у Старој Србији (Косовски вилајет). План је обухватао низ мера од систематске обнове просветног рада, до дипломатске подршке обнови српског карактера призренској и скопској епархији, које су биле под управом грчких владика и јурисдикцијом Васељенске патријаршије. Све до краја осамдесетих година XIX века Србима на Косову и Метохији једину заштиту пружали су дипломатски представници Русије (конзулати у Призрену и Скопљу), традиционалне заштитнице православног и словенског живља у Османској царевини. Осетно слабљење руског утицаја на Балкану после Берлинског конгреса неповољно је утицало на укупан положај Срба у Европској Турској. Због аустрофилске политике краљева Милана и Александра Обреновића, Србија више није уживала ни подршку Русије у Цариграду. После два рата с Османлијама, на косовско-метохијске Србе се, у османској администрацији, гледало као на потенцијално велеиздајнички елемент, одан искључиво Србији, због чега се сваки њихов покрет пажљиво пратио, а најмањи наговештаји побуне немилосрдно кажњавали. Најбољи доказ за то је Преки суд у Приштини, основан 1882. на дан проглашења Србије за краљевину, који је казнио и прогнао знатан број српских угледника.

После конзуларне конвенције с Турском из 1886. године, отварање мреже српских конзулата у Европској Турској (Приштина, Скопље, Солун, Битољ), најавило је претензије Србије да на овим просторима, водећи једну туркофилску политику, обезбеди бољи положај за угрожено српско становништво. Дипломатски извештаји генералних конзула у Солуну и Скопљу, као и детаљни извештаји с терена из Приштине, уз редовну подршку школама, верским и мешовитим училиштима, црквама, манастирима и Призренској богословији, координисало је Просветно-политичко одељење Министарства иностраних дела, основано 1890, а задужено за Европску Турску. Уз сталне осцилације у српско-турским односима, дипломатске активности српских конзулата учиниле су видљивијим присуство Србије међу њеним већ осетно проређеним и деморалисаним сународницима у Старој Србији.¹³

13 После објављивања „Плаве књиге“ (*Прејиске о арбанашким насиљима у Старој Србији (Косовски вилајет) 1898–1899*), која никада није била ни дистрибуирана, са систематским штампањем

Једини опипљиви успеси Просветно-политичког одељења Министарства иностраних дела, уз садејство посланстава Србије и Црне Горе у Цариграду, били су постигнути у добијању три кључне владичанске столице за Србе владике, у Призрену (епархија рашко-призренска 1896), Скопљу (администратор, 1897, рукоположен 1902, епархија скопаљска) и Велесу (епархија велешко-дебарска, 1905), а после сложених, упоредних дипломатских преговора с Високом Портом, Васељенском патријаршијом, руском амбасадом у Цариграду и грчком владом у Атини, која је имала одређен утицај на политику Фанара (седишта патријаршије у Цариграду).¹⁴ Постављањем Срба владика у три епархије европске Турске, Србија је, на одређен начин, компензовала неуспехе у настојањима да се обнови Пећка патријаршија, како би се и правно-политички дефинисала верска и национална права Срба као посебне нације у Европској Турској. Три поменуте епархије су се, заправо, простирале у области нешто пространијој од Старе Србије, а коју је Србија сматрала својом будућом државном територијом.

Стојан Новаковић: Дипломатска акција Србије на Високој Порти (1898–1899)

Архитекта народносне политике у Старој Србији, који је туркофилску политику Београда и надзор Аустро-Угарске покушао да надогради, био је научник, дипломата и политичар Стојан Новаковић. Он је с грчким представником, кнезом Маврокордатом у Цариграду, као посланик Србије, водио преговоре о будућности Македоније и решавању црквених спорова с Васељенском патријаршијом (1890–1891). Већ 1895–1896, као премијер, премда редовно означаван као аустрофил из Двору блиске Напредне странке, Новаковић је ударио темеље активнијој спољној политици према Високој Порти.¹⁵ Циљ је био да се, уз подршку Русије, у садејству с њеним

дипломатске грађе настављено је, с изузетком делова преписке везане за избијања Првог светског рата, тек у раздобљу између два светска рата. Први том дипломатске преписке Владимира Ђоровића, *Дипломатска ирејиска Краљевине Србије*, књ. I, (1902–1903), Београд, Државна штампарија 1933, покрива такође и две године из „доба зулума“ (1878–1912). Од више хиљада извештаја српског конзулата у Приштини до сада је објављен само један део у избору Б. Перуничића: *Писма српских конзула из Пришћине 1890–1900*, Народна књига, Београд 1985; *idem*, *Сведочанство о Косову 1901–1913*, Научно дело, Београд 1988; *idem*, *Зулуми аџа и бејова у Косовском вилајету 1878–1912*, Београд, Нова 1989. Део значајне дипломатске документације о насиљима Арбанаса над Србима објављен је и у: Р. Самарџић, М. Војводић и Д. Т. Батаковић (прир.), *Задужбине Косова. Сјоменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен–Београд 1987, стр. 607–723, док је А. Митровић приредио збирку изабраних дипломатских извештаја Милана М. Ракића, *Конзулска ишма 1905–1911*, Просвета, Београд 1985. Додатни извори из конзулата у Приштини и Скопљу, као и из посланства у Цариграду, доступни су у монументалној збирци са више хиљада документа: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, САНУ, Београд, у петнаестак волуминозних томова објављених током последње три деценије.

14 Новак Ражнатовић, „Рад владе Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890–1902. године“, *Историјски записи* [Титоград], књ. XXII св. 2 (1965), стр. 217–275.

15 Михаило Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Српска књижевна задруга, Београд 2012.

амбасадором Зиновјевим у Цариграду, оснажи рад на заштити угрожених Срба у Старој Србији и суседним областима. Новаковић је, по поновном доласку у Цариград за посланика, изнова покренуо сложену дипломатску акцију за заштиту угрожених Срба. Насиља, увек некажњена, достигла су, међутим, драматичне размере после Грчко-турског рата (1897). Тада су се арбанашки добровољци вратили кућама до зуба наоружани, да би, забринути за очување својих привилегија и страхујући од нових реформи на њихову штету, покренули против Срба – за које се сумњало да призивају интервенцију Србије – велике таласе насиља, тзв. зулума.¹⁶

Српске дипломате у Приштини и Скопљу, редовно су, сакупљајући податке преко сарадничке мреже у рејонима својих надлежности, извештавале о размерама страдања, прогонима, уценама, отмицама девојака, паљењима имања, отимању стоке и повременим убиствима, али из Београда није било очекиваних упутстава. Стојан Новаковић је сматрао да, пре него што се покрене дипломатска акција на Високој Порти, Србија треба да тајним каналима наоружа своје сународнике на Косову, Метохији и суседним крајевима. На захтев председника владе, др Владана Ђорђевића, посланик Новаковић покушао је само с појачаним дипломатским притиском на Високу Порту (1898–1899).

Високој Порти (турској влади) Новаковић је подносио детаљне спискове с многобројним примерима арбанашких насиља над ненаоружаним Србима хришћанима. Новаковић је упоредо, без већег успеха, покушавао у Цариграду да за дипломатску акцију Србије обезбеди подршку представника великих сила, а посебно Русије. Прва од Новаковићевих нота о арбанашким насиљима у Старој Србији била је, 26. маја 1898, уручена турском министру спољних послова:

„У току последње четири године Краљевска [српска] влада била је више пута приморана скренути пажњу царској [османској] влади на неред и невероватна насиља које непрестано чини непокорно и недисциплиновано арбанаско становништво, како на српско-турској граници, тако и у пограничним санџацима. Ови злочини и напади управљени су искључиво против хришћанског становништва турске народности, и изгледа да им је сврха, да тај народ истребе из тих крајева. [...] Злочини и пљачке дешавају се свакодневно, а кривци не само да нису кажњени, већ их власти и не гоне. Број бегунаца који прелазе границу да би живот спасли, огроман је, и расте из дана у дан. По подацима које има Краљевска [српска] влада, за кратко време од неколико месеци, прошлог лета и зиме, извршено је, у санџацима приштевском, ново-пазарском, пећком и призренском, више од четири стотине злочина као што су: убиства, паљевине, разбојништва, оскрвњење храмова, силовања, отмице, пљачкања, крађе читавих чопора [стоке]. Овај број представља тек један део, највише петину, онога што се у ствари десило, пошто за већину злочина и не сазнаје, јер се жртве или њихове породице не смеју ни да се жале.“¹⁷

16 D. T. Bataković, „Osnove arbanaške prevlasti na Kosovu i Metohiji 1878–1903“, *Ideje*, No. 5–6 (1987), стр. 34–44.

17 *Прейска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, Министарство иностраних дела, Београд 1899, стр. 15–16; Д. Т. Батаковић, „Анархија и геноцид над Србима“, у: *Косово и Метохија у српској историји*, стр. 252–253.

Формална истрага, коју су под руководством Саадедин-паше спроводиле османске власти, није донела, за српске захтеве, одговарајуће противмере, јер је већина навода у Новаковићевим нотама била, под разним изговорима, оспорена. Без подршке великих сила, Србија није могла нити је успела да учини неки напредак у покушају заштите својих угрожених сународника у Старој Србији. Читава документација, коју су сакупили конзулати Србије у Приштини и Скопљу, а понајвише Светислав Ст. Симић у Приштини, укључив и дипломатске ноте размењене с турским министром спољних послова Тевфик-пашом и турским изаслаником на терену, Саадедин-пашом, спремљена за Конференцију мира у Хагу, била је сређена и одштампана у двојезичној, српско-француској публикацији, „Плавој књизи“ српског Министарства иностраних дела. Избор докумената, редакција и приређивачке интервенције били су поверени Матеји Бошковићу, начелнику Министарства, који је одабрао у целини или у изводу, 23 извештаја и 17 прилога, од којих су неки били само на француском језику, а који су покривали период од маја 1898. до јуна 1899.¹⁸

Овај изузетно важан зборник дипломатске преписке Србије с Високим Портом, намењен упознавању европске јавности о стању на Косову и прогонима православних Срба, никада, међутим, није стигао до Хага, којем је био намењен, него је, на изричит захтев аустроугарске дипломатије закључан у подрумима српског министарства да никада не би био дистрибуиран. Уз одсуство подршке руске дипломатије, читава акција није могла дати очекиване резултате, а интервенција дипломата Двојне монархије у Београду, осујетила је намеру да се ово важно питање заштите угроженог становништва, упуту на разматрање у правну и политичку арену европских сила. Др Владан Ђорђевић, председник српске владе (1897–1900), недорастао политичком тренутку, нашао је додатно оправдање за одустајање од дистрибуције „Плаве књиге“ у очувању крхког пријатељства с Турском, после оружаних инцидената у пограничним областима. Тако је прва публикација Министарства иностраних дела Србије, намењена међународној јавности, завршила под катанцима у једној просторији у згради МИД-а у Београду, а да ни после тога није била растурана.¹⁹ Уместо тога, Хашкој конференцији упућена је само представка Срба из Старе Србије и Македоније, састављена у српском МИД-у, а с потписима тамошњих народних главара, која је, без политичке тежине „Плаве књиге“, остала без опипљивог одјека.²⁰ После обраде приступачне документације у Министарству спољних послова Краљевине Србије, закључено је да се из Старе Србије, а понајвише са Косова и Метохије, у последњој деценији XIX века, иселило близу 60.000 Срба.²¹

18 Михаило Војводић, „Плава књига о страдањима Срба у Старој Србији“, *Југословенски историјски часопис*, No. 1–2 (1999), стр. 59–66.

19 Увидом у каталоге великих светских библиотека, аутор овог текста је установио да нема примерака „Плаве књиге“, заведених у XIX веку, а изостала је и шира дистрибуција репринта који је 1998. приредио Ђорђе Борозан (Никола Пашић, Београд 1998. Стр. 145).

20 Д. Т. Батаковић, „Меморандум Срба из Старе Србије и Македоније Међународној конференцији мира у Хагу 1899. године“, *Прилози за књижевност, језик и фолклор*, vol. 53–54 (1987–1988), стр. 117–183.

21 *Documents diplomatiques. Correspondance concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vielle Serbie (Vilayet de Kosovo) 1889–1899*, Belgrade, Ministère des Affaires Etrangères, MDCCCXCIX [1899].

Некажњивост Арбанаса потицала је из њиховог посебног односа са султаном Абдулхамидом II (1876–1909), успостављеног неколико година по сламању устанка Албанске лиге 1881. године. Инспиратор панисламизма и владар с титулом верског поглавара (халифе), Абдулхамид II, познат на Западу под надимком „црвени [кр-вави] султан“, по суровим прогонима хришћана (Срба у Старој Србији и Јермена у Малој Азији) своју гарду саставио је од самих Арбанаса да би, временом, постао и нека врста њиховог затвореника. Распирујући исламски фанатизам, који је требало да постане везивно ткиво његове владавине, користио је Арбанасе муслимане у Европској Турској као поуздане чуваре несигурних граница са Србијом, Црном Гором и Грчком. Због граничарских услуга султану, Арбанаси муслимани били су изузети од редовне војне службе, плаћања пореза и унапред амнестирани за сваки прогон Срба хришћана, тако да се ни представници локалне турске администрације нису усуђивали да им се супротставе. Северна Албанија, заједно с већим деловима Метохије и Дренице, означавања је као „Арнаутлук“ – не само као области с већинским или значајним процентом Арбанаса, него и као синоним за одметнуту област у којој се некажњено прогоне припадници других вера и нација.

Кризе, стране интервенције и балкански ратови: ка реинтеграцији у Србију

У освит XX века, Србија је још увек била ограничених могућности да води активну и самосталну спољну политику. Последњи владар из династије Обреновића, краљ Александар Обреновић, по женидби с Драгом Машин (1900), а након смрти његовог оца бившег краља Милана у Бечу (1901), направио је одређен заокрет према Русији, најављујући да се више неће искључиво ослањати на Аустро-Угарску. Смена на трону у Београду јуна 1903, означила је крај, у народу непопуларне аустрофилске политике последњих Обреновића, означивши нови политички курс с ослоном на Русију и француско-руски савез. Под новим владаром, Петром I Карађорђевићем, Србија није само повратила способност да води самосталну спољну политику. Она је, у једном обновљеном демократском оквиру, ослободила огромну стваралачку снагу и националне амбиције егалитарног, претежно руралног друштва, предвођеног просвећеном елитом у којој су предњачили интелектуалци школовани на страним универзитетима. Међу њима посебно су се истицале „Паризлије“, француски ђаци који су демократске доктрине француске Треће републике, од Гамбетиног радикализма до Жоресовог социјализма, углавном успешно прилагођавали специфичним условима и потребама егалитарне српске средине.²²

22 Међу „Паризлијама“ у српској дипломатији, као министри или посланици посебно су се истицали Јован Мариновић, Филип Христић, Јеврем Грујић, др Милован Ђ. Миловановић, др Михаило Гавриловић, Матеја Бошковић, др Мирослав Спалајковић, Милан М. Ракић, др Милан Ђ. Милојевић, др Милан Гавриловић, а после 1918. посебно, двојица вишеструких министара иностраних дела Краљевине Југославије: др Војислав Маринковић, доктор права Париског универзитета из домена економије, представник Југославије у Савету Лиге народа и председник истог Савета 1932 и др Момчило Нинчић, доктор права Париског универзитета и председник Генералне скупштине Лиге народа (1926–1927). Детаљније о „Паризлијама“: Д. Т. Батаковић, „Француски

„Паризлије“ нису само преплавиле српско Министарство иностраних дела, него су као министри, а донекле и као посланици и конзули, осетно утицали на политички курс и после 1903, када се уместо зависности од Аустро-Угарске, почело са самосталнијом спољном политиком, с ослоном на Француску и Русију. Министарство иностраних дела, регрутовало је своје чиновнике углавном из редова државних питомаца школованих на страни, где је, од посланика и писара, више од половине кадрова имало високу школску спрему стечену на неком од страних универзитета. Многи од њих, калнили су се у српским конзулатима у Европској Турској и суседним балканским државама да би, затим, били упућивани на више дипломатске положаје у велике европске престонице.²³

После неуспеха дипломатске акције Србије на Високој Порти 1899, бујање анархије праћено новим, узастопним таласима насиља, нагнало је Србе хришћане

утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације ‘Паризлија’“, *Зборник Матњице српске за историју*, No. 56 (1997), стр. 73–95.

23 На Косову, где је 1890. из арбанашке заседе убијен први српски конзул у Приштини, Лука Маринковић, своје дипломатске каријере започели су и Бранислав Нушић, Милан М. Ракић, Иван Иванић, Милан Ђ. Милојевић, Мирослав Спалајковић, од којих ће Ракић и Спалајковић касније досегнути до положаја посланика. Шефови посланстава Србије на страни најчешће су били, по добрим европским обичајима, јаки политички људи везани за Двор и владајуће политичке странке, често бивши шефови странака и истакнути страначки прваци: Јован Мариновић (Париз), др Филип Христић (Париз, Беч, Лондон), Јован Ристић (кнежев представник, Цариград), Јеврем Грујић (Цариград, Лондон, Париз, Брисел), Стојан Новаковић (Цариград, Париз, Санкт Петербург), Чедомиљ Мијатовић (Лондон, Букурешт Цариград), Милутин Гарашанин (Париз), др Владан Ђорђевић (Атина, Цариград), Љубомир Каљевић (Букурешт, Атина), генерал Сава Грујић (Атина, Цариград, Санкт Петербург), Светомир Николајевић (Атина), Јован Ђаја (Атина), др Милован Ђ. Миловановић (Букурешт, Рим), Живојин Балугџић (Цариград, Атина, после 1918. Берлин), Милан А. Петровијевић (Букурешт, Берлин, Беч, Санкт Петербург), Иван Павловић (Цариград, Лондон), Милан Гавриловић (Атина, Лондон).

Други кадрови бирани су из редова угледних интелектуалаца и професора са Велике школе, касније Београдског универзитета, често с извесним политичким педигреом: Ђорђе С. Симић (Беч, Санкт Петербург, Рим), др Михаило В. Вујић (Париз, Беч, Берлин, Рим), др Миленко Р. Веснић (Рим, Париз, Брисел), др Михаило Гавриловић (Цетиње, Рим, Ватикан, Санкт Петербург, после 1918. Лондон) или страначки кадрови од којих су поједини дипломатску службу претворили у своје трајно опредељење: Јован М. Јовановић (Беч, Лондон), Матеја Бошковић (Атина, Лондон), Димитрије Поповић (Санкт Петербург), др Мирослав Спалајковић (Софија, Петроград, после 1918. Париз), Светислав Ст. Симић (Софија), Михаило Г. Ристић (Букурешт, Рим), Љубомир Михаиловић (Цетиње, после 1918. Вашингтон). Међу негативним примерима, посебно место заузима др Милош Богичевић, отправник послова у Берлину, који је у Великом рату стао на страну непријатеља државе коју је годинама представљао и серијом памфлета и књига осуђивао Србију за избијање Првог светског рата.

Са ширењем дипломатске мреже, постепено се издвојио слој професионалних српских дипломата који су на више положаје дошли тек после Великог рата, у Краљевини СХС, односно Краљевини Југославији: др Славко Грујић (Лондон), Јован Дучић (Будимпешта, Букурешт, Рим, Мадрид), Милан М. Ракић (Софија, Рим), Бошко Чолак Антић (Букурешт, Стокхолм, Софија, Каиро), Бошко К. Христић (Рим), др Иво Андрић (Берлин), Константин Фотић (Вашингтон), Божидар Пурић (Париз), Александар Цинцар-Марковић (Софија, Берлин), од којих су поједини успели и до положаја министра спољних послова (Цинцар-Марковић), или премијера (Пурић).

– за разлику од муслимана лишене права да носе оружје – да затраже од владе у Београду да им се тајно дотури оружје за одбрану својих породица и низова српских села изложених сталним нападима арбанашких одметника. Достава оружја Србима у Ибарском Колашину – данашњој општини Зубин Поток – током 1901. године изазвала је велико узбуђење међу локалним Арбанасима, због преувеличаних вести о достави више хиљада пушака из Србије. Уследила је широка акција потраге за прокријумчареним оружјем коју је, уз злостављање Срба, с немилосрдном окрутношћу спроводио арбанашки првак Иса Бољетинац. Насиља над Србима су обустављена тек на енергичну интервенцију руског посланика у Цариграду, а Бољетинац је био удаљен са севера Косова. На иницијативу Стојана Новаковића, Русија је на северу Косова, где су, премда у великој већини, Срби остали без политичке заштите, отворила конзулат у пролеће 1902.²⁴

Нова акција на заштити Срба уследила је 1902. године када је из Београда, уз подршку црногорске владе, а уз сагласност Русије, затражена строжа примена османских закона на све верске и националне групе у европској Турској подједнако. Захтеван је престанак политике повлађивања Арбанасима, дозвола ношења оружја Србима и разоружање одметника, реформе у управи и судству с већим учешћем Срба. Сви ови захтеви, унесени су, у нешто ублаженом облику, већ следеће 1903, у реформну акцију великих сила у европским вилајетима Османске царевине. Резултати војног и административног присуства великих сила – једне врсте УНМИК-а с почетка века – које је потрајало све до младотурске револуције 1908, били су ограниченог домета и сасвим скромних резултата.²⁵ За Србе у Косовском вилајету, посебно у његовим западним областима, који је сматран зоном аустроугарског-утицаја, све реформске мере, усмерене на изједначавање у правима хришћана с муслиманима, практично су изостале. Улазак Срба у локалну жандармерију, који би значио и њихово наоружавање, био је неприхватљив за Арбанасе муслимане. Због побуне Арбанаса који су се супротставили и свим другим реформама, дошло је до великог напада на Митровицу, окончаног убиством руског конзула И. С. Шчербине, који се одмах по доласку у Митровицу, почетком 1903, истакао као поуздан заштитник интереса угрожених Срба на северу Косова.²⁶

Све видљивије везивање Србије за Русију и Француску, у Бечу је оцењено као опасно угрожавање дугорочних интереса Двојне монархије на Балкану. Гласило војне странке у Аустрији *Danzer Arme Zeitung*, тражило је још 1903. окупацију Косова с Метохијом, и даљи продор у вардарску долину, али и према Албанији. Већ у фебруару 1904. српски посланик из Рима је забринуто упозоравао владу у Београду да „изврши ли Аустрија до краја берлински мандат, поседну ли њени гарнизони Косово поље и [Косовску] Митровицу, одзвонило је онда свим нашим сновима о

24 Д. Т. Батаковић, „Истрага оружја у Ибарском Колашину 1901. године“, *Косовско-метохијски зборник*, књ. 1, САНУ, Београд 1991, стр. 269–284.

25 Опширније са ставовима блиским гледиштима српске владе: М. G. Miloievitch, *La Turquie d'Europe et le problème de la Macédoine et de la Vieille Serbie*, Paris, Arthur Rousseau, 1905.

26 Д. Т. Батаковић, „Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године“, *Историјски часопис*, No. 34 (1987), стр. 312–323.

учвршћењу независне Србије.“ С друге стране, било је и радикалнијих захтева у политичкој и пословној елити Двојне Монархије, којима је упозоравано: „Пут за Солун преко Београда налази се у правцу пружања монархије. Она мора ићи тим путем“.²⁷

На захтев Аустро-Угарске, западни део Косовског вилајета, изузет је из реформне акције великих сила (1904), а насиља над Србима су после 1905. само додатно добијала на интензитету. Уз мале прекиде током извесног смиривања прилика, непосредно после Младотурске револуције 1908, Србија није успевала да се супротстави аустроугарској пропаганди, која је закономерно јачала међу Арбанасима.²⁸

Најбољи познавалац прилика у Старој Србији, Светислав Ст. Симић, своја сазнања о аустроугарској пропаганди изложио је у једној брошури објављеној 1901, под једним патротским псеудонимом, да би је после, уз подршку владе, објавио и на француском језику, Симић је посебно истакао следеће:

„омаловажавајући Србију, аустријски агенти износе благодети онакве управе каква је у окупираним областима [Босни и Херцеговини] ... Дође ли амо Аустрија“ – тако се беговима дошаптава „ви ћете остати господари на својој земљи, а раја ће бити и даље раја, као што је у Босни и Херцеговини. [...] Аустријска политика према Србима у Старој Србији дала би се овако резумовати: омаловажавањем Србије убити код Срба уздање да им она може помоћи, довести их, међутим, арбанашким злочинима до таквог једног очајног стања у ком се прима помоћ с било које стране, а онда им преко својих агената, предочити онај релативни мир и ред који влада у крајевима с аустроугарским гарнизонима; најзад, посејати раздор између њих и њихова митрополита, како би лакше подлегли унијаћењу.“²⁹

Да би било какав следећи дипломатски потез имао тежину, Србија је прибегла слању герилских чета у Европску Турску. Четничка акција у Старој Србији била је, међутим, успешна само у деловима јужно од Куманова, док је на Косову и Метохији сасечена у корену. У селу Велика Хоча у Метохији, ухваћена је и побијена 1905. једна мања комитска чета Лазара Кујунџића, док је у селу Пасјане две године касније уништена у жестокој борби с Арбанасима још једна комитска чета Срба. Срби из Вучитрна, Пећи, Ђиладана и других крајева Косова поново су од 1907. засипали српске конзулате у Приштини и Скопљу жалбама са списковима насиља. Братство манастира Пећке патријаршије, заједно са српском општином пећском у марту 1907, тражило је да Србија или Црна Гора отворе конзулат у Пећи, ради заштите тамошњег српског становништва. Уступање манастира Високи Дечани на управу руским калуђерима 1903, срачунато да преко верске обезбеди и политичку заштиту царске Русије, упркос великим очекивањима, није дало очекиване резултате,

27 Д. Ђорђевић, „Србија и Балкан на почетку XX века (1903–1906)“, у: *Југословенски народи прег Први светски рат*, Посебна издања САНУ, CDXVI, Одељење друштвених наука, књ. 61, САНУ, Београд 1967, стр. 210–212.

28 Детаљније: Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Државна штампарија, Београд 1936; Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Институт за историју, Бања Лука 1983.

29 Павле Орловић [Светислав Ст. Симић], *Пишање о Старој Србији*, Штампарија П. Јоцковића, Београд 1901, стр. 8–9.

али је ипак руска дипломатија с нешто више позорности пратила развој прилика у Старој Србији.³⁰ После неуспеха у настојањима да и Пећки санџак (округ) покрије својом конзуларном заштитом, Министарство иностраних дела је предложило да једна од Србији наклоњених великих сила, Русија или Француска, отвори конзулат у Пећи, али је и та иницијатива остала без резултата. Срби на Косову су се убрзо после Младотурске револуције 1908, изнова нашли у процепу између младотурака и побуњених Арбанаса.³¹

Премда је са Цетиња чешће, а из Београда повремено, дотурано оружје побуњеним Арбанасима, како би се тежиште сукоба у Старој Србији пренело с прогона Срба на сукоб Арбанаса и пантурски оријентисаних младотурака, насиља ипак нису јењавала. Степен дискриминације, прогона и изгона Срба у Косовском вилајету достигао је, после 1911, такве размере да је војна опција, остала као једина преостала мера да се спречи нестанак Срба, како у средишњим тако и у рубним деловима Старе Србије на крајњем југу.³²

Упркос настојањима Београда и Цетиња да нађу трајнију подлогу за заједнички рад с Арбанасима, ниједна од српских држава није могла да се такмичи с понудама Арбанасима које су континуирано долазиле из Беча. Аустроугарска пропаганда међу Арбанасима, најпре римокатолицима, а затим и муслиманима, била је, од почетка XX века, великим приливом оружја и новца из диспозиционих фондова бечке владе, све разгранатија и ефикаснија. Бечки агенти су аутономну Албанију приказали Арбанасима као збир њима најважнијих повластица: ослобођење од контроле сваке централне власти, од прикупљања пореза и од обавезе служења војног рока.

По сазнањима турских власти, побуњеним Арбанасима је оружје притицало такође и из италијанских извора. Због Триполитанског рата (1911) свака могућност да се подстакне нови војни сукоб, а поготово у немирним областима Европске Турске, била је у највишем политичком интересу Рима. Упоредо с тим, дипломати Двојне монархије, непрестано су у Цариграду вршили притисак на Високу Порту

30 Д. Т. Батаковић, *Дечанско ишћанје*, Чигоја штампа, Београд 2007, друго, допуњено издање.

31 Опширније: М. Ракић, *Конзулска писма 1905–1911* (приредио А. Митровић), Просвета, Београд 1985.

32 Уочи Првог балканског рата 1912, Срби су на Косову и Метохији, премда изложени систематским прогонима и непрекинутом расељавању, још увек чинили око половине укупног становништва. Према истраживањима Јована Цвијића објављеним 1911. године, на Косову је било 14.048 српских кућа, у Пећи и околини 3.826, а у призренском крају 2.400 српских домова са око 200.000 становника. Мањина у Метохији и Дреници, а релативна већина становништва на самом Косову, Срби су, осетно проређени, већ губили наду да ће их војна интервенција Србије и Црне Горе избавити од изгона и нестајања. Од средине XIX столећа када је на Косову, Метохији и суседним подручјима живело око 400.000 Срба, па до 1912, само је у Србију са Косова и Метохије пребегло, по Цвијићевим проценама, око 150.000 Срба (в. опширније: Јован Цвијић, *Балкански рай и Србија*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1912); Јевто Дедијер, „Стара Србија, географска и етнографска слика“, *Српски књижевни гласник*, XXX (1912), стр. 674–699; Д. Т. Батаковић, „Улазак у сферу европског интересовања“, у: *Косово и Метохија у српској историји*, стр. 244–247.

да прихвати аутономистичке захтеве арбанашких устаника. Дервиш Хима, вођа једне од неколико аустрофилских струја међу Арбанасима муслиманима, јасно је исказао да је од односа Арбанаса с Високом Портом спорнији само њихов однос према Србима: све док Косовски вилајет Срби буду сматрали Старом Србијом, нагласио је Хима, побољшање њихових односа с Арбанасима неће бити могуће.³³

Балканска политика Србије (1908–1912): стратегија Милована Ђ. Миловановића

У спољној политици Србије нарочите заслуге за активирање балканске сарадње, деценијама у знаку оштрих ривалстава око разграничења сфера утицаја у Македонији, припадају Миловану Ђ. Миловановићу. „Паризлија“, успешан правник, професор, политички писац, цењени посланик на страни, представник Србије у Међународном суду правде у Хагу, Миловановић је важио, уз Филипа Христића, Јована Ристића, Чедомиља Мијатовића и Стојана Новаковића, за једног од најспособнијих дипломата Србије.³⁴ По афинитету „западњак“, Миловановић је у спољну политику Србије увео доста новина: пре свега утилитаризам као начело којим се руководи, за разлику од многих му претходника који су, бар кад је Русија у питању, имали нереална, скоро романтичарска очекивања:

„Привучен западњачким системом владавине, немајући довољно осећајне подлоге за култ Словенства, разочаран резултатима босанске кризе и ратова 1876–78, Миловановић је отишао корак даље у неговању чисте политике интереса. У српској дипломатији пре њега се сматрало да је дужност Србије указати Русији на заједнички интерес, натурити јој своје погледе, ако је потребно вући је за собом. Миловановић усваја сасвим ново мерило – он подводи српски интерес руском: не намеће га, већ га кријумчари. У том обрту који је унео у српску дипломатију разликује се Миловановић од дотадашњих српских државника, од једног Ристића на пример, који је покушавао да Русију вуче са собом. Сматрајући да мала држава не може водити активну политику ширих размера, Миловановић је више истраживао него одређивао, више користио него натурао.“³⁵

Упркос чињеници да је оштрица арбанашког незадовољства у Косовском вилајету, и током низа побуна против младотурских власти (1910–1912) била усмерена против православних Срба, Милован Ђ. Миловановић, министар иностраних дела (1908–1912), и премијер Србије (1911–1912), процењивао је да би подршка

33 Богумил Храбак, „Арбанашки устанци 1912. године“, *Врањски гласник*, књ. XI (1975), стр. 189.

34 Можда је најбољи пример Миловановићевог дипломатског успеха, као посланика Србије у Риму био извештај француског амбасадора Барера, перјанице француске дипломатије влади у Паризу: „Познајући у танчине балканске ствари, обдарен живом интелигенцијом и сигурним судом, Миловановић је успео да у римском политичком свету задобије далеко већи утицај но што му га даје положај једне мале земље“, писао је амбасадор Барер. „Он је свакако извршио јак утицај на акцију Италије на Балкану, својим мишљењем и поверљивим саветима које је давао Конзулти [Италијански Уставни суд].“ (Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Просвета, Београд 1962, стр. 68).

35 *Ibid.*, стр. 39.

Србије арбанашким устаницима могла бити од извесне користи за саживот два народа:, они би били, премда сукобљени, у будућој државној заједници са Србијом. За Миловановића је ипак било најважније да се Арбанаси, на сваки начин, отргну од растућег аустроугарског утицаја. У разговору с руским послаником у Београду, Миловановић је истакао: „Ми Арбанасе не смемо напустити, морамо их помагати морално и материјално, ако ништа више да би смо их отргли од бечког утицаја, да стекнемо њихову захвалност и пријатељство.“³⁶

С много добрих разлога, Миловановић се прибојавао да би стварање аутономне Албаније, од Јадранског мора до вардарске долине, под протекторатом Аустро-Угарске, било погубно за будућност Србије. Према сведочењу бугарског државника, Ивана Е. Гешова, Миловановић је приликом склапања савеза изнео процену да ће Аустро-Угарска подстакнути стварање једне аутономне Албаније којој могу бити прикључени, уз Албанију и Косовски и већа подручја Битољског вилајета.³⁷ „Велика Албанија“ по замисли Беча, требало је да истисне Италију из албанског приморја, заокружи Србију са свих страна, а Двојној монархији отвори пут у вардарску долину. У настојању да парира Аустро-Угарској, а једновремено и усклади начело „Балкан – балканским народима“ с том принципу опречним националним тежњама косовско-метохијских Арбанаса, Миловановић је формулисао следећи политички став: „Када би се доиста показало да у Арбанаса почиње развијати се национална свест, и да они имају народну државу, ми не би смели, ни хтели противити се да се о њима води рачуна, разуме се у оним границама, у којима они истинских националних права имају, то значи у границама скадарског и јањинског вилајета.“³⁸

Забринут успесима арбанашких устаника, Миловановић је добро разумео да се деблокада ривалских односа између балканских држава може спровести само серијом уступака који, међутим, неће бити једностранни.³⁹ Савезнички уговор са Бугарском (1912) имао је дефанзивни карактер предвиђајући међусобно јемство „државне независности и неповредивости државне територије“, заједничку одбрану балканског простора од покушаја окупације неке од страних сила, тј. Аустро-Угарске, и закључење војне конвенције. У тајном додатку предвиђен је рат против Турске у случају унутрашњих нереда или поремећаја постојеће балканске равнотеже. Предвиђеном поделом територијалних тековина Србији би припала „неспорна

36 *Ibid.*, стр. 139.

37 I. E. Guechoff, *L'alliance balkanique*, Paris, Hachette, 1915, стр. 23.

38 Нав. код: Д. Ђорђевић, *op. cit.*, стр. 137–138.

39 Миловановић је још деведесетих година XIX века добро разумео да Србија може кренути у остварење својих спољнополитичких циљева на Балкану само ако буде успешно користила француско-руски савез (1893). Као западњаку и „Паризлији“, Миловановићу је, уз Русију, била потребна и Француска као јемац да се неће поновити Берлински конгрес када је Србија била потпуно напуштена. Његов покушај територијалне компензације после анексије БиХ 1908, није се, међутим, у сложеној констелацији односа великих сила, показао делотворним. Тек 1911–1912, извукши лекцију из претходних неуспеха, Миловановић је, без превеликих илузија у подршку Србији наклонених сила, успео да путем непосредних разговора покрене регионалну, балканску коалицију (вид. опширније: Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, стр. 35–38).

зона“ северно и западно од Шар планине, док би Бугарској припала „неспорна зона“ источно од планине Родопа и реке Струме“. Други балкански савез, склопљен пола века после Првог балканског савеза из доба кнеза Михаила (1866–1868), постао је могућ тек пошто се Србија у билатералном споразуму с Бугарском, сагласила да се „спорна зона“ у словенској Македонији (*la zone contestée*), простор јужно од Шар планине до Родопа на истоку, по окончању војних операција повери на арбитражу руском цару. Уместо офанзивног дејства у Македонију, Миловановић је дао предност дефанзивној димензији споразума, превасходно као заштити од растућих балканских амбиција Аустроугарске монархије. Уместо даљег ширења у вардарску долину, где је, по амбициозним плановима његових претходника требало успоставити заједничку границу с Грчком као једином поузданом савезником, Србија је осим у Стару Србију, преусмерила своје аспирације према северној Албанији где је требало да добије излаз на море, и тако изађе из гвозденог, политичко-економског обруча Двојне монархије, који се око Србије постепено стезао после Царинског рата (1906–1911) и анексије Босне и Херцеговине (1908). Балкански савез из 1912, којем су уз Бугарску и Србију убрзо приступиле Црна Гора и Грчка, отворио је пут заједничкој војној акцији балканских држава против османске власти у Европској Турској. Настајање балканског савеза, упркос тежњи за дискрецијом, није промакло европској јавности: војни потенцијал удружених балканских држава, назван је „седмом великом силом“.

Велики арбанашки устанак у лето 1912, који је из темеља пољуљао вишевековну османску владавину у Европској Турској, показао је да, ако балкански савезници не крену у рат против Османског царства, може доћи до успостављања превласти Арбанаса у Косовском и Битољском вилајету. Уочи избијања рата у једној јавној прокламацији арбанашким првацима у Старој Србији, српски премијер Никола Пашић понудио је арбанашком становништву амнестију за сукобе у ближој и даљој прошлости, али и практичан „Споразум о заједници Срба и Арбанаса у Косовском вилајету“. Пашић је био спреман да се јавно обавезе да ће Арбанасима, као мањини у Србији, зајемчити следећа права: 1) слободу исповедања вере, 2) школе на матерњем језику, 3) употребу арбанашког језика у судовима и локалној администрацији и, на крају, 4) посебну арбанашку скупштину која би одлучивала о законима који се тичу верских, образовних и судских питања.⁴⁰ Премда је претходно било вишеструких преговора с арбанашким првацима, од дипломата до војних обавештајаца, арбанашки главари остали су решени, да у наступајућем сукобу са Србијом, бране замирућу Османску царевину.

У Првом балканском рату, по свему најпопуларнијим рату у модерној српској историји, већ у првом налету после 20. октобра, сломљен је отпор не само редовних турских трупа, него и 16.000 косовских Арбанаса који су од Османлија примили 63.000 пушака, али су, деморалисани српском артиљеријом, брзо напустили положаје на граници према Србији код Мердара. После боја на Јарињу, српске

40 Dj. Mikić, „The Albanians and Serbia during the Balkan Wars“, у: B. Kiraly & D. Djordjević, (eds.), *East Central European Society and the Balkan Wars* (Boulder: Columbia University Press, 1987), стр. 170–175.

трупe из састава Ибарске војске наступале су према Митровици, Звечану и Вучитрну, док су после спектакуларне победе српске војске у бици на Куманову, снаге Треће српске армије, не наилазећи на већи отпор, ушле у напуштenu Приштину (22. октобар 1912) и Призрен (30. октобар), да би се с црногорским савезницима који су ослободили Пећ и Дечане, састали у Ђаковици. Бивши српски конзул у Приштини, Милан М. Ракић, први је, као добровољац, ушао у ослобођену Приштину, а победоносна Трећа армија ђенерала Божицара Јанковића је у манастиру Грачаници одржала свечани помен косовским јунацима из 1389, означивши повратак највећег дела Старе Србије у састав Краљевине Србије. Већи део Метохије, од Истока до Ђаковице, био је укључен у састав друге српске државе, Краљевине Црне Горе, која је пред претњама Двојне монархије морала да евакуише војску из тешко освојеног Скадра.⁴¹

Током ослобађања Косова, аустроугарски конзул у Призрену, Оскар Прохаска, који је безуспешно охрабривао локалне Арбанасе на отпор против Срба вестима да је Двојна монархија већ запосела Београд, покушао је да изазове дипломатски скандал. Бечка штампа је, путем хистеричне пропаганде ширењем алармантних вести о судбини Прохаске, кога су српске власти наводно напале, покушавала да подршку Двојне монархије Арбанасима прикрије тако што ће Србима приписати ратне злочине. Ошамућени српским победама у Бечу су процењивали да је стварање „аутономне“ и „за живот способне Албаније“ била важна противтежа двојним српским државама, док је истицано да се Србији никако не сме дозволити излаз на Јадран.⁴²

Излазак српске војске у албанско приморје, после заузимања, Тиране, Елбасана, Драча и места Сан Ђовани ди Медуга крајем новембра 1912, изазвао је контернацију у Бечу, јер се поклопио с проглашењем нове албанске државе у Валони, спроведеним под заштитом Двојне монархије. Упоредна опсада Скадра од стране црногорских трупа, заједно с учвршћивањем српске власти у албанском приморју, запретила је избијањем новог рата, овога пута између Србије и Аустро-Угарске. У Лондону је, на иницијативу британског министра спољних послова Едварда Греја, сазвана конференција амбасадора великих сила (1912–1913) где је Србија, после других преговора, уз подршку Русије и Француске, успела да сачува Стару Србију

41 Борислав Ратковић, *Ослобођење Косова и Метохије 1912*, Тетра ГМ, Београд 1997. Вид. посебно непосредна сведочанства Јаше Томића: *Рај на Косову и Црној Србији 1912. године*, Ел. Штампарија Дра Светозара Милетића, Нови Сад 1913; Henry Barby, *La Guerre des Balkans, Les victoires serbes*, Paris, Grasset, 1913. Сасвим непоуздани и веома тенденциозни били су извештаји руског дописника Лава Бронштајна Троцког из Београда, написани на основу података добијених од антиратно расположених српских социјалдемократа: Leon Trotzky, *The Balkan Wars 1912–1913* (New York & London: Pathfinder 1993), стр. 117–137. Подједнако једнострано и недовољно поуздани, засновани претежно на тумачењима бугарских преводилаца су извештаји барона Д'Естурнела сакупљени у књизи коју је издала Карнегијева фондација за међународни мир: *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and the Conduct of Balkan Wars* (Washington, DC: Division of Inter-course and Education of Carnegie Endowment for International Peace, 1914).

42 Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Nolit, Beograd 1981, стр. 122–123; Д. Т. Батаковић, „Ослобођење Косова и Метохије“, *Косово и Метохија у српској историји*, стр. 281–289.

наспрам предлога Двојне монархије која је за Албанију тражила све области од Ђаковице и Призрена па до Скопља. Под војном претњом Беча, који је гомилао трупе на граници са Србијом, док је главнина српских трупа била заузета у новим областима на југу, Србија је, оставши без подршке Санкт Петербурга и Париза, била приморана да крајем октобра 1913. године повуче војску из албанског приморја и градова у средишњој Албанији, на привремене границе одређене на Лондонској конференцији амбасадора.⁴³

У име Србије, преговоре је водио Стојан Новаковић, ослањајући се на руску и француску подршку око спорних места у Старој Србији, пре свега у Метохији (која ће у коначном споразуму припасти Црној Гори: Пећ, Дечани, Ђаковица), а које је Двојна монархија првобитно била наменила Албанији. Премда охрабрена великим војним успесима, Србија, без спремности Русије и Француске да зарате због Балкана, није могла да рачуна на морску луку у саставу Србије: уместо тога обећана јој је неутрализована лука у Албанији, под међународним надзором. Посебна међународна комисија образована је да утврди коначно разграничење с Албанијом. Косовско питање, међутим, за арбанашке вође с Косова избегле у Албанију (Иса Бољетинац, Бајрам Џури, Хасан Приштина, Риза-бег Криезиу), као и за њихове спонзоре у Бечу и Цариграду, остало је трајно отворено, пре свега као средство сталног притиска на Србију, од Балканских ратова до краја Првог светског рата.

Dr. Dušan T. Bataković

Director of the Institute for Balkan Studies

Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

Old Serbia (Vilayet of Kosovo) in Serbian Diplomacy (1878–1912)

Restored as an autonomous principality within the Ottoman Empire in 1830, Serbia became an independent state in 1878. The Old Serbia, i.e. the cradle of medieval Serbia, was reorganised into the Vilayet of Kosovo in 1877, and remained within frontiers of the Ottoman Empire until the First Balkan War in 1912. The whole area where there was mixed Serbo-Albanian population was claimed not only by Serbia but by the Albanian League (1878–1881) and afterwards by the Albanian national movement. The difficult position of Kosovo Serbs during the pan-Islamic reign of Abdülhamid II (1876–1909), made Serbian diplomatic action, often marked as Turkophile policy, more difficult. Anarchy and persecution of Christian Serbs, orchestrated by the Albanians, from Muslim tribal leaders to the Albanian outlaws that reigned throughout Old Serbia, made the very survival of Christian Serbs difficult, and forced mass migrations into Serbia. The Serbian observing posts were the consulate in Priština and the Consulate-General in

43 Најбоље дело о дипломатским преговорима у Лондону 1912–1913. је: Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Слободан Јовић, Београд 1956.

Skoplje (Uskub), which was the seat of the Vilayet of Kosovo. The alarming reports on persecution of the Christian Orthodox Serbs by the Muslim Albanians, who enjoyed the protection of the sultan's palace in Constantinople, forced Serbia into diplomatic action (1898–1899). Serbia demanded from the Sublime Porte, through the Serbian Minister in Constantinople, Stojan Novaković, to halt persecution and punish the crimes committed by the Muslim Albanian outlaws against Christian Serbs. The „Blue Book“, which contained the diplomatic correspondance regarding the Albanian crimes in the Vilayet of Kosovo, was published as a bilingual Serbo-French edition by the Foreign Ministry, but was never submitted to the Peace Conference at Hague (1899) nor distributed afterwards, due to the pressure of Austria-Hungary on Serbian King Alexander Obrenović and the decision of the Prime Minister Vladan Djordjević to revive the Turkophile Policy. Serbia's next diplomatic move in 1902 led to an international intervention by the Great Powers who introduced reform action in Turkey-in-Europe (1903–1908), but failed to protect the Serbian population from discrimination and persecution. Prior to the Balkan Wars, the anti-Ottoman Albanian insurrections (1910–1912) were considered in Belgrade as an opportunity to join forces with Albanian leaders against the Ottomans. After these efforts failed, the Balkan Alliance was formed in order to halt the further spread of Albanian diomination in Old Serbia, while the spectacular Serbian victories in late 1912, as well as the successive military advancement of the army of Montenegro, Serbia's sister state and ally, had put an end to the continuous persecution of Serbs in the whole of Old Serbia.

Краљевина СХС/Југославија и
њена дипломатија
(1918–1945)

Миладин Милошевић

директор Архива Југославије

СРПСКИ ПИСЦИ У ДИПЛОМАТИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Српска дипломатија, а затим и југословенска између два светска рата била је, поред француске, једна од ретких која је у својим редовима имала знатан број писаца. За разлику од дипломата држава са дугом традицијом који су углавном били аристократе по рођењу, српску, а потом и југословенску дипломатију, у не малом броју, чинили су аристократе по духу и образовању. У целини гледано, те две дипломатије чинила је културна елита Краљевине Србије односно Краљевине Југославије. У тој елити посебно место су имали писци – дипломате, међу којима се издвајају Милан Ракић, Јован Дучић, Иво Андрић, Бранко Лазаревић, Растко Петровић.

Није мали број оних који су сматрали да је њихов улазак у дипломатију инспирисан лагодним и сигурним животом који пружа та служба а уз то, како се мислило, и добро плаћена. Ако би и прихватили такво мишљење, многима од њих се не може порећи да су били врло успешни и цењени као дипломате. Истина, нико од њих није креирао спољну политику земље коју су представљали и заступали, али су, нема сумње, својим знањем и умећем утицали на одређене потезе државног врха – владе и монарха.

Милош Црњански, који није имао статус дипломате као аташе за штампу при југословенским посланствима, забележио је у својим *Ембахадама* „да су песници у то време улазили у дипломатију лако, јер се литература јако ценила, као један од путева ка уједињењу нашег народа“.

Њихови мотиви за улазак у дипломатију су вероватно различити, али један би могао бити заједнички за све – тежња за упознавањем света, народа, културе, историје, тежња да се прошири знање стечено за време школовања на универзитетима широм Европе.

Рођење и школовање

Милан Ракић, рођен је 30. септембра 1876. у Београду. Потиче из грађанске породице. Отац му је био бивши министар, писац, преводилац а мајка кћерка академика Милана Милићевића. Школовао се у Београду где је завршио основно и средње образовање. Уписао се на Велику школу на Правни факултет. Студије је наставио у

Паризу где је дипломирао 1900. године. Говорио је француски, енглески, бугарски, италијански језик.

За Јована Дучића рођеног у селу поред Требиња година рођења, случајно или не, није поуздано утврђена. У документима учитељске школе у Сомбору коју је завршио стоји 1872. као година рођења, а према уверењу црквене парохије у Требињу датум рођења је 8. април 1874. Рођен је у сиромашној херцеговачкој породици. Основну школу је завршио у Требињу, након које се уписао на трговачку школу у Мостару па у Сарајеву. Школовање је наставио у Сомбору где је завршио учитељску школу. Студирао је у Женеви на Филозофском факултету где је дипломирао 1906. године. Говорио је француски, италијански, немачки, бугарски, шпански, грчки језик.

Иво Андрић, рођен је 9. октобра 1892. године у Травнику у сиромашној породици. Основну школу завршио је у Вишеграду, а гимназију у Сарајеву. Уписао се на Мудрословни факултет у Загребу да би школовање наставио на Филозофском факултету у Бечу па у Кракову. Апсолвирао је у Загребу 1918. а завршио је универзитетске студије 1924. у Грацу где је докторирао на тему „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине“. Говорио је француски, немачки, италијански, руски, пољски, румунски, чешки.

Бранко Лазаревић, рођен је 6. јануара 1884. у Видину у породици оца индустријалца из Неготина, који је као учесник Зајечарске буне побегао у Видин. Основну школу и гимназију завршио је у Зајечару. Као стипендиста српске владе уписао се на Правни факултет у Паризу. Студије је наставио у Београду, на Филозофском факултету (књижевност) где је дипломирао 1911. Говорио је француски, немачки, енглески, чешки, бугарски.

Растко Петровић, рођен је 16. маја 1898. у Београду. Потиче из интелектуалне средине. Отац му је био бивши министар, а мајка учитељица. Био је 13 дете у браку својих родитеља. Брат је Надежде Петровић, велике српске сликарке. Започео је школовање у Београду али је због светског рата напустио земљу, прешао Албанију и отишао у Француску у Фонтенбло и Ницу, где је завршио средњу школу. Студије на Правном факултету на Сорбони завршио је 1921. године. Говорио је француски, енглески, италијански језик.

Улазак у дипломатску службу

Ракић, као син бившег министра, није лако и одмах по завршетку школовања ушао у дипломатску службу. Његово прво запослење било је у царинској служби. Након годину дана, примљен је у Министарство иностраних дела Краљевине Србије за писара, што је било почетно звање у државној администрацији.

Дучић је више од три године покушавао да уђе у дипломатску службу Краљевине Србије, која је за њега била животни идеал, како је сам записао. Као неуказни чиновник он је од 1907. добијао стипендију од српске владе за рад на националној пропаганди. У време Анексионе кризе 1908. упућен је у Рим да ради на пропаганди против анексије Босне и Херцеговине. Тамо је написао и објавио брошуру на ита-

лијанском језику „Анексија Босне и Херцеговине и српско питање“, која је подељена посланицима италијанског парламента пред дебату о БиХ. Његовом пријему у Министарство иностраних дела Краљевине Србије допринели су, како су неки савременици записали, разговори Јована Скерлића и Слободана Јовановића с Милованом Миловановићем, министром иностраних дела. Чињеница је да је указом 1910. године постао чиновник Министарства иностраних дела, у звању писара.

Лазаревић је по завршетку студија, с дипломом професора књижевности, радио једно време као суплент у Четвртој београдској гимназији. Био је и уредник појединих дневних листова. Као учесник Првог светског рата био је рањен. Истакао се више од других писаца у писању радова о уједињењу у заједничку државу створену 1918. Као уредник *Српских новина* на Крфу од 1916, и као шеф пресбирора Министарства иностраних дела, створио је себи услове да буде примљен у дипломатску службу 1918. године.

Андрић је ушао у дипломатску службу захваљујући свом средњошколском професору Тугомиру Алауповићу, који је у влади новостворене државе био министар вера. Он га је и примио у Министарство вера 1919, а након пола године, на његову иницијативу, Андрић је примљен у Министарство иностраних дела у звању секретара. Андрић је примљен у том звању иако није имао завршен факултет, што ће се нешто касније појавити као услов опстанка у служби. Изгледа да је Андрић ушао у дипломатску службу лакше од других писаца – дипломата.

Петровић је, у нешто промењеним условима за пријем у дипломатију, након неуспешног полагања испита за дипломатску струку јануара 1923, поновио своју молбу још два пута. Крајем исте године, примљен је за приправника с обавезом да у року од три године положи државни испит, што је учинио током 1925. године. По неким записима, на његов пријем у дипломатску службу утицао је његов зет Милорад Луковић, директор Друге женске гимназије, чија ученица је била кћерка Милана Стојадиновића. У време када је Растко Петровић конкурисао за пријем у дипломатију, били су поштрени услови. Испит који је полагао састојао се из писменог и усменог дела. За писмени део тема му је била „Национална улога и значај Србије за уједињење“. Усмени део испита састојао се из следећих предмета: Историја Срба, Хрвата и Словенаца; Дипломатска историја Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; Дипломатска историја Европе од 1878; Међународно јавно и приватно право; Политички и економски земљопис Краљевине СХС; Политички земљопис Европе; Организација Министарства иностраних дела. Након положеног испита Петровић је примљен у Министарство иностраних дела у звању писара, у јануару 1926.

Службовање и успон у служби

Милан Ракић је провео у дипломатији¹ раздобље од 1904. до 1933. Тридесет година је прошло од звања писара до звања изванредног посланика и опуномоћеног мини-

1 О дипломатској каријери Милана Ракића видети: Милан Ракић, *Конзулска йисма 1905–1911*, приредио, предговор и коментаре написао Андреј Митровић, Просвета, Београд 1985; Андреј

стра. Почео је као писар у Министарству иностраних дела Краљевине Србије у јулу 1904, а затим је био: писар у Конзулату у Приштини 1905; секретар у Генералном конзулату у Скопљу 1905; вицеконзул у Конзулату у Приштини 1906; вицеконзул у Генералном конзулату у Скопљу 1907; вицеконзул па конзул и шеф Конзулата у Приштини 1908–1910; шеф Конзуларног одељења Министарства иностраних дела 1911; члан српске делегације на Конференцији мира између балканских земаља и Турске, као и на Конференцији амбасадора у Лондону 1912. и 1913; секретар у Министарству иностраних дела Краљевине Србије 1914; саветник у Посланству Краљевине Србије у Букурешту 1915–1917; отправник послова у Посланству Краљевине Србије у Стокхолму 1917; саветник у Посланству Краљевине Србије у Лондону 1918; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Србије односно Краљевине СХС у Копенхагену и Ослу 1918–1921; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Софији 1921–1927; делегат на Конференцији у Лозани 1922. године; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине СХС – Краљевине Југославије у Риму 1927–1933. Службовао је у осам држава, као посланик у четири државе и у једној као отправник послова, кратко време. Звање посланика добио је после 14 година рада у дипломатији.

Јован Дучић био је у дипломатији² 31 годину, 1910–1941. Као и Ракић, свој пут и успон у дипломатији почео је од најнижег звања – писара, у Посланству Краљевине Србије у Софији 1910–1912. Након Софије уследила су службовања: секретар у Посланству Краљевине Србије у Риму 1912–1914; секретар у Посланству Краљевине Србије у Атини 1914–1918; секретар, па саветник у Посланству Краљевине Србије – Краљевине СХС у Мадриду 1918–1922; саветник у Посланству Краљевине СХС у Атини 1922–1924; стални делегат Владе Краљевине СХС при Друштву народа у Женеви 1925; генерални конзул Краљевине СХС у Каиру 1926; отправник послова у Посланству Краљевине СХС у Каиру 1926–1927, као и 1930–1931; изванредни по-

Митровић, „Милан Ракић у дипломатији 1919“, у: *Савременик*, No. 2 (1969); Андреј Митровић, „Савременици о дипломати Милану Ракићу“, у: *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор* (1972); Радован Поповић, *Жудња за фраком. Српски њисци у дипломатији*, Задужбина Николај Тимченко и Алтера, Лесковац и Београд 2011; Миодраг Митић, *Поетје у фраку*, Филип Вишњић, Београд 2002. Архивска грађа дипломатско-конзуларних представништава у којим је службовао Милан Ракић до 1918. налази се у Архиву Србије у архивским фондовима ДКП Краљевине Србије, а од 1919. у Архиву Југославије у фондовима ДКП Краљевине Југославије. Историографска дела као и мемоарски записи појединих савременика пружају могућност да се сазна више о Ракићу дипломати.

2 О дипломатској каријери Јована Дучића видети: Јован Дучић, *Дипломатски њисци*, приредно предговор и коментаре написао Миладин Милошевић, Просвета, Београд 1991; Коста Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Милано 1967; Радован Поповић, *Истина о Дучићу*, Књижевне новине, Београд 1982. Миодраг Митић, *Поетје у фраку*; Архив Југославије, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије-Управно одељење, персонални досије Јована Дучића; архивска грађа посланстава у којима је службовао Јован Дучић – у Архиву Србије, МИД КС, посланство КС у Риму, Атини, у Архиву Југославије, МИП КЈ – Политичко одељење, Стална делегација КЈ при Друштву народа у Женеви, Посланства КЈ у Будимпешти, Риму, Букурешту, Мадриду, Збирка Јована Јовановића... О њему као дипломати могу се наћи подаци у бројној историографској литератури, мемоарским записима савременика и сл.

сланик и опуномоћени министар у Будимпешти 1932–1933; изванредни посланик и опуномоћени министар у Риму 1933–1937; изванредни посланик и опуномоћени министар у Букурешту 1937–1939; изванредни и опуномоћени амбасадор у Букурешту 1939–1940; изванредни посланик и опуномоћени министар у Мадриду и Лисабону 1940–1941. Службовао је у девет држава у којима је био у тринаест мисија. Био је шеф мисије у шест држава. Након петнаест година службе у дипломатији, поверена му је веома важна функција сталног делегата Владе Краљевине СХС при Друштву народа у Женеви. До тада је посланик у Берну обављао и функцију сталног делегата. Од тада, односно од 1925. године па до краја своје каријере дипломате био је шеф мисије, или као отправник послова, посланик или амбасадор. Први је у историји југословенске дипломатије именован у звање амбасадора, чиме му је укаzano поверење и част и као великом писцу и као успешном дипломати. Целокупна његова дипломатска каријера везана је за рад у мисијама у иностранству.

Бранко Лазаревић је с искуством уредника *Српских новина* на Крфу од 1916. и шефа пресбирео Министарства иностраних дела Краљевине Србије имао више радног ангажовања до ступања у дипломатску службу³ од других писаца – дипломата. Од средине 1918. почео је као секретар у Министарству иностраних дела, а затим као: секретар у Посланству Краљевине СХС у Вашингтону 1919–1920; генерални конзул у Генералном конзулату Краљевине СХС у Чикагу 1920; отправник послова у Посланству Краљевине СХС у Берлину 1922; отправник послова у Посланству Краљевине СХС у Прагу 1922–1923; саветник у Министарству иностраних дела Краљевине СХС 1923–1924; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине СХС у Тирани 1925–1926; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине СХС у Прагу 1926–1929; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Југославије у Варшави 1929–1935; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Југославије у Анкари 1935–1937; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Југославије у Бечу 1937–1938; изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Југославије у Бриселу и Луксембургу 1938–1939. Лазаревић је за 21 годину службовао у девет држава у једанаест мисија. После две године рада у дипломатској служби постављен је за генералног конзула у Чикагу, дакле за шефа конзуларног представништва, а након четири године искуства постављен је за отправника послова Посланства Краљевине СХС у Берлину. Са нешто више од шест година дипломатског стажа постављен је за изванредног посланика и опуномоћеног министра. на основу чега се може закључити да је од свих писаца – дипломата, најбрже напредовао на дипломатској лествици. Једини је од њих службовао на три континента Европи, Америци, Азији. Био је посланик у седам држава и отправник послова у још две државе, што га и по томе издваја од других писаца – дипломата.

3 О дипломатској каријери Бранка Лазаревића видети: Бранко Лазаревић, *Дипломатски сјиси*, приредио, предговор и коментаре писао Миладин Милошевић, Историјски архив, Неготин 2001; Миодраг Митић, *Поетје у фраку*; Радован Поповић, *Жудња за фрактом*. Архив Југославије, Министарство иностраних послова КЈ – Управно одељење, персонални досије Бранка Лазаревића; архивска грађа АЈ, Посланства КЈ у Анкари, Збирка Милана Стојадиновића и други фондови. Извор сазнања о Лазаревићу дипломати је и историографска литература.

Иво Андрић је после пола године рада у Министарству вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, примљен у Министарство иностраних дела у звању секретара, тада почетном звању у државној управи за чиновнике с факултетском дипломом (коју Андрић у то време није имао). Његов ход у дипломатији (1920–1941)⁴, почео је од места вицеконзула у Посланству Краљевине СХС при Ватикану марта 1920. године. Уследила су службовања као: вицеконзула у Генералном Конзулату Краљевине СХС у Букурешту 1921–1922; вицеконзула у Генералном Конзулату Краљевине СХС у Трсту 1922–1923; вицеконзула у Генералном Конзулату Краљевине СХС у Грацу 1923–1924; секретара у Министарству иностраних дела Краљевине СХС 1924–1926; вицеконзула у Генералном Конзулату Краљевине СХС у Марсељу 1926–1928; вицеконзула у Генералном Конзулату Краљевине СХС у Паризу 1928; секретара у Посланству Краљевине СХС у Мадриду 1928–1929; секретара у Посланству Краљевине Југославије у Бриселу 1929–1930; секретара у Сталној делегацији Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви 1930–1933; секретара у Министарству иностраних послова 1933–1934; саветника у Министарству иностраних послова 1934–1935; начелника политичког одељења у Министарству иностраних послова 1935–1937; помоћника министра иностраних послова 1937–1939; изванредног посланика и опуномоћеног министра у Берлину 1939–1941. Андрић је за 21 годину дипломатске службе био у девет држава у десет мисија. У мисијама на страни био је тринаест, а у Министарству у Београду осам година. На страни, најдуже је био у Сталној делегацији при Друштву народа у Женеви, нешто мање од три године, а у Берлину, где је био на челу мисије, као посланик провео је две године. Службовао је у пет конзуларних и у пет дипломатских мисија Краљевине Југославије. Једини је од писаца у дипломатији који је заузимао високо место помоћника министра. На ту функцију постављен је у тренутку када је иза себе имао 17 година рада у дипломатији.

Растко Петровић је почев од 1923. до 1945. био у дипломатској служби,⁵ непуне 22 године и не тако успешан као Ракић, Дучић, Лазаревић, Андрић. Каријеру дипломате почео је као приправник 1923. да би након положеног прописаног ис-

4 О дипломатској каријери Иве Андрића видети: Иво Андрић, *Дипломатски сјиси*, приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић, Просвета, Београд 1992; *Животопис Иве Андрића 1892–1975*, Београд, 1980; Радован Поповић, *Жудња за фрактом*; Želimir Bob Juričić, *Ivo Andrić u Berlinu 1939–1941*, Svjetlost, Sarajevo, 1989; Миодраг Митић, *Поеће у фраку*; Архив Југославије, Министарство иностраних послова КЈ – Управно одељење, персонални досије Иве Андрића; архивска грађа: АЈ, Стална делегација КЈ при Друштву народа у Женеви, Збирка Милана Стојадиновића, као и други поједини архивски фондови ДКП КЈ. Архив САНУ, лични фонд Иве Андрића. О Андрићу у дипломатији налазимо податке у бројним историографским делима као и у записима савременика.

5 О дипломатској каријери Растка Петровића видети: Растко Петровић, *Дипломатски сјиси*, приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић, Просвета, Београд 1994; Радован Поповић, *Жудња за фрактом*; Radovan Popović, *Izabrani čovek ili život Rastka Petrovića*, Prosveta, Beograd 1986; Миодраг Митић, *Поеће у фраку*. Архив Југославије, Министарство иностраних послова КЈ – Управно одељење персонални досије Растка Петровића, Посланство КЈ у Вашингтону, Конзулат КЈ у Чикагу, Конзулат КЈ у Њујорку.

пита добио звање писара. Радио је као писар у Министарству иностраних дела до 1926. године, па као писар у Конзулату Краљевине СХС у Риму 1926–1928; писар у Посланству Краљевине СХС у Риму 1928–1930; писар у Министарству иностраних дела 1930; секретар у Министарству иностраних дела 1931–1935; вицеконзул у Конзулату Краљевине Југославије у Чикагу 1935; секретар и отправник послова у Посланству Краљевине Југославије у Вашингтону у време одсутности посланика Константина Фотића током 1936 и 1937. године; вицеконзул у Генералном конзулату у Њујорку. Замењивао је генералног конзула 1938; вицеконзул у Генералном конзулату у Чикагу. Замењивао је генералног конзула током 1938 и 1939. године; секретар у Посланству Краљевине Југославије у Вашингтону до 1945.

Уочљиво је да су наши писци дипломате службовали у истим градовима: у Риму-Дучић у три мисије, Андрић, Ракић и Петровић; у Софији – Дучић и Ракић; у Букурешту – Ракић, Андрић и Дучић; у Мадриду – Дучић у две мисије и Андрић; у Берлину – Лазаревић и Андрић; у Бриселу – Лазаревић и Андрић; у Женеви – Дучић и Андрић.

Шта је обележило њихове мисије

Милан Ракић је своје службовање у конзулатима у Османском царству – Старој Србији и Македонији – назвао „херојско доба“. Било је то за њега и мисију коју је обављао изузетно тешко, компликовано и чак ризично време. Пуних шест година он је био на служби у чворишту балканских заплета пред Први светски рат. Доста сложена је била и његова мисија у Софији. Бугарска се тешко мирила с поразом у светском рату и одредбама Нејског мировног уговора који је морала да испуни. Ракић је био у Риму у време када је из вечног града вођена политика лоших односа с Краљевином и стратегијски се усмеравала на рушење државе у источном суседству. И поред покушаја да дође до напретка у односима две земље, до тога није дошло, како изгледа због става владе у Риму, њеног погледа на француско – југословенске односе, на Албанију и сл.

Јован Дучић је службовао на важним местима и за Краљевину Србију и за Краљевину Југославију. Ако је судити по односима Југославије и других држава онда су за Дучића две мисије биле нарочито сложене, захтевне и тешке – у Будимпешти и у Риму. Службовање у Мађарској пада у време жестоке кампање у штампи против Југославије уз стално присутну спољнополитичку оријентацију тадашње мађарске владе ка ревизионизму. Из Рима су инструктирани и помагани усташки емигранти, мађарски и бугарски ревизионизам, албанске тежње за стварање Велике Албаније, све оно што је угрожавало темеље југословенске државе. То су године тешких криза у односима између Рима и Београда. Дучић их је окарактерисао као године „најгорих односа наше земље с Италијом.“ Ипак, допринео је потписивању, вероватно, најзначајнијег билатералног уговора који је Краљевина Југославија склопила – чувеног Споразума Стојадиновић–Ђано потписаног 25. марта 1937. Дучић је још 1932. године из Будимпеште писао да је Хитлер опасност и за Немачку и за цео свет. Имао је јасно одређење према Мусолинију, Гвозденој

гарди у Румунији, Франковом режиму у Шпанији, за који је говорио да је копија италијанског фашизма.

Бранко Лазаревић службовао је у државама више пријатељски наклоњеним Југославији од оних у којима су били Дучић или Ракић. Службовање у Прагу и Анкари, двома са Југославијом савезима везаним државама, било је свакако лакше од оног у Тирани или Бечу очи аншлуса или Бриселу у предвечерје светског рата. Он је у Тирани, где је Италија остваривала доминантан утицај, дошао у сукоб са нашим војним изаслаником који је због тога повучен у Београд. Суштина сукоба, како се показало, била је око процене ко какву политику заступа у Тирани.

Иво Андрић је свој врхунац у дипломатској каријери достигао када је постављен за помоћника министра иностраних послова. Био је практично друга личност југословенске дипломатије. Најосетљивији и најделикатнији период његове каријере као дипломате, несумњиво је службовање у Берлину, у својству посланика Краљевине Југославије у Трећем Рајху. Он је сам рекао да су му те године најмучније у животу. Био је у центру одакле је дириговано рушење Европе створене после Великог рата и одакле је запаљен пожар Другог светског рата. Све се то дешавало пред његовим очима. Доживео је и то да су се преговори око приступања Југославије Тројном пакту одвијали без његовог учешћа. Није чак био обавештен о доласку у Немачку министра иностраних послова и председника владе из Београда. Андрић је, на неинформисање о доласку највиших југословенских представника у Берлин, реаговао захтевом министру да га повуче из Берлина, пошто је сматрао да непозивање на разговоре значи мањак поверења у њега као званичног дипломатског представника код владе у Берлину.

За службовање Растка Петровића, обзиром на положај који је имао, важно је подсетити да је радио поред успешних и великих дипломата Милана Ракића у Риму и Константина Фотића у Вашингтону.

Други о њима

О Ракићу дипломати и човеку остало је записано пуно лепог и похвалног. Италијански дипломата А. Бодреро, по сазнању да Ракић иде у Рим за посланика 1927. године, известио је да југословенски краљ шаље у Италију за посланика „једног од најбољих које има у дипломатији.“ Британски амбасадор у Риму Роналд Грејем, забележио је да је Ракић успео да „ублажи стални сукоб и затегнутост између своје и италијанске владе“. Многе стране дипломате сматрале су да је због својих особина широко омиљен и да има много пријатеља и у дипломатском кору и ван њега. Дучић је записао „Цео свет је за Ракића говорио да је најфинији човек...“

За Јована Дучића, председник владе и министар иностраних послова Милан Стојадиновић, забележио је да је „са много умешности, дипломатског такта и вештине са урођеном интелигенцијом и господством каквог дубровачког поклисара“ припремио терен за преговоре у Риму 1937. године. Иначе ценио га је и као човека и као песника и као дипломату. Андрић „је ценио Дучићево изузетно об-

разовање, живи дух и бриљантну конверзацију“, за коју Коста Павловић, Дучићев сарадник из Букурешта, каже да је „имала моћ завођења и снагу убеђивања“, тако да је свом саговорнику остављао мало простора за питања, а ако их је било сугерисана су му његовим наступом. Са друге стране, Павловић је сматрао да је Дучић „ретко сјајну каријеру дипломате постигао захваљујући свом песништву.“ Немачки дипломата Улрих фон Хасел забележио је за Дучића да је „далеко највећи живи југословенски песник, човек доброг карактера.“ Министар иностраних послова Италије, гроф Галеацо Ђано, записао је о Дучићу „надмени и ташти песник никад није веровао у споразум Рима и Београда.“

За Иву Андрића његови претпостављени имали су ласкаве оцене, човек ретке интелигенције и свестраног образовања, поуздан, дискретан, суздран. Андрићево именовање за помоћника министра коментарисано је у француским листовима „да је човек ретке интелигенције који је направио бриљантну дипломатску каријеру и да је веома цењен у француским дипломатским круговима.“ Немачки посланик у Београду Виктор фон Херен поводом тражења агремента за Андрићево именовање за посланика у Немачкој написао је „...писац по занимању и увек је био сматран једним од политички најспособнијих руководилаца у дипломатској служби Југославије.“ Стојадиновић га је веома ценио „...књижевник, паметан, и одмерен у мишљену. Дипломатске ноте, које би он по мојим инструкцијама стилизовао, било је право задовољство читати.“

О Бранку Лазаревићу, такође постоје записи страних дипломата, који се свode на то да је био уважаван у срединама где је боравио. Чехословачки дипломата др Струп, који је био у Берлину када и Лазаревић, обавестио је своју владу да је „добар писац, књижевни критичар,“ да „као политичар нема неког великог искуства. У личним сусретима веома срдчан и пристојан“. Совјетски дипломата, такође из Берлина 1922. обавестио је Москву поред осталог да је „Лазаревић убеђени присталица успостављања нормалних односа са Совјетском Русијом.“ У Прагу су сматрали да „је улагао све своје способности, да политичка и државна сарадња буду што јаче између Краљевине СХС и Чехословачке Републике.“

За Растка Петровића, улазак у дипломатију значио је могућност да упозна многе крајеве света, народе, њихове културе, обичаје, историју. О томе сведоче и његова бројна путовања. Пропутовао је скоро целу Европу, изузев скандинавских земаља и Русије, затим Турску, северну и централну Африку, Канаду, Мексико, Кубу, Гватемалу. Његово напредовање у служби и успон на дипломатској лествици не сврстава га у категорију успешних дипломата. У вези с тим сâм је записао да се у дипломатији није „баш прославио.“ Међутим, као познат песник, приповедач са широким познанствима у свету културе, представљао је своју земљу и народ и као такав.

Писце – дипломате карактерише неколико заједничких особина, високо образовање, широка знања, добро познавање међународних прилика, упућеност у односе међу државама и актуелне проблеме, добра обавештеност, аналитичност у излагању, тачност, посвећеност професији за коју су се определили.

Као писци уживали су велики углед у нашој земљи али и ван њених граница. Дучић и Ракић били су чланови Српске краљевске академије. Дучић као један од ретких странаца био је члан Лондонског књижевног клуба, Андрић је светску славу као књижевник стекао двадесетак година након завршетка дипломатске каријере. Сви они припадали су тада, модерној категорији писаца – дипломата. Они су личности које припадају међународној политичкој и дипломатској историји.

А како су наши писци дипломате видели дипломате? О томе је једино Андрић оставио своје виђење. Он је, сећајући се дана проведених у дипломатији, поред осталог записао: „Треба бити многострук и једноставан. Не бити личан, али бити природно поносан, чак и горд понекад: не презирати ситнице (нипошто и ни у чему!), али умети се задржати негде на границама ситничавости и педантерије; бити савестан у свему, али без претеране ревности; ценити тренутак и увек се користити њиме, али умети оставити времену да врши своје дејство; имати многа и разноврсна интересовања за људе, предмете, уметности, игре и разоноде, али се не препустити страсти ни присности у којој човек заборавља потпуно себе; бити мало човек, али не бити никад нечовек; бити спреман на све и способан за све али не бити бездушник ни чудовиште. То у ствари значи: живети стално на два плана, на логичном, човечанском и на службеном, нељудском, али никад ничим не показати и ником не одавати на ком се плану у том тренутку налазите, или још боље: ни сам не бити потпуно свестан тога, што је најсигурнији начин да се нећете одати. Укратко, треба бити човек нарочите врсте, а нимало не личити на то; него увек и у свему имати изглед обичног, просечног човека. Стотину способности треба имати, али строго и на сто начина дозирањих“.

Дучић је сматрао да је за државу добро да има књижевнике у дипломатији: „Форма и стил чине књижевника, а то је потребно и дипломати да у иностраној држави задобије за своју домовину симпатије. Не могу државе које постављају књижевнике у дипломатску службу ништа тиме изгубити, него само добити“.

Поред петорице писаца дипломата који су целу професионалну каријеру остварили у дипломатској служби, било их је још који су се опробали у тој служби, знатно краће, са мањим учинком и успехом.

Подсетићу на неке од њих, пре свега на Лазу Костића, Војислава Илића, Бранислава Нушића и Војислава Јовановића – Марамбоа.⁶

Лаза Костић (Ковиљ код Новог Сада 1841–Беч 1910), велики песник, доктор правних наука. Веома образован са знањем немачког, француског, енглеског и мађарског језика. Забележено је да је разумео грчки, латински и италијански. О руском није ништа забележено иако је био на служби у Русији. Био је лични пријатељ министра, председника владе и вође Либералне странке Јована Ристића. Костић је

6 О њиховој дипломатској служби видети: Миодраг Митић, *Поетска у фраку*. За Л. Костића, В. Илића и Б. Нушића, могу се видети одговарајућа документа у архивској грађи фондова Архива Србије, Министарства иностраних дела КС и ДКП КС где су службовали. За Војислава Јовановића Марамбоа видети: Архив Југославије, Министарство иностраних послова КЈ – Управно одељење, персонални досије Војислава Јовановића Марамбоа.

према сачуваним записима имао аспирације да одмах, на почетку каријере, заузме високо место у дипломатској служби.

Његова хтења у том правцу нису се остварила. У дипломатској служби Кнежевине Србије био је непуну годину дана. Марта 1880. постављен је за секретара у Посланству Кнежевине Србије у Петрограду. На том положају остао је до краја 1880. године, када је након пада владе Јована Ристића и он изгубио службу. После тога није био у дипломатији. Био је члан Српског ученог друштва.

Војислав Илић (Београд 1860 – Београд 1894) потиче из познате породице, од оца песника и политичара Јована Илића. Школовање је започео у Београду и прекинуо га при крају гимназије. За кратког живота и он је недуго службовао у конзуларној служби Краљевине Србије. Након запослења у Управи монопола, крајем маја 1893. постављен је за писара у Конзулату Краљевине Србије у Приштини, где је службовао Бранислав Нушић. Убрзо се разболео и на инсистирање и молбе Нушићеве упућен је на лечење у Београд где је за кратко време умро.

Бранислав Нушић (Смедерево 1864–Београд 1938), велики писац, приповедач и романсијер, највећи српски комедиограф. Након школовања у Београду, студирао је на Правном факултету у Грацу па у Београду где је и дипломирао.

У дипломатској служби Краљевине Србије провео је нешто мање од десет година. Примљен је у звању писара јула 1889. у Министарство иностраних дела. (Просветно-пропагандно одељење). Почетком 1890. привремено је послат у Српски конзулат у Приштину, да замењује одсутног вице конзула. За два месеца боравка у Приштини успео је да отвори прву српску књижару (1890). Октобра 1890. прешао је да ради у Државни савет до јуна 1891. кад се вратио на рад у МИД.

Службовао је као писар у Конзулату Краљевине Србије у Битољу 1891-1893; као вицеконзул у Приштини 1893-1897; кратко време као вицеконзул у Конзулату у Скопљу 1897; у истом звању у Конзулату у Серезу 1897-1899. где је отворио српску школу, да би након тога радио у Министарству иностраних дела до краја 1900. када је прешао у Министарство просвете.

Нушић је поред рада у конзуларној служби Краљевине Србије познатији по раду у многим позориштима као управник: у Београду, Скопљу, Новом Саду, Сарајеву. Био је и библиотекар Народне скупштине, начелник уметничког одељења Министарства просвете, предавач реторике на Војној академији, шеф војне полиције у Скопљу после Првог светског рата, окружни начелник у Битољу. Као велики књижевни стваралац био је члан Српске краљевске академије (од 1933. редовни члан).

Војислав Јовановић Марамбо (Београд 1884–1968), потиче из угледне београдске породице. Школовао се у Београду, уписао Технички факултет по жељи оца али је студије наставио на Филолошком факултету. Студирао је и усавршавао се у Швајцарској, Француској и Енглеској. Докторирао је на факултету у Греноблу 1911. године темом „Гусле у делу Проспер Меримеа“. Његову дисертацију наградила је Француска академија наука 1912. године. Говорио је француски, енглески и немачки језик.

Радну каријеру започео је 1912. као доцент на Београдском универзитету на предмету упоредна књижевност. Од 1919. имао је звање ванредног професора. Пре ступања у дипломатску службу, за време Првог светског рата био је чиновник Пресбириа Врховне команде 1914-1915, а затим шеф пресбириа српске владе у Лондону и Вашингтону (од 1917-1920). Почетком 1920. напустио је државну службу и бавио се књижевним и научним радом. Био је уредник *Српској књижевној гласника* 1920-1921, сарадник листа *Политика* где је водио недељну књижевну хронику. Током 1924. био је послат у Лондон да ради на пословима пропаганде. Новембра 1924, решењем председника Министарског савета, постављен је за главног архивара у МИД-у. Током 1926. и 1927. био је на лечењу у Прагу.

Службовао је у Посланству Краљевине Југославије у Бечу 1930-1931, у звању саветника. У том звању радио је у Министарству иностраних дела 1931-1932, затим у Посланству Краљевине Југославије у Берну 1932-1933; у Посланству Краљевине Југославије у Лондону 1933-1935, и поново у МИД-у у Београду.

М. Стојадиновић као министар, поверио му је послове у вези са спољном политиком В. Британије у Европи и на Далеком истоку. Новембра 1937. постављен је за начелника Главне архиве МИД-а. Септембра 1939. постављен је за начелника Историјског одељења МИД-а. Јуна 1942. пензионисан је решењем Недићеве владе.

После Другог светског рата примљен је за начелника Историјског одељења у Министарству иностраних послова, а једно време био је и директор Дипломатске школе (1945-47). Из МИП-а је 1950. премештен у Институт за проучавање књижевности САНУ у коме је био до његовог укидања 1954. Радио је као научни саветник, а затим као научник сарадник у САНУ до 1962. када је пензионисан. Био је један од најбољих познавалаца српских и југословенских архива и питања њихове пљачке током Првог и Другог светског рата.

Miladin Milošević

Director of the Archives of Yugoslavia

Serbian Writers as Diplomats of the Kingdoms of Serbia and Yugoslavia

The diplomatic corps of the Kingdom of Yugoslavia often employed persons from the world of science and culture, especially writers, in important diplomatic positions. A similar practice could be found in French diplomacy. Each in his own way, many a Serbian writer left a special imprint in the diplomacy of the Kingdom of Yugoslavia. Usually, they were educated at European universities, spoke several foreign languages and were good connoisseurs of international relations. They contributed to the establishment not only of diplomatic but also of cultural connections with countries and peoples where they held their diplomatic posts.

The paper offers an overview of Serbian writers employed in the diplomacy of the Kingdom of Yugoslavia (1918–1941), primarily on Milan Rakić, Jovan Dučić, Ivo Andrić, Branko Lazarević, and Rastko Petrović. It describes their education, the ways in which they entered diplomatic service and progressed in it and the legations where they performed their duties. It also provides insights into the characteristics of their particular missions and describes how their contemporaries perceived them as persons and diplomats.

Станислав Сретеновић

Институт за савремену историју, Београд

СЛАБОСТ ЗАШТИТНИЦЕ, НЕИЗВЕСНОСТ ШТИЋЕНИКА: ФРАНЦУСКО-СРПСКИ ОДНОСИ, 1918–1940.

Када се данас у Србији говори о француско-српским односима кроз историју, тешко је отргнути се од једне афективне, ирационалне ноте која се своди на величање или негирање француско-српског пријатељства у прошлости. У ствари, ради се о недостатку критичког сагледавања односа два народа и две земље, односа које је карактерисала материјална несразмерност, географска удаљеност и културна различитост. Поред тога, сложеност међународних односа у периоду између два светска рата оптерећивала је развој жељеног, заштитничког става Француске према новој Краљевини СХС/Југославији.

Према сведочанству Ремона Брижера, последњег посланика француске Треће републике у Београду, објављеном после Другог светског рата, цео Београд и цела Србија делили су „истински бол“ због вести о паду Француске јуна 1940. године. Француски дипломата је забележио изразе саучешћа многих Срба због трагичних догађаја у Француској: тишину жалости која се надвила над Београдом, букете цвећа које су грађани спонтано стављали на Споменик захвалности Француској на Калемегдану, црне кравате које су носили многи људи престонице, обустављање весеља уз звуке српског кола током неколико недеља у најудаљенијим селима Шумадије.¹ Иако Брижерово сведочанство описује, у ствари, немоћ да се помогне савезници и доскорашњој заштитници Француској, оно ипак говори о стању духа многих Срба франкофона и франкофила у целом периоду између два светска рата. У том раздобљу, српски франкофили су изградили специфичну политичку културу која се темељила на искуствима заједничке француско-српске борбе током Великог рата и на идеји о вишевековном француско-српском пријатељству.² Они су сматрали да ће, стварањем краљевине Јужних Словена децембра 1918. године, француско-српско пријатељство прерасти у француско-југословенско пријатељство оличено у снажним и дубоким политичким, економским и културним односима две државе. Међутим, историјски процеси међуратне Европе убрзо су показали сву сложеност

1 Raymond Brugère, *Veni, vidi, Vichy et la suite*, Paris, Deux-Rives, 1953, стр. 21.

2 Stanislav Sretenović, „Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku“, *Međunarodni problemi*, LXI, No. 4 (2009), стр. 536–558.

и слојевитост односа Француске и нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца која је од 1929. носила назив Југославија.

Велики рат је уништио четири царства (руско, аустроугарско, немачко и турско), створио нове нације, указао на потенцијал САД и изазвао Руску револуцију, али није елиминисао изворе напетости у Европи. Мировни уговори којима је окончан Велики рат наизглед су преобликовали политичку архитектуру на европском континенту. Изгледало је да се на рушевинама аутократских и апсолутистичких царстава, демократија свуда утврђује, по републиканском француском моделу или по енглеском узору конституционалне монархије. У реалности, рат је у Европу увео елементе нестабилности који ће се посебно изразити током тридесетих година XX века. Промене на свим нивоима – економском, политичком, менталном и естетском – деловале су тако да су обезвређивале модел либералне демократије и омогућиле су да се изгради нови модел тоталитарне државе. Кризе које су потресале Европу дале су полет комунизму и фашизму, који су доприносили нестабилности система међународних односа у периоду између два рата.

Општа ситуација у Европи између два светска рата умногоме је утицала на француско-српске односе који су се заснивали на традицији француско-српског „братства по оружју“ из времена Великог рата. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, настала као плод француско-српских победа за време рата, била је нови чинилац на политичкој карти Средње Европе и Балкана. Простирући се од планинског венца Алпа до долине реке Вардар, уједињујући простор насељен Србима, Хрватима и Словенцима, са различитим религијама, традицијама и културама, нова држава је омогућавала Француској да има још једног савезника у Европи, али савезника који је убрзо ослабио услед унутрашњих криза и спољних притисака. Поред тога, Француска и Србија, које су изашле као победнице на крају рата, нису имале идентичне интересе у новој Европи: за Француску, главна преокупација је била Немачка, док је за нову Краљевину СХС главна претња била Италија, такође победница из рата али незадовољна својим територијалним добицима и са отвореним претензијама према источном суседу. Француска је тежила да обезбеди своју безбедност држањем Немачке под контролом кроз колективну безбедност у Европи и успостављањем савеза са Италијом и са малим државама централне и балканске Европе. Спољна политика Краљевине бранила се од италијанске претње тражењем потпоре у Француској, која није водила антииталијанску политику. На италијанску претњу, Срби су одговарали подршком хрватском и словеначком национализму заоденутим у југословенско рухо. „Италијански фактор“ био је, дакле, најважнији за разумевање француско-српских односа у међуратном периоду.

Иако је изашла као победник из Великог рата, Италија није била задовољна оним што је добила. Она је желела промену успостављених односа у Европи и тежила је да формира сопствену зону утицаја у Средњој Европи и на Балкану. Ова политика је нарочито узела маха после доласка Бенита Мусолинија на власт 1922. године. Јужнословенска краљевина, у француској орбити на источној обали Јадрана, представљала је препреку у остварењу његових циљева. Италија је желела да ослаби Краљевину и да је окружи незадовољним суседним земљама у два правца:

на северозападу доминацијом у Средњој Европи (Аустрија и Мађарска) и на југоистоку продором на Балкан (Албанија, затим Бугарска). Балканска политика је за Италију била важнија од политике у Средњој Европи. На Балкану, Италија је била посебно заинтересована за Далмацију и Албанију. На стратешком нивоу Албанија је имала прворазредан значај јер је представљала одскочну даску која би Италији омогућила продор ка североистоку, преко Косова па дуж реке Тимок ка Румунији, и истоку, преко Македоније и Тракије ка Малој Азији. На тај начин, планирани француски систем у Европи био би из темеља уздрман.

У међуратном периоду француска дипломатија је често тражила компромис између супротстављених ставова везаних за територијална или политичка питања која су се односила на Југославију. Током Мировне конференције у Паризу, француска дипломатија је у неколико наврата предлагала компромис између италијанских захтева, захтева Јужних Словена и принципа „права народа на самоопредељење“ америчког председника Вудроу Вилсона. У мају 1919, француски амбасадор у Риму, Камил Барер, предложио је да се спорне територије између Италије и Краљевине СХС поделе, да се Ријека најпре повери Друштву народа а потом Италији, док би Далмација припала Краљевини. У истом духу, нешто касније, сачињен је пројекат Андре Тардјеа који је предвиђао стварање тампон зоне од града Ријеке и њене околине коју би контролисало Друштво народа, али ни овај предлог није успео због Вилсоновог противљења.³ У марту 1920, на Конференцији мира одлучено је да се проблем међусобног разграничења препусти Италији и Краљевини СХС.

На подстицај Александра Милерана, председника француске владе и министра спољних послова, који је водио одлучну политику решавања јадранског питања, постигнут је споразум. Као последица разговора Милерана са председником италијанске владе Ђованијем Ђолитијем и француског посланика у Београду Жозефа д'Фонтенеа са председником краљевске владе Миленком Веснићем, дошло је до директних преговора између италијанске и владе Краљевине СХС. Резултат тих преговора било је потписивање уговора у Рапалу новембра 1920, уговора који је представљао компромис најближи француским предлозима. Амбасадор Барер послао је из Рима телеграм да је „француска дипломатија постигла свој циљ“, желећи тиме да изрази наду да је Француска допринела смиривању на Јадрану и стабилности односа између две своје супротстављене савезнице.

Међутим, променљиви односи са Италијом наставили су да оптерећују односе Француске и Краљевине СХС, и касније Југославије. Француска влада је настојала да избегне да буде увучена у италијанско-југословенски спор у коме би морала да стане на једну страну и зато је стално саветовала компромис, смиривање и преговоре. Компромисне француске предлоге прихватили су Мусолини и председник краљевске владе Никола Пашић и унели их у уговор о пријатељству који су потписали јануара 1924. у Риму. Смиривање односа Краљевине с Италијом током 1923/24. допринело је да француски парламент и сенат изгласају зајам од 300 милиона франака Краљевини за куповину наоружања у Француској. Ова сума је пред-

3 Видети о томе низ докумената у: *Documents diplomatiques français* (DDF), série 1920–1932: année 1920, tomes I et II, Paris, Imprimerie nationale, 1997 et 1999.

стављала део зајма који је француска влада планирала за наоружавање својих источноевропских штићеница (Пољске, Румуније и Краљевине СХС) у антинемачкој перспективи. Поред тога, с циљем да оснажи Краљевину изнутра и обезбеди њено савезништво у дужем временском периоду, Француска је водила организовану културну акцију како би ојачала франкофилију већине Срба и придобила симпатије међу Хрватима и Словенцима.⁴

Конференција у Локарну октобра 1925. и уговори који су потписани на њеним основама, иако се нису директно односили на Краљевину СХС, били су значајни за њене односе с Француском. Важност Италије је знатно порасла у очима француске дипломатије јер је Италија, заједно с Великом Британијом, постала гарант француске границе с Немачком према одредбама Рајнског пакта који је усвојен на крају конференције. Французи су дали и одређене гаранције Пољској и Чехословачкој. У Краљевини СХС и Румунији, овакав исход конференције у Локарну примљен је с недоумицом и зебњом. У Београду и Букурешту став француске дипломатије у Локарну оставио је утисак немоћи Француске у Југоисточној Европи. Овај утисак је појачан и серијом криза француских влада која је уследила: у периоду од само осам месеци током 1925/26, у Паризу је промењено чак пет кабинета.⁵ Ипак, како би задржала позиције у Краљевини СХС и спречила њено евентуално снажно приближавање Италији, француска влада је припремила уговор о пријатељству с Краљевином. Због протеста Италије, појавило се питање погодног тренутка за потписивање уговора. Француска није желела да уговором провоцира Италију, већ да њиме чвршће веже Краљевину за себе како би могла да је контролише. Француска дипломатија је страховала од тога да Краљевина СХС не предузме неодмерен потез према Албанији као реакцију на све веће италијанско присуство у тој земљи. Французи су упозоравали Краљевину да не може доводити у питање мир у Европи због Албаније и да краљевска војска није у стању да се супротстави Италији. Једини уступак који је Француска могла да гарантује Краљевини био је француско-југословенски уговор о пријатељству.

Пошто је потписивање уговора о пријатељству одложено неколико пута из обзира према Италији, уговор је потписан 11. новембра 1927. у Паризу, симболично, на годишњицу потписивања примирја у Великом рату. Потписници уговора су били челници француске и краљевске дипломатије, Аристид Бријан и Војислав Маринковић. Уговор је садржао конвенцију о пријатељству и конвенцију о арбитражи и важио је пет година с могућношћу обнављања. Овај уговор је припремљен по узору на уговор о пријатељству Француске с Румунијом, који је потписан годину дана раније. Потписивањем уговора Краљевина СХС је потврдила своју припадност француском систему успостављених односа у Европи, али без војне конвенције, за разлику од француских уговора с Пољском и Чехословачком. Управо је та чињеница била извор незадовољства у Краљевини СХС.

4 Stanislav Sretenovic, „French cultural diplomacy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in the 1920’s“, *European Review of History*, volume 16, No. 1 (2009), стр. 33–47.

5 Christian Delporte, *La IIIe République, 1919–1940*, Paris, Pygmalion, 1998, стр. 92–93.

Бријан је подвлачио да уговор није био усмерен против Италије, док је Мусолини тврдио супротно оптужујући Француску за милитаризам. У ствари, радило се о изговору за брзу акцију Италијана. Само десет дана касније, Мусолини је потписао нови уговор о савезништву с Албанијом који је уско повезао две државе. Француски одговор је још једном ишао у смеру непровоцирања Италије: неколико дана касније, Француска и Италија потписале су споразум који је предвиђао регулисање статуса француских грађана у Италији и Италијана на француским територијама.

Дипломатија Краљевине СХС је очекивала да ће војни односи с Француском ојачати захваљујући потписаном споразуму. Ипак, на директно питање министра Маринковића из јуна 1928. о мерама сарадње две армије у случају европског сукоба, начелник француског генералштаба генерал Дебене је одговорио да тим питањима не треба давати „ургентни и методични карактер“ и да она треба да остану у оквирима редовних активности војних аташеа.⁶ Такође, на конкретно питање краљевског посланика у Паризу Мирослава Спалајковића, упућено Бријану новембра 1930, о томе како би се понашала Француска у случају италијанског напада на Краљевину Југославију, француски министар спољних послова је одговорио да у тадашњој европској ситуацији не сматра ту могућност реалном и затражио да се таквим питањима не провоцира Италија.⁷

У међувремену, Француска је добила процес који је водила против Краљевине СХС пред Међународним судом у Хагу по питању наплате српских дугова из Великог рата. Суд је прихватио француски захтев да дуг мора да буде плаћен у златним францима, а не у новим папирним францима како су тражили краљевски представници. Овакав исход судског процеса изазвао је велико разочарење код Срба, док су Хрвати и Словенци тврдили да је то српски проблем који их се не тиче. Међутим, француска дипломатија на челу са Бријаном тада је била заокупљена питањима политичког и економског окупљања европског простора, а унутар овог простора окупљањем подунавских земаља: у тим оквирима прављени су пројекти о Сједињеним Државама Европе и Дунавској унији.⁸

Економска криза која је уследила после суноврата берзе на Вол стриту октобра 1929. изазвала је трагичне последице у Европи. У подунавској зони криза је имала озбиљне политичке последице. Она је веома ослабила Аустрију која је тражила излаз у царинској унији са Немачком. Одговор Француза на ову претњу била је идеја о реорганизацији простора Средње Европе и стварању Дунавске конфедерације с учешћем Аустрије, Мађарске, Пољске и земаља Мале Антанте, савеза Чехословачке, Краљевине СХС и Румуније који је Француска подржавала. Међутим, овај покушај је пропао због тешкоћа усклађивања уско националних економских политика малих средњоевропских држава и противљења Велике Британије из економских и политичких разлога. Нови покушаји Француске из 1932. да економски организује дунавски простор такође нису успели. У Немачкој је јачало осећање да ови по-

6 Service historique de la défense (SHD), 7N3198, Debenedy à Briand, Paris, le 21 juin 1928.

7 SHD, 7N3198, Briand à Spalaikovitch, Paris, le 25 novembre 1930.

8 Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE), La Courneuve, Série Y- Internationale 1918-1940, Vol. 651, Spalaikovitch à Briand, Paris, le 21 juillet 1930.

кушаји имају само за циљ да се супротставе њеном утицају у географски блиској зони. За Италију је било важно да одржи привилегован положај који је задобила у Аустрији и Мађарској. Мала Антанта је била подељена између тежње да види ојачан француски утицај и страха од могућег затварања италијанског и немачког тржишта које је, за разлику од француског, прихватало највећи део њених производа. У тим околностима, децембра 1932. у Женеви, Француска и Краљевина Југославија су потписале продужење Уговора о пријатељству на наредних пет година.

Долазак Хитлера на власт 1933. године изазвао је на међународном плану покушаје чвршћег француско-италијанског приближавања и Мусолинијеве идеје о пакту четири велике европске силе (Француска, Велика Британија, Италија, Немачка) као гаранту европске безбедности. У том тренутку, многи су за Француску говорили да се налазила у лошем стању због нестабилности влада, економске кризе и финансијских скандала. Чак и у тако нестабилној атмосфери у свих пет кабинета који су се смењивали током 1933. године на челу Министарства спољних послова налазио се Жозеф Пол-Бонкур који је више година за време Бријанове владавине био француски представник у Друштву народа. Он је, заједно с Алексисом Лежеом, генералним секретаром у Министарству спољних послова, оформио екипу „бријаниста“ чија се спољна политика заснивала на принципима Друштва народа и организације мира путем колективне безбедности.

Почетком 1934, после кризе изазване крвавим демонстрацијама екстремне деснице на париским улицама, Француска је добила владу националног јединства с Лујом Бартуом као министром спољних послова. За разлику од претходника, Барту је желео да развије спољну политику чије су основне црте биле недвосмислене: непријатељ је Немачка и безбедност Француске је главни циљ. Супротно Пол-Бонкуру, сматрао је да Друштво народа не може да обезбеди француску безбедност и да је неопходно закључивати савезе, или ојачати оне које је Француска већ склопила. У том светлу савез са СССР-ом је био од велике важности, исто као и савез с Италијом, али и учвршћење савеза с Пољском, Чехословачком, Румунијом и Југославијом.⁹

У намери да се те идеје конкретизују, дошло је до посете краља Александра I Карађорђевића Француској која је трагично завршена атентатом у Марсељу октобра 1934. За многе учеснике и посматраче француско-српских односа трагедија у Марсељу је симболички означавала крај једног пријатељства које је било утемељено на искуствима Великог рата. После атентата у Марсељу, повећано је интересовање француске дипломатије за унутрашњу ситуацију у Југославији која је окарактерисана као „веома преокупирајућа“.¹⁰ У извештајима француских дипломата из Краљевине, с посебном пажњом су разматрана следећа питања: улога кнеза Павла, регентство над малолетним краљем Петром II, политика новог председника владе Милана Стојадиновића и међунационална питања, наочито односи између Срба и Хрвата. Французи су извештавали да су хрватски захтеви за успостављање ау-

9 Jean-Baptiste Duroselle, *La décadence, 1932–1939*, Paris, Imprimerie nationale, 1979, стр. 91.

10 АМАЕ, Z– Europe 1918–40, Youg. 166, Dampierre à MAE, Belgrade, 1 octobre 1935.

тономије постајали све оштрији, да су се често завршавали крвавим сукобима с жандармеријом, да је екстремизам на свим странама попримао све већи замах, а протести против владе превазилазили локални оквир. За Робера д'Дампјера, француског посланика у Београду од 1935. до 1937, „трагање без страсти за простором за договор између Срба и Хрвата“ било је „основно питање политичке будућности Југославије“.¹¹ Француски дипломата је сматрао да у постизању овог циља треба рачунати на кнеза Павла и на Милана Стојадиновића.

После убиства Бартуа, на чело француског Министарства спољних послова дошао је Пјер Лавал, човек који је деловао као најбољи следбеник Бартуових пројеката. По доласку на положај, најавио је да ће следити спољнополитичке идеје претходника. Он је, међутим, припадао струји која је била више наклоњена деловању крупних интереса него идеја. Више је волео слаба савезништва с великим силама, него замисли о „чврстим“ савезништвима с малим источноевропским земљама у Бартуовом стилу. Лавал је наследио Бартуов план о савезу с Италијом уз вођење рачуна о интересима малих источноевропских савезница. Атентат у Марсељу, међутим, погоршао је односе Италије и Југославије пошто је краљевска влада оптуживала Италију за умешаност у атентат и припремала оптужбу против ове земље пред Друштвом народа. Французи су желели компромис: наредили су истрагу о атентату, потом тражили од Југославије да не оптужује Италију, а од Италије да изврши екстрадицију хрватских екстремиста који су се налазили под заштитом Рима. На овим основама, јануара 1935, потписан је у Риму италијанско-француски споразум о пријатељству који је требало да допринесе и италијанско-југословенском зближавању.

У Француској, питања Источне Европе и Балкана поново су отишла у други план. На француским изборима у априлу–мају 1936. значајну већину гласова однео је Народни фронт, настао из савеза социјалиста, радикалних социјалиста и комуниста. Владу је формирао Леон Блум, који је за министра спољних послова изабрао Ивона Делбоса. Њихов програм током изборне кампање био је нарочито окренут ка обећањима великих социјалних реформи и деловало је као да им је спољна политика била мање важна. Поред тога, немачко поновно наоружавање Рајнске области и италијанска победа у Етиопији, допринели су јачању свести о слабости Француске у међународним оквирима.

Крајем 1936. и почетком 1937, Делбос је изнео идеју о савезу Француске и земаља Мале Антанте. Да би подржао овај нералан предлог, Блум је свог сина Робера послао у Београд. У његовим разговорима са Стојадиновићем изражени су различити француски и српски ставови. Стојадиновић је истицао да се Француска према Југославији понашала супротно ставовима које је износила када је захтевала југословенско приближавање Италији, тврдио да је његова влада водила независну спољну политику и да он неће улазити у „опасне савезе“.¹² Иако је одао признање Француској, истакао је да његова земља неће улазити у нови француски блок, јер се плашила да не провозира незадовољство Италије и Немачке. После разговора с

11 AMAE, Z- Europe 1918-40, Youg. 166, Dampierre à MAE, Belgrade, le 28 novembre 1935.

12 DDF, 2, IV, Dampierre à MAE, Belgrade, le 12 décembre 1936.

британским амбасадором у Београду, који је саветовао да се не прихвати ангажман са Француском, кнез Павле Карађорђевић је такође дао негативан одговор Французима.

Овога пута, дошло је до неслагања британске и француске политике. Британци су тада водили политику „помирења“ покушавајући да не провоцирају Немачку и Италију, чинећи им уступке. Велика Британија није била наклоњена идеји да Француска прошири своје обавезе и евентуално буде уплетена у конфликт због малих централноевропских држава. У ствари, Стојадиновић је настојао да искористи тренутак обнављања на следећих пет година француско-југословенског уговора о пријатељству који је истицао крајем 1937. да би показао како његова политика ипак не жели прекид с Француском. У Паризу је водио разговоре са Делбосом током којих га је уверавао у пријатељске намере Југославије према Француској, али и да се она налази између јаке Италије и Немачке због чега је желео да одржи коректне и неутралне односе с обема тоталитарним државама. Разговор је био веома напет, Делбос није био убеђен, а Стојадиновић је пребацивао Француској да није била довољно чврста и одлучна према Италији. Када је уговор ипак обновљен, истог дана је уследила скромна симболичка посета делегације официра француских резервиста, а француски војни аташе у Београду приметио је да су осећања пријатељства према Француској ограничена само на један део краљевске војске.¹³

После стварања осовине Рим–Берлин 1936, два европска диктатора су отворено захтевала „исправљање неправди из Версаја“ користећи методе уцене, претњи и силе. На тај начин су извршени Мусолинијева анексија Етиопије и Хитлерово припајање Аустрије. Француска, у немогућности да сама брани успостављени поредак у Европи, покушала је да оствари властиту безбедност и безбедност своје колонијалне владавине повезујући снажно своју спољну политику с политиком Велике Британије. Немачким аншлусом Аустрије, Југославија је постала сусед Трећем рајху и била је изложена његовом све јачем утицају. Француска дипломатија је изгубила поверење у Милана Стојадиновића и приклонила се британском ставу да га треба сменити са власти.

Овакав став је био подстакнут и унутрашњим променама у Француској. Влада Леона Блума с Пол-Бонкуром као министром спољних послова пала је априла 1938. године. Радикал-социјалисти су формирали нову владу с Едуаром Даладјеом, министром одбране од јуна 1936, који је за министра спољних послова изабрао Жоржа Бонеа, присталицу политике помирења са Немачком. После безуспешних покушаја да се очува француско-чехословачки споразум, под све већим британским утицајем, Даладје је пристао на одузимање Судетске области Чехословачкој Минхенским споразумом, потписаним крајем септембра 1938. Одлуке донете у Минхену проузроковале су ново разочарење код малих француских савезника. Француски војни аташе у Београду је обавештавао своју владу да је француски престиж дубоко пољуљан после Минхена. Ипак, Француска је желела да „кристализује“ Минхенски споразум посебним договором с Немачком. У децембру 1938,

13 SHD, 7N3198, Belgrade, Bethouart à MAE, Belgrade, le 12 octobre 1937.

Жорж Боне је потписао у Паризу француско-немачку декларацију према којој су се две земље обавезале да размењују мишљење о свим спорним питањима од општег интереса. За Хитлера, то је био знак да је Француска напустила Источну Европу.

Ипак, ако је британска реакција била најоштрија после поделе Чехословачке марта 1939, француски протести су били најснажнији после италијанске окупације Албаније априла 1939. Французи нису протестовали због угрожености њихове још увек формалне савезнице Југославије, већ због јачања италијанске позиције на Медитерану и угрожавања француских интереса који су били везани за очување колонијалног царства. Оптерећен превазиђеним искуствима из Великог рата, француски генералштаб се састајао ради разматрања медитеранских проблема. У војним плановима, и поред упозорења посланика Брижера из Београда о лошем стању краљевске војске и о томе да „Хрвати неће марширати“ заједно са Србима, југословенска војска је сматрана савезничком и била је део плана опште одбране на Медитерану, по нералној идеји о отварању новог Солунског фронта, као за време Великог рата.

Војни планови о Солунском фронту о којима се дискутовало требало је да спрече евентуално италијанско и немачко снабдевање румунским горивом и југословенским рудама и тако отежају могући дуготрајан рат. Француски генералштаб је чак развио студију о расположивим снагама у којој је инсистирао на хипотетичких 100 пољских, румунских и југословенских дивизија на истоку Европе.¹⁴ Говорило се и о слању једне француске дивизије у Солун, како би се ојачао положај у односу на силе Осовине на Балкану. Помињано је и искрцавање француских трупа из Сирије у Солуну ради стварања фронта против евентуалног италијанског продирања.¹⁵ Поједини француски генерали су упозоравали да би због неприпремљености било веома тешко да се координише акцијама на Балкану и Блиском истоку. Све ове идеје, међутим, пропале су због слабости француске армије и армија малих савезница и противљења француских и британских политичких кругова. За британску владу Атлантски океан је имао већи значај од Средоземног мора; желела је да има флоту слободну за евентуалне акције на океану, док је на Средоземљу саветовала да се Италија не провоцира.

Сећања на искуства Великог рата била су још израженија код Срба него у појединим француским војним круговима. У одлучујућим тренуцима за Француску, кнез Павле је изразио своју приврженост Француској с романтичарским призивом ученог племића прохујалих времена: на дан избијања Другог светског рата, 3. септембра 1939, поверио је посланику Брижеру своју замисао да ће једног дана, кроз Ломбардију, француска армија доћи у контакт с југословенском војском у победничком налету.¹⁶ Ипак, после избијања рата француске активности у Југославији су увећане. Француске војне мисије су у неколико наврата долазиле у Београд на разговоре о отварању Солунског фронта и повећању војне и економске сарадње.

14 Jean Doisse, Maurice Vaisse, *Diplomatie et outil militaire, 1871-1991*, Paris, Seuil, 1992, стр. 388-398.

15 АМАЕ, Z-Europe 18-40, Youg. 167, Brugère à MAE, Belgrade, le 19 août 1938.

16 АМАЕ, Guerre 1939-1945, Youg. 926, Brugère à MAE, Belgrade, le 12 juillet 1940.

Односи снага у Европи, међутим, били су промењени и нису ишли у прилог остварењу ових планова. Капитулација Француске јуна 1940, представљала је за значајан део српске интелектуалне и војне елите, као и за многе српске сељаке-ратнике из времена Великог рата, болно суочавање с француским и српским реалностима спољне и унутрашње политике, али и наду у опстанак вредности у које су, гледајући у Француску, и даље веровали.¹⁷

Dr. Stanislav Sretenović

Institute for Contemporary History, Belgrade

The Weakness of Protector, the Uncertainty of *Protégé*: Franco-Serbian Relations, 1918–1940

The paper deals with diplomatic, political, economic and cultural relations between France and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians/the Kingdom of Yugoslavia. The Kingdom was created after the Great War on the basis of the Franco-Serbian military alliance during the war. The relationship between the two countries during the interwar period is characterized by their material disproportion, geographic distance and cultural differences and is analysed in all its complexity and changing intensity.

17 За француско-југословенске односе у овом периоду видети: Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Историјски институт, Београд 1965; Dušan T. Bataković (dir.), *La Serbie et la France. Une alliance atypique*, Belgrade, Institut des études balkaniques, 2010; Миле Бјелajaц, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија, 1901–1999*, Медија центар, Одбрана, Београд 2010; Vuk Vinaver, *Jugoslavija–Francuska između dva rata*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985; François Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres (1918–1935)*, Bern, Peter Lang, 1999; Jean-Baptiste Duroselle, *Le conflit de Trieste*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 1966; Драгољуб Р. Живојиновић, *Невољни рајиници. Велике силе и Солунски фронт*, Завод за уџбенике, Београд 2008; *La France et la Serbie du congrès de Berlin à la crise de juillet 1914*, actes du colloque franco-serbe de Strasbourg (1996), *Revue d'Europe centrale*, tome VII, n° 1 (1999). Frédéric Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans 1914–1919. Le contentieux adriatique*, Paris, L'Harmattan, 2006; *Les relations franco-yougoslaves dans l'entre-deux guerres (1918–1940)*, Etudes danubiennes, tome XXIII, n° 1–2 (2007); Михаило Павловић, Јелена Новаковић (прир.), *Француско-српски односи 1904–2004*, зборник радова, Друштво за културну сарадњу Србија-Француска, Београд 2005; Стеван Павловић (пр.), *Књига о Француској*, Београд 1940; Stephen Schuker, *The End of French Predominance in Europe. The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan* (Chapel Hill: University of North Carolina, 1976); William I. Shorrock, *From Ally to Enemy. The Enigma of Fascist Italy in French Diplomacy* (Kent, Oh.: The Kent State University Press, 1988); Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2008; Славенко Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, зборник радова, књ. 10, Историјски институт, Београд 1990; Marie Hooper, *The Statesman's Burden. French Diplomats and the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians 1918–1929* (Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1999); Vladimir Lj. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2006; Piotr Wandycz, *France and her Eastern Allies 1919–1925* (Minneapolis University Press, 1962).

The Franco-Serbian relations are seen as a part of broader French diplomatic and political actions in Eastern Europe after the war aimed at organizing the small, newly created countries into the French system of alliances in accord with the French anti-German position. For the Serbs, the main antagonist was different: their main preoccupation was Italy – their wartime ally who was now opposed to the idea of South Slav unity. The Serbs supported the Croatian and Slovenian nationalist movements against Italy, although France didn't conduct the anti-Italian policy. In the 1930's, the Serbs requested that the French react more strongly regarding the re-emerging German influence in Yugoslavia, although France endeavoured to oppose Germany by strengthening the collective security in Europe or by reaffirming its bilateral alliances with Eastern European countries. In fact, Franco-Serbian intentions were difficult to achieve due to the weakened internal and external positions of both France and the Kingdom of Yugoslavia.

Комунистичка Југославија
и њена дипломатија
(1945–1991)

Војислав Павловић

Балканолошки институт САНУ, Београд

ИДЕОЛОШКИ КОРЕНИ ТИТОВЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ.

ЈУГОСЛАВИЈА КАО ДЕО СОВЈЕТСКЕ ИНТЕРЕСНЕ СФЕРЕ

Смисао и сврху спољне политике Титове Југославије чинили су вишедеценијски напори да се у међународним односима заступају и бране идеологија и државни поредак проистекли из грађанског рата од 1941 до 1945. Током немачке и италијанске окупације партизански одреди под командом генералног секретара Комунистичке партије Југославије, Јосипа Броза Тита, водили су грађански рат против једница Југословенске војске у отаџбини под командом генерала Драгољуба Михаиловића. Исход грађанског рата није одлучен на терену, у Југославији, већ је био последица одлуке антинацистичке коалиције да англосаксонске армије отворе други фронт у Европи искрцавањем јуна 1944. у Нормандији, а не на Балкану.

Од немачког напада на СССР јуна 1941, Стаљин је захтевао од Британаца, а потом и од Американаца, да искрцавањем у Европи непосредно допринесу победи над нацизмом. Избор места искрцавања англоамеричких армија је био предмет живе расправе између британске владе на челу с Винстоном Черчилем и администрације америчког председника Франклина Рузвелта. Черчил, под утиском нацистичких победа од 1940 до 1942, није веровао у победу англоамеричких армија у фронталном сукобу с Вермархтом. Сматрао је да би претходно било неопходно бомбардовањима, економском блокадом и серијом периферних удара (северна Африка, Италија, и евентуално Балкан) изнурити нацистичку Немачку пре него што би јој искрцавањем у северној Француској био задат завршни ударац. Он је стога и лета 1943. био уверен да је искрцавање у северној Француској током 1944. преурањено. Черчил је предлагао да се претходно одлучном офанзивом избаце немачке армије из Италије али и да се ограниченим искрцавањем на Балкану изазове устанак великих размера локалних покрета отпора који би могао да доведе до повлачења немачких снага. Черчилова стратегија о победи над нацистичком Немачком је добрим делом била заснована на искуству из Првог светског рата када је немачки пораз започео повлачењем из рата њених балканских савезника.¹

Амерички војни стратеги, на челу с командантом Здруженог генералштаба Џорџом Маршалом и командантом одељења за стратешко планирање, а потоњим

¹ David Reynolds, *From World War to Cold War. Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s* (New York: Oxford University Press), 2006, стр. 122–124.

главнокомандујућим англоамеричких снага на Медитерану а затим и у Западној Европи, Двајтом Ајзенхауrom су, за разлику од Черчила, имали много више поверења у снагу англоамеричких армија те су августа 1943. били одлучни у намери да искрцавањем у Нормандији лета 1944. коначно поразе Хитлерове армије. Управо стога се, на конференцији одржаној 10. августа 1943. у Вашингтону, Маршал одлучно успротивио Черчиловој идеји о ангажовању америчких трупа на Балкану. По његовој оцени операције на Балкану би имале катастрофалне последице по припреме за искрцавање у северној Француској те би се могле организовати само из политичких разлога. Маршал је био чврсто уверен да се исход рата у Европи могао решити само одлучним ударом преко равница северне Француске у само срце нацистичког Рајха. Подршка председника Рузвелта, несразмерно већи индустријски и економски потенцијал САД, и значајно већи број америчких дивизија предвиђених за други фронт допринели су да Черчилова периферна стратегија буде напуштена лета 1943.²

Потпуни консензус у оквиру антинацистичке коалиције је постигнут током конференције у Техерану од 28. новембра до 2. децембра 1943. Током првог дана конференције амерички председник Френклин Рузвелт је предложио да англоамеричке снаге, у договору с Титовим партизанима, предузму операције на северном Јадрану како би помогле напредовање Црвене Армије. Черчил је овај предлог подржао док га је Стаљин одлучно одбацио сматрајући да је свака операција сем искрцавања у северној Француској расипање снага и да не доприноси победи против нацизма. Разматрање могућности за искрцавање на Балкану током конференције у Техерану је било повод да се донесе јединствена одлука о другом фронту у Европи. Омогућивши Стаљину да коначно одбаци план о искрцавању на Балкан, Рузвелт свесно, а Черчил невољно, прихватили су примат совјетских војних и политичких интереса у региону. Стога је било природно да се у Техерану постигне консензус о подршци у опреми и материјалу снагама под командом генералног секретара КПЈ, Јосипа Броза, Тита, који је тиме уједно био признат за савезничког команданта на југословенском ратишту.³ Коначни исход одлуке донете у Техерану је био улазак јединица Црвене армије у Србију октобра 1944. Присуство совјетских дивизија у Југославији је и одлучило исход грађанског рата омогућивши Титу да у Југославији успостави диктатуру стаљинистичког типа. У свим државама Балкана у које су ушле совјетске армије успостављен је режим совјетског типа.⁴ Изузетак је чинила само Грчка где су се Британци искрцали октобра 1944, и тек после дугогодишњег грађанског рата је ономогућено успостављање стаљинистичког режима.⁵

2 Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945* (New York: Oxford University Press, 1995²), стр. 411.

3 Записник са седнице Рузвелта Черчила и Стаљина, Техеран 28.11. 1943, *Foreign Relations of the United States* (у даљем тексту FRUS), *The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, Washington, 1961, стр. 493–496.

4 Vesselin Dimitrov, *Stalin's Cold War. Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941–48* (New York, Palgrave Macmillan, 2008), стр. 77.

5 Закаснили покушаји Черчила да августа 1944. организује англоамеричко искрцавање у Истри (Thomas M. Barker, „The Ljubljana Gap Strategy: Alternative to Anvil/Dragoon, or Fantasy“, *The Jour-*

Амерички стратеги и Рузвелтова администрација уште, сагледавали су све последице одлуке донете у Техерану. Почетком 1943. Стејт Департамент, а септембра и Здружени генералштаб су дошли до закључка да ће после рата Совјетски Савез доминирати Источном Европом и да САД то не могу да спрече.⁶ Председник Рузвелт и његова администрација су закључили да је немогуће остварити победу над нацизмом и истовремено спречити стварање совјетске интересне сфере у Источној Европи. Допринос Совјетског Савеза борби против Хитлера је био незаменљив јер и после савезничког искрцавања у Нормандији јуна 1944. нацисти су на западном фронту имали 90 дивизија, а на источном 250.⁷ Пошто је императив победе над нацизмом захтевао да се совјетска интересна сфера у Источној Европи не доводи у питање, Рузвелтова администрација је настојала да наметне минимум општих начела на којима би требало да се заснива послератно уређење Европе. Прихватајући да Источна Европа буде део совјетске интересне сфере, Рузвелт је имао у виду концепт „отворене интересне сфере“, по узору на америчку интересну сферу у Латинској Америци. Амерички председник је веровао да ће Совјетски Савез прихватити да учествује у глобалном систему међународних односа заснованог на пројекту Уједињених нација. У том оквиру би совјетска „отворена интересна сфера“ у Источној Европи подразумевала да би, по завршетку рата, у Источној Европи, доминирали совјетски војни интереси, али не и да у њој буду уведени стаљинистички режими по совјетском узору. Рузвелт је веровао да је било неопходно, по завршетку ратног сукоба у Источној Европи, успоставити демократско државно уређење, вишепартијски систем и слободну економску утакмицу, која је подразумевала и слободу економске размене са Западном Европом и САД.⁸

Наведени амерички захтеви и чињеница да се Југославија одлукама Техеранске конференције нашла у совјетској интересној сфери биће задати оквири спољне политике Титовог покрета и државе коју је он створио по завршетку Другог светског рата. Њени основни задаци ће бити да у тим оквирима очува власт комунистичке партије и независност комунистичке Југославије. Несумњиво је међутим, да је од два елемента задатих оквира, много захтевнији из идеолошких и геостратешких разлога, био припадност совјетској интересној сфери. У првим годинама по завр-

nal of Military History, vol. 56, No. 1 (Jan. 1992), стр. 62–63), као и да у директним преговорима са Сталином октобра 1944, поред совјетске створи и британску интересну сферу на Балкану, нису успели. Черчил-Рузвелту, 18.10.1944, Francis L. Loewenheim, Harold D. Langle, Manfred Jonas (eds.), *Roosevelt and Churchill, their Secret Wartime Correspondence* (New York: Saturday Review Press, 1975), стр. 586–588. Постигнути договор је превазиђен напредовањем совјетских армија.

6 John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947* (New York, Columbia University Press, 1972), стр. 74.

7 *Ibid.*, стр. 79.

8 Eduard Mark, „American policy towards Eastern Europe and the origins of the Cold War, 1941–1946: an alternative interpretation“, *Journal of American History*, No. 68, 2 (1981), стр. 320, 321; Lloyd C. Gardner, *Spheres of Influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta* (London: Murray, 1992), стр. 150, 162, 172; Warren F. Kimball, *The Juggler, Franklin Roosevelt as a Wartime statesman* (Princeton: Princeton University Press, 1991), стр. 102, 169; Bruno Arcidiacono, „L'Europe balkanique entre guerre et paix, relations interalliées et partage en spheres“, *Relations internationales*, No. 47, 3 (1986), стр. 352–354.

шетку рата припадност совјетској интересној сфери била је схваћена као природна, јер је апсолутна власт Комунистичке партије била темељ на коме је изграђена друга Југославија. Овај основни постулат неће бити доведен у питање ни после сукоба са Стаљином 1948. године, само ће припадност совјетској интересној сфери од тада постати основни спољнополитички проблем Југославије све до пада Берлинског зида и њеног распада 1992. године.

Апсолутна власт КПЈ је подразумевала да је и спољна политика у потпуности под њеном контролом, иако су све институције формалне демократије постојале у другој Југославији од Народне скупштине до Министарства иностраних послова. Демократија је била формална, то јест народна, јер није трпела ни институционалну нити било какву другу опозицију. Тито и његови сарадници били су дубоко уверени у месијанску исправност њихове комунистичке диктатуре. У таквом политичком систему извор све власти па и спољне политике била је комунистичка партија а пре свих њен генерални секретар, који ће временом постати прво председник владе а потом и државе да би му на крају ова последња функција била додељена доживотно. Спољна политика комунистичке Југославије је ван сваке сумње била његова лична креација, али не стога што је он био велики стратег или школовани дипломата, већ јер је Тито, због природе једнопартијског система, доносио коначну одлуку о стратегији спољне политике друге Југославије. Тако је, на пример, и свеprisутна дилема у нашој историографији о ауторима политике несврставања беспредметна, јер је усмерење на сарадњу с Трећим светом постало званична политика оног тренутка када ју је Тито прихватио. Дотле је то била само једна од могућих опција спољне политике Југославије. Комунистичка држава као диктатура једне партије је у Југославији била персонализована у Титовој личности. Ако се низ одлука доносио у Титово име на нижим нивоима комунистичке власти, у спољној политици је коначну одлуку Тито доносио сам у име целе државе.

Пресудна улога коју је Тито имао у креирању спољне политике намеће потребу да се, пре него што се започне анализа њене историје, обрати посебна пажња на период до почетка рата. Тада је Тито као највернији следбеник Стаљиновог учења и човек од поверења Коминтерне, постао и генерални секретар КПЈ. На основу упутстава и директива добијених из Москве, Тито је током грађанског рата поставио темеље државног поретка који је спољна политика друге Југославије свесрдно заступала и бранила у међународним односима све до његове смрти. Неопходно је стога анализирати и процес формирања политичких темеља друге Југославије све до њиховог коначног уобличавања током Другог заседања АВНОЈ-а. Историја спољне политике Титове Југославије, од самих почетака новембра 1943. до Титове смрти 1980, је заправо низ хронолошки повезаних целина чија се кохерентност заснива на заједничком циљу, путевима и начинима очувања комунистичког поретка и независности друге Југославије. Њена припадност совјетској интересној сфери је условила да се ова борба у идеолошком и геостратешком погледу води пре свега са Совјетским Савезом.

Узимајући односе са Совјетским Савезом као основни критеријум могуће је поделити спољну политику друге Југославије у четири хронолошке целине: Највер-

нији следбеник 1943-1948, сукоб 1949-1956, сарадња 1957-1968, детант 1968-1980. Током свих наведених периода несумњива је веза комунистичке идеологије и спољне политике и одлучујући утицај односа са Совјетским Савезом на оријентацију југословенске спољне политике. Смењивање периода сарадње, активних или латентних сукоба, али после Стаљинове смрти, никада и коначних прекида, доказ је да су југословенски комунисти идеолошки легитимитет њихове државе сматрали једнако важним као и њену независност. Спољна политика Југославије је морала да увери међународни комунистички покрет и међународно јавно мњење да може постојати комунизам и ван СССР-а и совјетског блока. Тито је био најискренији и најупорнији заговорник очувања комунистичког поретка у Југославији који је сажимао смисао његове политичке делатности започете по повратку из руског заробљеништва 1920.

Титово лично искуство као извор спољне политике

Јосип Броз је живео у два велика царства, аустроугарском, где се родио и живео до Првог светског рата и руско-совјетском, где је боравио као ратни заробљеник од 1915 до 1920. У Краљевини СХС – Југославији је боравио од 1920, а од средине двадесетих година је као комуниста активно делао на њеној пропасти, што га је одвело у затвор од 1928. до 1934. године. Свест о пресудној улози државе и војске као кохезивног елемента у мултинационалној средини је несумњиво баштинио из Хабзбуршког политичког искуства. Међутим, у политичком или боље рећи у идеолошком смислу, Јосип Броз се формирао на совјетској политичкој пракси. Његов боравак у Совјетском Савезу у више наврата од 1935. до 1939. године пресудно је утицао на формирање његових уверења, а тиме и на његове погледе на спољну политику. Основно начело спољне политике које је Броз усвојио као своје најдубље лично уверење је садржано у стаљинистичкој максими да судбина комунизма као светског покрета зависи од опстанка Совјетског Савеза.

Када је као члан Централног комитета КПЈ стигао фебруара 1935. године у Москву, почео је најважнији период у политичком и идеолошком образовању Јосипа Броза. До тада је он завршио само четири разреда основне школе и браварски занат, сем ако се проучавање марксистичке литературе у југословенским затворима не сматра као својеврсна школа. Амбициозан, са знањем руског језика и без икаквих других предзнања Броз је био идеалан кандидат за професионалног револуционара стаљинистичког типа. Ауторитет и знање које није имао сада је намах добио као представник Коминтерне или боље рећи Стаљинове Русије. Од свих профила које је Коминтерна формирала, Броз је постао кадровик. Његово задужење, једно од најважнијих и најповерљивијих, било је да се у Комунистичкој партији Југославије стара о избору кадрова на руководеће функције и да на том послу уско сарађује с кадровском службом Коминтерне. У кадровској партији, какве су биле комунистичке у Стаљиново време, рад са кадровима је био основа за стицање апсолутне моћи јер се на тај начин стварала мрежа повереника. Свој први руково-

дећи положај Броз је заузео на предлог тадашњег (1936) првог човека КПЈ, Јосипа Чижинског, алијас Милана Горкића, који је на чело КПЈ дошао на изричит захтев Коминтерне, и који је изабрао Броза за свог првог сарадника.⁹ Политичка каријера Броза је заправо почела у Москви у оквиру Коминтерне.

Броз је као кадровик и професионални револуционар стаљинистичког кова, морао да се суочи с низом изазова током периода чистки у СССР-у, 1937-1938. године. Горкић је ухапшен августа 1937, као човек Николаја Бухарина – Лењиновог сарадника и некадашњег првог човека Коминтерне – који је већ био осуђен као непријатељ СССР-а. После хапшења Горкића, Броза су денуцирали пред совјетским властима Горкићеви противници у оквиру КПЈ. Иако експлицитне ове денуцијације нису сматране за довољно озбиљне да се Броз позове у Москву те он од октобра 1936. до септембра 1938. није долазио у Москву.

Треба нагласити да се у Москву долазило само по позиву. Заправо његова улога у комунистичком покрету, као и КПЈ уопште, је била у тој мери безначајна да је Коминтерна после хапшења Горкића прекинула све везе са југословенским комунистима. Броз је позван у Москву тек у јесен 1938, када је период чистки био на измаку и када су се почеле обнављати везе с другим комунистичким партијама. Он је тада успео да добије одобрење за свој рад и стога је био прихваћен као саговорник у разговорима у оквиру Коминтерне о будућности комунистичког покрета у Југославији.¹⁰ Он је био и једини од новог руководства КПЈ, које је у међувремену створено у земљи, коме је дозвољено да дође у Москву. Броз је, иако без икакве формалне функције, представљао КПЈ у Москви и Коминтерну у Југославији.

Броз, сада већ Тито, без поговора је извршавао сва упутства и наредбе које су из Москве стизале. Заправо, иако први руководиоца КПЈ Тито је пре свега био човек Коминтерне. Обнављајући партију после низа полицијских провала и стаљинистичких чистки, Тито је искористио сва своја знања као кадровика да створи једну стаљинистичку организацију у којој је његов ауторитет био неприкосновен пре свега јер се представио као повереник Коминтерне за Југославију.¹¹ Броз, као кадровик без икаквог стварног образовања, никада и није покушавао да утиче на основне идеолошке поставке и на политичку стратегију КПЈ. Он је слепо следио линију Москве исцрпљујући сву своју снагу у борби да постане не само *de facto* него и *de jure* генерални секретар КПЈ. Његова политичка делатност је непрестано била проверавана и Москва је имала последњу реч у свим важнијим политичким питањима, а да то никада ни Титу ни КПЈ није представљало проблем. Тито се септембра 1939. налазио у Москви и учествовао на састанку под председништвом Димитрија Мануилског,

9 Ubavka Vujošević, „Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ“, *Istorija 20 veka*, No. 1 (1997), стр. 127.

10 Брозов извештај Меру Трислеру, алијас Москвину, руководиоцу Кадровског одељења Коминтерне, члану извршног комитета Коминтерне, некадашњем шефу иностраног одељења ГПУ, Москва, 15. 9. 1938, Руски државни архив друштвено – политичке историје, (руска скраћеница, РГА-СПИ) Ф. 495, Оп. 277, Д. 21, том II, стр. 249–261.

11 Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973), стр. 281.

представника совјетске партије у Коминтерни, на коме се водила дискусија о томе како члановима европских комунистичких партија објаснити склапање пакта Рибентроп-Молотов. Тито је сматрао да га једноставно не треба дискутовати, јер за њега одлуке Коминтерне и Совјетског Савеза нису биле предмет дискусије.¹²

Новембра 1939, Тито је последњи пут напустио Москву и са собом понео упутства која су сачињавала основу политичке стратегије КПЈ током рата. Прва и најважнија директива Извршног комитета Коминтерне налагала је да се не прави разлика између Хитлерове Немачке с једне стране и Француске и Велике Британије са друге стране те да се стога спречи да Југославија буде увучена у ратни сукоб. После споразума с Хитлером Совјетски Савез и није могао да дозволи да се Немачка представља као агресор, али је идеолошки значај ове директиве био далеко значајнији. Комунисти не треба да праве разлику између капиталистичких режима, учесника у империјалистичком рату. Једина исправна политика и једини захтев комуниста је морао бити, савез са Совјетским Савезом.¹³ Управо ће ово бити основни постулат Титове стратегије током Другог светског рата. Он ће наставити да прима упутства из Москве док ће контакте са западним савезницима посматрати кроз идеолошку призму као привремену и нужну сарадњу с империјалистичким силама. Логична последица ове директиве је био закључак Извршног комитета Коминтерне, који је Тито понео из Москве, да ће током империјалистичког рата брзо сазрети услови за уклањање капитализма – основног узрока империјалистичког рата.¹⁴ Савез са Совјетским Савезом и рат као погодна прилика за револуцију и обарање капиталистичког поретка су биле директиве Коминтерне на којима ће Тито заснивати стратегију КПЈ. Тито ју је први пут формулисао октобра 1940. у Загребу у уводном излагању на V земаљској конференцији КПЈ.¹⁵ Тито је тада изабран за генералног секретара, што је и Коминтерна напокон, три године после хапшења Горкића, прихватила. Он се у својству генералног секретара КПЈ изричито залагао за класну борбу и за стварање народне владе, једном речју за насилну смену власти у Југославији. Тито је ипак морао сачекати одобрење Москве да започне револуцију јер се заправо радило о дугорочној стратегији која је требало да буде примењена онда када то Москви буде одговарало.

Титова комунистичка револуција није могла да буде спроведена јер су до јуна 1941. из Москве Титу стизала упутства да не предузима било какву иницијативу која би могла да доведе у питање споразум Молотов–Рибентроп. Стога КПЈ током зиме и пролећа 1941. не предузима никакву акцију на одбрани Југославије сем што и даље заступа потребу савеза са СССР-ом. КПЈ, као организована политичка снага, не учествује ни у пучу 27. марта ни у Априлском рату 1941, нити по поразу Краљевске армије предузима било какву акцију против окупатора све до 22. јуна

12 Титова казивања Тихомиру Станојевићу 29.12.1979, Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), 838, IV-5-а, кутија 43.

13 Директиве за рад КПЈ, Москва, РГАСПИ, Ф. 495, Оп. 11, Д. 368, стр. 60–65.

14 *Ibid.*

15 „Извештај о организационом питању на V конференцији КПЈ 1940. године“, Јосип Броз, *Сабрана дела*, том VI, Комунист, Београд 1983, стр. 3–39.

и напада Хитлера на СССР. Тада из Москве стиже налог да се започне са војним акцијама против нациста у циљу одбране отаџбине комунизма.¹⁶

Грађански рат, темељ Титове Југославије

На изричит и поновљени захтев Москве КПЈ формира лета 1941. партизанске јединице под Титовом командом које у Србији спроводе политику зацртану на V конференцији. Народна влада и класна борба се граде тако што партизани, у сваком месту у које уђу, пале катастрофе, бирачке спискове, смењују или чак ликвидирају председнике општина и виђеније људи. Једном речју уништавају све институције краљевске власти и почињу са стварањем нових партизанских облика власти, то јест у искључивој организацији КПЈ.¹⁷ Сукоб с покретом пуковника Драгољуба Михаиловића – он је одбио да призна капитулацију и још маја 1941. почео је да окупује офицере и војнике Југословенске краљевске војске – који се напротив залаже за очување и обнову предратног поретка био је неминован. Тито и КПЈ виде борбу против окупатора као једини начин да стекну политички кредибилитет који до тада у српској јавности нису имали, али и као прилику да изведу насилну смену власти. Михаиловић наглашено води рачуна о могућим људским губицима као последици оружаних акција против окупатора. Сукобљене политичке и војне стратегије су произвеле међусобне сукобе који су под притиском офанзиве две немачке борбене дивизије довели до краха устанка у Србији. Преостали партизани су се повукли у Санџак, у италијанску окупациону зону, док је Михаиловић распустио своје јединице а са својим најближим пратиоцима се повукао у Црну Гору.¹⁸

Пораз устанка у Србији имао је дугорочне последице на развој грађанског рата у Југославији и на стратегију партизанског покрета. После пораза у Србији Тито се уверио да СССР није у могућности да његовом покрету пружи делатну помоћ. Он је стога био приморан да сам тражи излаз из новонастале ситуације који се заснивао на политичком програму изнетом на V земаљској конференцији. Класна борба је у новим условима значила одлучну борбу против Михаиловићевог покрета који је оличавао предратни поредак јер је јануара 1942. Михаиловић постао министар рата у краљевској влади у Лондону, а његове јединице су признате као Југословенска војска у отаџбини. Са друге стране, Тито је био приморан да се повуче из Србије прво у Санџак па у Црну Гору и на крају у источну Босну која је тада била у саставу фантомске Независне Државе Хрватске. Управо ће на територији НДХ Тито током 1942. године успети да обнови свој покрет захваљујући Србима из Босне, Херцеговине и Хрватске који су побегли у шуме од усташког терора. Тито се са својим штабом и кретао од једне до друге територије насељене Србима у оквиру

16 Убавка Вујошевић, „Преписка (радиограми) ЦК КПЈ – ИК КИ“, *Војноисторијски гласник*, No. 1–3, XLIII (1992), стр. 302.

17 Извештаји месних комитета из: Ваљева, Шапца, Пожаревца, Ужица, Ниша, и Лесковца упућени обласном комитету КПЈ у Србији, АЈ, 507, ЦК СКЈ, II/3–8, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 24, 25, 28, 32.

18 Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia* (London: Hurst 2008), стр. 60–65.

НДХ на релацији Црна Гора и Санџак на југоистоку до Босанске крајине на северо-западу.¹⁹ У свим местима које су његови партизани привремено запосели народна влада је изграђивана преко мреже народних одбора које је организовала КПЈ као своје органе власти. Народни одбори су организовани од људи из средине у којој су се партизани налазили али увек под контролом КПЈ.²⁰ Стварање народних одбора на овај начин је у ствари била примена политике коју је Москва пропагирала још тридесетих година о стварању широког антифашистичког Народног фронта одоздо, то јест без посредовања и сарадње с другим политичким партијама, него у искључивој организацији комуниста. После две године оваквог деловања, у очекивању савезничког искрцавања на Јадрану, Тито је сматрао да је неопходно да његов покрет добије и врховне органе власти како би могао да се постави као реална алтернатива Краљу и влади у Лондону. Стога, 5. новембра 1943. Тито шаље поруку следеће садржине у Србију, Црну Гору, Санџак, Војводину, Хрватску, Словенију и Македонију:

У вези са догађајима у свету и нашој земљи и покушају југословенске изабеличке владе и краља да на преваран начин искористе споразум у Москви и дођу у земљу пошребно је најхитније сазвати пленум АВНОЈ-а за доношење важних одлука. Пошто ситуација не дозвољава ни најмање одлагања, то предлагемо да се још до пленума образује привремена влада која ће се за сада звати Национални комитет народној ослобођења Југославије, а који би онда пленум само потврдио.²¹

Тито и КПЈ су организовали заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије 29. новембра 1943. у Јајцу, као врховног органа свих претходно створених народних одбора. На овом скупу су узели учешћа представници партизанских органа власти у избору КПЈ. Упркос, или управо због више него ограничене репрезентативности, овај скуп комуниста и њихових следбеника је извршио државни удар и прогласио смену власти у Југославији забранивши краљу повратак у земљу. На скупу је учествовала неколицина предатних политичара које је КПЈ одабрао, али не као представници њихових партија, већ су то били како се тада говорило „некомпромитовани грађански политичари“. Ко је био компромитован а ко није, оцењивала је искључиво КПЈ. АВНОЈ је тако заправо био реализација политике „насилне смене власти“. КПЈ није формално сама преузела власт нити извршила државни удар већ је то учинио Народни фронт који су организовали југословенски комунисти од својих делегата и предатних политичара по њиховом избору. Први задатак спољне политике друге, комунистичке Југославије, био је да организује признање АВНОЈ-а и његовог извршног органа КНОЈ-а, као јединих легалних органа власти на територији Југославије. Основни задатак спољне политике

19 Vojislav Pavlovic, „Stalinism without Stalin. The Soviet origins of Tito’s Yugoslavia 1937–1948“, in Vojislav Pavlovic (ed.), *The Balkans in The Cold War* (Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2011), стр. 30–31.

20 Branko Pertanović, Slobodan Nešović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata*, Народна књига, Београд 1983, стр. 178–179.

21 Титова депеша за Србију, Црну Гору, Санџак, Војводину, Хрватску Словенију и Македонију. Јосип Броз Тито, *Сабрана дела*, књ. 17, стр. 187.

Титове Југославије је био да озваничи и легализује државни удар извршен у организацији КПЈ на другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу. Током потоњих деценија спољна политика Титове Југославије није мењала свој основни циљ: очување унутрашњег поретка и државне независности на темељима одлука донетих у Јајцу.

Највернији следбеник СССР-а. Југославија у хладном рату 1943–1948.

Управо је основни задатак спољне политике Титове Југославије условио да хладни рат у Југославији почне далеко пре него што је термин и оно што је он обележавао и утврђен. Објашњење за овакву хипотезу се налази пре свега у плановима покрета који је Тито предводио. За њега и његов покрет револуција је била циљ, а борба против окупатора средство. Током преговора са 717. нацистичком дивизијом марта 1943. Тито је преко својих изасланика рекао да не види разлог за сукоб, јер оно што партизани желе је да униште свог противника у грађанском рату, Југословенску војску у отаџбини под командом генерала Михаиловића. Нема сумње да је Тито сматрао рат против нациста као пролазну епизоду у револуцији, као и да је био уверени да ће Хитлер бити поражен. Међутим, од прворазредне важности је било да после пораза нациста у Југославији власт преузму партизани захваљујући доласку Црвене армије. Ако пак у тренутку пораза нациста власт преузме ЈВО, подржана од англо-америчких савезника који би се искрцали на Јадрану, судбина партизанске револуције би била запечаћена. Основни циљ Тита и КПЈ је несумњиво био револуција, стаљинистички народни фронт, народна влада која је зацртана на V земаљској конференцији, а рат је био само повољан моменат за реализацију револуције као што је то било речено у директиви коју је Тито 1939. понео из Москве. Идејни оквир Тита и његовог покрета је био стаљинистички, и претходи рату, али начин на који су га они применили у Југославији наговештава односе који ће у Европи бити успостављени тек неколико година по завршетку рата. Најбољи доказ да су Тито и партизани претече логике која ће се касније назвати хладноратовском су њихови односи са англо-америчким савезницима током борбе за међународно признање њиховог покрета и њихове територијалне амбиције по завршетку рата.

Борба за међународно признање

Титов покрет до децембра 1943. није имао никав ни правни ни политички легитимитет изузев учешћа у борби против окупатора. Његове амбиције су биле далеко веће, државни удар и успостављање народне владе, што је било могуће само под условом да буду признати од англоамеричких савезника, јер се признање од стране Совјета подразумевало. Тито је током целог рата, изузев неколико месеци на прелазу између 1941. и 1942. године, имао радио везу са Коминтерном и редовно је слао извештаје о својој и о делатности партизана. Односи између Коминтерне и њене југословенске секције се нису променили ни после укидања прве маја 1943, сем што је Георги Димитров, генерални секретар Коминтерне, сада наступао искључиво као представник совјетског руководства.

Прилику за решење проблема међународног признања Титу је пружио Черчил. Британски премијер је почетком 1944. предложио споразум између краља Петра II и краљевске владе с једне стране и Тита с друге стране. Пошто је неки облик споразума с краљевском владом био и једина могућност да Титов покрет добије легитимитет у међународном односима, Тито је прихватио Черчилову иницијативу. Међутим, одлучно је одбио да преговара с краљем и у фебруару 1944. је предложио да краљевску владу представља Иван Шубашић, хрватски бан по споразуму из 1939. године, и декларисани симпатизер партизанског покрета.²² Њихови разговори су започели јуна 1944. на Вису, али њихов исход није била заједничка влада НКОЈ и краљевске владе, већ су у ову последњу укључена два Титова представника. Нова краљевска влада и НКОЈ су се споразумели о заједничким принципима деловања, свако у оквиру свог делокруга. Све јединице и органи власти НКОЈ су по споразуму признати од стране краљевске владе коју је представљао Шубашић, док су партизани признали краља али под условима које је утврдило Друго заседање Авноја. НКОЈ је постао једина легална власт у земљи, док је Шубашићева влада, допуњена члановима које је Тито изабрао, имала задатак да представља Југославију у међународним односима.²³ Тито је прихватио компромисно решење зарад међународног признања свог покрета, али је онемогућио било какав утицај те нове владе и самих савезника на прилике у земљи.

Почеци Титове партизанске дипломатије су били засновани на настојањима да се од англоамеричких савезника сакрије комунистички карактер партизанског покрета док је истовремено настављена пракса подношења редовних извештаја Москви. Током разговора с Черчилом у Казерти, августа 1944, Тито је изјавио да нема намеру да уводи комунизам у Југославији. То је крајем августа поновио и Роберту Марфију (Robert Murphy), америчком дипломатском представнику на Медитерану, током његове приватне посете Вису 31 августа 1944.²⁴ Истовремено Тито је преко Димитрова обавештавао Стаљина о свим својим одлукама и о контактима са савезницима. Уз подршку Москве, Тито је одолео притиску Черчила да формира заједничку владу са Шубашићем и тиме онемогућио сваки основ за утицај краљевске владе на прилике у земљи.²⁵ Титов приоритет је била победа у грађанском рату и пре свега заузимање Србије, кључне области у Југославији, те би му стога заједничка влада могла само отежавати реализацију његове стратегије.²⁶ После девет месеци дипломатских напора, Черчил је септембра 1944. био приморан да констатује да је његова југословенска политика доживела неуспех. Тито је не обавештавајући га напустио Вис и одлетео у Москву, док је у Југославији наставио с офанзивом на Србију не обазирјући се на захтеве Шубашића и британске владе.

22 Маклин преко Стивенсона – Идну, 2.3.1944. Dušan Biber, *Tito Čerčil. Strogo tajno*, Глобус, Загреб 1981, стр. 97.

23 Марфи-Халу, Касерта, 30.8.1944., *FRUS* 1944, IV, 1402,1403.

24 Марфи-Кенону, Вашингтон, 8.9.1944, *FRUS* 1944, IV, 1403,1404.

25 Хенри Максвел, заменик шефа британске војне мисије –Титу, преноси поруку Форин Офиса, Вис, 13. 9. 1944, АЈ, КМЈ, I-3-b/890.

26 Тито-Максвелу, Вис 16. 9. 1944. *Ibid.*

Делатна подршка Москве и непосредан долазак Црвене армије у Југославију дали су ново самопоуздање партизанима. Ослобођење Београда октобра 1944. које су извршиле совјетске трупе уз помоћ партизана дефинитивно је учврстило власт Тита и НКОЈ-а у Југославији. После три године борби напokon су се стекли сви услови за политички преврат који је КПЈ предвиђала још на V земаљској конференцији октобра 1940. Црвена армија је омогућила јединицама под командом Комунистичке партије Југославије да у Србији поразе снаге краљевске Југословенске војске у отаџбини и тиме однесу коначну победу у грађанском рату. Захваљујући совјетским трупама у Југославији је створен фронт у савременом смислу речи, Сремски фронт. У позадини фронта, по први пут је образована територија под контролом Титових јединица коју немачке трупе нису могле да заузму када су то хтеле, што је био случај са свим пређашњим „ослобођеним територијама“ од Ужичке републике надаље. На тој првој ослобођеној територији одиграо се последњи стадијум грађанског рата, започет лета 1941, насилна смена власти. Комунистичка партија Југославије, на челу с Титом, могла је у оквиру совјетске интересне сфере, несметано да изгради друштвени поредак какав је желела и да води спољну политику која је имала за циљ да оправда и брани устројство друге, комунистичке Југославије. Реализација политичког програма који је 1940. изгледао само као далека будућност дала је КПЈ, Титу и партизанима огромно самопоуздање и скоро метафизичку сигурност у апсолутну оправданост њихове политике. Победа у грађанском рату захваљујући совјетској подршци је условила и промену тона у комуникацији са западним савезницима. Тито и партизани од октобра 1944. захтевају да се односи с Великом Британијом и САД успоставе на државном нивоу у оквиру савезничке коалиције. Они су сматрали покрет и државу која се из њега стварала као једног од кључних савезника, јер су били уверени да су им њихове жртве дале за морално право да остваре програм Другог заседања АВНОЈ-а, међународно признање и територијално проширење.

Наставак преговора Тита са са Шубашићем, по ослобођењу Београда, је стога протекао у сасвим новим условима. Некадашњи хрватски бан је представљао Краљевску владу и уживао је подршку британског премијера који сада више није располагао никаквом стварном могућности да утиче на прилике у Југославији. Тито је био на челу војске и управе под апсолутном контролом КПЈ и стога је био у прилици да диктира Шубашићу састав нове владе и да му наметне институцију краљевих намесника као и њихова имена. Упркос личном незадовољству британског премијера Титовим поступцима, његова влада је саветовала краљу и Шубашићу да прихвате Титове услове јер другог избора није било. Модалитети новог споразума су утвђени током разговора Тито Шубашић децембра 1944, а савезничка конференција на Јалти га је подржала. Отпор југословенског суверена споразуму који га је заправо развластио трајао је до фебруара 1945, када је и он морао да га начелно прихвати. Краљев покушај да сам изабере намеснике који ће га представљати у Југославији завршио се неуспехом, јер су намесници постављени у складу са споразумом Тита и Краљевске владе. Нова заједничка влада, с Титом као председником владе, а Шубашићем као министром спољних послова, створена је 7. марта 1945.

Међународно признање Титов покрет је остварио, а да при томе није одступио од политичког програма. Англоамерички савезници су у нотама упућеним влади Демократске Федеративне Југославије изнели своје примедбе на недемократски карактер нове власти, али су упркос свему прихватили да акредитују амбасадоре код намесника и привремене владе ДФЈ.

Процес успостављања нове власти тиме није био завршен јер је недостајао легитимитет који су само избори по завршетку рата могли да му обезбеде. Тито и КПЈ су се, у оквиру споразума са Шубашићем, обавезали да организују изборе за уставотворну скупштину, а морали су такође да уваже и препоруке Кримске конференције која је захтевала да се АВНОЈ прошири члановима Народне скупштине изабраним на изборима 1938. Међутим, у својству привременог представништва АВНОЈ је донео низ закона којима је власт Привремене владе постала неприкосновена, а КПЈ је преко својих служби безбедности увела такав терор да је било немогуће организовати било какву опозицију Титовом режиму. Већ током лета 1945 чланови некадашње краљевске владе су известили дипломатске представнике САД и Велике Британије да је њихово политичко деловање онемогућено и да се они боје за свој живот и живот својих присталица. Привремена влада је потпуно самостално, занемарујући основе споразума Тито-Шубашић, формирала владе шест федералних јединица. И начин попуњавања АВНОЈ је био још један доказ да Тито и КПЈ неће прихватити никаву опозицију. Изборни закон је препустио сву организацију избора Народном фронту, то јест КПЈ, јер је само Народни фронт одлучивао ко може да гласа и ко може бити биран. Критеријум је увек био исти, непријатељско деловање, које се није доказивало јер је било довољно само да тако мисле представници Народног фронта. Тито је чак јавно изјавио августа 1945. да је увођење вишепартијске демократије непотребно, јер се народ сам изборио за тип демократије који му највише одговара, рекавши притом да је народна власт неспојива с опстанком монархије и да се Народни фронт мора борити за увођење републике. Милан Грол, представник демократске странке је 19. августа поднео оставку на учешће у влади, а октобра 1945. то су учинили и Шубашић и његов партијски колега из предратне Хрватске сељачке странке, Јосип Шутеј.

Амерички амбасадор Ричард Патерсон пренео је Титу 18. октобра, у виду вербалне ноте, став владе САД, да новембарски избори у Југославији не могу бити ни слободни ни поштени због полицијског притиска и непостојања слободе јавног говора и окупљања лично. Тито је на ноту одговорио, 17. новембра, по завршетку избора, одбацивши све америчке примедбе:

Изјављујући овом приликом у име моје владе, а на основу јоре наведеној, да смајрамо своје обавезе исцунјеним, мислимо да су ишакође и савезничке владе ослобођене обавезе, које смајрају да йрема народима Јујославије имају, шийо најбоље йојврђују резулйајии избора од 11. новембра на којима је народ йојйуно слободно, и великом веђином, изразио йоверење влади, којој ја имам часйи да будем йредседник, и Народном фронйу.²⁷

27 Брозов одговор на америчку ноту од 6. новембра садржан у телеграму Патерсона – Бернсу, Београд 19.11.1945, *FRUS 1945*, V, 1286, 1287.

Тито је својим одговором ставио до знања англоамеричким савезницима да сматра да је његова влада добила пуни легалитет и легитимитет изборима одржаним 11. новембра, и да је свако даље мешање са стране у прилике у Југославији на основу споразума из времена рата беспредметно и непотребно. Децембра 1945. владе САД и Велике Британије признале су владу Федеративне Народне Републике Југославије чиме је Титов покрет коначно добио међународно признање и могао да се окрене у потпуности другом делу програма утврђеном на Другом заседању АВНОЈ, територијалном проширењу. Председништво АВНОЈ-а је 30. децембра 1943. донело одлуку о присаједињењу Словенског приморја, Бенешке Словеније, Истре и хрватских јадранских отока југословенској федерацији.²⁸ Захтев за присаједињење италијанских покрајина Далмације и Јулијске крајине био је само део територијалних амбиција Титовог покрета.

Територијалне амбиције

Тито и његов покрет су своје територијалне претензије заснивали на етничком принципу, њиховом доприносу борби против окупатора у оквиру савезничке коалиције, и на основу револуционарне солидарности међу комунистичким покретима на Балкану. Заједнички именитељ за сва три основа је било настојање да се територијални обим државе којом је Тито имао намеру да влада, прошири до крајњих граница. Упркос револуционарном карактеру, Титов покрет је заправо преузео све територијалне захтеве Краљевине Југославије, али се они сада нису схватили као империјалистички нити угњетавачки, него као израз права на самоопредељење народа који су својом вољом приступили југословенској федерацији прокламованој на Другом заседању АВНОЈ-а. Словенци и Хрвати су, на основу права на самоопредељење и захваљујући партизанским одредима које је КПЈ организовала све до залеђа Трста, имали пуно право да захтевају да се другој Југославији припоје све територије предратне Италије које су се налазиле источно од реке Соче. То је заправо био смисао одлуке донете 30. децембра 1943. у Јајцу.

Македонцима је такође било загарантовано пуно право на самоопредељење али се подразумевало да га они руковођени кадровима КПЈ искористе како би ујединили сва три дела Македоније, југословенски, бугарски и грчки у једну федералну јединицу која би била део југословенске федерације. То је био задатак који је добио Светозар Вукмановић Темпо када је послат као изасланик Титовог Врховног штаба у Македонију. Бугарски комунисти су почетком 1944. од Георги Димитрова из Москве, дакле од совјетског руководства, добили упутство да се не супротстављају Титовим намерама и да не пропагирају стварање независне Македоније, изван Титове Југославије. Бугарска је такође, по Титовој замисли, требало да постане федерална јединица у оквиру југословенске федерације, како у Софији не би присаједињење Пиринске (бугарске) Македоније Скопљу било схваћено као територијални губи-

28 Одлуке Председништва АВНОЈ-а, *Документи о спољној политици СФРЈ*, II, Југословенски преглед, Београд 1989, стр. 24–25.

так него као померање граница у оквиру једне социјалистичке федерације. Титов најближи сарадник Едвард Кардељ отпутовао је децембра 1944. у Софију како би уговорио приступање Бугарске југословенској федерацији.²⁹

Косово и Метохија и питање односа с Албанијом представљали су посебан изазов за Титову политику самоопредељења. Сви албански комунисти, а и неки инструктори КПЈ послати на Косово, као, на пример, Милутин Поповић, определили су се на Бујанској конференцији 1943. за присаједињење ове области Албанији. Тито је био приморан да у више наврата инсистира на чињеници да је предуслов за остварење политике самоопредељења борба против окупатора. Овај услов на Косову и Метохији није било лако испунити јер је албанско становништво сматрало да је италијанска окупација већ остварила његове тежње јер је присајединила ову област италијанској окупационој зони у Албанији. Југословенска федерација, која је сада добила и балкански предзнак, била је решење које је Тито понудио Албанцима с обе стране границе. Титов покрет је пружао сву могућу материјалну, идеолошку и логистичку помоћ албанској КП и албанском покрету отпора у нади да ће, како је то Тито изјавио већ јануара 1944, Албанци прихвати да приступе федерацији с њим на челу како би се створила једна јака и велика балканска држава равноправних народа.³⁰

Територијалне претензије Титовог покрета укључивале су и Корушку, јер као што је Тито поручио Словенцима, априла 1944, на трећу годишњицу стварања Освободилне фронте, њихова браћа у Корушкој се, након дугогодишњег угњетавања, морају ујединити са Словенијом у оквиру братске федералне Југославије.³¹ Тито је дакле још током рата правило планове и делао на стварању федералне Југославије која би се простирала од Соче и Корушке на Западу до албанског приморја и Црног Мора на Истоку. Он је за свој пројекат добио и совјетску подршку током боравка у Совјетском Савезу септембра 1944. Стаљин је подржао најснажнији покрет отпора у његовим намерама да постане стожер совјетског Балкана.³² Совјетска подршка је имала и својих граница јер није подразумевала да се због Титових територијалних амбиција изазове сукоб с америчком и британском владом. Међутим, Тито и његов покрет, апсолутно убеђени да на основу етничког принципа, а пре свега имајући у виду поднете жртве у борби против окупатора, имају пуно право да сами кроје границе на Балкану, нису презали од сукоба са западним савезницима. Америчка и британска влада су врло брзо училе сву агресивност Титовог покрета, која је била производ својеврсне мешавине идеолошког месијанизма и самоуверености аутохтоног покрета отпора. Већ маја 1945. Черчил је, поводом Титових територијалних претензија, у писму свом министру спољних послова Ентони Идну, наговестио потоњу чувену представу о спуштању гвоздене завесе у Европи. У оквиру ове слике

29 Кардељ-Титу, Софија 24. 12. 1944, АЈ, 836, I-3-b/109.

30 Тито- Штабу Другог корпуса НОВЈ, Дрвар 28.1.1944. Ј. Б. Тито, *Сабрана дела*, књ. 20, стр. 21.

31 Тито - народу Словеније, Дрвар 22.4.1944. Ј. Б. Тито, *Сабрана дела*, књ. 20, стр. 22.

32 Leonid Gibianskii, "Federative Projects of the Balkan Communists and the USSR Policy during Second World War and at the Beginning of the Cold War", in V. Pavlović (ed.), *The Balkans in the Cold War* (Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2012), стр. 52.

Титовом покрету је дато значајно место јер је Черчил био уверен да ће Тито тражити све територије источно од Соче.³³ Хладноратовска логика је дакле руководила британског премијера када је размишљао о територијалним претензијама Титовог покрета и он ће је следити у настојањима да ограничи напредовање Титовог покрета и совјетског утицаја уопште на Запад.

Титова IV армија, формирана другог марта 1945. добила је задатак да ослободи хрватско приморје и Истру и да пре англоамеричких савезника стигне у Трст. Напредовање Титових снага их је првих дана маја 1945. довело у директан сукоб с британским јединицама у области Трста. Тито је свесно занемарио све договоре које је претходно тим поводом закључио с главнокомандујућим савезничких снага на Медитерану, британским фелдмаршалом Александером. Западни савезници су стога, поводом Титове Југославије, први пут донели одлуку да по цену оружаног сукоба не дозволе даље напредовање дојучерашњих савезника на запад. Тито је успео да својом агресивном политиком инаугурише прву, свакако регионалну и ограничену конфронтацију Истока и Запада, по логици која ће обележити послератну историју Европе. Заменик државног секретара САД, Џозеф Гру је поводом напредовања Титове IV армије, 10. маја 1945. у меморандуму за новог америчког председника Харија Трумана написао:

*У време када смо најокоп извојевали војну победу у Европи, и на том кон-
тиненту имамо милионе људи под оружјем, морамо да одлучимо хоћемо ли да
прихватамо да се о будућим границама Западне Европе одлучује на основу јед-
ностраних насилних акција.*³⁴

Труманова реакција је била недвосмислена:

*Ако Тито одбије да прихвати савезничку контролу у овој области (коју је
дефинисао Александер), фелдмаршалу Александеру треба наложити да употре-
би сва средства укључив и силу.*³⁵

Бранећи територијалну целовитост Италије, британске снаге су зауставиле напредовање Титових партизана у предграђима Трста, а у самом граду су успоставиле своју власт. Била је неопходна Труманова интервенција код Стаљина како би Тито прихватио 9. јуна 1945. споразум по коме је Јулијска крајина подељена у две зоне, западну савезничку са Пулом и Трстом и источну југословенску са залеђем.³⁶

Западни савезници су морали да се суоче и с Титовим захтевом од 2. априла 1945. да добије окупациону зону у Аустрији где су већ неко време оперисале његове јединице у складу с Титовом обећањем датим Освободилној fronti. Совјети су већ једнострано дозволи Титовим јединицама да буду присутне у њиховој окупационој

33 Черчил-Идну, Лондон, 4.5.1945, Public Records Office, PREM 3 495/1.

34 Меморандум Груа за Трумана, Вашингтон, 10.5.1945, серија, Национални архив Вашингтон, (америчка скраћеница, NAW), серија, 740.00119 CONTROL (ITALY) /5-1045 група 59.

35 Писмо председника Трумана Здруженом Генералштабу САД, Вашингтон, 11.5.1945, NAW, серија, 740.0019 CONTROL(ITALY)/5-1045, група 59.

36 Текст споразума потписаног 9.6.1945. у Београду садржан у писму отправника послова Харолда Шанца, Гру, Београд, 18.6.1945, NAW, серија, 740.00119, CONTROL(ITALY)/6-1845, група 59.

зони у Аустрији. Британци су напротив одлучно одбили да прихвате учешће Титових јединица управо стога што је Титов покрет изразио територијалне претензије на Корушку. Учешће Титових снага у окупацији Корушке могло је да прејудицира одлуку о судбини ове области коју је могла да донесе само мировна конференција. Тито је због одлучног става британске владе био приморан да повуче своје јединице иза аустријско-југословенске границе из 1937.³⁷

Агресивном политиком територијалног ширења Тито је не само приморао западне савезнике да реагују у складу с логиком хладног рата, него је временом почео и да изазива незадовољство свог совјетског заштитника. Сваки пут када би се поводом Југославије појавила могућност да дође до несугласица између СССР-а и западних савезника, Стаљин је био приморан да смирује Тита. Пројекат о прикључењу Бугарске југословенској федерацији, због кога је Кардељ путовао у Софију, заустављен је јануара 1945. на захтев британске владе. Черчил није са симпатијама гледао на ширење Титовог утицаја у Бугарској, а пре закључења мировног уговора с Бугарском Совјети нису могли да дозволе било какву југословенску самосталну иницијативу која би могла да послужи као преседан за потоње мировне уговоре с Немачком или Италијом. Стаљин је Андрији Хебрангу, министру привреде у привременој влади, који се јануара 1945. налазио у Москви, саветовао да се уместо федерације за сада склопи споразум о узајамној помоћи с Бугарском. Том приликом је и ставио до знања Хебрангу да мисли да је дуалистичко решење за односе Југославије и Бугарске прикладније од федералног.³⁸ Пошто, због противљења Лондона и резервисаности Стаљина није постојала могућност приступања Бугарске југословенској федерацији, Тито је изгубио интерес за овај пројекат. Много више је био заинтересован за припајање Пиринске Македоније југословенској. За то је, током посете Москви маја и јуна 1946, добио Стаљинову начелну подршку. Међутим, бугарска страна је била више него резервисана и није чак ни признала постојање македонске мањине у уставу донетом 1946. године. Временом је идеја о институционалном повезивању Југославије и Бугарске престала да буде политички пројекат и постала више пропагандни слоган који је највише користио Георги Димитров.³⁹

Много више успеха Тито је имао у институционалном повезивању с Албанијом. Споразум о економској сарадњи потписан је јула, а споразум о усклађивању економских планова, монетарне политике и царина новембра 1946. У оквиру совјетског лагера Тито и Југославија су били задужени за односе с Албанијом. Тито је током разговора са Стаљиним, маја 1946, наговестио могућност присаједињења Албаније југословенској федерацији, али је Стаљин био резервисан. Сматрао је да Југославија мора претходно да реши питање Трста.⁴⁰ Институционално повезивање Југославије с Албанијом имало је за циљ да реши проблем Косова и Метохије.

37 Титова нота британском амбасадору Ралфу Стивенсону, Београд, 13.5.1945; Одговор Стивенсона, Београд, 17.5.1945, и Титов одговор, Београд, 19.5.1945, АЈ, КМЈ, I-3-b/905.

38 Хебранг-Титу, Москва 2.1.1945, АЈ, КМЈ, I-3-b/586.

39 Gibianskii, *op. cit.*, стр. 55, 56.

40 Записник с разговора Стаљина с Титом, Москва 27.5.1946, *Зборник докумената Југословенско совјетски односи 1945–1956*, Министарство спољних послова Србије, Београд 2010, стр. 109.

Кардељ је априла 1947. у Москви рекао Стаљину да југословенско руководство, после чвршћег институционалног повезивања с Албанијом, има намеру да јој препусти ову област.⁴¹ Од нарочите важности за Тита је била војна сарадња с Албанијом, посебно у светлу грађанског рата у Грчкој. Југословенски инструктори су се налазили у албанској армији, а Југославија је материјалом и оружјем помагала њену организацију. Наредни корак у војној сарадњи био је пројекат о успостављању југословенске војне базе у области града Корче с намером да се, на тај начин, пружи подршка Албанији у случају војних провокација од стране Грчке.⁴² Тито је заправо сматрао да су више него значајна средства која је Југославија дала Албанији (340 милиона динара само на име војне помоћи) имала смисла само ако би Албанија била интегрисана у југословенски систем одбране, и у том циљу је и посматрао пројекат за слање једне дивизије у базу у Корчи. У супротном, пошто је албанска армија била потпуно неспремна, у случају напада из Грчке преко Албаније била би угрожена јужна Македонија. Тито је условио и даљу војну и економску помоћ Албанији могућношћу да се њена територија укључи у југословенски систем одбране.⁴³

Војна сарадња Југославије и Албаније одвијала се без консултација са Совјетима који нису били обавештени о пројекту организовања југословенске базе у Корчи. Енвер Хоџа, албански лидер, је прво, јануара 1948, прихватио овај пројекат, а потом је о његовој садржини обавестио Совјете.⁴⁴ Совјетска реакција била је више него негативна. Молотов је преко совјетског амбасадора у Београду званично протествовао, јер је Југославија, по уговору о савезу, била обавезна да о оваквим пројектима обавести Москву. Стаљин је овим поводом захтевао да у Москву на разговор дође Ђилас, а потом су му се придружили и Кардељ и Бакарић да заједно с бугарским руководиоцима код Стаљина размотре прилике на Балкану. На састанку одржаном 11. фебруара 1948. у Москви, Стаљин и совјетско руководство су, после три године непрекидних југословенских територијалних захтева, оценили да они наносе штету совјетским интересима и да што је још важније, они немају нити контролу нити увид у југословенске иницијативе. Последице агресивне југословенске политике су могле бити врло велике јер су западни савезници могли узети долазак југословенских трупа као повод да се умешају у прилике у Албанији те би се тако отворило још једно жариште на Балкану.

Титове територијалне претензије су га довеле у сукоб прво са западним савезницима, а онда и са Совјетским Савезом. Као што је сматрао да има потпуно право да захтева да све територије на истоку од Соче буду припојене Југославији тако је Тито сматрао да може да се оглуши о Стаљинове захтеве изречене на састанку са југословенским руководиоцима 11. фебруара 1948. у Москви. Тито је, такође, на састанку Политбироа 1. марта 1948. одбио да прихвати Стаљинову сугестију да

41 Записник с разговора Кардеља са Стаљином, Москва, 19.4.1947. *Ibid.*, стр. 181.

42 Momčilo Pavlović, "Albania between Tito and Stalin" in: V. Pavlović, *The Balkans in the Cold War*, стр. 165.

43 Тито-Кардељу, Ђиласу и Бакарићу, Београд 13. 2.1948, АЈ, КМЈ, I-3-b/650.

44 Momčilo Pavlović, *op. cit.*

направи дводелну федерацију с Бугарском јер је оценио да је то начин да НКВД, преко Бугарских комуниста, контролише Југославију. Он није пристао ни да напусти политику економске и војне контроле у Албанији. Једном речју Тито је по први пут одбио да спроведе Стаљинове директиве.⁴⁵ Када је Сретен Жујовић закључке и ток дискусија са седнице Политбироа пренео совјетском амбасадору, а овај их послао у Москву, совјетско руководство је закључило да Тито не води заједничку него самосталну политику на Балкану. Пошто је Тито одбио да прихвати критику која му упућена из Москве, што је већ доводило у питање руководећу улогу Совјетског Савеза међу народним демократијама, уследила је 27. марта 1948. екскомуникација садржана у писму ЦК СКПб-а упућеном југословенским комунистима.⁴⁶ Стаљиновом одлуком која је преточена прво у писма ЦК СССР-а упућена КПЈ, а потом и у закључке Информбироа, Тито и његови сарадници су избачени из редова комуниста и проглашени за сараднике империјалиста.

У року од непуне три године од завршетка рата бескомпромисна Титова спољна политика га је довела до екскомуникације из совјетског лагера, али и на ивицу сукоба са западним савезницима. Територијали сукоб у Јулијској крајини био је само део Титове агресивне политике према дојучерашњим савезницима. Југословенска противваздушна одбрана је лета 1946. оборила амерички транспортни авион који је без њене дозволе надлетао југословенску територију. Следећи логику хладног рата Тито је одбио да прима помоћ УНРЕ јер није хтео да дозволи да њени представници врше расподелу помоћи у Југославији. Одбио је такође помоћ Запада у оквиру Маршаловог плана, јер је и то по његовом мишљењу било неприхватљиво мешање у унутрашње прилике у Југославији.

Међутим, амбициозна и самостална регионална политика Титове Југославије није се заснивала на идеолошком сукобу са Совјетским Савезом, напротив. Југословенски комунисти су у идеолошком погледу у потпуности подржавали ставове совјетских другова. Они су били најватреније присталице стварања новог форума за сарадњу комунистичких партија. Наследник Коминтерне, Информативни биро, настао је и свесрдним залагањем југословенских представника Кардеља и Ђила-са на оснивачком састанку септембра 1947 у Пољској. Они су том приликом одушевљено прихватили совјетски предлог да његово седиште буде у Београду. Тито је несумњиво био највернији Стаљинов идеолошки следбеник али и једини који је сматрао да има право на сопствену спољнополитичку иницијативу. Управо је Титово несхватање позиције коју је Југославија имала у Источном блоку довело до прекида државних и партијских односа са Совјетским Савезом јуна 1948. Самопоздање стечено током грађанског рата који је Тито водио изван непосредне Стаљинове контроле, навело га је да занемари искуство стечено током његових боравака

45 Записник са седнице Политбироа КПЈ, Београд 1 март 1948, *Зборник докумената*, 260–264.

46 L. Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, у: J. Fisher, A. Gabrič, L. Gibianskii, E. S. Klein, R. W. Preussen (ed.), *Jugoslavija u hladni vojni/Yugoslavia in the Cold War*, Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Toronto: University of Toronto, 2004, стр. 42–44.

у Москви тридесетих година. Руководећа улога Стаљина и КПСС-а није остављала простора за било какву самосталну политику у оквиру Источног блока.

Сукоб са СССР-ом 1949-1956.

Тито и КПЈ, али и Југославија којом су управљали, нашли су се 1948. у врло тешком спољнополитичком положају. Запад их је сматрао за ортодоксне стаљинисте који су створили прва два жаришта хладног рата, Трст и грађански рат у Грчкој, док су их Совјети сматрали за ревизионисте и издајнике комунизма. Тито се руководио логиком хладног рата још од новембра 1943. и Другог заседања АВНОЈ-а да би је непуних пет година касније довео до пароксизма. Хладни рат је у Југославији започео много раније него било где у Европи, али се и завршио неупоредиво раније, јуна 1948, њеним избацивањем из совјетског лагера. Самоувереност која се у појединим тренуцима претварала у заслепљеност сопственим значајем одвела је Тита и његов покрет на маргину блоковске поделе. Били су приморани да бране независност и комунистички поредак од економских притисака Запада, али и од идеолошких и војних притисака Истока. У биполарном свету Хладног рата Југославија се више није налазила ни у једном блоку. Она није више могла да буде члан Источног блока, а због свог комунистичког уређења, није желела да буде члан Западног савеза. Хладноратовска логика више није била од користи Титовој Југославији јер је њена спољна политика у наредном периоду морала да буде заснована на иновативном концепту сарадње и с једним и с другим блоком. Управо ће процес спознавања и прилагођавања новој спољнополитичкој оријентацији обележити период сукоба са СССР-ом од 1949. до 1956. године.

Постепени прекид свих односа са Совјетским Савезом и Источним блоком проузроковао је низ проблема. Инциденти на источним границама су били израз војног притиска, док се идеолошки сукоб манифестовао периодичним осудама Информбироа. Међу југословенским руководиоцима Тито је био најватренији заговорник политике која је имала за циљ да спољнополитичким потезима демантује совјетске оптужбе да се Југославија сврстала у табор непријатеља марксизма и лењинизма. Он је марта 1949, више од пола године од екскомуникације, на састанку Политбироа, предлагао да се пита Москва како да Југославија реагује на евентуални напад Грчке на Албанију.⁴⁷ Тито није желео да сукоб са СССР-ом добије међународну димензију јер како је рекао: „Ми не смемо допустити да материјалисти искористе за себе наш спор са СССР-ом, идемо својом револуционарном линијом“. Он је, том приликом, августа 1949. одбио да прихвати понуде које су стизале са Запада да се Југославији пошаље наоружање.⁴⁸ Његов закључак је био да Југославија: „не треба да ради оно што се не би свидјело совјетском народу и напредним људима у свијету“. То је у пракси значило да југословенска дипломатија треба да се кандидује за несталног члана Савета безбедности, али и да не износи сукоб са СССР-ом пред

47 Записник са састанка Политбироа КПЈ, 22.3.1949, АЈ, 507–40.

48 Записник са састанка Политбироа КПЈ, 30.8.1949, АЈ, 507–42.

ту међународну инстанцу.⁴⁹ Међутим, Кардељ је, у свом говору пред Генералном скупштином Уједињених нација септембра 1949, упозорио да СССР и друге источноевропске земље морају њихову мирољубиву политику да покажу и на делу, у односима с Југославијом. Скренуо је пажњу светске јавности на чињеницу да СССР и његови савезници према Југославији спроводе економску блокаду, непријатељску пропаганду и отворено јој прете војном силом.⁵⁰

Промена у ставу југословенског руководства је наступила септембра 1949, после објављивања оптужнице против Ласла Рајка, мађарског министра унутрашњих а потом и спољних послова, која је заправо представљала оптужницу против југословенског руководства. Совјетски одговор на интернационализацију сукоба Тито – Стаљин састојао се у отказивању уговора о пријатељству с Југославијом, протеривању југословенског амбасадора из Москве и коначном прекиду свих политичких, али и економских и културних веза с Београдом. Совјетски пример су следиле и све остале чланице Источног блока. Истовремено, заоштравање односа на релацији Београд – Москва допринело је да кандидатура Југославије за несталног члана Савета безбедности добије подршку западних земаља. Југославија је октобра 1949. изабрана за несталног члана Савета безбедности, с мандатом од две године.

Претње које су новембра 1949. изречене на састанку Информбироа у Мађарској наговестиле су и могућност војног обрачуна Источног блока с Југославијом. Ескалација сукоба проузроковала је, по први пут, и реакцију југословенских комуниста на идеолошкој равни. Тито је, децембра 1949, у разговору с француским новинарем Лујом Далмасом, оценио да су агресивна капања СССР-а и његових савезника против Југославије последица ревизионизма и одступања Источног блока од марксизма-лењинизма. Децембра 1949. влада и синдикат су издали упутство о оснивању и раду радничких савета. Кардељ је на Трећем пленуму ЦК КПЈ, крајем децембра 1949, изнео нову стратегију југословенске спољне политике. Он се заложиле за уравнотежени однос са свим капиталистичким земљама, за „гипкији“ однос према дојучерашњим непријатељима, Италији и Грчкој, и за снижавање тона „антикапиталистичке“ пропаганде. Његово излагање је изазвало мук у сали, али је у комунистичком маниру једногласно прихваћено јер га је Тито подржао.⁵¹

Крај 1949. је обележио преокрет у стратегији југословенске спољне политике који је заправо наступио више од годину дана после Резолуције Информбироа. Одлука да се напokon иде у отворен и јавни сукоб с Москвом на међународној сцени, али и да се нагласи идеолошка посебност југословенског комунизма је донета постепено. Током овог периода су се искристалисали и основни принципи Титове спољнополитичке стратегије од којих он неће одступити све до краја живота. Тито се у спољној политици руководио с неколико начела од којих је прво и најважније било да никада не дозволи да се у међународној и „напредној“ јавности створи утисак да су он лично и Југославија зачетници државног и идеолошког сукоба са СССР-ом. Њему је било посебно важно да се никада не доведе у питање идеолошка

49 Записник са састанка Политбироа КПЈ, 7.9.1949, АЈ, 507–43.

50 Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Globus, Zagreb 1988, стр. 84, 85.

51 *Ibid.*, стр. 91,92.

правоверност револуције коју је предводио, али нити да својим делима пружи основу за оптужбе да је унео раздор у светски комунистички покрет. Слика о југословенским комунистима у међународном радничком покрету му је била исто толико важна као и позиција Југославије на међународној сцени.

Последица овог аксиома његове спољне политике, нарочито у првим годинама после резолуције Информбироа, била је да је спољна политика Југославије била условљена потезима Москве. Као што је већ речено сукоб је добио отворен карактер после објављивања оптужнице Ласлу Рајку. Тек после избијања Корејског рата, када се уверио да је непосредна опасност од совјетског напада отклоњена, Тито се јуна 1950, на седници Политбироа, заложии да југословенски комунисти покрену акцију међу напредним снагама (мисли се на комунисте и социјалисте) у свету како би раскринкали ревизионистичку и агресивну кампању СССР-а и његових сателита.⁵² Одлуку да затражи наоружање од Запада Тито је донео децембра 1950, пошто се кинеска армија умешала у Корејски рат и до ногу поразила снаге под руководством САД. Пораз Запада у Кореји ослабио је и позицију Југославије која је, децембра 1950, поново била уверена да јој прети непосредан напад с Истока.⁵³ После Стаљинове смрти обнова партијских односа и државних односа са СССР-ом је уследила такође на иницијативу КПСС-а. Препуштање дипломатске иницијативе Совјетима у почетку је био одраз несналажења, а потом и жеље југословенске спољне политике да представи сукоб као последицу совјетске грешке коју су Совјети морали и да исправе. Настојање да се Совјетима не пружи повод за оптужбе о расприривању сукоба није било само Титова тактика него и одраз његовог дубоког уверења да је сукоб неприродан. Он је избегавао да интензивира сукоб јер је искрено веровао да он слаби комунистички покрет. За отворени сукоб се определио тек када му се чинило да совјетска агресија непосредно прети Југославији.

Упркос чињеници да је Југославија у наведеном периду (1950-1956) непосредно зависила од економске и војне помоћи Запада, Тито није оклевао да јавно осуди неприхватљиву политику Запада према Југославији. На седници Политбироа фебруара 1950, осудио је гласине које су са Запада долазиле о помоћи Југославији, иако она тада није постојала. То је потом и поновио и на скупу у Ужицу.⁵⁴ Ни потписивање Анкарског уговора с Грчком и Турском, фебруара 1953, није довело до суштинске промене у Титовом ставу, иако је овим уговором Југославија дошла на корак од приступања Западном војном савезу. Током кризе око Трста, у јесен 1953, дозволио је да у масовним демонстрацијама буду демолирана западна дипломатска представништва у Београду, а био је спреман и на војни сукоб.⁵⁵ Чинило се да је у овим ситуацијама много лакше и природније деловао на спољнополитичкој сцени него када се супротстављао Совјетима. Умерен став према СССР-у је несумњиво била последица идеолошке блискости која није нестала и поред јасних идеолошких разлика у периоду 1950-1956. Чињеница је и да су идеолошки помаци, самоу-

52 Записник са састанка Политбироа КПЈ, 28.6.1950, АЈ, 507-48.

53 Записник са састанка Политбироа КПЈ, 14.12.1950, АЈ, 507-49.

54 Записник са састанка Политбироа КПЈ, 14.2.1950, АЈ, 507-49.

55 Nevenka Troha, "Yugoslav Proposals for the Solution of the Trieste Question", у: Fisher, Gabrič, Gibianskii, Klein, W. Preussen, *Jugoslavija v hladni vojni*, стр. 175-178.

прављање и руководећа а не командна улога партије прокламована на VI конгресу партије (1952), па све до Ђиласовог покушаја (јесен и зима 1953) да започне демократизацију режима, били само тренутно Титово опредељење за које је изгубио интерес када је, после Стаљинове смрти, нестала опасност од совјетске агресије. Смена Ђиласа је била и један од предуслова за почетак нормализације односа с Москвом.⁵⁶ Тито, као Коминтернин кадар, није могао да на исту раван постави СССР и Запад, као што није могао да дозволи ни демократизацију која би и његову личну позицију довела у питање. Управо је још увек кадровска, дакле коминтерновска партија, омогућила Титу да увек има последњу реч у спољној политици. Он је и користио на посебан начин, тако што је допустио његовим сарадницима да у јавности створе утисак да су они иницијатори, у политичком и идеолошком смислу ризикантне политике отварања према Западу.

Друго начело Титове спољне политике у овом периоду је да је по правилу избегавао да се у јавности представља као носилац политике сарадње са Западом. Када је због совјетских претњи Југославија била приморана да сукоб изнесе пред светску јавност, Тито је препустио Кардељу да то учини септембра 1949. на заседању Генералне скупштине Уједињених нација. Кардељ је септембра 1949. пред светском, али и пред југословенском јавношћу, преузео на себе одговорност за нову оријентацију југословенске спољне политике. Тито је тада, али и у многим потоњим приликама, остајао у позадини, остављајући тако себи простор да Кардеља, или било ког другог, накнадно дезавуише. У југословенској јавности је као архитекта Балканског савеза, склопљеног августа 1954, на Бледу, словио нови (од 1953) Титов министар спољних послова, Коча Поповић.⁵⁷ Несумњиво је међутим да је спољна политика увек била Титов резервисан домен који је он потпуно контролисао. Разлика у односу на политику према Совјетима је била у томе што је Тито дозвољавао да у односима са Западом иницијативе његових сарадника заживе у пракси. Он је тако увек био у могућности да се од њих ограда ако то буде неопходно и да њима припише сву одговорност, јер се он заправо и није угодно осећао током периода непосредне сарадње са Западом. Тито је врло агресивно и прилежно у јавности бранио независност Југославије у односима са Западом док је у дипломатским контактима инсистирао на економској, а касније и на политичкој подршци. И други југословенски комунисти су посебно водили бригу да не створе утисак да подлежу притисцима Запада, али је ипак Титова улога у овом погледу била посебна, јер је он, и на најмањи наговештај о нормализацији односа са Москвом, ограничавао сарадњу са САД, Француском и Великом Британијом.

Прекретница у спољној политици наступила је после Стаљинове смрти, јер је тада престала непосредна опасност од совјетске агресије на Југославију. Анкарски уговор, једина институционална гаранција Запада територијалном интегритету Југославије, заправо је изгубио смисао само неколико дана после потписивања.

56 Andrey Edemskii, "The Role of Milovan Djilas in Soviet-Yugoslav Relations, 1944–1954", у: V. Pavlović, *The Balkans in the Cold War*, стр. 209, 216–219.

57 Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943–1991*, Службени лист СРЈ, Београд 1995, стр. 42.

Потписан је 28. фебруара, а Стаљин је умро 5 марта 1953.⁵⁸ Опстанак Југославије није више зависио искључиво од испорука наоружања са Запада него и од поново отворених, иако у почетку врло ограничених контаката с Москвом. Нормализација односа с Москвом је започела лета 1953. подизањем дипломатских односа на ниво амбасадора. Тршћанска криза и врло агресивна политика Југославије у јесен 1953. према Италији и другим западним земљама се не може у потпуности разумети ако се не узме у обзир започет, иако врло спор, процес нормализације односа с Москвом. Постепена нормализација и државних и партијских односа, започета писмом Никите Хрушчова из јуна 1954, омогућила је да Титова спољна политика започне ново позиционирање на међународној сцени.

Београдска (1955) и Московска декларација (1956) су окончале процес нормализације односа са Совјетским Савезом на државној и партијској равни, али су истовремено доказале да Титова Југославија нема намеру да се врати у окриље совјетског блока. Тито је током боравка у Москви јуна 1956, званично одбио позив да Југославија постане члан организације социјалистичких држава и партија коју је совјетско руководство на челу с Никитом Хрушчовим имало намеру да створи по угледу на Коминтерну и Информбиро.⁵⁹ Међутим, само неколико месеци касније Тито се сложио са совјетском интервенцијом у Мађарској. Мађарска револуција из 1956. је показала да је југословенска спољна политика под Титовим руководством задржала јасно идеолошко обележје. Током изненадне посете Хрушчова Брионима новембра 1956, Тито је одобрио совјетску интервенцију, јер како је рекао, мора се интервенисати ако је у Мађарској на делу контрареволуција.⁶⁰ Несумњив доказ да се у Мађарској ради о контрареволуцији за Тита је било увођење вишепартијског система. Брига за очување комунистичког поретка је била основа Титовог политичког деловања, па и његове спољне политике. Не може се стога говорити о екви-дистанци Титове спољне политике ако се у крајњој инстанци она заснивала на идеолошкој солидарности. Управо је министар спољних послова са најдужим стажом у комунистичкој Југославији, Коча Поповић, најбоље описао идеолошки карактер Титове спољне политике:

Када сам рекао да ћи раскораци [између Појовића као министра спољних послова и тврде струје у врху партијске и државне управе, прим. В.П.] имају дубље корене, мислио сам пре свега на непревазиђено идеолошко наслеђе, оно по којем је СССР „ишак главни ослонац социјализма“ односно да је истични тјабор „ишак социјалистички свети“.

Из таквој идеолошкој исходистиа неминовно је следио закључак да Јуославија, ма колико да је несврстана, не може бити поједнако неистрасна и према Западу и према Истоку самим ишим ишо по свом полийичком програму

58 Darko Bekić, „Balkanski pakt: Mrtvorodenče hladnog rata“, у: Fisher, Gabrič, Gibianskii, Klein, Preussen, *Jugoslavija v hladni vojni*, стр. 122–123.

59 Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006, стр. 56–58.

60 Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, No. 1–4 (1998), стр. 56.

и историјском циљу њеној „социјалистичком свету“ односно „међународном радничком покрету“ у коме, уједињено свему, СССР има одлучујућу улогу.⁶¹

Чињеница да Југославија није приступила ниједном блоку није значила и да је она од њих подједнако удаљена, јер је идеолошка блискост с Источним блоком била константа југословенске спољне политике.

Сарадња са СССР-ом 1957-1968.

Опредељење за ванблоковску политику или политику несврставања је и у нашој и у светској историографији оцењено као велики и иновативан искорак југословенске дипломатије у биполарним оквирима хладноратовских међународних односа. Несумњиво је да је покрет несврстаних био велика новост за светску дипломатију. Југословенска дипломатија се од самих почетака свесрдно трудила да своја искуства пренесе на цео покрет и да његову оријентацију усклади са својим интересима. Од самих почетака покрет је имао антиколонијални и антимијеријалистички карактер те, као и југословенска спољна политика, није био лишен идеолошких обележја и циљева. Од оснивања Тито и југословенски дипломати су се трудили да покрет задржи ванблоковски карактер, што је значило да су се трудили да идеолошка блискост не доведе до стапања покрета с Источним блоком. Положај и стратегија покрета несврстаних су били скоро истоветни с положајем Југославије у односу на Источни блок.

Политика несврставања се може описати као сублимат југословенског искуства стеченог током периода сукоба са СССР-ом од 1948. до 1956, а преточеног у низ принципа који су понуђени новоослобођеним државама у Азији и Африци као најмањи заједнички именоватељ једног заједничког пројекта. Прави смисао несврстаниности је дефинисао Мирко Тепавац, Титов министар спољних послова (1969-1972) рекавши:

Значај наше несврстаниности увек је био у оштрици латентног својаштва Југославије (по основу нашеј њеној „свету социјализма“) и склоности домаћеј партијској, ња и ширеј јавној мњења, да ванблоковску позицију разуме као наше удаљавање од СССР-а (јер „ишак је СССР социјалистичка земља“).

...Декларација наше несврстаниности била је, у ствари, декларација наше независности. Пре свега од СССР-а, одакле је опасност била непосреднија а ми, због идеолошких оштрицања, мање оштрици.⁶²

Не само да су основни принципи покрета настали током сукоба на линији Београд-Москва, него је и сам покрет добио своју институционалну форму, на Првој конференцији у Београду септембра 1961, током такозваног другог сукоба између Југославије и СССР-а. Сукоб је настао поводом одбијања СКЈ да потпише новембра 1957. декларацију 12 комунистичких партија, која је позивала на оснивање новог

61 Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Globus, Zagreb 1989, стр. 134–135.

62 Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac, sećanja i komentari*, Radio B92, Beograd 1998, стр. 160–161.

заједничког форума. Уместо да приступе новом Иформбироу, СКЈ је у свом новом програму припремљеном за VII конгрес (април 1958) напротив инистирао на самосталности комунистичких партија у избору пута у социјализам. Разлике у гледиштима су још један пут биле толико велике да је совјетска страна отказала све економске и политичке аранжмане, а земље чланице Источног блока су послале само посматраче на конгрес СКЈ.⁶³ Парадокс позиције у којој су се нашли југословенски комунисти био је да су земље народне демократије оцениле нови програм СКЈ као авангардан и нарушавање основних догми марксизма-лењинизма, док су социјалистичке и социјалдемократске партије одбиле да присуствују Конгресу због нове пресуде Ђиласу и другим југословенским дисидентима. СКЈ се тако нашао у позицији да буде оцењен истовремено и као легло десних ревизиониста и као стаљинистичка диктатура.

Последица таквог положаја била је очигледна. Изолација у оквирима „напредног“, социјалистичког и комунистичког света. Ни односи са Западом нису били бољи. Крајем 1957, Југославија је признала Демократску Републику Немачку, што је довело до прекида дипломатских односа са Савезном Републиком Немачком. У исто време 1957, Тито је захтевао да се обустави америчка војна помоћ и да америчка војна мисија напусти Југославију до марта 1958. Односи с Француском су постали затегнути јануара 1958. када је француска морнарица зауставила брод Словенија пун оружја намењеног устаницима који су се у Алжиру борили против француске армије. Већ поменуто хапшење и суђење Ђиласу али и другима, Александру Павловићу и Богдану Крекићу, члановима социјалистичке интернационале, као и спречавање Владимира Дедијера да отпутује на циклус предавања у Манчестер, погоршали су односе с Великом Британијом.⁶⁴

Средином 1958. године изгледало је да се Југославија после 10 година нашла у истоветној позицији као у жеку сукоба с Информбироом. Сличности су несумњиво постојале. Титова Југославија је била у лошим односима с оба блока, а претила јој је и економска катастрофа због коначног отказивања врло значајног совјетског инвестиционог програма. Током 1956. закључени су, под врло повољним условима, са Совјетским Савезом и Демократском Републиком Немачком споразуми о инвестиционом програму у висини од 285 милиона долара на којима је требало да се заснива даља индустријализација Југославије. Одговор југословенског врха је такође следио исту логику као и пре десет година. Затражена је хитна, пре свега америчка, економска помоћ, док се истовремено настојало да се пруже валидни докази совјетским друговима да су југословенски комунисти и даље верни идејама марксизма и лењинизма. У периоду од фебруара до септембра 1958. Југославија је затражила од Вашингтона на име помоћи у храни и инвестиционог програма за даљу индустријализацију земље, уместо отказаног совјетског инвестиционог програма, зајмове у укупном износу од невероватних 352 милиона долара.⁶⁵

63 D. Bogetić, *Nova strategija*, стр. 184–192.

64 Dragan Bogetić, „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob 1958. i koncept aktivne miroljubive koegzistencije“, *Istorija 20. veka*, No. 2 (2004), стр. 123–124.

65 Драган Богетић, „Југославија и светско тржиште капитала. Америчка финансијска подршка југословенским развојним програмима крајем 50-тих година“, *Токови историје*, No. 3 (2010), стр. 96.

Упркос чињеници да је економска будућност земље зависила од помоћи САД, Титова дипломатија није оклевала да се поводом кризе у Ираку, где је јуна 1958. генерал Абдул Керим ел Касем извршио државни удар и успоставио републику која је поништила све споразуме с Великом Британијом и иступила из Багдадског пакта, у потпуности стави на страну СССР-а. Тито је признао Касемову револуционарну владу и најснажније осудио искрцавање америчких marinaца у Либану и присуство енглеских трупа у Јордану, иако су западне трупе стигле на званичан позив влада Либана и Јордана, с циљем да спрече ширење револуционарног таласа из Ирака. Тим поводом је и генерални секретар КПСС-а Никита Хрушчов одао признање југословенским друговима рекавши да су им ставови исти иако се нису договарали.⁶⁶ Антиколонијална и антиимперијалистичка политика у Африци и Азији је несумњиво била заједничка и совјетским и југословенским комунистима. Тито је то експлицитно и потврдио Хрушчову током њиховог сусрета септембра 1960, на XV заседању Генералне скупштине Уједињених нација.⁶⁷

Разлике су ипак постојале. У Москви је Титу замерено помињање два блока, јер је по мишљењу совјетских другова било неприхватљиво да се борба народних демократија за мир и прогрес у свету оцени као блоковска политика. Као комунисти му је замерено да југословенска политика несврставања нема класни карактер. Хрушчов је од 1958. започео политику економске и политичке подршка покретима и новоослобођеним државама у Африци и Азији верујући да она даје нове изгледе за светску револуцију и победу прогресивних снага над „империјалистима и колонијалистима“.⁶⁸ Чињеница је да је економска помоћ СССР-а била основ развоја новостворених држава, јер се оне од некадашњих колонијалних сила никаквој помоћи нису могле надати, а нису имале економске снаге да закључе комерцијалне аранжмане са САД. Значај совјетске економске помоћи је био толики да су се и највећи Титови пријатељи у Азији и Африци од њега дистанцирали током 1958. бојећи се да блискост с Југославијом не доведе у питање економску подршку СССР-а. Стога је Тито током путовања у земље Африке и Азије 1958/59. наишао на врло уздржан пријем. Његови разговори с Нехруом у Њу Делхију јануара 1959. су се свели на његов монолог који Нехру практично није ни прекидао.⁶⁹

Одговор Тита и југословенске дипломатије на изазове које је пред њих поставио други сукоб са СССР-ом био је садржан у политици несврставања и мирољубиве коезистенције. Политика несврставања је добила свој пуни израз током припрема на Првом самиту несврстаних одржаном септембра 1961. у Београду. Политика мирољубиве коезистенције је означавала врсту односа које је Југославија желела да успостави са свим земљама, а посебно с два супротстављена блока. Имајући у виду услове у којима су дошли до пуне примене поставља се питање која је заправо била стварна садржина ова два аксиома југословенске спољне политике.

66 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/58*, Jugoslovenska revija, Beograd 1977,² стр. 482.

67 Записник с разговора Тито – Хрушчов, Њујорк, 28.9.1960, АЈ, 837, КПР I–2/12.

68 Sergei Khrushchev, *Nikita Khrushchev: Creation of a Superpower* (Pennsylvania State University Press, 2000), стр. 404.

69 Драган Богетић, „Политичка позадина и стварни домашај сарадње Тито-Нехру 1954–1964“, *Архив* (часопис Архива Србије и Црне Горе), No. 1–2 (2006), стр. 146.

Политка несврставања је заправо била дуготрајан и мукотропан процес током којег је успостављена делатна политичка, и, у много мањој мери, економска сарадња с новоослобођеним државама у Африци и Азији. Сусрет Тита, Насера и Нехруа на Брионима лета 1956. није имао већи значај од декларативног јер није био праћен никаквом конкретном политичком акцијом. Ни сусрет Тита, Насера, Нехруа, Нкрумаха и Сукарна, у Њујорку септембра 1960, који је у светској јавности означен као оснивачки акт Трећег блока, није отишао даље од једнократне заједничке декларације која је позвала две силе на међусобни дијалог. Заправо Титово опредељење да у сарадњи с Трећим светом нађе економску и политичку алтернативу за нарушене односе с блоковима дало је само ограничене резултате. Заједнички позив Тита и Насера, априла 1961, коме се прикључио индонезански лидер Сукарно, упућен лидерима двадесет и једне ванблоковске земље, резултирао је одржавањем Прве конференције несврстаних земаља септембра 1961, у Београду.⁷⁰ То је несумњиво био велики успех југословенске дипломатије. Окупљање ванблоковских земаља на платформи коју је дефинисала Титова дипломатија на основу југословенског искуства је промовисало Тита у светским размерама. Међутим, делатне последице Првог самита несврстаних су биле далеко испод очекивања Тита и његових дипломата.

Упркос несумњиво увећаном престижу Југославије самит није допринео решавању њених акутних политичких и економских проблема, напротив. Титов говор на отварању самита је заправо био неумерен и непримерен напад на колонијалне силе и САД. Не само да је Тито својим говором створио утисак да Југославија у Азији и Африци има истоветну политику са Совјетским Савезом, него се потрудио да оправда и совјетску нуклеарну пробу којом је прекинут мораторијум, а потом је осудио и намеру Запада да започне наоружавње Савезне Републике Немачке као одговор на подизање Берлинског зида. Тадашњи министар спољних послова, Коча Поповић, касније је тврдио да је просовјетски тон Титовог говора настао без консултација с Министарством спољних послова:

За одлуку да се не осуди совјетска експлозија на дан отварања оснивачког скупа несврстаних земаља нисам уопште ни знао; то је накнадно, без консултовања с Државним секретаријатом за спољне послове, унесено у Титов говор. Мени је, као шефу дипломатије, било остало да покушам да тасим политички пожар који се одмах разбукиао. Био сам принуђен да се неуверљиво суопреостављам жустрим прошестима западних представника, посебно тадашњег амбасадора Сједињених Држава, Џорџа Кенана, човека који се, узред речено, веома залагао за побољшање југословенско-америчких односа.

Колебања и одступања од истинске несврстаности, попут овој у време београдске конференције, у јесен 1961. године, учвршћивала су ме у уверењу да се скупо плаћено опрежење из 1948. занемарује. Обнова „партијске линије“ с политичким врхом Москве, у име социјализма као заједничкој историјској циља, вуче нас, стиреио сам, у просовјетске воде доводећи у иштане и саму

70 Заједничко саопштење са разговора Насер-Тито, Каиро 26.4.1961, АЈ, 837, КПР I-2/13.

*својој политичкој независности земље као једину прихватљиву основу несврстаних политика.*⁷¹

Управо је „партијска линија“ била разлог за преоријентацију спољне политике Југославије. Још током њиховог састанка у Њујорку септембра 1960, Тито је Хрушчову предложио обнову партијских веза, рекавши да се југословенски другови труде да ревидирају све оно што смета правилној примени теорије марксизма-лењинизма.⁷² Титов уступак није био довољан јер је Хрушчов тада, али и у свом говору на XXII конгресу КПСС, октобра 1961, потврдио да сматра југословенску КП за ревизионистичку. Међутим, он је на Конгресу КПСС променио званичну оцену несврстаних земаља, оценивши се да се оне боре против колонијализма и империјализма, а за мир у свету. Позитивна оцена несврстаних је била основа за совјетску тезу о јединственим циљевима покрета и социјалистичког блока у борби против империјализма.⁷³ Хрушчовљева оцена несврстаних се заправо у суштини подударала с оценама изнетим у Титовом говору на самиту несврстаних, с тим што је Тито видео само могућности за сарадњу, а не и за јединство између два покрета. Политика несврставања, први од два аксиома југословенске спољне политике, тако је добила подршку совјетских другова. Смисао и практична реализација другог аксиома, мирољубиве коегзистенције, били су дефинисани до краја 1962, када је Тито, по повратку из Совјетског Савеза, изјавио да Југославија спроводи политку мирољубиве и активне коегзистенције са свим земљама, али и да се придржава „принципа најтежње сарадње“ са социјалистичким земљама, јер је и наша земља социјалистичка.⁷⁴

Процес усклађивања ставова на линији Београд – Москва започео је лета 1961, када је потписан значајан споразум о трговинској сарадњи. Како је основна тема XXII конгреса КПСС-а била дестаљинизација совјетског друштва, премисе за успостављање односа између две комунистичке партије су изнова постојале. Препреку је још увек представљала совјетска оцена о ревизионизму југословенских другова. Током сусрета са совјетским министром спољних послова Андрејом Громиком, априла 1962. у Београду, и током боравка председника Президијума СССР-а Леонида Брежњева у Југославији, септембра и октобра 1962, постављени су основи за превазилажење овог последњег проблема. Тито се током боравака у Совјетском Савезу децембра 1962. сложио с Хрушчовим да не би требало више инсистирати на међусобним разликама. Хрушчов, чији су углед и ауторитет доживели велики ударац повлачењем совјетских ракета с Кубе, тада је учино уступак југословенским друговима и званично потврдио да је Југославија социјалистичка земља.

Тито је напokon, после скоро десет година од Стаљинове смрти, успео да успостави односе са Совјетским Савезом на начелима на којима је желео. Мирољубу-

71 Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*.

72 Записник с разговора Тито–Хрушчов, Њујорк, 28,9,1960, АЈ, 837, КПР, I–2/13.

73 Dragan Bogetić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-tih godina“, *Istorija 20. veka*, No. 3 (2011), стр. 211.

74 *Ibid.*, стр. 218.

бива коезистенција је дакле за њега значила да Југославија има тесне економске и политичке везе засноване на идеолошкој блискости са социјалистичким земљама. Еквидистанца југословенске спољне политике је дакле била само формална, јер иако Југославија није била део ниједног блока, њена спољна политика је делила идеолошке премисе са совјетском што је најчешће доводило до истоветности гледишта. Кључна разлика се састојала у чињеници да је Југославија задржала свој независан положај и да није прихватила облик сарадње који би могао да буде схваћен као повратак у Источни блок. Управо на овој основи су Тито и његови сарадници заснивали њихову аргументацију у разговорима с америчким дипломатима. Они су сматрали да је њихова блискост с Источним блоком природна и да је довољан доказ њихове несврстаности чињеница што Југославија није члан Варшавског споразума док је истовремено један од лидера покрета несврстаних.

Реакција САД на нову оријентацију Титове спољне политике наговештена његовим говором на Првом самиту несврстаних се постепено уобличавала. Демократска администрација председника Џона Кенедија је, у атмосфери оптерећеној Берлинском кризом, и обновом совјетских нуклеарних проба, обратила посебну пажњу Титовој подршци совјетским ставовима. Новопостављени амерички амбасадор, Џорџ Кенан, аутор чувеног дугачког телеграма из 1947. који је поставио основе политике „containment-a“ (заустављања) је уживао поверење председника Кенедија и Стејт Департамента, те су његови извештаји читани с великом пажњом. Он је врло бурно реаговао на Титов говор, тврдећи да је југословенски председник архитекта новог, просовјетског курса југословенске спољне политике, али да постоје југословенски руководиоци који се с просовјетским курсом не слажу, као на пример Јосип Ђерђа, или чак и Кардељ.⁷⁵ Сматрао је да одговор на Титову безрезервну подршку Совјетима мора да буде укидање или смањивање разних облика помоћи, како Југословени не би стекли утисак да им је америчка помоћ загарантована.⁷⁶ Анализу Титове нове политике Кенан је закључио следећим речима:

Нема сумње да је циљ југословенске као и Московске политишке, да онемоћући америчке најоре у хладном рајџу и да уклони нашу земљу као важної чиниоца у међународним односима. Ова политика није последица недостатака независности, него је вољни Титов избор. Он би могао, када би желео, да следи друшачију курс.⁷⁷

Европско одељење Стејт Департамента и Бела кућа су само делимично следили Кенанове препоруке. Најважнији вид америчке помоћи, испорука житарица је настављен, али је америчка страна најавила да ће се у наредном периоду постепено прећи са плаћања у динарима на плаћање у доларима. Финансијска подршка ју-

75 Телеграм Кенона Стејт Департменту, Београд, 15.9.1961, *FRUS*, 1961–1963, vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Вашингтон 1994, документ 97, 204.

76 Писмо Кенона МакДорцу Бандију, председниковом специјалном помоћнику за националну безбедност, Вашингтон, Београд, 27.10.1961, и прилог: Кеноново писмо Фоју Колеру, помоћнику Државног секретара за Европу, Београд 27.10.1961, *FRUS*, 1961–1963 vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Вашингтон 1994, документ 106, стр. 222–230.

77 *Ibid.*

гословенском инвестиционом програму, закључена на југословенски захтев 1960, није обустављена. Међутим, председник Кенеди је зауставио програм помоћи у војној опреми ограничивши га на продају резервних делова за опрему која је већ испоручена.⁷⁸ Истовремено, амерички државни секретар, Дин Раск, није прихватио Кенанову сугестију да се коренито преиспита америчка политика према Југославији. Оценио је да је она у периоду после 1948. суштински допринела да Југославија сачува независност. По његовом мишљењу, Југославија је задржала комунистички режим, на међународној сцени најчешће пружа подршку совјетским ставовима, те се њена позиција пре може упоредити с лево оријентисаним несврстаним земљама као што је Индонезија, а не с позицијом совјетских сателита.⁷⁹ У детаљнијој анализи Европског одељења Стејт Департамента потврђен је Кенанов закључак да је Тито аутор просовјетске политике и да је његов режим комунистички, али су америчке дипломате закључиле да је Југославија учинила велики напредак у односу на највернијег совјетског сателита, што је била 1948. Сматрали су да је у интересу САД да се учини све како би Југославија наставила да се развија у том смеру.⁸⁰ Став америчке администрације у сажетој форми изнет је у коментару Савета за националну безбедност:

Све док је комунистички режим на власти у Југославији наши односи с Југославијом ће бити тежики.... циљ наше политике није био да променимо политичке ставове Југословена него настојимо да што је више могуће буду везани за Запад и тиме ограничимо њихову зависност од Источног блока.⁸¹

Опредељење за сарадњу с Југославијом није ипак било безусловно јер се препостављало да Тито не заснива спољну политику на идеолошким критеријумима и пре свега да Југославија сачува своју државну независност. Ове минималне предуслове је амерички председник лично саопштио Кочи Поповићу током његове посете Вашингтону маја 1962.⁸²

78 Меморандум Савета за националну безбедност, Вашингтон 15.1.1962, *FRUS*, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Вашингтон 1994, документ 118, 255. Југословенски захтев за финансијском подршком из 1958. је у јесен 1960. поновљен и резултирао је програмом међународне помоћи крајем 1960, у износу од 275 милиона долара уз учешће САД, Енглеске, Француске, Италије, Холандије, Аустрије, Швајцарске и Међународног монетарног фонда. Кенедијева администрација је у потпуности реализовала обавезе у износу од 100 милиона долара из овог програма. Љубиша Adamović, Džon Lempi, Rasel Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Radnička štampa, Beograd 1990, стр. 62.

79 Ђоко Трипковић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962“, *Токони историје*, No. 4 (2008), стр. 84. Меморандум Дина Раска за председника Кенедија, *FRUS*, 1961–1963, vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Вашингтон 1994, документ 112, стр. 238–241.

80 Фојл Колер-Кенону, Вашингтон, 4.12.1961, *FRUS*, 1961–1963, vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Вашингтон 1994, документ 113, стр. 242–247.

81 Меморандум, Дејвида Клајна из Савета за националну безбедност упућен Бандију, председниковом специјалном помоћнику за националну безбедност, Вашингтон, 17.4.1962, *FRUS*, 1961–1963, vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Вашингтон 1994, документ 122, стр. 260–261.

82 Меморандум с разговора Кенедија с Поповићем, Вашингтон, 29.5.1962, *FRUS*, 1961–1963, vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Вашингтон 1994, документ 127, стр. 266–270.

Управо зато што су сматрали да их Титов режим не поштује, амерички Конгрес је заузео много оштрији став од Кенедијеве администрације према Југославији. Сматрајући да се Тито говором у Београду потпуно ставио на совјетске позиције, амерички конгресмени су уврстили Југославију међу земље Источног блока, што је имало за последицу, упркос лобирању Кенедијеве администрације, да Финансијски комитет Представничког дома Конгреса јуна 1962. донесе одлуку да Југославији одузме статус најповлашћеније нације у трговини са САД, који су Србија а потом и Југославија уживале од 1881. године.⁸³

Кенедијева администрација у целини, а Стејт Департмент и амбасадор у Београду Кенан посебно, оценили су ову одлуку Конгреса као нарочито опасну јер је онемогућавала југословенски извоз у САД и тиме доприносила њеној економској изолацији. Кенан је зато позван у Вашингтон да лобира за промену ове одлуке.⁸⁴ Упркос Кенановом ангажману, оба дома Конгреса су септембра 1962. изгласала закон којим је Југославија изгубила статус најповлашћеније нације. Сложеност америчке политике према Југославији је можда најбоље осликала ситуација на прелазу из 1962. у 1963. годину. Из Београда је Кенан извештавао да је апсолутни приоритет Титове политике да поврати поштовање и да поново буде прихваћен од комунистичког покрета који га је 1948. одбацио.⁸⁵ По повратку Тита с пута у Совјетски Савез децембра 1962, Кенан је отишао и корак даље рекавши да југословенски председник сматра да добри односи са САД нису више од виталног значаја за југословенски режим.⁸⁶ Парадокс Кенанове позиције се састојао у чињеници да оштрији курс, за који се он иницијално залагао, не само да је, упркос његовом противљењу, заузео Конгрес, него се он једини и показао делотворним.

Америчко-југословенски односи су током 1963. ушли у мирније токове захваљујући пре свега настојању југословенске стране која је нарочито била заинтересована за повраћај статуса најповлашћеније нације.⁸⁷ Тито је преузео на себе да пружи уверавања да југословенска спољна политика не доводи у питање минималне предуслове за сарадњу које је Кенеди саопштио Поповићу. Он је у писму америчком председнику априла 1963. нагласио да се југословенска спољна политика заснива на државној независности и несврставању. Сматрао је за потребно да подвуче да побољшање односа са Совјетским Савезом и другим социјалистичким државама није постигнуто на уштрб добрих односа са САД.⁸⁸ Тито је у свом писму посебно истакао неопходност да Југославија поново добије статус најповлашћеније нације, на чему је југословенска страна инсистирала и током посете америчког др-

83 Adamović, Lempí, Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi*, стр. 64.

84 John Lewis Gaddis, *George F. Kennan: an American life* (New York: The Penguin Press, 2011).

85 Кенонов телеграм Стејт Департменту, Београд 28.11.1962, *FRUS*, 1961–1963, vol, XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Washington 1994, документ 140, стр. 296.

86 Кенонов телеграм Стејт Департменту, Београд 3.1.1963. *Исјео*, документ 144, стр. 316.

87 Dragan Bogetić, „Jugoslavija i SAD. Od sporenja ka saradnji. Iskušnja na putu normalizacije odnosa tokom 1963“, *Istorija 20. veka*, No. 2 (2009), стр. 125.

88 Титово писмо Кенедију, Београд 7.4.1963, АЈ, 837, КПР, I–1/1089.

жавног секретара Дина Раска Југославији, маја 1963.⁸⁹ Раск је водио разговоре с Кочом Поповићем, а био је примљен и код Тита на Брионима, те је из разговора с југословенским државницима извукао закључак да су они одлучни у намери да очувају независну позицију Југославије.⁹⁰

Нормализација односа је била могућа јер су Тито и његови сарадници пружили уверавања Кенедијевој администрацији да Југославија неће приступити Источном блоку. Међутим, они су такође подвукли да ће са њим одржавати тесне везе и често подржавати совјетске спољнополитичке ставове јер, како је то Тито рекао Кенану марта 1963, Југославија не гласа у Уједињеним нацијама заједно са Совјетима зато што је на то приморана већ зато што искрено верује да је решење које Совјети нуде најбоље у датој ситуацији.⁹¹ Истоветан закључак, само у другачијој форми, Тито је извео током разговора с Кенедијем у Вашингтону октобра 1963, рекавши да је подела на блокове превазиђена и да је по његовом мишљењу много значајнија подела на оне који желе мир и оне који га не желе.⁹² Имплицитна потврда југословенске привржености постулатима совјетске спољне политике није била препрека нормализацији односа са САД. Кенеди је са своје стране нагласио да су билатерални односи напредовали од Титовог говора на самиту несврстаних септембра 1961, и да он жели да они и даље напредују.⁹³ Ток разговора у Вашингтону био је сведочанство да су односи ушли у нову фазу која се заснивала на прихватању међусобних разлика. САД су биле спремне да прихвате просовјетску оријентацију Титове спољне политике, под условом да она не доведе до формалног приступања Источном блоку. Југословени су са своје стране предложили да економски односи убудуће не буду засновани на америчкој помоћи Југославији већ да се успостави принцип нормалне трговинске размене. То је подразумевало да Југославија поново добије статус наповлашћеније нације, али и да се размена одвија по тржишним принципима, тј. да плаћања буду у доларима како је то још јануара 1962. желео амерички председник.⁹⁴ У том циљу је демократска администрација и успела новембра 1963, на жалост, после трагичне смрти Кенедија, да Југославији поврати статус најповлашћеније нације у трговини са САД.

Нормализација односа са САД је била последњи корак у консолидацији позиције Југославије на међународној сцени, процеса који је започео после Московске декларације 1956. Ослободивши се непосредног совјетског притиска, Титова дипломатија је настојала да пронађе прихватљив оквир за ванблоковски положај Југославије. Политика несврставања је на декларативном и комуникацијском плану то несумњиво и била. Несразмерно увећани престиж земље и њеног председника

89 Телеграм Раска Стејт Департменту, Београд 5.5.1963, *FRUS*, 1961–1963, vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Washington 1994, документ 160, стр. 350–353.

90 Dragan Bogetić, „Jugoslavija i SAD“, стр. 128.

91 *Ibid.*, стр. 124.

92 Записник са сасанка Кенедија с Титом, Вашингтон, 17.10.1963., *FRUS*, 1961–1963, vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Washington 1994, документ 162, стр. 353–359.

93 *Ibid.*

94 *Ibid.*

су сведочили о успешности ове стратегије, док су истовремено затегнути односи с оба блока у периоду 1959-1963. указали на њена ограничења. Политика несврставања није нудила решења за основне политичке и економске проблеме Југославије. Просовјетска оријентација Титове спољне политике је отклонила спољни притисак и решила економске проблеме Југославије, а поред тога је у потпуности одговарала његовим најдубљим личним уверењима о акционом јединству и истоветности циљева социјалистичких земаља и несврстаног покрета. Титово инсистирање на институционалним разликама између два покрета, брига за очување државне независности, а посебно за труд да очува личну власт у Југославији, оцењени су у САД као довољан, иако минималан, предуслов за наставаљање економске сарадње. Кенедијева америчка администрација је одустала од намере да у већој мери ограничи или чак прекине помоћ и економске односе с Титом јер је веровала да ће он, у том случају, приступити Источном блоку. Занимљиво је да је амбасадор Кенан, који је лета 1963. напустио Југославију, био присталица већег притиска на Тита, тврдећи да он никада неће прићи Источном блоку јер би онда Совјети одлучивали о саставу југословенског руководства, те би могли и њега да смене.⁹⁵ Позиција Југославије у међународним односима, уобличена у периоду 1962-1963. није доживела велика померања до совјетске интервенције у Чехословачкој 1968. Просовјетска и несврстана политика, уз активну економску размену са Западом, чинило се да најбоље одговара комунистичким уверењима њеног председника. Први знаци њене неприлагођености развоју догађаја на међународној сцени појавили су се у оквиру покрета несврстаних.

Покрет несврстаних је у домаћој и међународној јавности представљен као основа спољне политике Југославије. Престиж који је југословенска дипломатија уживала због руководеће улоге у покрету је посредно био и гаранција државне независности. Показало се, међутим, да су унутрашња кохезија покрета и његов економски значај били далеко од онога што су југословенски дипломати желели. Ни учесници Београдског самита нису били јединствени у оцени његовог карактера, а поготову не у погледима на његову будућност. Нехру је остао при уверењу да се ради о једнократном скупу декларативног карактера, што је било у складу с његовом политиком о самосталном иступању у међународним односима.⁹⁶ Самит у Каиру 1964. није допринео институционалном уобличавању ни унутрашњој кохезији покрета, док су економске везе биле и даље врло ограничене. У периоду од 1961. до 1968. трговинска размена Југославије с друге две земље оснивача покрета, Индијом и Египтом, никада није, на годишњем нивоу, износила више од 3% југословенског увоза или извоза. У истом периоду је, на пример, извоз

95 Писмо Кенана МакДорџу Бандију, председниковом специјалном помоћнику за националну безбедност, Вашингтон, Београд, 27.10.1961, и прилог, Кеноново писмо Фоју Колеру, помоћнику Државног секретара за Европу, Београд 27.10.1961, *FRUS*, 1961-1963, vol. XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Вашингтон 1994, документ 106, стр. 222-230.

96 Богетић, *Политичка њозагина*, стр. 149; Benjamin Zachariah, *Nehru* (London, Routledge, 2004), стр. 236.

у СССР достигао вредност од 17,5% (1967), увоз из САД 20,5% (1962), а увоз из СР Немачке 17,8% (1968).⁹⁷

Структурна слабост покрета дошла је до изражаја током Израелско-арапског сукоба јуна 1967. Насер је 12 јуна, по завршетку сукоба, примио у Каиру Титовог личног изасланика, Кочу Поповића, и у разговору му пренео уверење да покрет несврстаних нема више смисла.⁹⁸ Катастрофалан пораз који је Уједињена арапска република Египат доживела у сукобу с Израелом је сигурно био разлог за овакав Насеров закључак. Међутим, прави разлог за напуштање политике несврставања Насер је изнео током разговора с председником Врховног совјета, Николајем Подгорним, јуна 1967. у Каиру. Он је тада закључио да несврстани покрет више не постоји и понудио Совјетском Савезу египатске луке од Александрије до Црвеног Мора. У првој озбиљној кризи од настанка покрет је изгубио једног од оснивача који се определио за приступање Источном блоку. Подгорни је одбио Насерову понуду да закључи војни савез и на повратку у СССР посетио је Тита на Брионима и пренео му ток разговора са Насером. Том приликом је пренео Титу став совјетског руководства да Насер и УАР треба да остану чланови покрета несврстаних јер се преко њих може спроводити политика у азијским и афричким земљама. Иронија судбине да председник Врховног совјета мора да убеђује једног од оснивача покрета несврстаних да покрет има своје оправдање, није промакла Титу, који је могао само да закључи да није крив покрет несврставања него Насерова политика.⁹⁹

Израелски напад и победа над Египтом била је огроман шок и за Тита и југословенске руководиоце. Још првог дана сукоба (5. јуна 1967) Тито је реаговао у складу са својим најискренијим уверењима када је у разговору с Тодором Живковим, бугарским председником, чија је посета раније била договорена, закључио да су несврстане и социјалистичке земље заједно угрожене од империјалиста и да се против њих морају заједно борити.¹⁰⁰ У намери да омогући делатну сарадњу несврстаних и социјалистичких земаља, Тито је учествовао на саветовању социјалистичких земаља у Москви 9-10. јуна 1967. Том приликом је рекао да је напад на Египат део ширег империјалистичког плана на Медитерану којим је угрожена и Југославија. Државни удар у Грчкој априла 1967, и америчке базе у Италији, Шпанији и на Кипру, сведочили су о агресивним намерама Запада. Напад на УАР је по Титу био део шире западне стратегије да се серијом локалних ратова поразе прогресивне снаге, те је стога било неопходно променити опште прихваћен став да локални ратови закономерно воде ка општем сукобу. Тито је био уверен да се Насеру мора пружити сва могућа помоћ и подршка јер је од његовог опстанка на власти зависила судбина прогресивних снага у Африци.¹⁰¹

97 Југославија 1918–1988. Сајтисајчки јодушњак, Савезни завод за статистику, Београд 1988, стр. 300–307.

98 Записник с разговора Насера с Поповићем, Каиро, 12.6.1967, АЈ, 837, КПР, I–2/35–3.

99 Записник с разговора Тита с Подгорним, Бриони, 24.6. 1967, АЈ, 837, КПР, I–3-а/97.

100 Записник с разговора Тита са Живковим, Београд 5.6.1967, АЈ, 837, КПР, I–2/35.

101 Титов извештај са састанка у Москви, АЈ, 837, 11.6.1967., КПР, КРР I–2/33.

Тито је донео одлуку о учешћу на саветовању у Москви без консултација с партијским и државним врхом. Његова одлука је била преседан у југословенској спољној политици. До тада је Тито увек одбијао да учествује на саветовањима у Москви јер су та саветовања била резервисана за чланове Источног блока. Одбрана несврставања је одвела Тита у Москву и тиме је његова просовјетска оријентација била несумњиво на врхунцу. Њему је на другом саветовању социјалистичких земаља у Пешти 11. јула 1967. поверена мисија посредовања на Блиском Истоку. Тито је прихватио мисију, али уз напомену да то не чини као представник социјалистичких земаља већ као југословенски председник.¹⁰² Титова стратегија о акцијоном јединству социјалистичких земаља и покрета неврстаних је показала да, у крајњем исходу, води ка примату совјетских интереса у оквиру покрета. Реакција УАР и других арапских држава, као, на пример, Алжира, ишла је ка томе да се Совјетски Савез стави на страну Арапа у израелско-арапском сукобу.¹⁰³ Простор за југословенско схватање несврстаности, као групе земаља које се у међународним односима руководе заједничким принципима, тиме је био више него ограничен. Дипломатска акција коју је Југославија повела у Уједињеним нацијама није наишла на велику подршку у арапском свету, који је желео да совјетским оружјем извојује победу на бојном пољу. Титово путовање у Египат, Сирију и Ирак августа 1967, била је прилика да се југословенски председник увери у којој мери је углед покрета несврстаних пољуљан. У разговору с Насером је дошло је до изражаја уверење арапског лидера да су несврстани нејединствени и немоћни да се супротставе одлукама великих сила између којих постоји споразум. Титова концепција несврстаних као снажног моралног фактора у међународним односима који се неће организовати у једну за свагда дефинисану окамењену групу, није оцењена као релевантна у датим условима. Насер је остао при ставу да САД силом угрожавају опстанак прогресивних држава у Африци, а да несврстани немају могућности, а СССР воље, да им се супротставе.¹⁰⁴

Више него ограничен утицај несврстаних на дипломатски исход кризе на Блиском Истоку делимично је ублажен улогом коју је Тито имао у преговорима захваљујући личном угледу међу арапским земљама. У више наврата Тито је разменио поруке и с америчким председником Линдоном Џонсоном и с генералним секретаром КПСС-а Брежњевим. Његово путовање на Блиски Исток лета 1967. је такође имало за циљ да непосредно упозна арапске лидере са ставовима социјалистичких земаља и са садржином Џонсонових предлога за решење кризе. Међутим, Титов предлог за решење кризе, проистекао из разговора с арапским лидерима, није по америчком мишљењу пружао довољне гаранције Израелу, јер није предвиђао прекид ратног стања нити је садржао експлицитну обавезу арапских земаља да признају Израел и гарантују његов територијални интегритет. Дипломатски оквир за решење блискоисточне кризе је стога чинио компромисни предлог Велике Британије, садржан у резолуицији 242 Савета безбедности која је предвиђала да се Израел повуче с окупираних територија, а да заузврат, арапске земље прихвате право

102 Титов извештај са састанка у Будимпешти, 11.7.1967, АЈ, 837, КПП, I-2/34.

103 Записник с разговора Тита и Бумедијена, 16.7.1967, АЈ, 837, КПП, I-2/35.

104 Записник с разговора Тита и Насера, Каиро 12.8.1967, АЈ, 837, КПП, I-2/35-3.

Израела на постојање и обавезу се да поштују његов територијални интегритет и независност.¹⁰⁵

Криза на Бликом Истоку је показала у којој мери је покрет несврставања ограничених могућности. Јединство постигнуто око општих принципа се показало као неделотворна основа за заједничку акцију током кризе. Једини опипљиви ефекат ове политике је улога посредника коју је Тито имао, али он није могао да буде више од тога јер је решење нађено на основу споразума великих сила. Криза је несумњиво допринела увећању личног престижа југословенског председника, али је спољна политика земље стога ушла у још један тежак период. Брига за одржање покрета несврстаних и Насеровог режима, довела је до најтешњег повезивање Југославије с Источним блоком после 1948. године. Југославија је учествовала на састаницима Источног блока поводом педесетогодишњице Октобарске револуције, али и на састанку министара спољних послова децембра 1967. у Варшави, када је Андреј Громико, предложио да ови састанци постану трајни како би социјалистичке земље могле да ускладе ставове и да заједно делују на међународној сцени.¹⁰⁶

Нескривен позив за институционално повезивање социјалистичких земаља налик на Информбиро, био је и крајњи исход тесне сарадње Југославије с Источним блоком. Титова спољна политика је довела до тога да Совјети с пуно основа упуте Југославији позив да се укључи у структуре Источног блока. Истовремено су односи са САД били поремећени још од јуна 1967, због учешћа Тита на саветовању Источног блока, али и због врло оштре кампање против САД, као иницијатора и заштитника израелске агресије. Тито је стога био приморан да лично пружи уверавања америчком амбасадору у Београду Чарлсу Елбрику да Југославија није променила основе своје независне спољне политике.¹⁰⁷ Југословенска осуда америчког учешћа у Вијетнамском рату, смањена улога покрета несврстаних, подршка Тита арапским ставовима, све су то елементи који су довели до мањег интереса администрације председника Линдона Џонсона за ставове Београда, а тиме и до погоршања билатералних односа. Почетком 1968. југословенска спољна политика је поново ушла у период преиспитивања јер је позиција установљена у периоду 1962-1963. доведена у питање тешкоћама у односима с обе велике силе. Интервенција снага Варшавског пакта августа 1968 у Чехословачкој, и Брежњевљева доктрина о ограниченом суверенитету, ће условити нову реоријентацију југословенске спољне политике.

Детант 1968–1980.

Крај прашког пролећа, непосредно после Титове посете Прагу, био је јасан показатељ стварних домета просовјетске оријентације југословенске спољне политике.

105 Benny Morris, *Righteous Victims, A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–2001* (New York: Vintage Books, 2001²), стр. 346.

106 Драган Богетић, „Проближавање Југославије социјалистичком лагеру током Арапско-израелског рата 1967. године“, *Токови историје*, No. 3–4 (2008), стр. 114.

107 Записник с разговора Тита с председником Врховног суда САД, Вореном и америчким амбасадором Елбриком, Београд, 27.6.1967, АЈ, 837, КПР I–2/35.

Сва настојања Тита и његових дипломата да убеде совјетске саговорнике да је интервенција непотребна остала су без ефекта. Штавише, осуде чехословачког руководства су временом почеле да попримају призивок осуде сваког другог пута у социјализам изузев совјетског. Не само да је покушај демократизације чехословачког друштва угушен тенковима него се таква опасност поново надвила и над Југославијом.¹⁰⁸ Титова Југославија је још једном била приморана да тражи подршку на Западу за очување своје независности. Југословенски дипломати на челу с министром спољних послова, Марком Никезићем, инсистирали су код америчких саговорника да сазнају каква би била њихова реакција на евентуалну совјетску агресију на Југославију. Уверавања која су добили у личним контактима нису им се чинила довољним, све док председник Џонсон није лично изјавио да САД неће дозволити агресију на суверену државу.

Југославија се после двадесет година опет нашла у позицији да мора да брине за свој опстанак и да у том циљу поново мења оријентацију своје спољне политике. Период сарадње са Западом до 1956. је сменио период тесних контаката са Источним блоком од 1956 а нарочито од 1962. Немогућност да се успостави стабилна позиција Југославије на међународној сцени је заправо био последица идеолошког карактера њене спољне политике. Њен циљ није био само државна независност него и очување социјалистичког поретка у њеним границима и његово ширење међу новосолобођеним земљама у Африци и Азији. Ови идеолошки императиви су били узрок просовјетског смера југословенске спољне политике чији аутор је ван сваке сумње био Тито лично. Границе такве политике су се показале у више наврата: 1956. током Мађарске кризе, приликом првог самита несврстаних 1961, и у време Прашког пролећа 1968. Управо јер из идеолошких разлика није желела да зауме еквидистанцу према оба блока, југословенска спољна политика је била нестабилна и непрестано је осцилирала између ближе сарадње с једним или другим војним савезом. Последњи период у коме је Тито био креатор југословенске спољне политике је обележила стратегија заснована на мултилатералном приступу, који се заснивао на покрету несврстаних, чији су циљеви сада били дефинисани на другачији начин него у претходном раздобљу.

Југословенска дипломатија је инсистирала да несврстани морају остати покрет, а не постати блок, то јест да их повезује низ основних принципа на којима би требало да се заснивају односи у међународној заједници: поштовање територијалног интегритета, немешање у унутрашњу политику суверених земаља, забрана употребе силе у међународним односима, антиколонијализам и антиимперијализам. Залагање за форму покрета засновану на оснивачким принципима било је неопходно да би се, на тај начин, покрет омасовио и омогућио највећем броју земаља да му приступе, упркос њиховим различитим друштвеним уређењима. Масовност покрета је била и гаранција за Југославију која је полагала велике наде у подршку несврстаних њеном територијалном интегритету. Форма покрета је такође омогућавала југословенској дипломатији да у оквиру покрета има пресудну улогу, несразмерну њеном економском потенцијалу и политичком значају. Југосло-

108 Љубодраг Димић, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године“, *Токови историје*, No. 3–4 (2005), стр. 227.

венски дипломати су били врло успешни иницијатори низа конференција које су имале за циљ да потврде изворне основе покрета, а тиме и руководећу улогу Тита и њих самих у покрету. Свака друга форма снажнијег институционалног повезивања би неизбежно морала узети у обзир и друге критеријуме, као што су економски потенцијали, политички утицај на регионалном нивоу, и војни потенцијали, све оно чиме се Југославија није могла мерити с великим државама насталим током процеса деколонизације у Азији и Африци.

На овој платформи је југословенска дипломатија учествовала на конференцијама несврстаних у Лусаки 1970, Алжиру 1973, Коломбу 1976, и Хавани 1979. Редовно одржавање конференција, низ министарских и припремних састанака, организовано деловање несврстаних у оквиру Уједињених нација, учинили су да се овај период с правом назове златним добом несврстаног покрета. Југословенски председник као лидер с најдужим искуством, припадао је генерацији која је учествовала у Другом светском рату, а после смрти Насера био је и једини живи оснивач покрета, уживао је огроман углед и престиж у оквиру покрета. Југословенски дипломати су се показали као врло способни у мултилатералним преговорима, од њих су најчешће потицале иницијативе за заједничке акције несврстаних у Уједињеним нацијама. Стицао се утисак да Југославија има врло значајну позицију на међународној сцени. Радило се ипак само о утиску.

Тито је током великих међународних криза, као што је био Израелско-арапски рат 1973, био редовно консултован од свих великих државника. Амерички председник Никсон је 1970. посетио Југославију, што је несумњиво било велико признање за Тита и југословенску дипломатију. Том приликом је захтевао да посети Загреб где је на јавном скупу пред десетинама хиљада Загрепчана, на српскохрватском језику, између осталог узвикнуо: „Живела Хрватска“. Поступак Никсона сведочи да је републиканска администрација била у пуној мери упозната с унутрашњим тешкоћама Југославије. Њена подршка је несумњиво ишла у првом реду Титу, али у случају да она не буде дала резултате, Никсон је показао да има у виду и алтернативна решења. У истом периоду посета Леонида Брежњева Југославији 1971. попримила је облик притиска на југословенско руководство управо јер су извештаји о националистичким нередима у Хрватској, такозваном Хрватском пролећу, сведочили да југословенски пут у социјализам не успева да нађе решење за националне сукобе.

Титова несврстана политика сагледана у овој перпективи личи на „Потемкинова села“. Тито и југословенски дипломати су били врло активни у решавању прве петролејске кризе, или процеса попуштања у Европи. Други састанак КЕБС-а одржан је 1977. у Београду, док је истовремено у Југославији заустављен процес реформи, и под плаштом самоуправљања, Југославија се претворила у конфедерацију шест економски аутархичних држава, заснованих на апсолутној власти републичких партија, којима је председавао остарели доживотни председник, некадашњи партизански командант и актуелни лидер несврстаног покрета.

Спољна политика нема вокацију да уређује односе унутар земље, међутим њена оријентација има последице на ситуацију у земљи. Управо јер је Тито концентрисао спољну политику на сарадњу с несврстанима, она није могла да има никакав пози-

тиван утицај на догађаје унутар Југославије. Идеолошко чистунство је онемогућило свако ближе повезивање с Европском економском заједницом. Несврставање и самоуправљање били су два аксиома политике остарелог југословенског лидера, а заједнички именуатељ им је био да нису били финансирани домаћом акумулацијом већ средствима добијених из западних извора. Пораст стандарда, низ великих државних пројеката, огромна дипломатска мрежа, помоћ несврстанима, све су то били елементи пројекта чији је основни циљ био да демонстрира валидност југословенског пута у социјализам као реалну алтернативу совјетском моделу друштва. То је био и основни разлог због којег је последња деценија Титове власти тако издашно финансирана средствима западне провенијенције. Основни разлог за финансијску и сваку другу помоћ Титу није се од 1948. променио, само се њен обим мењао у складу с потребама пројекта. У време када је Запад инсистирао на поштовању људских права, било је неопходно демонстрирати благостање у Југославији не би ли њихови источни суседи искористили слободе које је трећа корпа Хелсиншког процеса требало да им гарантује: да затраже промену совјетског политичког и економског модела.

У овој перспективи сагледана, југословенска дипломатија је у периоду после 1948. несумњиво показала завидну умешност, знање и иницијативу, али је њен резултат ипак поразан. Њена функција је заправо била да чини светлу витрину окренуту према свету иза које је идеолошки условљена Титова политика следила своје посебне токове. Југословенски пут у социјализам није постојао, јер се показао економски неодржив а политички недорастао изазовима које је пред њега постављало југословенско друштво. Опстајао је само захваљујући западној економској и повремено политичкој подршци, док је југословенска дипломатија стварала представу о несразмерно већем и ничим оправданом значају Југославије у свету. Довољно је погледати економски и политички развој медитеранских држава које су тек седамдесетих година изашле из дугих периода диктатуре, као што су Шпанија, Португал или чак Грчка, па да се дође да закључка да су југословенски пут у социјализам и његова дипломатија само неуспешан експеримент њеног комунистичког лидера који никада није успео да превазиђе основне политичке постулате које је давних тридесетих година научио у Стаљиновој престоници.

Dr. Vojislav Pavlović

Institute for Balkan Studies

Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

The Ideological Origins of Tito's Foreign Policy. Yugoslavia as Part of the Soviet Sphere of Interest

In the author's opinion, the foreign policy of Communist Yugoslavia was undoubtedly Tito's personal creation. This was not because he was a great strategist or a trained diplomat but because it was he who – due to the nature of one-party system – made all

final decisions on Yugoslavia's foreign policy strategy. Trained in Moscow in mid-1930s, he would continue to receive instructions from the Soviet capital during WW2 when he became a guerrilla leader. He would view all contacts with Western Allies through his ideological prism – as a temporary cooperation with imperialist powers.

The basic task of Tito's diplomacy during WW2 was to legalise the *coup d'état* made by the Communist Party of Yugoslavia at the second session of the Antifascist Council of National Liberation held in Jajce in November 1943. At this session, the legal Yugoslav royal government in London was replaced by new, communist-led organs. In the following decades, the foreign policy of Communist Yugoslavia did not change its key aim to maintain the internal political system and independence of the state on the basis of the decisions passed in Jajce.

After winning their civil and ideological war against the royalist forces of General Mihailovich, Tito's partisans became the forerunners of a policy that would later be termed *cold war logic*. American and British governments soon realized the aggressive nature of Tito's movement resulting from a peculiar mix of ideological Messianism and the self-confidence of an autochthonous resistance movement. By pursuing this aggressive policy, Tito managed to cause the first regional – albeit limited – confrontation of the East and the West based on a logic that would mark the post-war history of Europe. This policy gradually provoked discontent of his Soviet protector, who after three years of continual Yugoslav territorial demands towards Albania, Bulgaria and territories in Italy and Austria assessed that such plans were detrimental to Soviet interests. There is no doubt that Tito was the most committed ideological follower of Stalin, but also the only one who believed that he was entitled to his own initiatives in the field of foreign policy. This misunderstanding of Tito's about the Yugoslav position within the Eastern Block provoked the break of state and party relations of Communist Yugoslavia with the Soviet Union in June 1948.

A period of cooperation with the West (1951–1956) was followed by a period of close relations with the Eastern Block until 1956, and especially from 1962 to 1968. Communist Yugoslavia was not able to establish a stable international position. This was a consequence of the ideological character of her foreign policy, which aimed not only to preserve state independence but also to maintain communism within her borders and also to spread it in the newly liberated countries of Africa and Asia. These ideological imperatives led Yugoslavia to pursue a pro-Soviet foreign policy. The author of this concept was, once again, Tito himself. The limitations of this kind of policy became obvious on several occasions: in 1956 during the crisis in Hungary; during the first summit of non-aligned countries in 1961; and during the Prague Spring in 1968. The last period in which Tito acted as the creator of Yugoslav foreign policy was marked by a strategy based on a multilateral approach and the Non-Aligned Movement. Following this period, the aims of the Movement would no longer be the same.

Upon the creation of the Non-Aligned Movement in 1961 in Belgrade, it received positive assessment by the Soviet leadership, which held that the Movement shared the aims of the Eastern Block – the struggle against imperialism. The meaning and the practical implementation of the second axiom (peaceful coexistence) of Yugoslav communist

foreign policy were defined by the end of 1962, when Tito, upon his return from the Soviet Union, declared that Yugoslavia would pursue a policy of peaceful and active co-existence with other countries, but that she would stick to the “principle of the closest cooperation” with socialist countries, since she was a socialist state herself. The equidistance of Yugoslav foreign policy was therefore merely formal, in spite of the fact that Yugoslavia was not a member of any block. Her foreign policy, however, shared ideological premises with the Soviet one. This often led to identical standpoints. The key difference was that Yugoslavia kept her independent position and did not accept any forms of cooperation that could be interpreted as a return to the Eastern Block.

In the period following 1948, the Yugoslav diplomatic corps clearly demonstrated commendable skilfulness, knowledge and initiative, but its results were still dire. The Yugoslav path to socialism was in effect non-existent since it had become apparent that it was economically unsustainable and politically inapt to overcome the challenges of Yugoslav society. It survived only due to Western economic and, occasionally, political support. The author concludes that Yugoslav achievements compared with other post-authoritarian countries of Southern Europe indicate that the Yugoslav path to socialism and Yugoslav diplomacy were no more than a failed experiment of the Yugoslav communist leader, who would never be able to overcome the basic political postulates which he had learned in the 1930s in Stalin’s capital.

Александар Животић

Институт за новију историју Србије, Београд*

ИЗМЕЂУ ВЕЛИКИХ СИЛА
И ИДЕЈЕ БАЛКАНСКОГ ЈЕДИНСТВА.
ЈУГОСЛОВЕНСКА ПОЛИТИКА НА БАЛКАНУ (1945–1948)

На крају Другог светског рата Југославија се нашла у незавидној међународној позицији. На њен тежак међународни положај је утицао низ фактора: глобални, спољнополитички и унутрашњи фактори. Крај Другог светског рата је означио и истовремени почетак видљивог раслојавања унутар победничке коалиције који је започео током рата, а на његовом крају доживео пуну афирмацију стремећи ка дијаметралној подели и формирању међусобно супротстављених војних, политичких и идеолошких блокова. Совјетски Савез је настојао да, у ситуацији када се постепено сукобљавао са дојучерашњим савезницима, унутар своје зоне утицаја формира сопствени војни и политички блок. На том путу се нашло низ препрека. Једини поуздани совјетски савезник на Балкану, без хипотеке ратног губитника, била је Југославија. На периферији совјетског утицаја, али у орбити југословенског интересовања се нашла Албанија у којој је, током завршних фаза рата, комунистички покрет успео да се наметне као водећа политичка снага која је у својим рукама држала све полуге политичке и војне моћи у тој земљи.¹

Иако су се нашле у совјетској зони утицаја, Југославија и Албанија су самим својим периферним положајем, географски и политички оштро истурене према жариштима западне сфере утицаја, биле у компликованом геостратешком положају. Грађански рат који је беснео на простору Грчке, као и југословенска и албанска умешаност и помоћ грчком комунистичком покрету додатно су отежавали односе између њих и западних савезника, као и с међународно признатом грчком

* Аутор је од 2013. доцент на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

1 О узроцима и самим почецима Хладног рата постоје различита мишљења у историјској науци. Различити теоретичари Хладног рата на разне начине дефинишу појам, узроке и почетке Хладног рата. О томе, као и почецима блоковске поделе на тлу Европе опширније видети: J. L. Gaddis, *The Cold War* (London: Allen Lane, 2006); Ц. Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, Клио, Београд 2003; G. F. Kennan, *Realities of American Foreign Policy* (London: Oxford University Press, 1954); V. Zubok, K. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev* (Cambridge, Mass and London: Harvard University Press, 1996); Н. Быстрова, *СССР и формирование военно-блокового противостояния в Европе (1945–1955 гг.)*, Кучково поле, Москва-Жуковский 2007; О. А. Westad, *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

владом. Односе Албаније и Грчке додатно је оптерећивало грчко инсистирање на третирању Албаније као дела пораженог нацистичког блока, с обзиром да је с њене територије 1940. извршен напад италијанских снага на Грчку, и инсистирање Грчке владе на подели албанске територије између Грчке и Југославије, на чему је Грчка влада у егзилу живо радила током читавог рата. Ставови грчке владе су наилазили на подршку западних сила које су на тлу те земље наметнуле свој пресудан утицај, што је посебно компликовало односе Албаније са западним светом.²

Албанско партијско руководство је крај Другог светског рата дочекало с нејасно дефинисаном и недовољно политички профилисаном спољнополитичком линијом. У самом врху албанске партије су се искристалисале две оштро сукобљене стране. Једна, коју су предводили Енвер Хоџа и Кочи Дзодзе, а која се залагала за чврсто везивање за СССР и Југославију и друга, коју је персонификовао Сејфула Малешова која се залагала за политику лавирања између Истока и Запада.³ Малешовина политика је носила јасан антијугословенски и антисовјетски печат. Зато је првих послератних дана албанска спољна политика носила проиталијански печат.⁴ Под паролом борбе за међународно признање албанске независности прећуткивана је стварна улога Југославије у Албанији и на Балкану. То је изазивало негативне реакције и критике југословенске дипломатије која је сматрала да Албанија не треба да се упушта у политичке шпекулације са западним земљама, већ да се одлучно и недвосмислено орјентише ка Истоку, према Југославији, Балкану и Совјетском Савезу.⁵ На споразум Тито-Шубашић и улазак Милана Грола у Привремену владу се гледало као на израз унутрашње кризе Југославије и доказ њене нестабилности. Из тога је извођен закључак да се Албанија не може ослањати на Југославију и јаче везивати за њу.⁶ Таква албанска спољнополитичка оријентација на крају рата, одређена је преовлађујућим схватањем да ће тако лакше доћи до међународног

2 О грчком грађанском рату, ставовима великих сила и умешаности Југославије и Албаније опширније видети: А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период холодной войны (1945–1957)*, ИСЛРАН, Москва 2002; Ђ. Баев, *Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България*, Министерството на отбраната „Св. Георги Победоносец“, Софија, 1995; Р. Клог, *Историја Грчке новој доба*, Клио, Београд 2000; В. R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece* (Princeton: Princeton University Press, 1980); Р. Кремптон, *Балкан после Другој свејској рати*, Клио, Београд 2003; R. Petković, *Balkan. Ni „bure baruta“ ni „zona mira“*, Глобус, Загреб 1978; А. А. Улуњан, *Балканы. Горячий мир холодной войны. Греция и Турция между Западом и Востоком 1945–1960*, Российские вести, Москва, 2001; Н. Д. Смирнова, „Греция в политике США и СССР 1945–1947. гг. Новые архивные документы“, *Новая и новейшая история*, No. 5 (1997), стр. 21–34.

3 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/II –60, *Извештај југословенској јосланскај у Тирани МИП-у од 16. септембра 1946.*

4 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/II –60, *Извештај југословенској јосланскај у Тирани МИП-у од 13. априла 1946.*

5 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/II –60, *Извештај југословенској јосланскај у Тирани МИП-у од 15. априла 1946.*

6 ДАСМИП, ПА–1945, Албанија, ф.1, 3799, *Извештај југословенској јосланскај у Тирани МИП-у од 30. новембра 1945.*

признања и лакше учврстити унутрашњи поредак. Она је, у критичкој интерпретацији југословенске дипломатије, сматрана подлегањем крупним политичким заблудама, које су истовремено откривале и знатне идеолошко-политичке слабости албанског руководства и његову државничку недораслост.⁷ У Југославији се сматрало да албанско политичко вођство неправилно оцењује стварну снагу групације окупљене око Совјетског Савеза.⁸ Сматрало се да је албанско схватање улоге ратне коалиције Велике Британије, САД-а и Совјетског Савеза потпуно погрешно јер је у Албанији њена улога доживљавана као јединственост политике у послератном периоду, у рату, као и миру.⁹

Југословенска дипломатија је страховала да је у албанском друштву до краја 1945. спласнуло одушевљење и расположење рођено у рату за јединство с народима Балкана, посебно Југославијом које је долазило до изражаја у свакако романтичарским захтевима за стварање федерације и брисање граница. Упоредо с таквим расположењем, у албанском друштву је и даље важну улогу имало врло специфично полуфеудално грађанство и антикомунистички опредељена малобројна интелигенција. Постепено је либерализам узимао маха у свим сферама друштва, па тако и на плану политике према Западу. Појавила се општа тежња, на чији настанак је посебно утицала интелигенција да се игнорише балканска стварност, побегне из ње и крене у загрљај Западу.¹⁰ Никакве фразе, изјаве, политичке декларације и говори појединаца нису могли да сакрију тежњу многих партијских руководиљаца, министара и виших државних чиновника да се на Западу тражи гаранција за државну самосталност и помоћ при одржавању тако схваћене самосталности. Истовремено, југословенска дипломатија је процењивала да Албанију на том путу ипак ограничава и обуздава снага Југославије, њен утицај у Албанији, као и помоћ коју јој је пружала. Албанију је, на основном спољнополитичком курсу Југославије и Совјетског Савеза, одржавао огроман југословенски политички притисак и необавештеност албанског политичког врха о снази источног блока и стварним намерама западних сила према Албанији.¹¹ Зато се врх југословенске партије посебно бринуо за спољнополитичку оријентацију Албаније прибојавајући се јачања британског и америчког утицаја у тој земљи.¹² После крњег међународног признања Албаније крајем 1945. и почетком 1946, Албанска влада је престала да кокетира са западним силама и чврсто се окренула Југославији, Совјетском Савезу и њиховим источноевропским савезницима балканско-подунавског региона.

7 АЈ, КМЈ, I-3-b/17, *Дейеша Јосиџа Ђерђе Владимиру Велебићу* од 6. децембра 1945.

8 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/II -60, *Извештај југословенској јослансиџа* у Тирани МИП-у од 18. маја 1946.

9 *Ibid.*

10 *Ibid.*

11 *Ibid.*

12 *Sednica Politbiroa CK KPJ sa Biroom CK KP Slovenije od 4. decembra 1945*, B. Petranović (ed.), *Zapisi sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945-7. jul 1948)*, Arhiv Jugoslavije i Službeni list SRJ, Beograd 1995, стр. 106.

Енвер Хоџа је југословенску помоћ и подршку доживљавао и као својеврстан притисак. Зато је настојао да сарадњу с Југославијом ограничи развојем сарадње с Бугарском. Ипак, совјетски фактор га је чврсто усмеравао ка сарадњи с Југославијом. Пети пленум ЦК КП Албаније фебруара 1946. није само представљао прекретницу на унутрашњем политичком плану, већ је представљао и вододелницу албанске спољне политике. Уклањањем Сејфула Малешове из албанског партијског руководства потиснута је и идеја спољнополитичког окретања ка Западу и замени сарадње с Југославијом развојем односа с Бугарском.¹³ Ипак, мора се нагласити да је албанска влада настојала да у условима тешких притисака са Запада нађе формулу опстанка и међународног признања. У том контексту треба посматрати и њена настојања да се приближи западним силама. Енвер Хоџа је настојао да у разговору с југословенским представницима тражи савет како да се постави и приближи Британцима и Американцима.¹⁴ Истом приликом је истицао и потребу јачег албанског ангажовања на плану помоћи Југославији у вези с тршћанским питањем.

Југословенска јавност је заиста снажно подржавала албанску политику у граничном спору с Грчком.¹⁵ На тој основи се развијала и спољнополитичка сарадња између Југославије и Албаније јер је југословенска дипломатија наступала у својству заштитника албанске територијалне неповредивости. Западне силе су полагале наде и у могућност раздвајања Југославије и Албаније, а самим тим и одвајање Албаније од читавог Источног блока који се постепено формирао. Многи британски и амерички представници су споредним дипломатским каналима Албанцима сугерисали да поставе питање статуса Косова и Метохије.¹⁶

Албанија се уочи почетка Париске мировне конференције нашла у изузетно незавидној спољнополитичкој позицији. Настојала је да буде позвана на ту конференцију истичући жртве у минулом рату.¹⁷ У врло помирљивом тону, Албанска влада је, уз свесрдну југословенску помоћ, покушавала да себи обезбеди место међу земљама победницама у Другом светском рату. Рачунало се да ће тиме бити оснажена њена међународна позиција, а тиме и посредно олакшан пријем у Уједињене нације.¹⁸ Иза таквог албанског захтева је стајало настојање да својим присуством на том скупу себи омогући већу квоту унутар расподеле ратне штете, али и да се осигура од евентуалних грчких територијалних захтева. Грчка је непоколебљиво стајала на становишту да је Албанија као савезник Италије учествовала у агресији

13 Б. Петрановић, „Косово у југословенско-албанским односима и пројекат Балканске федерације 1945–1948“, у: *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, Београд 1991, стр. 379–382.

14 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/1–59, *Дейеша Јосија Ђерђе ујућена Јосију Брозу Тићу о разговору с Енвером Хоџом од 29. априла 1946.*

15 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/II –34, *Изводи из чланака објављених у „Борби“ и посредством ТАНЈУГ-а од 28. новембра 1944. до 6. децембра 1945.*

16 ДАСМИП, ПА–1945, Албанија, ф.1, 4357, *Извештај југословенској посланства у Тирани МИП-у од 10. септембра 1945.*

17 ДАСМИП, ПА–1945, Албанија, ф.1, 4357, *Извештај југословенској посланства у Тирани МИП-у од 10. септембра 1945.*

18 ДАСМИП, ПА–1946, Албанија, ф.1, 1077, *Обраћање владе НР Албаније владама САД-а, Велике Британије, СССР-а и Француске од 26. априла 1946.*

на њу 1940. С тим у вези, захтевала је адекватно третирање Албаније као земље припаднице коалиције која је у рату поражена.¹⁹ Грчки премијер Цалдарис је на почетку Париске мировне конференције предложио шефу југословенске делегације Едварду Кардељу поделу Албаније. За југословенску подршку по том питању нудио је већи део албанске територије и грчку подршку Југославији у многим осетљивим спољнополитичким питањима.²⁰ Кардељ је такву понуду одбио нагласивши да ће Југославија чврсто подржати албански суверенитет.²¹ На грчке захтеве и предлоге, Кардељ је одговарао аргументима који су се тицали албанског доприноса и жртава у борби против фашизма.²² Совјетска дипломатија је чврсто стајала на позицији очувања албанске независности и територијалног интегритета. Такав совјетски став је југословенској дипломатији омогућавао чвршћи став пред западним савезницима с обзиром да је иза сваког југословенског става стајао ауторитет Совјетског Савеза.²³ Совјетски министар иностраних послова Молотов је, 20. априла 1946, у Москви, у разговору с албанским амбасадором Ташком, поновио такво совјетско опредељење.²⁴

Грчко питање је имало и снажан одраз у Уједињеним нацијама. У јесен 1946, користећи оштру супротстављеност западног и источног блока Грчка је у Уједињеним нацијама поставила питање угрожавања сопственог територијалног интегритета.²⁵ Претходно је Грчка влада концентрисала снажне војне снаге дуж југословенско-грчке и југословенско-албанске границе.²⁶ У представци грчке владе, Албанија и Бугарска су означене као носиоци угрожавања територијалне целовитости те земље, док је Југославија оптужена за пропагандну делатност. Југословенско одбијање грчке понуде у погледу Албаније, резултирало је радикализацијом грчког односа према Југославији и њеном уделу у грађанском рату у тој земљи. Грчка акција у Уједињеним нацијама се интензивирала у децембру 1946. кад је грчка влада поднела генералном секретару Уједињених нација жалбу на понашање Југославије наводећи да је та земља главни узрок грађанског рата у Грчкој. Совјети су бурно реаговали ставши у заштиту својих балканских савезника.²⁷ Албанија је оштро демантовала

19 ДАСМИП, ПА–1945, Албанија, ф.1, 4357, *Извештај југословенској посланици у Тирани МИП-у од 10. септембра 1945.*

20 E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije, 1944–1957. Sečanja*, Radnička štampa i Državna založba Slovenije, Beograd-Ljubljana 1980, стр. 95–96.

21 *Ibid.*

22 АРС, 1277-ЕК, ф. 28, 462, *Телеграм Едварда Кардеља Владимиру Велебићу од 26. јануара 1946.*

23 РГАСПИ, 17-П ЦК КП СС, о.128, д. 96, л.47–52, *Елаборациј о политичким проблемима Албаније с Грчком и правима албанске спољне политике.*

24 *Из дневника В. М. Молотова*, Г. П. Мурашко (ед.), *Восточная Европа в документах российских архивов*, I (1944–1949), Науч.-изд. центр „Сибхронограф“, Москва – Новосибирск, 1997, стр.423–424.

25 J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija, 1945–1953*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985, стр. 70–73.

26 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/1–43, *Дейеша из Албаније о питањима односа и израдање НР Албаније, о ставу албанској руководства према Југославији и о размештају грчке војске дуж границе од 7. фебруара 1946.*

27 РГАСПИ, 17-П ЦК КП СС, о.128, д. 98, л.5–27, *Извештаји о стању у Грчкој комунистичкој партији и грађанском рату у тој земљи.*

своју умешаност у дешавања у Грчкој.²⁸ Југославија је одговорила одмах на те оптужбе негирајући сопствену умешаност у збивања у Грчкој. Расправа у Уједињеним нацијама је трајала од 10. до 19. децембра 1946. Југославија, Албанија и Бугарска су могле да изнесу своје ставове, али нису имале могућност одлучивања. Заседање се завршило одлуком Савета безбедности да формира посебну Анкетну комисију која је имала задатак да утврди право стање на грчким северним границама. Бугарска и Албанија су одбиле да прихвате такву комисију, као и да одржавају било какву везу с њом. Југословенски официр за везу с том комисијом био је Јосип Ђерђа. Формирањем Анкетне комисије тај спор је привремено конзервиран. За југословенску дипломатију и њене савезнике то је значило предах после низа напетих дипломатских ситуација које су претиле да ескалирају.²⁹

Приближавање Југославије и Албаније на спољнополитичком плану уследило је након посете Енвера Хоџе Београду у лето 1946. Споразуми који су постигнути између две земље су били предмет посебне анализе и коментара западне штампе и дипломатије. После Хоџине посете Београду писало се о постојању посебног тајног уговора између Југославије и Албаније, али се та претпоставка ни данас не може изворно проверити. У западној штампи, дипломатским круговима и кулоарима се отворено говорило о предстојећем уједињењу две земље што је аутоматски требало да доведе до негирања албанске независности, а то се опет, на другој страни, тумачило као цена коју је албанска влада требало да плати за југословенску подршку Албанији у процесу учлањења у Уједињене нације где би њено присуство ојачало позицију Источног блока приликом гласања у Генералној скупштини. Шпекулисало се и могућношћу да Југославија Албанији уступи део ратног материјала који је добила из Совјетског Савеза. Америчкој влади је посебно упадало у очи присуство различитих југословенских саветника и експерата у Албанији у чију је стварну улогу сумњала.³⁰ Влада Велике Британије је крајем 1946. југословенско-албански споразум о царинској унији сматрала првим кораком на путу стварања федерације између Бугарске, Југославије и Албаније.³¹ Истовремено, Британци су сматрали да је стратегијска важност Албаније која је, у време италијанске доминације била врло мала, драстично порасла у новој ситуацији, јер је Југославија у интересној зони СССР-а што Совјетима омогућава директан излаз на Средоземље.³² Гледано из британског угла, радило се о процесу стварања федерације балканских земаља. У том моменту је, чини се, идеја о Балканској федерацији била напуштена, а Бугарска и Албанија су тежиле да постану индивидуални чланови Уједињених нација као најзначајније међународне организације.

28 ДАСМИП, ПА-1946, Албанија, ф.1, 5379, *Извештај југословенског посланства у Тирани МИП-у од 8. децембра 1946.*

29 J. Jovanović, *Jugoslavija u OUN*, стр. 76–77.

30 *The representative in Tirana Jacobs to the Secretary of State*, Tirana, February 17, 1945, *Foreign Relations of the United States*, volume VI, Washington, 1969, стр. 13–15.

31 B. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Zaslou, Beograd 1991, стр. 172.

32 *The representative in Tirana Jacobs to the Secretary of State*, Tirana, December 21, 1945, *Foreign Relations of the United States*, volume IV, Washington, 1968, стр. 78–80.

У опсервације и спекулације у вези с будућим спољнополитичким положајем Албаније укључила се и Италија немирећи се, упркос поразу у минулом рату, с губитком водеће улоге на том простору. Италијански премијер Де Гаспери се залагао за потпуну независност Албаније као вид гаранције потпуне равнотеже у области Јадрана.³³ У италијанској штампи су учестале тврдње да ће Југославија анектирати Албанију. Тврдило се и да Југославија здружено подржава албанске територијалне захтеве према Грчкој, а да Албанија сигурно улази у јужнословенску федерацију као седма федерална јединица која је наводно требало да има широку политичку и управну аутономију, као и свој сопствени језик.³⁴ Југословенска штампа је настојала да негира такве тврдње, а Танјуг је оштро демантовао написе италијанске штампе. На другој страни, италијанска политика је слала јасне сигнале да Италија није равнодушна према будућим односима на Балкану шаљући и Југославији и Грчкој помирљиве сигнале чиме је настојала да амортизује губитак утицаја у Албанији. Италијанска влада је сматрала да је и у албанском и југословенском интересу да имају добре односе с том земљом.

Јесен 1946. је донела и јаснију дипломатску офанзиву. Албанија је од раније могла да рачуна на чврсту подршку њеним захтевима Југославије и Совјетског Савеза на предстојећој мировној конференцији о чему је Јосип Броз преко Јосипа Ђерђе обавестио Енвера Хоџу.³⁵ Претходно је Јосип Ђерђа код Кочи Дзодзеа детаљно информисан о албанској позицији у погледу граничног спора са Грчком. Ђерђа је добио уверавања о чврстости албанске позиције при чему су Албанци у крајњој линији били спремни и на посебну међународну арбитражу, па и на плебисцит.³⁶ Грчка делегација је, на самом почетку конференције, настојала да индиректно постави питање јужне Албаније. Томе се оштро супротставила Југославија. После интервенције совјетског министра иностраних послова Молотова, грчки предлог је одбијен.³⁷ Совјетски министар спољних послова је у више наврата настојао да директно оптужи Грчку за територијалне претензије према јужној Албанији, истовремено се залажући за пуноправно учешће Албаније у пленарном делу рада мировне конференције, истичући да се Албанија не може третирати као земља која је у рату била на страни поражених снага.³⁸ У једној неформалној прилици, грчки премијер Цалдарис је Кардељу поново предложио поделу Албаније образлажући такав став разлозима реалполитичке природе.³⁹ Ипак, Грци нису одустајали од својих понуда. Цалдарис је 11. августа поновио Кардељу свој предлог о подели Албаније. Изашао је са конкретним предлогом. Понудио је грчку подршку у погледу

33 АВПРФ, 144-АЈ, о. 6а, д. 1, п. 9а, л. 14, *Обавештење о стању Де Гасперија о Албанији и њеној политичкој будућности* од 28. фебруара 1946.

34 *The Ambassador in Italy Kirk to the Secretary of State, Rome, December 26, 1945, Foreign Relations of the United States, volume IV, Washington, 1968, str. 80-81.*

35 АЈ, 507/II –Депеше, D/17, *Дейеша Јосипа Броза Титоа Јосипу Ђерђу* од 29. јула 1946.

36 АЈ, 507/II –Депеше, D/151, *Дейеша Јосипа Ђерђе Јосипу Брозу Титоу* од 27. априла 1946.

37 В. М. Молотов, *Вопросы внешней политики. Речи и заявления (апрель 1945. г – июнь 1948. г.)*, Москва, 1948, стр. 165–168.

38 *Ibid.*, стр. 169–173.

39 АЈ, 507/II –Депеше, D/17, *Дейеша Едварда Кардеља Јосипу Брозу Титоу* од 3. августа 1946.

решења тршћанског питања ако Југославија изврши притисак на Албанију да преда Грчкој свој јужни део територије. Кардељ је реаговао бурно и директно истичући да ће Југославија бранити Албанију као и себе. То је разљутило Цалдариса који је изјавио да ће гражити помоћ великих сила. Час је молио, а час претио повезивањем са Англо-Американцима. Истицао је да Албанија не заслужује статус државе и да Грчка и Југославија у духу деценијског пријатељства треба да делују по том питању заједнички. Кардељ је разговор завршио констатацијом да такав разговор нема никаквог смисла.⁴⁰

Све време трајања Мировне конференције у Паризу југословенска јавност је безрезерво подржавала албанске захтеве, посебно у погледу територијалног спора са суседном Грчком.⁴¹ Југословенска делегација је отворено компромитовала грчки предлог о подели Албаније јавно га објавивши.⁴² Иако су југословенске могућности биле знатно ограничене, 27. августа је постигнут значајан успех. Албанији је признат територијални интегритет, економска права као и другим савезничким земљама и стратегијски веома битан суверенитет над острвом Сасено. Сем тога, САД су одустале од подршке Грчкој по питању северног Епира, пошто је било очито да тај предлог не може добити већинску подршку.⁴³ Кардељ је преко југословенске обавештајне службе био обавештен о томе, па је тражио и формално констатовање повлачења тог предлога, до чега је после совјетске интервенције дошло. Тиме је питање јужне Албаније дефинитивно скинуто с дневног реда Мировне конференције у Паризу.⁴⁴ Југославија је још једном покушала да Албанији обезбеди статус победничке силе, али је тај предлог гласањем одбијен.⁴⁵ Југословенска делегација је покушала и да повећа висину ратних репарација које су биле намењене Албанији, али у томе није успела, па је висина ратних репарација намењених Албанији остављена на нивоу од око 5 милиона долара.⁴⁶ Покушај да се Албанији обезбеди и део из италијанских репарација није дао резултате, па Албанија из те квоте није добила апсолутно ништа.⁴⁷ Совјетска дипломатија је с великом пажњом пратила југословенске активности на конференцији у Паризу, често их кориговала и усмеравала у складу са својим интересима и односима са западним силама.⁴⁸

По повратку из Париза Енвер Хоџа се посебно захвалио Југославији на свесрдној подршци током Мировне конференције у Паризу истичући да му је совјетски министар иностраних послова нагласио да између Совјетског Савеза и Албаније

40 АЈ, 507/II – Депеше, D/48, *Дейеша Едварда Кардеља Јосију Брозу Тишу и 11. август 1946.*

41 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/II – 60, *ТАНЈУГ-Весник иностраних агенција о албанско-грчким односима поводом италијанске грчке владе и 28. јануара до 26. августа 1946.*

42 АЈ, 507/II – Депеше, D/49, *Дейеша Едварда Кардеља Јосију Брозу Тишу и 12. августа 1946.*

43 *The Acting Secretary of State to the United States Peace Conference Delegation, Washington, August 26, 1946, Foreign Relations of the United States, volume VI, Washington, 1969, стр. 26–27.*

44 АЈ, 507/II – Депеше, D/75, *Дейеша Едварда Кардеља Јосију Брозу Тишу и 28. августа 1946.*

45 АЈ, 507/II – Депеше, D/76, *Дейеша Едварда Кардеља Јосију Брозу Тишу и 30. септембра 1946.*

46 АЈ, 507/II – Депеше, D/77, *Дейеша Едварда Кардеља Јосију Брозу Тишу и 4. октобра 1946.*

47 АЈ, 507/II – Депеше, D/78, *Дейеша Едварда Кардеља Јосију Брозу Тишу и 5. октобра 1946.*

48 АВПРФ, 157-ПА, о.1, д. 2, п. 4, л. 1, *Прејлед писања албанске ишиамје о истрејирању ишиања Албаније на Париској мировној конференцији и 14. септембра 1946.*

стоји Југославија сугеришући му развијање најближих и најбољих односа с том земљом.⁴⁹

Почетак хладноратовских трвења на простору Европе представљао је изузетан спољнополитички изазов за Југославију и Албанију. Тамни облаци Хладног рата који су се надвијали над Европом ставили су две балканске земље, које су из вихора претходног рата и револуционарних смутњи изашле са тешким траумама и високим људским и материјалним губицима, у центар хладноратовских супротстављености између блокова који су тек настајали на простору Европе. Југославија је, због тршћанског питања и умешаности у помагање грчког герилског покрета, све више улазила у сукоб са западним силама. Њена много мања и вишеструко слабија савезница Албанија се нашла у тешким неприликама на спољнополитичком плану. Суочавала се са тешким претњама и изазовима. Западне силе су условљавале њено међународно признање и оспоравале право чланства у међународним организацијама. Италија је настојала да поново успостави свој утицај на њеној територији, а Грчка отворено показивала територијалне претензије према њеном јужном делу. И сама политика албанске владе је утицала на такав положај земље одбијањем повиновања међународним обавезама, гушењем политичких и људских слобода, провоцирањем реакција великих сила. Свакако, албанска влада је деловала у сагласности с југословенском дипломатијом, а посредно и неретко директно и са совјетском, која је од јесени 1946. показивала све веће интересовање за Албанију, дешавања у њој и њену спољну политику.

Иако је и сама била у дубоком конфликту са западним светом, Југославија је, уз подршку Совјетског Савеза, али и ауторитетом земље победнице из Другог светског рата, покушала да побољша међународни положај Албаније омогућивши јој, пре свега, бољи третман на Париској мировној конференцији и бољу презентацију њених интереса како код западних земаља, тако и код њених источноевропских суседа. На другој страни, дубок конфликт с Грчком због југословенске и албанске умешаности у грађански рат и подршку грчком комунистичком покрету налазио се крајем 1946. у ишчекивању резултата рада Анкетне комисије Савета безбедности претећи да се разбукта и рашири на читав Балкан. У таквим спољнополитичким околностима, Југославија и Албанија су уживале подршку Совјетског Савеза чије се присуство на Балкану, а посебно у Албанији, налазило у процесу сталног јачања.

Према албанским жељама и молбама за посредовање, Југославија је покушала и да посредује у албанско-америчком сукобу настојећи да омекша амерички став и издејствује обнову међудржавних односа.⁵⁰ Американци су имали низ замерки на понашање албанске владе која је обнову односа са САД условљавала признањем своје владе, наводећи да је спремна да разговара о свему тек пошто Албанци прихвате обавезу поштовања раније потписаних договора. Американци су преговоре о обнови дипломатских односа условљавали албанском изјавом о наставку пошто-

49 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/П-99, *Дейеша Јосија Ђерђе ујућена Јосију Брозу Тићу о разговору с Енвером Хоџом о даљој сарадњи између ФНРЈ и НР Албаније од 22. септембра 1946.*

50 ДАСМИП, ПА-1947, ф. 1, Албанија, 43307, *Телеграм југословенске амбасаде у Вашингтону МИП-у од 19. фебруара 1947.*

вања међудржавних споразума.⁵¹ Југословенском отправнику послова у Тирани Кошмрљу је наложено да о томе разговара с Енвером Хоџом који је у разговору 7. марта 1947. рекао да Албанија нема ништа против обнове уговора са САД пошто они нису штетни за Албанију, али да се апсолутно противи обнови сличних споразума с Француском и Великом Британијом који су апсолутно штетни по албанске интересе, а чије би поштовање аутоматски било активирано изјавом о поштовању уговора са САД.⁵²

Важно питање у односима са западним светом је представљао и Маршалов план. Албанска влада је и по том питању тражила помоћ и савет југословенске владе. Албански посланик у Београду Тук Јакова је 12. августа 1947. тражио савет од југословенског помоћника министра иностраних послова Ива Вејводе, који га је обавестио да ће Југославија прихватити учешће на конференцији, али да нема никакве инструкције у погледу савета албанској влади.⁵³ Совјетска влада је Албанији саветовала да не прихвати учешће на тој конференцији, као и Југославији, која је упркос савету прихватила позив.⁵⁴ Пошто је југословенска влада, након дужег размишљања и колебања, одлучила да не прихвати тај програм америчке помоћи ратом опустошеним европским земљама, и Албанија је одлучила да поступи исто следећи југословенски спољнополитички концепт и у том случају.⁵⁵ Претпоставка је да је у југословенском одбијању помоћи значајну улогу имао и совјетски притисак. На основу познатих и доступних извора за сада није могуће са сигурношћу дати поуздан одговор на то питање.⁵⁶

Важна тачка спора између Југославије, Бугарске и Албаније на једној и западних земаља на другој страни била је и рад Анкетне комисије Савета безбедности Уједињених нација која је на терену испитивала наводе Грчке владе. Комисија је, према југословенским оценама, радила методом проверавања грчких навода с предубеђењем у југословенску и албанску кривицу.⁵⁷ Југословенски официр за везу Јосип Ђерђа је низом поступака настојао да истрагу скрене правцу у ком неће

51 *Ibid.*

52 ДАСМИП, ПА-1947, ф. 1, Албанија, 44341, *Телеграм ошправника послова у Тирани Кошмрља МИП-у од 7. марта 1947.*

53 ДАСМИП, ПА-1947, ф. 1, Албанија, 414147, *Забелешка о разговору група Вејводе с албанским послаником Тук Јаковом од 8. августа 1947.* О односу Албаније према Маршаловом плану опширније видети: А. Lalaj, „Kombet e Bashkuara, Plani „Marshall“ dhe Shqipëria“, *Studime historike*, No. 3-4 (2006), стр. 187-202.

54 Ю. П. Бокарев, „Еще раз о отношении СССР к плану Маршалла“, *Отечественная история*, No. 1 (2005), стр. 94-95.

55 О совјетскоком ставу према Маршаловом плану опширније видети: М. М. Наринский, „СССР и план Маршалла. По материалам Архива Президента РФ“, *Новая и новейшая история*, No. 1 (1993), стр. 11-19; Ю. П. Бокарев, *op. cit.*, стр. 86-97; D. Parrish, M. Narinsky, „New Evidence on the Soviet rejection of the Marshall Plan, 1947: Two Reports“, *Cold War International History Project Bulletin - Working Papers*, 9, Washington, 1994, стр. 1-58.

56 Опширније о југословенском односу према могућности прихватања Маршаловог плана видети: Ђ. Tripković, „Jugoslavija i Maršalov plan“, *Istorija XX veka*, No. 1-2 (1990), стр. 59-76.

57 ДАСМИП, ПА-1947, ф. 1, Албанија, 4711, *Информативни извештај о спољној полицији Албаније.*

бити доказане оптужбе против Југославије, Албаније и Бугарске.⁵⁸ Ипак, таква настојања нису давала очекиване резултате. Комисија је у јуну 1947. поднела извештај сачињен на основу значајних активности. Наиме, анкетна комисија је спровела 33 појединачне истраге, саслушала 270 сведока, одржала 91 радни састанак. Извештај је имао више од 700 страница, а доказни материјал у прилогу око 20.000. Резултатима рада комисије нису биле задовољне умешане стране, нити су се чланови комисије сагласили око садржаја извештаја.⁵⁹

Осам чланова Комисије (представници САД, Велике Британије, Републике Кине, Колумбије, Бразила, Сирије, Белгије и Аустралије) су потписали закључке Комисије чија се суштина односила на директну осуду грчких суседа за мешање у њене унутрашње ствари. Југославија, Албанија и Бугарска су у извештају означене као земље које су подстицале и помагале грчки партизански покрет, руководиле њиме и снабдевале га војним материјалом у његовим акцијама против легалне грчке владе.⁶⁰ Делегације Пољске и Совјетског Савеза, као савезници три оптужене балканске земље, саставиле су посебан извештај у коме су изнеле свој сасвим супротан став означавајући као јединог кривца за граничне тензије Грчку владу.⁶¹ Сем тога, делегација Француске се уздржала од гласања сматрајући да истрага није могла да доведе до ваљаних закључака који би били засновани на правним принципима, и да се никакви осуђујући закључци не могу донети без потпуног сагледавања ситуације на Балкану након 1940.⁶²

Савет безбедности је усвојио извештај одбивши југословенски предлог да се посебно расправља о сваком делу извештаја. Расправа се затим пренела у органе Уједињених нација. Америчка страна је инсистирала на формулацијама из извештаја Анкетне групе, док су Совјети настојали да блокирају такве тенденције. Ипак, после дугог и упорног америчког настојања, упркос противљењу земаља народне демократије, у новембру 1947, формирана је Специјална група за Балкан.⁶³ Та комисија је одмах почела с радом вршећи углавном посматрачку делатност на грчкој територији. Озбиљни сукоби са западним светом су се дешавали и током рада подгрупе у Солуну и анкете коју је она желела да спроведе и на албанској територији. Албанци су, по савету Југословенске владе, одбили анкету на својој територији. Исто је учинила и Југославија.⁶⁴ Југославија, Албанија и Бугарска су одбиле сваку сарадњу с том групом истичући своје првобитне наводе који су се заснивали на негирању сваке умешаности тих земаља у дешавања на грчкој територији, квалификујући формирану групу као инструмент западне политике који ради

58 ДАСМИП, ПА-1947, ф. 1, Албанија, 43307, *Телеграм југословенске амбасаде у Вашингтону МИП-у од 19. фебруара 1947.*

59 J. Jovanović, *Jugoslavija u OUN*, стр. 74.

60 *Ibid.*

61 *Ibid.*

62 *Ibid.*

63 *Ibid.*, стр. 75–77.

64 ДАСМИП, ПА-1947, ф. 1, Албанија, 414147, *Забелешка о разговору групе Вејводе са албанским њослаником Тук Јаковом од 8. августа 1947.*

у интересу Грчке. На том питању се унутар Уједињених нација јасно исказала хладноратовска подела њених чланица. Совјетски Савез и земље народне демократије су чврсто стале на становиште заштите Југославије, Албаније и Бугарске, док су земље окупљене око САД оштро нападале те три земље за помагање герилског покрета у Грчкој, залажући се да те земље носе последице због свог деловања. Ипак, хладноратовска подела унутар саме најзначајније међународне организације утицала је и на отупљивање оштрице западних оптужби и, на неки начин, је спасила балканске земље јаче осуде и тежих међународно-правних консеквенци. Значајно је било и француско дистанцирање од оптужујућих закључака Анкетне комисије. Свакако, француски став је био мотивисан све озбиљнијим настојањима те земље да на простору Балкана обнови свој предратни економски утицај који је, након спроведене национализације страног капитала у Албанији, Југославији и Бугарској, готово у потпуности изгубила.⁶⁵

Грађански рат у Грчкој је задавао велике проблеме југословенској и албанској влади. Учестали су гранични инциденти, а једном приликом су и грчки авиони митраљирали албанска села на крајњем југу Албаније. Иако је албанска страна покушала да медијски експлоатише тај догађај, није успела у томе јер су, у организацији власти, село посетили само представници источноевропских земаља, а страних новинара уопште није било у Тирани.⁶⁶ Албанска влада се, у више наврата, жалила и Савету безбедности због учесталих повреда њеног ваздушнoг простора и акваторије од стране грчких војних и поморских снага.⁶⁷ Албанска територија је посебно била рањива на повреде из ваздушнoг простора од јесени 1947, након повлачења југословенског ловачког авијацијског пука из те земље. Југословенски ловачки пук је враћен у Југославију, како због кварења међусобних односа тако из због чињенице да је његовом предислокацијом из Скопља у Тирану читава територија Македоније остала без ловачке заштите. У условима затегнутих односа са Грчком и све чешћих оружаних инцидената на југословенско-грчкој граници радило се о веома озбиљном ризику.⁶⁸

Због учесталих грчких провокација према Албанији, југословенског начелника Генералштаба генерала Кочу Поповића посетио је 21. јула 1947. генерал Сидорович, совјетски војни аташе у Београду, очигледно по наредби својих претпостављених, интересујући се како Поповић коментарише учестале инциденте на граници.⁶⁹ По-

65 J. P. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 a nos jours*, Paris, 1990, стр. 140–143.

66 ДАСМИП, ПА–1947, ф. 1, Албанија, 4988, *Забелешка о разговору група Беблера са албанским њослаником Тук Јаковом од 31. маја 1947.*

67 ДАСМИП, ПА–1947, ф. 1, Албанија, 9090, *Извештај Посланства у Тирани о сивољној иолишици Албаније од 12. јула 1947.*

68 О стању југословенске противваздушне одбране у том периоду опширније видети: В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006; Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, 4, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1989.

69 АЈ, 507/II–Депеше, D/139, *Дейеша генерала Коче Појовића Маршалу Јосифу Брозџу Титџу од 24. јула 1947.*

повић је одговорио да се радило о проблему политичке природе који је требало у јавности да оправда англо-америчку интервенцију у Грчкој, као и да сматра да стање у грчким владиним трупима не дозвољава неке више облике провокација. Сидорович је истакао да не треба никако наседати на провокације што је и био циљ његове посете.⁷⁰ Наиме, Сидорович је индиректно саветовао југословенској страни да не реагује на граничне провокације и не предузима неке контрамере пошто би то изазвало контрареакцију западних земаља.⁷¹ Очигледно је то урадио, по налогу своје владе, настојећи да утврди стварне југословенске ставове, као и да предупреди евентуалне акције које би биле у супротности с основном линијом совјетске политике према грађанском сукобу у Грчкој и односима на Балкану.

Југословенска и албанска умешаност у грађански сукоб у Грчкој је била вишеструка и свестрана. Планинске области јужне Албаније су често представљале базу грчких партизана, преко Албаније је стизала југословенска и совјетска помоћ у оружју, војној опреми, храни и санитетском материјалу Демократској армији Грчке. Преко Албаније су у Грчку стизали југословенски партијски и војни инструктори.⁷² Секретар Комунистичке партије Грчке Никос Захаријадис је писао Јосипу Брозџу Титу 13. августа 1947. да су борбе на планини Грамос уз саму грчко-албанску границу послужиле као повод за ново распламсавање кризе унутар Грчке владе. Сматрао је да владине снаге константно трпе велике губитке у борбама с партизанским снагама. Очекивао је и међународни заплет који би изазвале западне силе, у циљу изоловања његовог покрета. Истовремено, обавестио је Тита да су се створили сви услови за стварање чврсте слободне територије с владом на челу.⁷³ То се и десило у јесен 1947, на бази одлука Трећег пленума Централног комитета Комунистичке партије Грчке од 12. септембра 1947.⁷⁴

На совјетској страни очигледно није владало уверење да се у Грчкој може постићи победа. Стаљин није желео да пређе границу међусавезничких договора о подели интересних сфера и разграничења на Балкану. Сво совјетско мешање у грађански рат у Грчкој током 1947. се одвијало преко Југославије, Бугарске и Албаније. С тим у вези, створен је простор преко кога су Совјети увек могли да балансирају, представљајући се западним силама као земља која није уплетена у сукоб. Совјетима је у хладноратовским пројекцијама одговарао сукоб у Грчкој као разлог за појачану западну пажњу и активност која је одвраћала пажњу тих сила с других питања која су могла да поремете односе између сукобљених блокова. Истовремено, и Совјетима и Западу је одговарао сукоб у зони у којој су се и додиривали и разграничавали. Зато се совјетска страна ограничила на помно праћење ситуације у Грчкој и стања на југословенско-грчкој и албанско-грчкој граници. Пратећи си-

70 *Ibid.*

71 *Ibid.*

72 Опширније о односу Југославије према грађанском рату у Грчкој видети: М. Ristović, „Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1950)“, зборник *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Београд 1995, стр. 71–85.

73 В. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, стр. 192.

74 *Ibid.*, стр. 193.

туаацију, Совјети су стицали потпун увид у дешавања на терену, настојећи да што је могуће више провоцирају западни ангажман у Грчкој без икаквих нада и илузија у могућу победу својих идеолошких савезника у тој земљи.⁷⁵ Део тих информација, совјетска страна је добијала и из званичних југословенских извора.⁷⁶

Сем тога, Совјети су на основу информација са терена о борбеним дејствима, снази грчких владиних снага, стању унутар Грчке комунистичке партије и партизанског покрета процењивали да тај покрет нема потребну војну и политичку снагу да, чак и уз највећу могућу помоћ Југославије, Албаније и Бугарске, промени равнотежу снага успостављену међусавезничким договорима током рата и преобрати Грчку из западног у источни идеолошки и политички табор.⁷⁷

Совјетску владу је посебно интересовала улога Албаније у унутрашњем грчком сукобу. Пошто нису располагали тачним информацијама о југословенско-албанској сарадњи на том плану, а према доступним изворима, ни Југословени, ни Албанци их нису у потпуности информисали о својим активностима у Грчкој, Совјети су се посветили прикупљању информација на терену дошавши до закључка да Југославија и Албанија делују у потпуности координирано, али да њихово заједничко деловање треба на време каналисати и ограничити како не би дошло до евентуалне заједничке непромишљене реакције која би могла да произведе тешке последице не само по односе тих земаља са западним светом, већ и по свеукупан њихов положај у међународним односима.⁷⁸ Плашили су се нове ескалације сукоба кроз који би Совјетски Савез могао бити увучен у отворену конфронтацију са западним силама пошто никако не би могао да, у одређеном моменту, остави своје балканске савезнике у сукобу са западним силама без адекватне политичке и војне помоћи.⁷⁹

У таквим околностима, совјетску страну је посебно занимало на који начин би по том питању могла да у Албанији наметне свој утицај и потисне, како је оцењивала, агресиван југословенски наступ.⁸⁰ Зато су се одлучили да искористе постојећи југословенско-албански неспоразум по питањима везаним за развој економског сектора и да покушају да помирљивије делују на албанске политичке лидере подстичући их да снизе агресиван тон у односу према Грчкој.⁸¹ С тим у вези, свакако треба посматрати и однос Енвера Хоџе према генералу Маркосу у јесен 1947. којом

75 РГАСПИ, 17-П ЦК КП СС, о. 128, д. 96, л. 47–52, *Елаборациј о њојраничним њроблемима Албаније с Грчком и њравцима албанске сѡљне њолићике.*

76 РГАСПИ, 17-П ЦК КП СС, о. 128, д. 96, л. 53–55, *Извешѡјај о њојраничним сѡоровима Грчке и Албаније на срѡском језику.*

77 РГАСПИ, 17-П ЦК КП СС, о. 128, д. 96, л. 5–27, *Извешѡјаји о сѡјању у Грчкој комунистѡичкој ѡарѡији и ѡрађанском раѡу у ѡој земљи.*

78 АВПРФ, 67-РА, о. 7, д. 17, п. 7, *Реферациј о албанско-грчком односима од 19. јула 1947.*

79 АВПРФ, 67-РА, о. 7, д. 17, п. 7, *Реферациј о албанско-грчком односима од 19. јула 1947.*

80 АВПРФ, 67-РА, о. 2, д. 5, п. 1, л. 62–114, *Хроника дешавања у албанско-совјетѡским односима од јануара до аѡрила 1947.*

81 АВПРФ, 67-РА, о. 2, д. 5, п. 1, л. 155–174, *Хроника дешавања у албанско-совјетѡским односима од маја до јула 1947.*

приликом је настојао да Маркоса држи на значајној дистанци, а да, са друге стране, не квари постојеће веома добре односе. Свакако, грчко питање, као и питање односа између Југославије и Албаније по том питању представљају један од узрока будућег албанско-југословенског и југословенско-совјетског сукоба.

Обимније слање помоћи грчким устаницима преко Албаније је организовано у априлу 1947. Генерал Вафијадес Маркос је 17. априла 1947. обавештен да ће већа количина материјала за његове трупе бити пребачена из Југославије преко Албаније.⁸² Александар Ранковић је од југословенског представника у Албанији Саве Златића тражио да ојача сарадњу с албанском страном ради снабдевања Грчке демократске армије. У том циљу је у Албанију послат потпуковник Војо Биљановић који је имао задатак да утврди канале за снабдевање грчких партизана преко албанске територије. Ипак, испорука материјала је одлагана док се ситуација у Грчкој не разјасни.⁸³ Југославија и Албанија су преузеле на себе и обавезу збрињавања и лечења најтежих грчких рањеника.⁸⁴ Истовремено, југословенска страна није располагала прецизним обавештењима о стању на терену, борбеним дејствима и начинима пребацивања материјала преко Албаније, па је од представника грчких партизана тражила неопходне податке о томе.⁸⁵ Због техничких тешкоћа и лоших климатских услова испорука војне помоћи преко Албаније је започела тек у мају 1947.⁸⁶ Ипак, тешкоћа дотурања помоћи преко Албаније, као и све снажније праћење ситуације на грчко-албанској граници навело је југословенску страну да у сагласности са Бугарском организује пребацивање герилаца, војне опреме и наоружања преко бугарске територије.⁸⁷ Југославија је, због све веће присутности западних сила у Грчкој на бази Труманове доктрине, зазирала од отворенијег и директнијег ангажмана у циљу помоћи комунистичким снагама.⁸⁸

Односи између југословенских и бугарских комуниста су били мањег интензитета у односу на односе с албанским. То је било условљено пре свега чињеницом да бугарски комунисти, дуго по окончању Другог светског рата, нису успоставили свој политички монопол у земљи. Другу отежавајућу околност је представљао мировни уговор с Бугарском. У циљу помоћи Бугарској, али и њеној комунистичкој партији, а у директној вези с пројектом стварања балканске федерације, Југославија се одрекла наплате највећег дела ратних репарација за ратну штету коју је учинила

82 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК КПЈ, Грчка, 33/I-127, *Дейеша Дионисиоса Маркосу од 17. априла 1947.*

83 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I-147, *Дейеша Александра Ранковића Сави Златићу (без дајума).*

84 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК КПЈ, Грчка, 33/I-130, *Дейеша Дионисиоса Маркосу од 21. априла 1947.*

85 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК КПЈ, Грчка, 33/I-133, *Дейеша Дионисиоса Маркосу од 24. априла 1947.*

86 АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК КПЈ, Грчка, 33/I-134, *Дейеша Дионисиоса Маркосу од 3. маја 1947.*

87 АЈ, 507/II-Депеше, D/139, *Дейеша потпуковника Миљановића генерал-лајтинанћу Александру Ранковићу од 10. јула 1947.*

88 О југословенском ставу према Трумановој доктрини опширније видети: М. Ристовић, „Труманова доктрина, Грчка и југословенске реакције (1947–1949)“, *Токони историје*, No. 1–2 (2008), стр. 84–112.

бугарска војска на територији југоисточне Србије и Македоније пре 1944. године. Такође, југословенски комунисти су низом различитих пропагандних активности настојали да идеолошки и пропагандно помогну својим бугарским колегама у циљу њиховог консолидовања на власти и наметања својеверсног политичког монопола.

Највише пажње у међупартијским контактима је посвећивано разговорима о стварању федерације. О том питању се интензивно разговарало током читавог периода интензивне сарадње две државе и две партије.⁸⁹ Разговори о томе су интензивирани после учвршћивања позиције бугарских комуниста 1947, али до југословенског сукоба са земљама Инфорбиро-а 1948. нису дали озбиљније резултате. О интензитету рада на том плану сликовито говори постојање 9 различитих пројеката федералног уређења.⁹⁰ Ипак, рад на стварању Балканске федерације је посебно био отежан не само услед политичких превирања у Бугарској, већ и због недефинисаног статуса старих пограничних проблема. Отворила су се питања статуса Вардарске Македоније коју је Бугарска држала током Другог светског рата под окупацијом, као и питања босилеградског и царибродског среза у јужној Србији⁹¹. С друге стране, југословенска страна је у све агресивнијем виду отварала питање статуса Пиринске Македоније која је била у саставу Бугарске пледирајући за њено уједињење с Вардарском Македонијом.

И бугарско и југословенско државно и партијско вођство су се нашли пред истим проблемом: задржати своје територије и тако ући у федерацију или се одрећи својих територија стварањем јединствених мањих целина од делова обе државе и тако их укључити у заједнички федерални организам у коме границе неће имати никакав значај. Обостране дилеме нису биле лако решиве. Интензивне дискусије о томе су вођене све до 1948. На обе стране је превладавао став да у нову федерацију треба ући без мењања граница. Такве расправе су биле оптерећене тешким историјским наслеђем, а носиле су у себи и клицу будућих сукоба. Радило се о једном од главних проблема на путу стварања федерације. Тај проблем није решен све до сукоба између Југославије и земаља Информбиро-а.⁹²

Односе између југословенских и бугарских комуниста је оптерећивало и тешко наслеђе бугарске државне политике према југословенским областима које су се током Другог светског рата налазиле под бугарском окупацијом. Иако су бугарске јединице у завршним борбама против Немачке и њених савезника учествовале на страни антифашистичке коалиције, однос према Бугарској, а самим и тим према њеној комунистичкој партији, тешко се и споро мењао. Посебно отежавајуће околности, гледано из угла југословенске партијске елите, представљало је нерешено питање монархије у Бугарској, кадровска политика у војсци и недефинисан положај комунистичке партије у државном апарату.⁹³

89 ЦДА, Георги Димитров, ф. 146, опис 2, документ 458.

90 АСЦГ, 507/IX, Бугарска, ф. 1, документ 15/1-9-1.

91 АСЦГ, 507/IX, Бугарска, ф. 1, документ 15/1-6-4.

92 Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007, стр. 91-93.

93 Р. Џ. Кремптон, *op. cit.*, стр. 84-95.

Без обзира на све тешкоће југословенско партијско вођство је настојало да низом дискретних потеза, не реметећи успостављену равнотежу унутар комунистичког блока и пресудан утицај Совјетског Савеза у комунистичком свету помогне бугарским колегама на путу њиховог успона ка власти и успостављању монополистичког једнопартијског система. Пошто је ситуација и даље била веома нејасна и флуидна југословенски Политбиро је на седници 27. марта 1946. закључио да се према Бугарској југословенска влада и партија морају односити вешто и опрезно.⁹⁴ Југословенско-бугарски односи су били и предмет разговора вођених између Стаљина и Јосипа Броза 27. маја 1946. Том приликом су се Стаљин и Броз сагласили да су прилике у Бугарској још увек нејасне. Броз је истом приликом одбио могућност стварања федерације док политичке прилике у Бугарској не постану јасније. Стаљин се са тим сложио, али је инсистирао на свесрдној југословенској подршци бугарским колегама.⁹⁵ Посебну отежавајућу околност у југословенско-бугарским односима је представљала чињеница да, у том моменту, још увек није био потписан мировни уговор с Бугарском.

Ипак, током 1947. односи између југословенских и бугарских комуниста, а самим тим и две државе су постајали све бољи. Наиме, бугарски комунисти су почели да се убрзано ослобађају својих политичких противника јачајући свој положај у друштву и утицај у влади. На побољшање међусобних односа снажно је утицало и дуго очекивано потписивање мировног уговора с Бугарском у Паризу 10. фебруара 1947.⁹⁶ Током трајања мировне конференције у Паризу, југословенска делегација је настојала да читавим низом потеза дајући лични пример, побољша положај Бугарске, настојећи да умањи захтеве за надокнадом ратне штете и територијалним компензацијама на рачун бугарске територије.⁹⁷ Убрзо је дошло и до сусрета између бугарских и југословенских државних и партијских делегација предвођених Јосипом Брозом и Георги Димитровим на Бледу између 30. јула и 1. августа 1947. Том приликом се разговарало о унапређењу робне размене и културне сарадње, као и о припремама за успостављање царинске уније.⁹⁸ Југославија се одрекла наплате ратне штете у висини од 25 милиона америчких долара које је Бугарска према одредбама мировног уговора требало да јој плати.

Коначно, 27. новембра 1947. у Евксингороду је потписан Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи који је, сем политичких и дипломатских клаузула, садржао одредбе и о војном савезу у случају напада било које треће оружане силе на једну од потписница тог уговора.⁹⁹ Потписивањем тог уговора заокружен је процес међусобног приближавања Бугарске и Југославије чији су иницијатори

94 В. Petranović (ed.), *Zapisnici sa sednica Politbiroa CK KPJ*, стр. 140–41.

95 АЈБТ, КМЈ, I–1/7.

96 ЦДА, ЦК БРП, ф. 7, опис 1, документ 942.

97 Р. Dragišić, *op. cit.*, стр. 112–115.

98 Р. Dragišić, *op. cit.*, стр. 120–132.

99 *Указ о рашификацији Уговора о миру са Бугарском*, Службени лист ФНРЈ, број 73/47, стр. 982. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, књ. 3, Београд 1988, стр. 190, 191.

и носиоци биле две комунистичке партије. Ипак, постизање таквог договора се десило управо у моменту када су обриси будућег сукоба између Југославије и земаља Информбиро-а постајали све јаснији и очитији. Зато постигнут договор није могао да да резултате које су од њега у почетку очекивале, како југословенска, тако и бугарска страна.

Југославија и бугарска су настојале да развију ширу економску сарадњу. На том плану је било великих проблема. Упркос обостраном расположењу и жељи за свесрднијом економском разменом, реално нису постојали неопходни економски услови за ширење привредно повезивање. Радило се о две првенствено аграрне привредне структуре са веома слабом индустријском базом што је дубље економско повезивање чинило готово немогућим. Структура пољопривредне производње је била готово еквивалентна, док је и структура слабо развијених индустрија била такође готово иста.¹⁰⁰ Сем тога, посебну отежавајућу околност на плану ближег економског повезивања је представљала чињеница да је југословенска привреда током Другог светског рата претрпела огромна разарања и да се, у том моменту, налазила у процесу опоравка и изградње нових привредних капацитета. Стога, привредна сарадња није добила на значају због сличности структура бугарског и југословенског привредног система и није била у стању да прати постојећи висок ниво политичких односа између две државе. Све до редуковања међусобних односа крајем 1948. и почетком 1949. било је више настојања на плану ширења економске сарадње, али такве активности нису дале жељене резултате.¹⁰¹

Посебна југословенска помоћ бугарским комунистима у процесу њиховог успона ка власти и стварању једнопартијског система, била је војна и културно-просветна сарадња. Посебан вид помоћи Југославије бугарским комунистима је било школовање будућих бугарских официра у југословенским војним школама.¹⁰² Током првих послератних година утицај бугарских комуниста у војсци је био веома слаб, па је било потребно створити нову генерацију официра васпитаних у марксистичком духу. Бугарски војни питомци су у југословенским војним школама поред војностручних знања стицали и основне представе о марксизму што је посебно утицало на њихова идеолошка опредељења.¹⁰³ С друге стране, бугарско ваздухопловство је, после потписивања мировног уговора, испоручило југословенском ваздухопловству вишкове ваздухопловног материјала чије је држање било забрањено мировним уговором. На тај начин југословенско ваздухопловство је ојачано 291 борбеним и школским авионом што је за југословенско ваздухопловство, које се налазило у процесу мирнодопског развоја и изградње, представљало значајан квантитативан скок.¹⁰⁴ Други вид сарадње је представљала кооперација између две ваздухопловне индустрије.¹⁰⁵ Сем тога, заједничким ратним планом у

100 P. Dragišić, *op. cit.*, стр. 149–153.

101 *Ibid.*

102 Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, IV, Beograd 1988, стр. 56.

103 ВА, АЈНА, ГШ–10, к. 364, ф. 1, документ 19–111.

104 ВА, АЈНА, ГШ–10, к. 364, ф. 1, документ 15–123.

105 ВА, АЈНА, ГШ–10, к. 372, ф. 1, документ 31.

случају рата с Грчком било је планирано садејство између југословенске и бугарске армије¹⁰⁶.

На југословенским универзитетима је студирао и већи број бугарских студената који су поред стручних знања стицали и основне идеолошке представе о комунизму што је додатно утицало на ширење утицаја Бугарске комунистичке партије код тог дела популације. То је био један од битних услова јачања партијског утицаја у будућности и ширења нових марксистичких идеја међу популацијом. Истовремено, на бази реципроцитета и један број југословенских студената се школовао у Бугарској.¹⁰⁷ Сем тога, остварена је и сарадња између различитих југословенских и бугарских просветних и културних друштава. Формиран је и већи број југословенско-бугарских друштава која су развила веома живу пропагандну и публицистичку делатност у обе земље. Планирано је даље културно повезивање у циљу јачања спо-на између две земље.¹⁰⁸ Широко заснована и замишљена културна сарадња доживела је потпуни прекид након сукоба између Југославије и земаља Информбиро-а. Као и у случају економске сарадње радило се о закасној пројекцији обостраних настојања да се ојачају везе између две суседне земље. У моменту када су културне везе почеле да јачају идеолошки и политички сукоб је већ био започео.

Односи између југословенске комунистичке партије и бугарске и албанске комунистичке партије су били веома дубоки и сложени. Међупартијски односи су се у огромној мери преливали и на међудржавне односе дајући им посебан импулс. Сарадња се одвијала, пре свега, на политичком плану. Најважније заједничко питање је био пројекат стварања Балканске федерације. То питање је због различитих нагомиланих традиционалних балканских историјских несугласица изазивало низ неспоразума и латентних сукоба, тако да до краја периода интензивне политичке сарадње та замисао није реализована. Иако замишљена као формула за решавање дуже времена присутних политичких и етничких тензија на Балкану, пројектована федерација није добила шансу да их у пракси реализује. Сем тога, међусобна политичка сарадња се остваривала и кроз различите видове међусобне идеолошке помоћи. Важну ставку међусобних односа су престављали војни односи који нису имали само војну, већ и политичку сврху. Висок ниво политичких и војних односа партијске елите су покушавале да пресликају и на економски и културни план. Сукоб између Југославије и земаља Информбиро-а предвођених Совјетским Савезом, чији је увод представљао сукоб између југословенске и албанске партијске елите, пресликао се и на односе између Југославије и суседних земаља, означио крај периода интензивне сарадње и ставио тачку на пројекат стварања балканске федерације.

106 ВА, АЈНА, ГШ-2, ф. 13, документ број 2/1-17.

107 ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 23, документ 421352.

108 Р. Dragišić, *op. cit.*, стр. 169-170.

Dr. Aleksandar Životić

Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

Between Great Powers and the Idea of Balkan Unity. Yugoslav Policy in the Balkans

Since the Yugoslav, Bulgarian and Albanian communist parties were the leading political forces in their respective countries, the relations between the Communist Party of Yugoslavia and its Bulgarian and Albanian counterparts after WW2 were actually the relations of the three countries themselves. These relations were very deep and complex. Inter-party relations affected relations between the states, giving them a special impulse. Their cooperation was principally political. The most important common issue was the project of the creation of a Balkan federation. Due to historical differences, this issue caused a series of disagreements and latent confrontations. Throughout the period of intensive political cooperation (1945–1948), this idea would not come to fruition.

Although it was envisaged as a formula for the resolution of political and ethnic tensions which had long been present in the Balkans, the planned federation did not get a chance to be realized. The military relations between these countries were very significant, serving not only a military but also a political purpose. Party elites endeavored to transpose a high level of political and military matters on the economic and cultural plan. The starting point of the confrontation between Yugoslavia and the Cominform countries led by the Soviet Union was the conflict between Yugoslav and Albanian party elites. It reflected the relations between Yugoslavia and the neighboring countries, marked the end of the period of intensive cooperation and put an end to the project of the creation of the Balkan federation.

The conflict between the Western countries and the Soviet allies Yugoslavia and Albania was drastically intensified during 1947. Disputes regarding the recognition of the Albanian government, the incident in the Corfu channel, the Greek Civil War and the issue of the Marshall Plan additionally worsened the relations between the two countries and the Western countries. In this respect, the Soviet Union offered principled but very restrained and limited assistance. Yugoslavia and Albania were very limited in their actions by their relations with the USSR and also by the scope of its foreign policy, which did not have the capacities necessary for an open confrontation with the Western world. At the same time, attitudes towards the civil war in Greece opened a window for future confrontation, manifesting larger and deeper conceptual differences between the closest allies.

Јован Чавошки*

Институт за новију историју Србије, Београд

ПОЧЕЦИ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ЈУГОСЛАВИЈЕ И КИНЕ И УСПОСТАВЉАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО-КИНЕСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА 1954–1955

Кад се узму у обзир историјска истраживања нормализације и успостављања дипломатских односа Југославије с различитим земљама у свету, онда је, свакако, теми нормализације југословенско-совјетских односа посвећен највећи део такве историографске продукције. С друге стране, паралелни процес нормализације југословенско-кинеских односа средином педесетих година XX века, као и целокупна тематика односа између Београда и Пекинга током Хладног рата, остали су, у много чему, на маргини таквих и сличних истраживања. Узимајући у обзир сам значај Нове Кине у међународним односима, у другој половини XX века, као и унутар самог комунистичког света, коме је и Југославија идеолошки припадала, предстоји значајан посао да се попуни ова истраживачка празнина.¹ Штавише, југословенско-кинески односи, посматрани у контексту њихове улоге унутар социјалистичког блока, али и у оквирима афро-азијског света, представљали су један од најистакнутијих примера како су односи између једне мале и средње силе у међународном систему могли имати значајан утицај на целокупан свет у развоју.

Током последњих година, у НР Кини се појавио само један чланак који се односи на тему нормализације кинеско-југословенских односа, али, без обзира на коришћење неких нових документарних извора, овај рад је и даље патио од свих недостатака једностраног тумачења и недовољног познавања светске изворне грађе.² Међутим, отварање архива у бившој Југославији, НР Кини, Индији и Руској Федерацији, знатно су помогли да се ова тема стави у конкретан међународни контекст и уравнотежено обради на билатералном нивоу. Због тога ће овај рад, користећи

* Хтео бих да се овом приликом захвалим професору Ниу Ђуну (Niu Jun) и „Dongfang lishi xuehui“ на њиховој подршци у истраживањима историје кинеске спољне политике и кинеско-југословенских односа (Ј. Ч.).

1 Више о југословенско-кинеским односима у контексту југословенске несврстане и азијске политике види Јован Чавошки, *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959–1962*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2009.

2 Види Zhang Mianli, „Zhongguo yu Nansilafu jianjiao shimo“, *Dangdai Zhongguo shi yanjiu*, vol. 13, No. 3 (Beijing, 2006), стр. 93–100.

декласификоване историјске изворе из водећих југословенских и кинеских архива, настојати да реконструише процес спољнополитичког одлучивања у Београду и Пекингу и осветли све унутрашње и спољне факторе који су довели до дипломатског признања између Југославије и НР Кине. На тај начин, нормализацији југословенско-совјетских односа, као кључном оквиру целокупног овог процеса, биће придружен фактор југословенских односа с Индијом и Бурмом који су пресудно утицали на владу у Пекингу да убрза своју одлуку да призна Титову Југославију и упостави дипломатске односе с њом.

Рана историја југословенско-кинеских дипломатских односа представља специфичну причу у којој су се, у периоду од скоро осам година, догодила три дипломатска признања с два различита режима у Пекингу – тајно признање Чанг Кај-шекове Кине у јуну 1947. године, игнорисано признање Народне Републике Кине октобра 1949. године, као и коначно успостављање дипломатских односа између две земље јануара 1955. године, које се и данас сматра за датум успостављања дипломатских односа између Републике Србије и НР Кине. Нема ниједне земље на свету која је, у тако кратком периоду, имала толико дипломатских признања с било којим режимом у Кини, као што је то био случај са Југославијом. Међутим, током целокупног периода Хладног рата, успони и падови у југословенско-кинеским односима најчешће су били повезани с дешавањима на линији Пекинг-Москва, што је углавном више представљало ограничење, него подстицај на том путу. Штавише, југословенска револуција је представљала „светао узор“ за комунистичку штампу у Кини,³ док је Мао Цедунг лично сматрао да је много тога могло да се научи из бескомпромисног става југословенских комуниста у периоду док су се борили за власт у земљи.⁴

Уколико се осврнемо на ранији историјат односа које је југословенска држава имала с Кином, у периоду пре Другог светског рата Краљевина Југославија је имала само почасни конзулат у Шангају, који је престао са радом почетком јапанске агресије на Републику Кину јула 1937. године. Тада су заступање југословенских интереса на простору Далеког истока преузели Французи. Међутим, с ратним поразом Француске у лето 1940. године, наступио је потпуни прекид у свим југословенским контактима с тим делом света, а ситуација је остала нерешена и после слома Краљевине Југославије. Тек у октобру 1941. године договорено је с избегличком владом да Велика Британија преузме заштиту југословенских интереса у Кини и на Далеком истоку, али су скори порази Британије у Азији учинили и ову иницијативу бесмисленом.⁵ Упркос томе, иако скоро да нису ни постојали званични контакти

3 Током Другог светског рата у кинеској револуционарној штампи било је штампано преко 600 различитих чланака који су покривали све аспекте југословенске антифашистичке борбе, често правећи паралеле између политичког и ратног искуства две комунистичке партије. Види Ма Хипу, *Baergan renmin fanfaxisi zhanzheng shi* (Haikou: Hainan renmin chubanshe, 1993), стр. 270–297.

4 Niu Jun, „The Origins of the Sino-Soviet Alliance“ in Odd Arne Westad (ed.), *Brothers in Arms: The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance, 1945–1963* (Washington, D.C., Stanford: Woodrow Wilson Center Press, Stanford University Press, 1998), стр. 62.

5 Архив Југославије (даље АЈ), фонд 371, поверљиво 669, *Константиин Фотић, њосланик у Вашингтону, обавестио кинеској амбасагора да ће Велика Британија засиујайи југословенске интересе у Кини*, 6. октобар 1941.

између две земље, кинеске дипломате су, ипак, биле присутне у југословенским спољним односима. Тако је кинески отправник послова у Анкари одиграо значајну улогу посредника у разговорима између југословенског и совјетског амбасадора око успостављања дипломатских односа са Совјетским Савезом.⁶

По завршетку Другог светског рата, рад почасног конзулата у Шангају није обновљен, а ниједној лагерској земљи није било дозвољено из Москве да самостално наступа на простору Кине и Јапана. У то време, на простору Кине се налазио извесан број југословенских држављана или људи пореклом из Југославије, који су већ двадесетак година живели и радили на простору градова Харбин (Haerbin), Тјенђин (Tianjin) и Гуангџоу (Guangzhou), док су неки од њих, током рата, били и у блиском контакту с централном базом кинеских комуниста у Јенану (Yan'an).⁷ Пошто ни нова власт у Југославији није желела да иде мимо жеља званичне Москве, било је одлучено да се заштита интереса југословенских грађана на Далеком истоку повери Совјетском Савезу.⁸ Међутим, још од средине 1946. године Чанг Кај-шекови представници у Европи су инсистирали да обе земље под хитно успоставе дипломатске односе и отворе амбасаде, вероватно желећи тако да поближе посматрају догађаје унутар лагера и упознају се с функционисањем нове револуционарне власти коју је и КПК високо ценила.⁹ Добивши зелено светло од Стаљина и Молотова, Југославија је 16. јуна 1947. године одговорила на кинеску иницијативу и упутила је званично признање кинеској амбасади у Москви. То признање Републике Кине, међутим, никада није било обнародовано ни у једном гласилу, а било је доскора апсолутно непознато и за историографију. Још је важније нагласити да су кинески комунисти добро знали за ова дешавања, те су у то време послали и сопствене представнике у Југославију, желећи да успоставе паралелни партијски канал с КПЈ и претворе Београд у свој пропагандни центар у читавој Европи.¹⁰ Све ове активности, укључујући и везе с Кином, биле су у склопу извесне ближе координације Југославије и Совјетског Савеза око револуционарних покрета у Азији, чиме је Београд много раније загазио на ваневропски простор, него што се раније мислило. Потоњи раскид с Москвом, међутим, прекинуо је овакву подривачку делатност која је компликовала југословенске односе са земљама као што су биле Индија и Бурма.¹¹

6 АЈ, ф-34, Посланство Краљевине Југославије у Анкари, *Посланик Илија Шуменковић министриу иностраних дела Александру Цинцар-Марковићу*, 8. јануар 1940.

7 Zhongguo waijiaobu dang'anuan [Архив МИП-а НР Кине] (даље ZWD), 118-00377-01, *Телеграм о ситуацији с Југословенима у Тјенђину*, 19. мај 1950; 118-00377-02, *Телеграм о ситуацији с Југословенима у Харбину*, 19. мај 1950; 118-00377-03, *Телеграм о ситуацији с Југословенима у Гуанџоу*, 18. мај 1950.

8 Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (даље ДАСМИП), Политичка архива (даље ПА), година 1947, фасцикла (даље ф) 124, документ 15015, *Телеграм југословенске амбасаде у СССР*, 12. децембар 1946.

9 ДАСМИП, ПА, 1946, ф-89, 9734, *Телеграм југословенске војне мисије у Берлину*, 12. август 1946.

10 АЈ, 837, Канцеларија Маршала Југославије (даље КМЈ), I-2-c/2, *Маршал Тито њиме представнике синдиката ослобођене територије Кине и Свеиндијској синдикалној конгреса*, 7. јул 1947.

11 Више о овом признању и односима са Чанг Кај-шеком и кинеским комунистима током грађанског рата види Јован Чавошки, "Overstepping the Balkan Boundaries: The lesser known history

Свакако, да није дошло до совјетско-југословенског раскола 1948. године, највероватније би југословенско-кинески односи имали посве другачију судбину. Избацивање Југославије из Информбироа имало је далекосежне последице за светски комунистички покрет, али је за кинеске комунисте представљало епизоду која је могла битно утицати на њихове односе са Стаљином у тада кључном моменту за њихову револуцију. Могућност да се и КПК може оптужити за „национализам“, као што је то био случај с КПЈ, или прве гласине из Москве о Мао Цедунгу као „азијском Титу“, утицали су на кинеске комунисте да пресеку по овом питању и сврстају се на страну свих осталих компартија у нападима на Југославију. За нешто мање од две недеље пошто су казнене мере већ биле примењене против КПЈ на заседању Информбироа у Букурешту, КПК је 10. јула донела „Резолуцију о проблемима КПЈ“ у којој је одлучно подржала такву одлуку и жестоко оптужила југословенско руководство за „издају и буржоаски национализам“.¹² Нешто слично је поновљено и 1. новембра у Лиу Шаођиевом чланку „О интернационализму и национализму“ у коме је наглашено „да би југословенски анти-совјетски став могао да доведе до губитка југословенске независности и претварања Југославије у империјалистичку колонију“. „Или се ујединити са Совјетским Савезом или се ујединити са империјализмом“, упозорио је Лиу Шаођи, „неутралност не постоји“.¹³ Према томе, када је 1. октобра 1949. године створена НР Кина, Мао Цедунг је дао чврсте гаранције совјетском амбасадору Рошчину да неће успостављати дипломатске односе с Југославијом, већ само са лагерским земљама, иако су га у Москви већ тада тајно сумњичили да би и он могао кренути Титовим путем и потенцијално се удружити са САД.¹⁴ Новој Кини је била преко потребна совјетска политичка, војна и економска подршка, тако да ништа није могло да помрачи тај циљ уочи Маове посете Москви, а понајмање да то буде због Југославије.¹⁵

Међутим, иако изолована са свих страна, Југославија је видела у тријумфу КПК могућност да се пробије из политичке блокаде, успостављајући директне везе с једном далеком револуцијом која се, исто тако, ускоро могла суочити са свим изазовима стаљинистичке доминације. Држало се да би југословенски спољно-политички проблеми наишли на одобравање нових власти у Пекингу, узимајући сличности револуционарног искуства, па се пожурило са званичним признањем. Тако је већ 5. октобра 1949. године Владимир Поповић, заменик министра спољних послова и бивши амбасадор у Москви, упутио телеграм са званичним признањем

of Yugoslavia's early relations with Asian countries", *Cold War History* (London), vol. 11, No. 4 (2011), стр. 557–577.

12 „Guanyu Nangong wenti de jueyi“, *Renmin ribao*, 14. јул 1948.

13 „Lun guojizhuyi yu minzuzhuyi“, *Renmin ribao*, 1. новембар 1948.

14 Андрей Ледовский, Раиса Мировицкая, Владимир Мясников, *Советско-китайские отношения*, том V, книга 2, 1949-февраль 1950 гг. (Москва: Памятники исторической мысли, 2005), стр. 193, 243.

15 Партијски лист „Женмин жибао“ је 4. децембра објавио и другу резолуцију Информбироа против Југославије, називајући „Титову клику“ групом „издајника и убица“ против које би требало да се бори сваки предани комуниста. На тај начин, Мао Цедунг је послао јасан сигнал Стаљину да није одступио од његове линије у предвечерје своје посете Москви. *Renmin ribao*, 4. децембар 1949.

НР Кине, позивајући да две стране ускоро отворе и амбасаде.¹⁶ У том тренутку, пре Југославије нови режим у Пекингу су признали тек Совјетски Савез (2. октобар) и Бугарска (4. октобар), истог дана је то учинила Румунија (5. октобар), а после су признања упутили Мађарска, Северна Кореја и Чехословачка (6. октобар), Пољска (7. октобар), Монголија (16. октобар) и Албанија (23. новембар).¹⁷ Иако је југословенски телеграм стигао у Пекинг већ наредног дана, на њега никада није било одговорено, иако никада није био ни званично одбијен, већ је његово постојање, на просто, игнорисано. Ово је била несрећна судбина првог југословенског признања НР Кине. Што је још чудније, наредних година Кина је успоставила односе са низом НАТО земаља, као што су биле Велика Британија, Холандија, Данска и Норвешка, али је непрестано игнорисала признање једне социјалистичке земље, као што је била Југославија, пошто су се југословенско-совјетски односи налазили у кризи. Међутим, иако није било званичних односа са владом у Београду, кинески званичници су имали извесне контакте с југословенском информбировском емиграцијом која је посећивала Пекинг и пружали су декларативну подршку свим политичким снагама против Тита.¹⁸ Када су нормализовани односи 1955. године, у Кини се настојало да се забораве сличне везе из овог периода и оне више нису помињане ни у званичним публикацијама.

Ипак, када је коначно дошло до нормализације југословенско-кинеских односа, непријатно искуство с југословенским признањем из 1949. године оставило је изванредан осећај нелагодности међу кинеским руководством. Када је септембра 1956. године југословенска партијска делегација присуствовала раду VIII конгреса КПК, Мао Цедунг је осетио потребу да покрене ово питање и лично се извини југословенским друговима: „У одређеном смислу, ми смо вас изневерили. Сложили смо се са ставовима Информбирова... Када сте признали Нову Кину, ми нисмо одговорили, али се нисмо ни успротивили... Постојао је разлог зашто нисмо одговорили на ваше признање. Управо совјетски другови нису желели да виде како успостављамо дипломатске односе с вама. Према томе, другови, када је Совјетски Савез изнео такво мишљење, нама је било тешко да противречимо. У то време су постојале оптужбе да на свету постоје „два Тита“, један у Југославији, а други у Кини. Наравно, никада није била донета ниједна резолуција да је Мао Цедунг Тито.“¹⁹

Истини за вољу, Стаљинова сенка била је велико бремене за кинеске комунисте и они никако нису смели да допусте да се, на самом почетку, поквари однос с Москвом, тада њиховим јединим ослонцем на међународној арени. Ипак, насупрот оваквом незаслуженом третману у вези с њеним дипломатским признањем,

16 ZWD, 109-00414-03, *Телеграм и оспјали маџеријали југословенској МИП о признању владе НР Кине*, 6. октобар 1949. Због разлике у датуму када је телеграм о признању послат из Београда и када је стигао у Пекинг, у кинеској историографији се погрешно поткрао датум да је Југославија признала НР Кину 6. октобра, а не 5. октобра, како би требало правилно да стоји.

17 Види Xie Yixian, *Zhongguo wajiao shi 1949-1979* (Henan: Henan renmin chubanshe, 1998), стр. 13.

18 ZWD, 109-00772-02, *Забелешка о разговорима њошћредседника Лиу Шаоћуја и делегације југословенских новинара*, 1-31. јануар 1951.

19 *Maо Zedong wenji VII* (Beijing: Renmin chubanshe, 1999), стр. 119-120.

у свим међународним форумима Југославија је чврсто стајала на становишту да се НР Кина мора под хитно примити у чланство УН, као и да се то право одмах ускрати Тајвану, подржавала је територијални интегритет и суверенитет НР Кине, одлучно је одбила да подржи резолуцију којом би Кина била проглашена за агресора у Корејском рату (иако се придружила америчком ембаргу на стратешке сировине упереном против Кине), а све је то чинила „упркос југословенском ставу према међународној политици КПК и нарочито упркос кинеској политици према Југославији“. Како је то једном сликовито изјавио југословенски амбасадор у УН Алеш Беблер: „Са моралне тачке гледишта, изостанак НР Кине из Уједињених нација раван је изостанку десетина њених земаља чланица“.²⁰

Међутим, када је после Стаљинове смрти дошло до постепеног отопљавања у односима између Југославије и лагера и узајамне размене амбасадора, Кина је веома дуго одбијала да размотри своју политику према Београду или да макар помене могућу нормализацију односа. Када се октобра 1953. године југословенски амбасадор вратио у Москву, све амбасаде социјалистичких земаља су поздравиле ову чињеницу, осим кинеске, која је остала нема.²¹ Штавише, када су касније те године југословенске амбасаде у Мађарској, Бугарској и Индији позвале на пријем и кинеске дипломате, они су имали стриктне инструкције свог министарства да одбију овакве позиве или да их само хладно приме, без икаквог формалног одговора. Први наговештаји могуће промене у односима постајали су видљиви у тајној инструкцији упућеној кинеској амбасади у Мађарској у којој се каже да „услед промена у совјетско-југословенским дипломатским односима, ускоро ће нам бити потребна свеобухватна анализа односа с Југославијом“.²² Ово јасно сведочи да је влада у Пекингу била свесна значаја одржавања контаката с Југославијом, макар и неформално. Слично је било и у Београду, где су југословенске власти настојале да обнове контакте са својим држављанима у Кини, рачунајући на њих као на свежи извор информација који би могао користити приликом неке будуће нормализације југословенско-кинеских односа.²³

Иако је често било опште прихваћено да је проблем југословенско-кинеског дипломатског признања био тесно повезан с опрезним почецима совјетско-југословенске нормализације, блиско поређење југословенске и кинеске архивске грађе, ипак, указује на много ширу слику овог билатералног односа. Када узмемо у обзир хронолошки распоред активности свих страна, несумњиво се намеће чињеница да брзо отварање кинеске дипломатије према Београду није увек било у складу с деликатним поступцима њихових совјетских колега. Поред овог значајног оквира совјетско-југословенских преговора и њиховог преламања на политику свих

20 ДАСМИП, ПА, 1954, ф-100, 18084, *Наши сјавови у ОУН према њиховим преговорима у вези са НР Кином*.

21 Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955: Tematska zbirka dokumenata*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 1999, стр. 189.

22 ZWD, 109–00414–01, *Инструкције кинеској МИП свим амбасадама о контактима с југословенским амбасадама у иностранству*, 1. јул– 9. септембар 1953.

23 *Југословенско-совјетски односи 1945–1956: зборник докумената*, МСП РС, Београд 2010, стр. 645.

лагерских земаља, постојао је још један фактор који је гурао и Пекинг и Београд да постепено отпочну преговоре о дипломатском признању и нормализацији односа, иако коначни продор у југословенским везама с Москвом тада још увек није био постигнут. Тај догађај, окидач даљих дешавања, било је Титово путовање у Индију и Бурму, земље које су биле кинеско стратешко залеђе, и промоција југословенске политике међу азијским земљама.²⁴

Крајем септембра 1954. године Никита Хрушчов је, на челу велике државно-партијске делегације, по први пут посетио Кину.²⁵ Тренутак када је дошло до ове посете временски се поклопио с првим одлучнијим корацима у совјетским настојањима да се нормализују односи са Југославијом, док је Хрушчов овом посетом, исто тако, настојао да оснажи савез са Пекингом и придобије подршку кинеског руководства за његов будући партијски обрачун са струјом Маљенкова.²⁶ Према томе, неговање добрих односа с Кином и Југославијом постало је централни део Хрушчовљеве спољнополитичке стратегије у освајању водећег положаја у совјетском руководству. Ипак, у тренутку када је стигао у Пекинг, Хрушчов је тек неколико дана раније (23. септембра) упутио друго писмо Јосипу Брозџу Титу у коме је понудио потпуну нормализацију међупартијских веза и предложио скори сусрет делегација двеју земаља.²⁷ С друге стране, већ крајем септембра КПСС је послао и писмо КПК у коме је нагласио југословенску жељу да унапреди односе са СССР-ом и народним демократијама, нагласивши да „уколико Југославија предузме одређене кораке, може се постићи брз резултат“.²⁸ Међутим, одлука Југославије да у августу формира Балкански пакт са две НАТО чланице, Грчком и Турском, упркос почетку преписке са совјетским руководством, није била гарант да ће све совјетске иницијативе одмах пасти на плодно тле. Значи, у време Хрушчовљеве посете Кини, још увек није било неког одлучујућег помака у односима с Београдом.

24 У том тренутку, осим даљег политичког приближавања с Индијом, Југославија је већ имала одлучујући утицај у Бурми, земљи коју је тада интензивно наоружавала, а која је, заузврат, настојала да следи искуство југословенског социјализма и балансирања међу блоковима. Види Јован Чавошки, „Arming Nonalignment: Yugoslavia's Relations with Burma and the Cold War in Asia, 1950–1955“, *Cold War International History Project Working Paper*, No. 61 (Washington, D.C., 2010).

25 Више о овој посети види Dmitrii Shepilov, *The Kremlin's Scholar: A Memoir of Soviet Politics under Stalin and Khrushchev* (New Haven: Yale University Press, 2007), стр. 315–386.

26 Aleksandr Fursenko, Timothy Naftali, *Khrushchev's Cold War: The Inside Story of an American Adversary* (New York-London: W. W. Norton & Company, 2006), стр. 15–30; William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (London: Free Press, 2003), стр. 257–269.

27 *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, стр. 680–682.

28 *Jiemi waijiao wenxian: Zhonghua renmin gongheguo jianjiao dang'an* (Beijing: Zhongguo huabao chubanshe, 2005), стр. 574. На основу сведочанства будућег кинеског амбасадора у Југославији, Ву Сјућуена, током јесени 1954. године, не указујући на тачан датум, у Пекинг је дошао специјални совјетски изасланик који је обавестио Маоа о појединостама совјетско-југословенских односа и позвао Кину да успостави дипломатске односе с Југославијом. Могуће је да је овај изасланик и донео поменуто писмо КПСС. Ву Сјућуен тврди да је убрзо донета одлука о нормализацији односа, али ова тврдња не кореспондира у потпуности с декласификованим кинеским документима. Ву Хуикуан, *Huiyi yu huainian* (Beijing: Zhongguo zhongyang dangxiao chubanshe, 1991), стр. 294.

Иако нема много документарних извора који би могли бацити више светла на разговоре кинеских и совјетских руководилаца крајем септембра и почетком октобра 1954. године, јасно је да су, током разговора с Мао Цедунгом и другим кинеским руководиоцима, совјетски гости покренули и питање њихове тренутне преписке са СКЈ. На основу сведочанства Дмитрија Шепилова, Хрушчов је „неповезано говорио о Титу и Југославији“. Иако би многи помислили да би Кинези били доста заинтересовани да сазнају нешто више о овом проблему, Шепилов сведочи сасвим супротно: „Мао је седео непомично, пушећи једну цигарету за другом. Гледао је испред себе са државничком мирноћом; његово глатко, лепо лице није давало никаквог знака шта је мислио о Хрушчовљевом брбљању. И његови другови били су непомични.“²⁹ Као што се из овог сведочанства може видети, совјетске иницијативе према Југославији још увек су наилазиле на хладан пријем у руководству КПК и то је био тренд, као што ћемо видети, све до друге половине октобра, како непобитно указују кинески извори. Уркос томе што су се догађаји током тог месеца почели одвијати све већом брзином, и кинеска и југословенска страна су пажљиво наступале, настојећи да одмере узајамне реакције и виде која ће од њих две повући први потез. Чак и данас, када се читају неке кинеске публикације, настоји се да се укаже да је југословенска страна била та која је прва тражила нормализацију односа. Ипак, ствари нису биле тако једноставне и тек читање докумената из југословенских и кинеских архива даје нам знатно јаснију и целовиту слику.

Први контакт кинеских и југословенских дипломата догодио се 1. октобра на пријему поводом кинеског националног празника у Кинеској амбасади у Букурешту. Југословенски отправник послова, чији је долазак био велико изненађење за све присутне, исказао је жаљење свом кинеском колеги што две земље, упркос југословенском признању, немају дипломатске односе. Совјетски амбасадор, који је наступио као преводилац, сматрао је ово позитивним знаком који би лагерске земље требало да прихвате, јер би, у супротном, Југославија могла да буде одлучујуће привучена на страну САД.³⁰ Међутим, већ 7. октобра саветник кинеске амбасаде у Будимпешти пришао је и рекао једном југословенском дипломати да су „припреме за успостављање дипломатских односа са Југославијом већ у току у Пекингу“.³¹ Све ово указује да су обе стране озбиљно размишљале да би, у новим околностима, требало да нормализују међусобне односе, али још увек није било довољно политичке воље. Тако је већ 12. октобра кинески МИП упутио инструкцију амбасади у Букурешту да „још увек нису сазрели услови за успостављање званичних дипломатских односа и размену изасланика“, али је саветовано да се настави с контактима и детаљно проучава југословенска ситуација.³² Ово је био одговор и на наступ кинеских дипломата у Мађарској. Као што се из изложеног види, упркос Хрушчовљеве посете Пекингу, кинеска страна још увек није била спремна да отпо-

29 Dmitrii Shepilov, *op.cit.*, стр. 327.

30 ZWD, 109-00584-01, *Телеграм Кинеске амбасаде у Румунији*, 3. октобар 1954.

31 ДАСМИП, ПА, 1954, ф-75, 414587, *Телеграм Југословенске амбасаде у Мађарској*, 8. октобар 1954.

32 ZWD, 109-00584-01, *Телеграм кинеској МИП амбасади у Румунији*, 12. октобар 1954.

чне званичне преговоре, иако је очигледно да се о томе већ увелико размишљало. Ово јасно указује да, без обзира на све совјетске савете, Пекинг је и даље сам бирао динамику и тренутак нормализације односа с Југославијом.

Ипак, то није био случај с Југославијом. На пријему у Чехословачкој амбасадри у Москви, југословенски амбасадор Добривоје Видић, делујући на основу Кардељевих инструкција, предложио је свом кинеском колеги Џанг Вентјену (Zhang Wentian) да дође до Кинеске амбасаде и размотри одређена питања са њим.³³ Већ 13. октобра Видић и Џанг су се срели у просторијама Кинеске амбасаде, а из кинеских докумената је јасно да је дошао да испита могућности успостављања дипломатских односа између Кине и Југославије: „Он (Видић) је рекао: Нада се да две земље могу да успоставе званичне дипломатске односе што је пре могуће и изврше размену амбасадора. Ја (Џанг) сам питао: Да ли је ово званична позиција југословенске владе? Он је одговорио: Да, и онда додао: Сви југословенски руководиоци деле мишљење да би требало успоставити нормалне дипломатске односе с Новом Кином...Ако се кинеска влада принципијелно слаже с успостављањем дипломатских односа, разменом амбасадора, југословенска влада ће прва предузети иницијативу.“ У свом извештају министарству о овом разговору, Џанг је, детаљно анализирајући југословенску међународну позицију (односи са лагером, НАТО, подршка Кине у УН итд.), дао предлог да се прихвати југословенска иницијатива.³⁴

Прихвативши савет свог амбасадора у Москви, ЦК КПК му је 18. октобра дао зелено светло да отпочне са званичним преговорима око успостављања дипломатских односа. Ипак, у инструкцији је стајало да је прво требало затражити прелиминарну совјетску оцену, пре било каквих званичних потеза.³⁵ Тако се Џанг већ 22. октобра сусрео са совјетским министром спољних послова Молотовим који је спремно подржао кинеску иницијативу, али је саветовао да амбасадор прво сачека званичан став ЦК КПСС. Наредног дана је стигло одобрење са највишег места и истог слеподнева кинески амбасадор је посетио југословенску амбасаду и лично пренео одлуку своје владе Видићу.³⁶ Коначна кинеска одлука је уобличена 31. октобра, када је кинески МИП послао циркуларни телеграм свим дипломатским мисијама у иностранству да је донета одлука да се успоставе дипломатски односи с Београдом.³⁷ Кинеска страна је сада очекивала да ће Југословени бити први који ће покренути званичне преговоре, како је то сугерисао Видић. Међутим, истог дана када је Џанг добио совјетско зелено светло и појавио се у југословенској амбасадри, Видић је добио стриктно Титово наређење да Југославија „не може прва тражити агреман“, ставивши тако даље преговоре на лед.³⁸ Сада је Београд очекивао да Пе-

33 ДАСМИП, ПА, 1954, ф-75, 413154, *Телеграм Југословенске амбасаде у СССР*, 7. октобар 1954.

34 ZWD, 109-00580-01, *Телеграм Кинеске амбасаде у СССР*, 13. октобар 1954.

35 ZWD, 109-00580-01, *Телеграм ЦК КПК Кинеској амбасадри у Москви*, 18. октобар 1954.

36 ZWD, 109-00580-01, *Телеграм Кинеске амбасаде у СССР*, 27. октобар 1954.

37 *Jietí wáijiao wenhian*, стр. 575-576.

38 АЈ, 837, Кабинет Председника Републике (даље КИР), I-5-b, Кина, 23. октобар 1954. Могуће је да су Југословени добили извесне индикације да се и Кина спрема за преговоре, па је одлучено да не би требало толико журити с ранијом иницијативом и сачекати наступ друге стране.

кинг први изнесе конкретне предлоге за преговоре о нормализацији дипломатских односа. Нешто касније, Џанг је сматрао да је, услед оваквог преокрета, Видић првобитно деловао на своју руку, олако пружајући гаранције, али ми сада знамо из југословенских извора да је он имао јасну инструкцију Кардеља да приђе Кинезу и понуди разговоре.³⁹ Према томе, постојали су и други разлози за Титову нову одлуку.

Треба се, стога, сада запитати, да ли би Кинези уопште тражили дозволу Молотова за разговоре са Југославијом да је пре неколико недеља, током посете совјетске делегације Кини, постигнут договор са Хрушчовим око заједничког деловања. Јасно је да тада није било никаквог јасног споразума између Москве и Пекинга, тако да, очигледно, кинеско-југословенска нормализација није била на агенди совјетско-кинеских разговора. Све ово непобитно указује да је претходна активност Совјетског Савеза према Југославији ударила темеље будућих кинеско-југословенских разговора, јер без тог кључног предуслова не би било икаквих контаката, али тренутно стање у совјетско-југословенским разговорима, који су тек средином новембра добили одређени помак, никако није могло бити јединствени подстицај оваквој убрзаној нормализацији односа НР Кине и ФНРЈ.⁴⁰

С друге стране, треба се и запитати зашто је Тито, упркос првобитној иницијативи, одлучио да сторнира даље разговоре, барем док то отворено не затражи кинеска страна. Овим на сцену ступа други најважнији фактор нормализације југословенско-кинеских односа, а то је Титово путовање у Индију и Бурму. Врло је вероватно да Тито није био спреман да пође пут Азије с негативном хипотеком нерегулисаних односа са Кином, поготово ако се узме у обзир да су у том тренутку Индија и Бурма успоставили с Пекингом нешто налик стратешком партнерству. За Југославију, израз добре воље према Кини био је сасвим довољан да оправда политику Београда пред индијским и бурманским премијером, Нехруом и У Нуом, док би све остало било само заслужени резултат постигнут кроз дуготрајни процес преговора с Кинезима. То је, као и у случају Совјетског Савеза, могло сачекати Титов повратак са азијске турнеје. Ионако је југословенско повезивање с азијским неутралцима већ изазивало нелагодност код западних сила, док би изненадна нормализација односа с НР Кином представљала праву дипломатску бомбу.⁴¹ Међутим, Кинези нису делили такву тачку гледишта.

Титово путовање у Индију и Бурму децембра 1954 – јануара 1955. године суштински је представљало радикални прелазак у један потпуно нови контекст

39 ZWD, 109-00580-01, *Телеграм Кинеске амбасаве у СССР упућен МИП, премијеру и ЦК КПК, 7. децембар 1954.*

40 Тито је 16. новембра упутио писмо Хрушчову у коме је начелно прихватио сусрет делегација двеју земаља, али је коначну одлуку одложио за после окончања посете Индији и Бурми. У међувремену се у врху КПСС заштрио обрачун између Хрушчова и Маљенкова, што је све одложило даљи напредак у разговорима за неколико месеци. Radoica Luburić, *op.cit.*, стр. 330-333; *Југословенско-совјетски односи*, стр. 692-694.

41 О западним реакцијама види Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956-1961*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006, стр. 49-51.

међународне активности. Настојећи да нормализује односе с лагером, а истовремено и да избегне чвршће повезивање са западним војним савезом или спровођење политичких или економских реформи, Тито је одлучио да потражи нову, одрживу спољнополитичку алтернативу. Разговори које је имао са Нехруом, У Нуом и, у повратку, с Насером, учинили су могућим да југословенски председник превазиђе сва ограничења европске политике и преузме улогу утицајног лидера несврстаних. Ово путовање му је проширило светске видике и представљало је праву политичку катарзу.⁴² Како је то приметио један индијски дипломата, Тито је био „први велики европски државник који долази у Азију не као представник колонизатора, већ као велики пријатељ азијских народа“.⁴³ Још је значајније рећи да је до ове посете дошло, пре свега, на иницијативу Бурме, којој се потом придружила и Индија, док су и друге азијске земље, као Пакистан и Индонезија, исто тако биле заинтересоване за Титову посету и даље продубљивање односа с Југославијом.

Пошто је Кина предузела нови спољнополитички курс који је Индију и Бурму, путем промовисања политике мирољубиве коегзистенције, учинио централним земљама у кинеским настојањима да се разбије изолација наметнута од стране САД, Титов долазак у кинеско залеђе, под сличним околностима, никако није могао остати незапажен у Пекингу.⁴⁴ Иако Титов долазак тада још није био јавно објављен, У Ну, који се спремао на пут у Пекинг, хтео је да тачно дозна Титове планове посете Бурми како би, сходно томе, планирао своју посету Кини.⁴⁵ Ово је само показало да је Југославија заузимала врло високо место у спољнополитичким односима кинеских суседа и ову чињеницу су, исто тако, морали да узму у обзир у кинеском руководству приликом одлуке да се приступи нормализацији односа с Београдом. Исто тако, одлука Индије да се придружи позиву да југословенски председник посети Азију, а коју је у јуну Титу лично пренела Нехруова сестра Виђаја Лакшми Пандит, није могла да остане незапажена током предстојеће Нехруове посете Пекингу.⁴⁶ Узимајући у обзир ове чињенице, југословенски амбасадор у Индији Гојко Николиш је предложио у јулу да се кинеском премијеру Џоу Енлају (Zhou Enlai), непосредно после његове посете Индији и Бурми, преко пријатељских азијских канала, укаже на разлике између његових изјава о сарадњи са свима и конкретног кинеског става према Југославији.⁴⁷

42 Више види у: National Archives of India (даље NAI), Ministry of External Affairs (даље MEA), F 62-R&I/55(s), *Monthly Report of the Embassy of India in Belgrade for the Period Ending 28th February 1955*.

43 ДАСМИП, ПА, 1955, ф-9, 41835, *Забелешка о разговору на вечери код ајџаиша француској њослансија у Ранјуну 1. Годфеја, 23. новембар 1954.*

44 Више о кинеској политици према Индији и Бурми у том периоду види Jin Chongji, *Zhou Enlai zhuan III* (Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, 1998), стр. 1149–1156; Gilles Boquerat, „India's Commitment to Peaceful Coexistence and the Settlement of the Indochina War“, *Cold War History*, vol. 5, no. 2 (2005), стр. 211–234.

45 АЈ, 837, КПР, I-2/4-2, *Забелешка о разговору амбасадора Булајића с председником владе У Ну, 6. септембар 1954.*

46 АЈ, 837, КПР, I-3-a/38-3, *Забелешка: друг Председник њримио је њ-ђу Пандији 28. јуна, нешио њре 12 сати у својој вили на Брионима.*

47 ДАСМИП, ПА, 1954, ф-75, 49597, *Телеграм југословенске амбасадуре у Индији, 7. Јул 1954.*

Као што смо видели из претходног излагања, у периоду од 13. до 31. октобра различити фактори су утицали на кинеску одлуку да предузме кораке ка успостављању дипломатских односа с Југославијом. У том тренутку, треба истаћи, Нехру је био у званичној посети Кини, а тада се дискутовало и о тематици кинеско-југословенских односа. Иако кинеске забелешке о разговорима не пружају много о овој теми, ситуација се мења када је реч о индијским изворима.⁴⁸ Током сусрета Нехруа и Џоу Енлаја 26. октобра, индијски премијер је први покренуо питање Титове посете азијским земљама: „Нехру: За неколико месеци имаћемо посету маршала Тита. Он иде у Бурму, а уз пут је желео да види и Индију. Он је желео да дође, а ми смо рекли – да, ви сте добродошли. Међутим, нема неких специфичних ствари о којима ће се дискутовати. Џоу: Скорашњи југословенски став био је прилично добар и она (Југославија) подржава мир. Показала је вољу да ради у интересу мира и заузела је позитиван став у односу на поделе у Европи. Она је, исто тако, показала спремност да успостави нормалне односе са нама и ми смо у контакту са њима. Не треба да одбијемо ниједну земљу која жели мир, већ треба да јој помогнемо. Током његове (Титове) посете Индији, премијер Нехру могао би да промовише такав рад.“⁴⁹

Оно што је врло јасно из ових забелешки јесте чињеница да је Нехру свесно изокренуо чињенице када је рекао да је Тито инсистирао да посети његову земљу, а не да је он послао своју сестру у Југославију да упути званичан позив домаћинима да посете Индију. Ово јасно указује да је Титово путовање могло имати специфичан утицај на односе Индије и Бурме с Кином, нарочито јер још увек није било дошло до успостављања кинеско-југословенских дипломатских односа. С друге стране, требало би нагласити да је и Џоу Енлај, користећи двосмислени дипломатски језик, замолио свог индијског госта да пружи сопствени допринос општем процесу нормализације веза између Пекинга и Београда и тако помогне ствар мира. На тај начин су почели да се отварају и азијски канали комуникације између Кине и Југославије.

Делујући на основу Нехруових инструкција, новопостављени индијски амбасадор Рацешвар Дајал посетио је Кабинет председника Републике 8. новембра, с намером да Титу пренесе личну поруку свог премијера у вези са тек завршеном посетом Кини. Нехру је, у поруци, нагласио да је у разговору са Џоу Енлајем покренуо питање Титове посете Индији, истакавши да је кинески премијер подвукао да би се „Кинези, не само сагласили с нормализацијом односа с Југославијом, већ би такву нормализацију и поздравили“. У додатном разговору са шефом кабинета Јоже Вилфаном, Дајал је потврдио да кинеска влада има програм нормализације односа с различитим земљама, али да би „нормализацију односа с Југославијом и поздравили“.⁵⁰ Кинеску жељу за нормализацијом односа са Београдом Дајал је два

48 О разговорима Мао-Нехру види *Mao Zedong wenji VI*, стр. 361–372.

49 *Selected Works of Jawaharlal Nehru 27 (Second Series), 10 October 1954–31 January 1955* (New Delhi: Jawaharlal Nehru Memorial Fund, 2000), стр. 43.

50 AJ, 837, КПП, I–5-b, Индија, *Забелешка о њосетии индијској амбасадора Дајала Кабинету Председника Републике 8. новембра 1954*. Вилфан је рекао да би се ова ствар могла окончати уз индијску асистенцију.

дана касније поновио и државном секретару за спољне послове Кочи Поповићу, док је југословенски амбасадор у Индији Богдан Црнобрња, у сусрету с Нехруовим блиским помоћником Чандом, сазнао да Индија озбиљно нуди своје услуге како би дошло до успостављања нормалних дипломатских односа између Кине и Југославије.⁵¹

Пошто су се детаљно консултовали са својим совјетским савезницима и подстакли Индусе да им помогну у посредовању с Београдом, кинеске дипломате у иностранству отпочеле су да интензивно контактирају југословенске колеге и посећују југословенске пријеме широм Европе и Азије. Управо у тренутку када је Дајал пренео Нехруову поруку Титу, на пријему у Совјетској амбасадри у Индији кинески отправник послова је неочекивано пришао југословенском амбасадору и отпочео разговор, изазвавши тако опште запрепашћење међу присутнима.⁵² Четири дана касније, кинески отправник у Пакистану посетио је југословенског амбасадора и затражио је позивнице за пријем поводом југословенског националног празника, упркос потоњим совјетским упозорењима да повећа будност у односу на Југословене.⁵³ Ускоро су се контакти интензивирали и међу кинеским и југословенским дипломатама у Великој Британији, Данској и Бугарској, где су тамошњи амбасадори поздравили будућу нормализацију односа и позвали да обе земље што пре успоставе дипломатске односе. Југословенски званичници су, са своје стране, јавно оценили да је масовно присуство кинеских дипломата југословенским пријемима широм света доказ озбиљне намере Пекинга да се успоставе нормални односи између две земље.⁵⁴

У том тренутку, док су се појачавали конаткти између две стране, Тито се већ налазио на својој јахти „Галеб“, полако напредујући ка Индији, тако да формално окончање процеса нормализације односа са Кином тада није било међу спољнополитичким приоритетима. Међутим, желећи да пружи свој допринос, амбасадор Видић је, дејствујући на сопствену руку, срео кинеског амбасадора на финском пријему 6. децембра, и тада су обе стране размениле оштре оптужбе да је она друга намерно одуговлачила с успостављањем дипломатских односа. Како би окончао ову расправу, Видић је подсетио да је Југославија прва признала НР Кину пре пет година и да је сада ред на Пекингу да пружи адекватан одговор.⁵⁵ Иако је Видићев наступ био у складу с ранијим Титовим инструкцијама, ипак нико на „Галебу“ није

51 ДАСМИП, ПА, 1954, ф–33, 414696, *Телеграм Југословенске амбасадри у Индији*, 10. новембар 1954.

52 ДАСМИП, ПА, 1954, ф–33, 414602, *Телеграм Југословенске амбасадри у Индији*, 8. новембар 1954.

53 ZWD, 109–00580–01, *Телеграм Кинеске амбасадри у Пакистану упућен ЦК КПК*, 13. јануар 1955. Касније се кинески отправник жалио да су му Југословени дали неке брошуре у којима се критиковао Стаљин и Совјетски Савез.

54 ДАСМИП, ПА, 1954, ф–75, 414984, *Телеграм Југословенске амбасадри у Данској*, 13. новембар 1954; ZWD, 109–00580–01, *Телеграм Кинеске амбасадри у Великој Британији упућен ЦК КПК*, 30. новембар 1954; ZWD, 109–00580–01, *Телеграм Кинеске амбасадри у Бугарској упућен ЦК КПК*, 6. децембар 1954.

55 АЈ, 837, КПр, I–2/4, *Телеграм заменика државног секретара Мићуновића о Видићевом сусрету с кинеским амбасадором*, 10. децембар 1954.

желео да приближавање с Кином дође у први план, поготову због већ неповољних западних реакција на читав пут. Због тога је Коча Поповић одмах обавестио свог заменика Вељка Мићуновића о оваквом ставу, оштро критикујући Видићев наступ: „Видић опет дејствовао као да смо ми више заинтересовани него они (Кинези). Он то питање не треба више да покреће. У случају позитивне кинеске иницијативе, не треба ништа тамо он да перфектуира, него нека вас извести, па ви одлучите на који начин спровести“.⁵⁶ Југословени су одлучили да чекају да друга страна направи први корак и оваква тактика се ускоро исплатила.

Непосредно по сусрету с југословенским амбасадором, Џанг Вентјен је упутио детаљну препоруку свом министарству и ЦК КПК да би НР Кина требало, што пре, да упути дипломатско признање Југославији, узимајући у обзир чињеницу да је Београд био први који је признао Нову Кину, те им је сада било тешко да поново направе сличан потез. У својој препоруци он је закључио да је основни разлог за овакав југословенски став „питање образа“, пошто „југословенски народ има снажан осећај самопоштовања, тражећи увек позицију једнакости и поштовања (а такав је и сам Тито), па то игра велику улогу у свим настојањима да се придобије југословенски народ“.⁵⁷ Послушавши мишљење свог амбасадора у Москви, кинеска влада је 14. децембра упутила званично писмо с дипломатским признањем, које је три дана касније већ било уручено југословенској амбасади у Совјетском Савезу.⁵⁸ Иако су Кинези добро знали да је Тито тек отпочео своју посету Азији, овакав неочекивано брз наступ кинеске дипломатије био је у циљу да се и индијској страни укаже поштовање и покаже максимална добра воља. Међутим, југословенска страна је упорно ћутала, а многе југословенске дипломате на страни нису ни знале да је НР Кина упутила званично признање и биле су изненађене таквим информацијама.⁵⁹ О овом питању се још увек одлучивало у најужем кругу југословенског руководства, а Кинези су били принуђени да чекају на позитиван одговор још две недеље.

Тито је стигао у Бомбај 16. децембра и већ наредног дана је у Делхију имао прве сусрете с премијером Нехруом и председником Прасадом. Међутим, већ на следећем сусрету 18. децембра, када је кинеска нота о признању већ била увелико уручена југословенској амбасади у Москви, Нехру је покренуо питање југословенско-кинеског признања које му је натукнуо Џоу Енлај током посете Кини. Тито је одбио да даље елаборира ово питање, али је пружио уверавања свом домаћину да постоји „спремност да прихватимо иницијативу Кинеза, ако је они покрену“.⁶⁰

56 АЈ, 837, КПР, I-2/4, *Телеграм државног секретара Појовића*, 10. децембар 1954.

57 ZWD, 109-00580-01, *Телеграм Кинеске амбасаде у СССР упућен МИП, премијеру и ЦК КПК*, 7. децембар 1954.

58 ZWD, 109-00580-01, *Телеграм Кинеске амбасаде у СССР*, 18. децембар 1954.

59 ZWD, 109-00580-01, *Телеграм кинеске амбасаде у Бујарској упућен ЦК КПК*, 21. децембар 1954; ZWD, 109-00584-01, *Телеграм Кинеске амбасаде у Румунији*, 23. децембар 1954; ДАСМИП, ПА, 1954, ф-75, 416888, *Телеграм Југословенске амбасаде у Румунији*, 23. децембар 1954.

60 АЈ, 837, КПР, I-2/4-1, *Забелешка о разговору Тити и Нехруа 18. децембра 1954. године у 12.00 часова у Нехруовој резиденцији у Њу Делхију*.

Ипак, Нехру је, могуће преко кинеских канала, већ имао обавештење да би „за дан или два кинески амбасадор у Москви могао да преда југословенском амбасадору ноту у којој се предлаже размена дипломатских мисија“.⁶¹ И на овако отворену сугестију, Тито је остао нем, иако је засигурно већ био упознат са садржајем већ предате кинеске ноте. Телеграфска веза између Москве, Београда и Делхија је несметано функционисала.

Услед све интензивније западне критике новог југословенског спољнополитичког курса који је подразумевало повезивање с неутралним земљама Азије и нормализацију односа са лагером, Тито још увек није био спреман да прихвати кинеску иницијативу и изнесе све карте пред Нехруа. Тек после неколико дана у Индији и врло пријатног третмана домаћина, југословенски председник је пренео Нехруу да је Кина понудила успостављање дипломатских односа и размену амбасадора, што је Југославија срдачно поздравила, али се Тито оградио да форма и време ове иницијативе нису били баш најбоље одабрани. Пре свега, „форма би могла да створи утисак да ми сада чинимо иницијативу за успостављање односа, док смо ми признали Кину још 1949. године међу првима и немамо, према томе, да предузимамо било какву иницијативу“, а што се тиче избора временског термина, југословенски председник је сматрао да би „било незгодно да се успостављање односа изврши током његовог боравка у Индији, јер би се онда могло тумачити као непосредан резултат те посете, што не би било подесно и могло би да помрачи праву сврху пута у Индију“. Уз то, он је упозорио и на негативне реакције на Западу, те да нема разлога да се жури, „кад су нас Кинези пустили толико да чекамо“. Нехру је, са своје стране, сматрао да обе земље треба да издају саопштење о успостављању дипломатских односа, а Југославија би могла да изда коминике о предисторији читавог проблема, као неку врсту додатног објашњења за светску јавност. Више није било времена за губљење. Тито је обећао да ће озбиљно размотрити његов савет.⁶² Занимљиво је истаћи да су Кинези мислили исто као и Нехру, те су већ раније предложили југословенској страни да изда подробно објашњење свог признања из 1949. године и тиме затвори то поглавље у међусобним односима.⁶³

Међутим, без обзира на његове изјаве, Нехру је био итекако свестан да ће Запад бити изузетно огорчен кинеско-југословенским признањем. У личном писму својој сестри, он је рекао би САД и Велика Британија биле шокиране да сазнају да су се Југославија и Кина сложиле да размене дипломатске мисије.⁶⁴ Без обзира на то, у писму једном од својих министара Нехру је рекао „да смо, по овом питању (кинеско-југословенског признања), били од извесне помоћи, иако мислим да би се то, у сваком случају, десило услед новог развоја догађаја; ово је потез којим се стабилизују односи међу земљама и тако ће помоћи ствари мира; могуће је да је про-

61 *Selected Works of Jawaharlal Nehru 27 (Second Series)*, стр. 204.

62 AJ, 837, КПР, I-2/4-1, *Забелешка о разговору Тити и Нехруа 21. децембра 1954. године у резиденцији Раширајаиши Бхаван у Њу Делхију.*

63 ZWD, 109-00580-01, *Телеграм МИП Кинеској амбасади у СССР*, 16. децембар 1954.

64 *Selected Works of Jawaharlal Nehru 27 (Second Series)*, стр. 204.

мена у кинеском ставу била под утицајем совјетског става.⁶⁵ Нехру је правилно схватио да се овај проблем развијао по својој инхерентној логици, а да су Совјетски Савез и Индија представљали два паралелна канала између Београда и Пекинга. Уколико је совјетска политика створила амбијент у коме је могао да отпочне процес нормализације односа, онда је Титова посета Индији и Бурми била фактор који је довео до убрзаног окончања читаве приче. Како су то приметили верзирани јапански аналитичари, кинеска одлука о признању намерно је темпирана да коинцидира са Титовом посетом Индији и Бурми, пошто је то даље промовисало кинеску политику мирољубиве коегзистенције.⁶⁶ С друге стране, Тито је добро предосетио да ће Запад кривити Нехруа за кинеско-југословенско приближавање. Сличан закључак направио је и амерички амбасадор у Југославији Ридлбергер у свом извештају Стејт Департменту о резултатима Титове посете Азији.⁶⁷

Завршавајући први део своје посете Индији и спремајући се на пут у Бурму, Тито је 2. јануара 1955, коначно издао инструкцију Кочи Поповићу да објави званичну ноту у којој је саопштен да је ФНРЈ одлучила да успостави дипломатске односе са НР Кином, а обе стране су се сложиле да се то јавно објави у гласилима обе земље 10. јануара.⁶⁸ У наредним недељама, Кина и Југославија су се договориле и о узајамној размени амбасадора. Тако је кинески заменик министра спољних послова Ву Сјућуен именован за амбасадора у Београду, док је Владимир Поповић, раније амбасадор у Москви и Вашингтону, постављен за првог југословенског амбасадора у Пекингу. Размена дипломата највишег ранга указивала је да су обе стране високо држале до даљег позитивног развоја билатералних односа.⁶⁹ После више од пет година непостојећих односа, НР Кина и Југославија овим гестом отпочеле су нову фазу у својим везама. Иако су, у наредном периоду, међусобни односи претрпели бројне успоне и падове, званични дипломатски односи више никада нису били прекинути. Поред тога, већ током ове историје узајамног признања јасно су се искристалисале две димензије преко којих су се често преламали билатерални односи Београда и Пекинга током Хладног рата – идеолошко попрште социјалистичког блока и широка пространства Азије и Африке.⁷⁰

65 *Selected Works of Jawaharlal Nehru 27 (Second Series)*, стр. 558–559.

66 ДАСМИП, ПА, 1955, ф–50, 4221, *Телеграм Југословенске амбасаде у Јајану*, 30. децембар 1954.

67 *Foreign Relations of the United States, 1955–57*, vol. XXVI, Central-Southeastern Europe (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1992), стр. 621.

68 ZWD, 109–00580–01, *Телеграм Кинеске амбасаде у СССР*, 5. јануар 1955.

69 ZWD, 109–00581–01, *Одлука Кинеске владе о именовану Ву Сјућуена за амбасадора у Југославији*, 26. фебруар 1955.

70 Више о југословенско-кинеским идеолошким и геополитичким односима унутар Трећег света види Јован Чавошки, „Yu Zhong Su zhengduo di san shijie: Tietuo de Ya Fei zhi xing“ у Shen Zhihua, Douglas Stiffler, *Cuiruo de lianmeng: lengzhan yu Zhong Su guanxi* (Beijing: Shehui kexue chubanshe, 2010).

Jovan Čavoški

Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

Beginnings of Diplomatic Relations of Yugoslavia and China and the Establishment of Yugoslav-Chinese Diplomatic Relations 1954–1955

Communist Yugoslavia recognized China three times within 8 years. In June 1947, Yugoslavia covertly recognized Chang Kai-shek's China, and then offered her recognition again to the People's Republic of China on October 5, 1949. Due to the break of Yugoslav-Soviet relations, Mao Zedong ignored this recognition, especially since there were Soviet rumours that he could become an "Asian Tito". After the normalisation of diplomatic relations between Yugoslavia and the Soviet Union, the question of Yugoslav-Chinese diplomatic relations re-emerged.

In this paper, the process that led to the (re-)establishment of diplomatic relations between Communist Yugoslavia and People's Republic of China in 1954/1955 is analysed on the basis of abundant diplomatic documents, with an effort to place the normalisation of mutual relations into the wider context of international relations of that period. Simultaneously with the usual approach to this question, which interprets the process of normalisation of Yugoslav-Chinese relations through the prism of Yugoslav-Soviet relations, the Asian component has also been analysed here, particularly in the light of Yugoslav-Indian relations. Declassified Chinese and Yugoslav diplomatic documents have been used, especially the correspondence between Yugoslav and Chinese embassies in Moscow. Since the Indian Prime Minister Nehru and the Indian diplomatic corps also took part in efforts to achieve the normalisation of Chinese-Yugoslav relations, Indian diplomatic documents were also analysed.

Дилеме историје српске дипломатије

Љубодраг Димић

дописни члан Српске академије наука и уметности, Београд
Филозофски факултет Универзитета у Београду

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ: ОТВАРАЊЕ ИСТОРИОГРАФСКЕ ТЕМЕ

Обележавање два века српске дипломатије добар је повод за научну дебату о богатом дипломатском наслеђу и важној научној теми коју оно чини.

Дебати приступамо са свешћу да упрошћена тумачења пошлости, која се могу чути у политичкој свакодневици, не могу да задовоље интелектуалну радозналост и са одговорношћу и убеђењем да се у стручном смислу увек морају тражити сложености, дубљи и исцрпнији одговори од оних којима наука данас располаже. Потреба науке и научника да поставља нова истраживачка питања, покреће истраживања, проширује круг историјских извора на основу којих тумачи прошлост, богати фактографију, указује на нове скупове односа у прошлости, преиспитује нове и проверава класичне методолошке приступе обради материје, искушава критичност и негује културу критичког мишљења, неминовно води проширивању научних знања о прошлости. „Сумња без краја“ увек опседа историчара и научника, никада задовољног нивоом постојећег знања, количином изучених историјских извора, масом прочитане литературе.

Суочавање с недељивом историјом о себи, о својој често занемареној традицији и потиснутом искуству (искуству које делимо с онима с којима живимо, с којима смо до јуче живели у истој држави, суседима, европским народима, великим силама...) најделотворније служи дугорочном националном и државном интересу, ослобађа од наметнутих хипотека (које притискају нацију и прете да прерасту у националну фрустрацију), брани од сугестивних, стереотипних, емоционалних погледа на себе и друге. Јер, с прошлосту се мора живети „отворено“ па ма каква она била. А за то је неопходно и потребно да стечено историјско искуство буде поуздано истражено, критички промишљено и рационално саопштено. На тај начин је могуће идентификовати „тачке ослонца“ за будућност.

Оно што данас знамо о историји српске дипломатије инструктивни је путоказ који нас води у много шире просторе непознатог и неосвојеног које ће, када то знање будемо стекли, потврдити део наших досадашњих ставова али нас и натерати да коригујемо део стручних убеђења, допунимо најпоузданије одговоре новим садржајима, помоћи да преко „плићака властитих сазнања“ досегнемо до нових и поузданијих представа о прошлости. Вредносни судови увек прате и „прекривају“

важне догађаје и историјске процесе дугог трајања, али за науку вреде само тачно утврђене чињенице и критички сагледани процеси.

Тема попут ове о којој ћемо овде дебатovati – историја српске (и југословенске) дипломатије, тражи много велики простор. То нас је определило да у оквирима могућег скренемо пажњу само на неке важне „тачке у времену“ и „главне процесе“ који мноштву догађаја дају смисао.

Историја српске (југословенске) дипломатије нераздвојно је повезана с историјом српског (југословенског) питања. А то нису била маргинална питања европске историје већ питања чије „отварање“ и „решавање“ превазилази унутрашње границе и Србије и Југославије, тиче се суседних народа и држава, добија европске и светске размере, најдиректније „засеца“ у међународни поредак.¹ Тако је било у годинама 1804-1835, 1875-1878, 1912-1918, 1941-1945, 1948-1955, 1989-2000, тако је и данас. У питању су сложени проблеми са својим нераздвојно повезаним државно-правним, унутрашње-политичким и међународним аспектом али и с економском, етничком, верском, територијалном, културном, идеолошком димензијом. Свака од тих „димензија“ има међународни карактер и импликацију.²

1 О српском и југословенском питању више у: С. Ђирковић, *Срби међу европским народима*, Београд 2004; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985; С. Божић, *Срби у Хрватској 1918-1929*, Београд 2008; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995; B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Kraljevini SHS (1918-1929)*, Beograd 1979; J. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize 1990-2000*, I-II, Beograd 2003; P. Самарџић, *Идеје за српску историју*, Београд 1989; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, *Србија у Југославији*, Београд 2001; Љ. Димић, *Срби и Југославија. Просјор, друштво, политика*, Београд 1998; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973; Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790-1918*, I-II, Београд 1989; *Srpsko pitanje* (uredio A. Đilas), Beograd 1991; М. Екмечић, *Дуго крепање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд 2008; Д. Живојиновић, *Вашикан, Србија и стварање југословенске државе 1914-1918*, Београд 1980; Д. Живојиновић, *Вашикан, католичка црква и југословенска власт 1941-1958*, Београд 1994; D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspori, kriza i pad četvrte Jugoslavije*, Zagreb – Beograd 2003; В. Казимировић, *Срби у Југославији 1914-1945*, I-II, Крагујевац 1995; В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд 1991; В. Крстић, *Геноцидом до велике Хрватске*, Н. Сад – Београд 1998; В. Крстић – Р. Љушић, *Програми и ствари српских политичких странака до 1918*, Београд 1991; Dž. Lempri, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004; Р. Љушић, *Историја српске државности*, II, *Србија и Црна Гора*, Београд 2001; А. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; *Историја српског народа*, том V и VI, Београд 1983; V. Novak, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb-Beograd 1986; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I-III, Beograd 1988; В. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993; Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919-1935)*, Београд 1983; Ч. Попов, *Велика Србија. Сиварност и мит*, Сремски Карловци – Нови Сад 2007; *Европа и српска револуција 1804-1815*, Нови Сад 2004; М. Радојевић, *Удружена позиција*, Београд 1994; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918-1923)*, Београд 1995; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и стварање Југославије*, I-II, Београд 1989; М. Stefanovski, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1995. И друго.

2 *Ibid.*

Тема о којој говоримо обухвата два века српске историје. О размерама проблема и начину његовог „решавања“ говоре ратови које је у XIX и XX веку готово тешко и пребројати а који су произвели демографски умор и српски народ довели до граница егзистенцијалног опстанка.³ Томе треба придодати мноштво буна и устанака, више грађанских ратова и геноцида, више окупација али и ослободилачких епопеја, чињеницу да је само у XX веку српски народ три пута стварао и три пута губио државу, што је трошило енергије генерација и захтевало напоре на плану дипломатске борбе за међународно признање. Ту су и четири економске блокаде којима је била изложена српска и југословенска држава у XX веку (1906-1911, 1948-1955, 1992-1995, 1998-2000) у трајању од око две деценије, тринаест великих дипломатских криза (1903, 1906, 1908, 1912, 1913, 1914, 1941, 1948, 1991-1992, 1998, 2000, распад заједничке српско-црногорске државе, нелегално проглашење Републике Косово...), више револуција и диктатура у којима српски народ проживљава 2/3 XX века, мноштво сеоба и егзодуса који мењају националну и верску карту простора, бројна увећања државних оквира (у односу на Београдски пашалук који је имао око 24.000км² југословенска држава је била 10 пута већа и захватала је око 250.000км²) и драматична „сабијања у матицу“ (данашња Србија захвата ¼ територије бивше југословенске државе). Све је то производило велики утошак генерацијских енергија на подизању државе у етапама, обнови ратом разореног, модернизацији друштва, формирању институција, хватању цивилизацијског „прикључка“ са Европом.⁴ Дипломатија је била нераздвојни део свега проживљеног.

Током тог времена стечено је велико дипломатско искуство. Али постојали су и периоди у којима је „заборављано“ на прошлост, у којима је одбацивана традиција, у којима се почињало из почетка. То посебно важи за период после 1945. у коме су представници нове револуционарне власти, у мамурлуку извојеване по-

3 Према проценама историчара у Првом и Другом српском устанку погинуло је око 150.000 становника устаничке Србије или 21,4%. У Балканским ратовима и Првом светском рату губитци су износили 1.440.585 становника или 27,9%. Други светски рат је однео око 1.000.000 српских жртава или 10,8% (са инвалидима 23,5%).

4 О томе више у: С. Ђирковић, *Срби међу европским народима*, Београд 2004; М. Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, I-II, Београд 1989; М. Екмечић, *Дуго крепање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2008; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I-III, Београд 1988; В. Казимировић, *Срби у Југославији, 1914–1945*, I-II, Крагујевац 1995; В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991; Р. Љушић, *Историја српске државности*, II, *Србија и Црна Гора*, Београд 2001; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (1930–1936)*, I-VII, Београд 2005–2012; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, *Србија у Југославији*, Београд 2001; Љ. Димић, *Срби у Југославији. Просјор, друштво, политика*, Београд 1998; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; *Историја српског народа*, том V и VI, Београд 1983; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi i jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990; Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993; Ч. Попов, *Велика Србија. Сиварност и мит*, Сремски Карловци – Нови Сад 2007; М. Stefanovski, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1995; R. Nakarada, *Raspad Jugoslavije. Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Beograd 2008; Св. Стојановић, *Пројаси Комунизма и разбијање Југославије*, Београд 1995; Sv. Stojanović, *Na srpskom delu Titonika*, Beograd 2000; S. Antonic, *Zarobljena zemlja*, Beograd 2002.

беде, веровали да све почиње од њих, њихове револуције, њихове борбе, њиховог искуства.

Искуство српске дипломатије уграђено је 1918. у темеље југословенске државе. Генерација српских дипломата гледала је на „балканско питање“ као на скуп „ситних и крупних искључивости и лако запаљивих сукоба“. Српске дипломате су биле мишљења да велике ванбалканске државе, својим присуством на Балкану, све сукобе чине дубљим, неизвеснијим, трагичнијим. Политика великих држава нагонила је мале земље да се прилагођавају њиховим амбицијама и да своје легитимне интересе „уграђују“ у глобалне концепције великих сила. Искуство је говорило да прилагођавање представља предуслов опстанка и да га, у зависности од ситуације, прате казне и награде, обећања и поткупљивања, потраживања и запостављања. Потреба да се са пажњом прати све што се догађа у Османској царевини, Хабзбуршкој монархији, европским престоницама – сваки немир, свака побуна, свака идеја, сваки заокрет у политици, свака реакција великих сила, сваки супротстављени интерес – била је императив спољне политике. Од спољнополитичке вештине дипломата да сагледају, наслуте, ваљано процене „држање“ великих сила, зависила је умногоме будућност „малих држава“ попут Србије.⁵

Искуство српске дипломатије, стечено током XIX и првих деценија XX века, је говорило:

- Да устанци не одлучују судбину простора већ воља и интереси великих сила. Ту лекцију су „научили“ српски политичари с краја XIX века али не и они који су водили Србију у последњим годинама XX века.

5 О српској дипломатији више у: М. Војводић, *Пућеви српске дипломатије – ослике о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999; М. Војводић, *Србија и Балканско питање 1875–1914*, Нови Сад 2000; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988; М. Ракић, *Конзулска исма 1905–1911* (приредио А. Митровић), Београд 1985; Д. Батаковић, *Косово и Међохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, V (1–3), VI (1–2), VII (1–2), Београд 1980–1985; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995; Д. Ђорђевић, *Портирели из новије српске историје*, Београд 1997; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965; Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за оцшанак 1914–1922*, Београд 1996; Д. Живојиновић, *Невољни савезници Русија, Француска, Велика Британија и САД 1914–1918*, Београд 2000; А. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Београд 1981; У. Ostojić – Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Београд 1994; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије 1914–1918*, Београд 1984; *Живот и рад Јована Ристића*, зборник радова, Београд 1985; *Србија 1918. и стварање Југославије*, зборник радова, Београд 1989; *Европа и Срби*, зборник радова, Београд 1996; *Стварање Југословенске државе 1918*, зборник радова, Београд 1983; *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, зборник радова, Београд 1997; *Европа и источно питање*, зборник радова, Београд 2001; *Ослободилачки покрет југословенских народа од XVI века до почетка Првој светској рату*, зборник радова, Београд 1976; *Србија у завршној фази велике источне кризе (1877–1878)*, зборник радова, Београд 1980; *Својан Новаковић. Личност и дело*, зборник радова, Београд 1995; *Никола Пашић – живот и дело*, зборник радова, Београд 1997; *Национални идентитет и државни суверенитет у југоисточној Европи*, зборник радова, Београд 2002; *Слободан Јовановић – личност и дело*, зборник радова, Београд 1998; *Законници седница Министарској савету Краљевине Србије 1915–1918* (приредили Б. Храбак и Д. Јанковић), Београд 1976.

- Да је уситњавање простора погубно, да води маргинализацији и провинцијализацији и да у будућности треба тежити интеграцији. Жудња за уједињењем у једну већу државу била је последица убеђења да будућност имају само велике и јаке државе које могу да издрже борбу за одржање у „утакмици“ с изазовима које доноси XX век на плану економије, политике, културе; да ток догађаја с развојем железница и индустријском производњом „гњави мале државе и мале народности“; да претња пропашћу малих може бити избегнута једино „груписањем а нарочито сабирањем сродних племена у једну јаку државу“. У припреми за XX век постало је јасно да наведена размишљања о уједињењу „етнички јединственог“ а „политички подељеног народа“ (Н. Пашић), не представљају само жељу раздробљеног Српства и подчињеног Словенства већ и тежњу младог грађанства да обезбеди тржиште за своје производе и опстане, настојање српских политичких елита да њихова држава прекорачи границе „затвореног балканског котла“, сан југословенски оријентисаних интелектуалаца, идеалиста, маштара које су гушиле мале балканске културе и који су тежили „духовном јединству“. Изграђивање самосвести о посебности српске државе упоредо је неговано с развијањем осећаја о потреби живота у широј заједници. Та два осећаја, која су несумњиво била резултанта укупне националне еманципације и плод модерног доба – дуго нису искључивала један другог. Рат је наметао потребу да се дуго стицани државни идентитет одбрани а независност очува. Истовремено, отварао је могућност да историјска шанса уједињења у већу и моћнију државу буде претворена у реалност. Уједињење је, суштински, доживљавано као питање опстанка у будућности. Те две саставнице – одбрана државне независности и тежња за формирањем шире заједнице (ослобођење неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца) чинила је идеологију српске државе ратне 1914. и основни правац ангажовања српске дипломатије у рату.
- Да је модернизација државе и друштва императив епохе и да она мора да обухвати све сфере живота – економију, образовање, комуникације, војску, државну управу, свест држављана. Без повећања материјалних капацитета земље и модернизације наоружања и војне доктрине, према проценама дипломата, Србија није била у стању да учини више од „дипломатског протеста“ и добије више од „скромног уступка“.
- Да је спољнополитички положај земље оптерећен брешама економских, политичких, финансијских, правних, геостратешких и геополитичких, развојних баријера – које је тешко отклонити и прекорачити што изискује велики труд, знање, тактичност, упорност политичара и дипломата.⁶

Дипломатско наслеђе Јована Ристића, Милована Миловановића, Стојана Новаковића, Николе Пашића говорило је да треба:

- смиривати догађаје који користе другима;
- контролисати процесе чије је распламсавање у супротности с властитим интересима;

6 *Ibid.*

- суптилно дефинисати властите спољнополитичке интересе и уклопити их у владајуће глобалне концепције;
- схватити да се на Балкану и Србији у локалним оквирима одиграва светска историја (решавање „Источног питања“) и да зато са највећом пажњом треба регистровати и анализирати „сигнале“ који се упућују из европских престоница;
- формирати свест да ратове не треба отпочињати (да их треба на сваки начин избегавати) уколико унапред, дипломатским средствима, нису заштићени резултати који се ратом могу постићи;
- имати на уму штетност лакомисленог упуштања у сукобе и потребу да се у временима која нису наклоњена Србији, делује механизмима економије, политике, културе – упорно и стрпљиво уз стално преиспитивање сопствених могућности и добро упознавање другог, кроз етапе у које треба уложити енергију и знање више генерација.
- с опрезношћу користити традицију која може да изазове неразумевање и провоцира страхове других;
- о нужности сарадње балканских држава и поред јасне свести о супротстављеним интересима.⁷

У којој је мери искуство српске дипломатије користило југословенској држави која је у новоформираном поретку, успостављеном на крају Првог светског рата, добила јасну спољнополитичку функцију да буде:

- „пречага“ која спутава продор Немачке ка Медитерану;
- да чини „санитарни кордон“ (заједно са Румунијом и Чехословачком) који спречава ширење идеја Октобарске револуције према Западу;
- да буде један од „малих“ стубова система успостављеног версајским уговорима чији је задатак да спутава ревизионизам и реваншизам суседних земаља губитница у рату.⁸

У којој је мери искуство српске дипломатије користило држави која више није била само балканска земља већ „велика европска интеграција“, истовремено балканска али и алпска, панонска, подунавска, медитеранска, средњоевропска земља?

У којој је мери искуство српске дипломатије користило држави која је:

- по свом оснивању, имала једне од најдужих граница у Европи (најдуже границе у Европи после Немачке) које, при том читав низ година нису биле у целини међународно потврђене;
- на својим дугим границама имала државе губитнице у Првом светском рату и суседе реваншистички, ревизионистички и непријатељски расположене (све сем Румуније и Грчке);

⁷ *Ibid.*

⁸ М. Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, I-II, Београд 1989; Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993; Љ. Димић, *Срби и Југославија, Просјор, друштво, политика*, Београд 1998.

- своје кључне и стратегијске воде делила са суседним земљама (Јадранско море с Италијом, Дунав с Румунијом у Ђердапу, део тока Драве с Мађарском; Скадарско језеро с Албанијом, Охридско језеро с Албанијом, Преспанско језеро с Албанијом и Грчком);
- наспрам градова на својој територији уз границу имала веће и развијеније индустријске, трговинске и урбане центре (наспротив Битоља – Солун, Пирота – Софију, Вршца – Темишвар, Суботице – Сегедин, Белог Манастира и Осјека – Печуј, Марибора – Грац, Сушака – Ријеку и Трст), што је захтевало радикално економско и комуникационо преструктурирање простора;
- имала око 2 милиона представника националних мањина (1/6 укупног становништва), где је требало међудржавним уговором регулисати односе са Светом Столицом и задовољити бројно римокатоличко становништво и подједнаки напор учинити да муслиманске масе „забораве“ на Стамбол и Каиро и „окрену“ се Београду као политичком средишту државе.⁹

Југословенска спољна политика била је од првог дана постојања Краљевине СХС одређена нестабилним европским поретком успостављеним на крају Првог светског рата. На спољнополитичком плану, чврсто следећи Француску, југословенска дипломатија је покушавала да преваходно нађе решење за бројне проблеме који су оптерећивали односе које је имала са реваншистички и ревизионистички расположеним суседима. Дословно придржавање услова које су одредили мировни уговори, страх од рестаурације Хабзбурга, убеђење да у међународним односима постоје једни закони за велике силе а други за мале земље, тежња за окупљањем малих држава у циљу самоодбране, неке су од одлика југословенске спољне политике. Пропаганда и спољна трговина пресудно су утицале на благо побољшање односа Краљевине СХС с Немачком и Аустријом. Политичко и економско учвршћивање немачких позиција на Балкану оцењивано је као ненаметљиво, али дугорочно опасно за југословенску државу. Односи са Мађарском показивали су мало знакова побољшања. Неповерење и горчину изазивале су акције мађарских патриотских организација, политички испади који су доводили у сумњу територијални интегритет југословенске државе, подјаривање осветољубовости за пораз у рату, довођење у сумњу одредаба Тријанонског уговора и друго. Отуда се, током двадесетих година XX века, основни правац у спољној политици Краљевине СХС тицао снажења Мале Антанте у циљу превентивног деловања према Мађарској. Убеђење да су балкански ратови отклонили опасност од Турске утицало је на успостављање добрих односа две земље. Односи са Бугарском су били испуњени дубоким неповерењем. Делатност качачких чета додатно је дастабилизувала односе с Албанијом. Посебну осетљивост дипломатија Краљевине СХС је показивала према покушајима Италије да прошири сферу свога утицаја на источну обалу Јадрана. Веома рано је артикулисана и свест о неспремности великих сила, компромитованих склапањем тајних споразума током Првог светског рата, да примене начела Мировног уговора из Париза

9 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije (1918–1988)*, I, Beograd 1988; Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Београд 1979; Љ. Димић, *Срби и Југославија*, Београд 1998; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, Србија у Југославији, Нови Сад 2001.

и на решавање „јадранског питања“. У таквим околностима југословенска диплома-тија је од првог тренутка била ангажована на анулирању италијанских претензија према југословенским територијама и спречавању њеног продора и пенетрације на простору Албаније. Почетком двадесетих година југословенска дипломатија је исказивала поверење у „благоворно дејство“ Друштва народа.¹⁰

Мноштво проблема са којима се југословенска држава суочавала на спољно-политичком плану утицало је на оцене европских дипломата да Београд предста-вља „једну од најнемиријих мањих престоница у Европи“. Бројни проблеми на спољнополитичком плану, од којих су многи имали потенцијал да поремете мир на Балкану и у Европи, смењивали су једни друге. Југословенска дипломатија је настојала да их разреши и превазиђе уз ослонац на Француску и Малу Антанту. Ипак, прокламовану савезничку солидарност и постојеће пријатељство знали су да из темеља „уздрмају“ конкретни догађаји везани за закључење зајмова, склапање тр-говинских уговора, испуњавања преузетих обавеза. Покушаји Италије да са свих страна Краљевину СХС „стегне обручем потенцијалних непријатеља“, захтевали су од југословенских дипломата велику умешност. У спољној политици југословенска држава се отуда морала клонити инцидента који би је могли понизити или увести у нежељени рат с Италијом. Питања ратификације уговора које су представници југословенске и италијанске државе током година склапали (Нетунске конвенције, Римски уговор) обавезивали су обе стране и доприносили бољем разумевању Бео-града и Рима. У односима са Бугарском југословенска страна није била спремна на попуштање. Стални немири, подржавање екстремизма и честа затварања границе, нису доприносили успостављању боље атмосфере у односима Београда и Софије. Односи с Албанијом су оцењивани као коректни и поред тога што се Тирана није одрицала подршке снагама које су заговарале отворени иредентизам према југо-словенској држави.¹¹

У којој је мери искуство српске дипломатије било делотворно у тридесетим го-динама XX века, посебно после доласка Хитлера на власт и тренутка када је тактика

10 О спољној политици Краљевине СХС више у: Ј. М. Јовановић, *Дипломајска историја Нове Европе 1918–1938*, I-II, Београд 1939; В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975; А. Митровић, *Време немирљивих. Политика великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974; А. Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969; Д. Живојиновић, *Вашингтон, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1980; Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Београд 1979; *Југословенско-француски односи*, зборник радова, Београд 1990; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008; M. Vanku, *Mala Antanta 1920–1938*, Titovo Užice 1969; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd 1985; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd 1971; *Југословенско-бугарски односи у XX веку*, зборник радова, Београд 1982; П. Бартл, *Албанци*, Београд 2001; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и непријатељ. Југословенска историја према Албанији 1924–1927*, Београд 2009; Д. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2006; Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеја, пракса*, Београд 1995; Љ. Димић – Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, тематска збирка докумената, I-II, Београд 1998–1999; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, I, Beograd 1986.

11 *Ibid.*

споразумевања и сарадње у Европи, подупрta војном премоћи држава победница у рату и политичким притисцима, почела да се мења јер није била у стању да заштити њихове кључне интересе, а иницијатива у „креирању“ будућности дошла у руке држава које су биле губитнице у рату? Нови спољнополитички контекст у коме су Немачка и Италија као носиоци политике „новог поретка“ своју вољу наметале аргументима политике, агресивне дипломатије, агилне економије, свеприсутне пропаганде, убрзани технолошки напредак, кроз претњу војном силом и употребу војне силе, стављао је југословенску дипломатију на велика искушења.¹²

Током прве половине тридесетих година XX века међународни положај југословенске државе био је веома несигуран. Држава је била изложена истим политичким, економским и финансијским проблемима као и читава Европа. Пет од њених седам суседа било је изразито непријатељски расположено. И поред тога што у појединим годинама југословенска дипломатија, склапајући билатералне уговоре, успева да уравни тежи односе са њима, сумња и неповерење су и даље опстајали и оптерећивали односе. У првој половини деценије Југославија је следила Француску на спољнополитичком плану. Томе су доприносили стална италијанска претња и француска спремност да кредитима намењеним војсци јача југословенску одбрамбену моћ. Превелика зависност од Француске на спољнополитичком плану истовремено је порађала сигурност и неспокојство. На другој страни, будући да је Велика Британија сматрана „незаинтересованом државом“, њен се глас у Београду увек слушао с поштовањем, али и без обавезе да буде усвојен. Од Велике Британије се очекивало да пресудно доприноси одржавању мира у Европи. У раним тридесетим годинама Југославија је била и најзначајнији заговорник одржавања и јачања заједничке политике коју је Мала Антанта водила. Приближавање балканских држава и склапање Балканског пакта такође је било у функцији поштовања међудржавних граница, стављања рата „ван закона“ и одржања мира на Балкану. Приближавању балканских држава свакако је, доприносило и смањено поверење у способност Друштва народа да одржи мир у Европи и на Балкану. Зближење с Бугарском, која није приступила Балканском пакту, обећавало је успостављање поверења и сарадње у „братском духу“, али је, како се показало, било кратког даха. Односе с Мађарском оптерећивале су шпијунске афере, гранични инциденти, терористички акти. „Сенка“ италијанске опасности непрестано је претила опстанку југословенске краљевине. У Београду је Италија означавана великом силом која се противи југословенском јединству и која је у стању да поремети њен унутрашњи развој. Будући да је била својеврсна „брана“ италијанским политичким и економским аспирацијама на Балкану, Краљевина Југославија је настојала да преко своје дипломатије обесмисли италијанске интриге, парира агресивним намерама, раци-

12 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, том I, Београд 1988; Ј. М. Јовановић, *Дипломајска историја Нове Европе 1918–1938*, I-II, Београд 1939; В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975; А. Митровић, *Време немирљивих. Политишка великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974; Душан Бибер, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966; М. Vanku, *Mala Antanta 1920–1938*, Titovo Užice 1969; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Београд 1985; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Београд 1971; Ћ. Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеја, њракса*, Београд 1995.

онализује претње. Део тих дипломатских активности био је усмерен и према Албанији, непријатном суседу директно изложеном италијанским утицају. Југославија није желела сукоб с Немачком. Страхови од обнове немачке политике „Drang nach Osten“ били су у Београду много мањи од убеђења да ће се Немачка, заједно са Аустријом, усмерити ка Трсту и тако спутавајући Италију донети видљиве користи југословенској држави. Из тих разлога се на Немачку у почетку гледало као на противтежу политици коју Италија настоји да води на Балкану.¹³

После убиства краља Александра Карађорђевића Југославија је, неко време, наставила да води спољну политику засновану на двоструком савезништву Мале Антанте и Балканског пакта, уз доследно противљење свакој ревизији мировних уговора и сталну тежњу ка даљем учвршћивању регионалне безбедности. Избегавање уплитања у сукобе великих сила и покушаји да се побољшају односи са суседима били су кључни праваци деловања југословенске спољне политике која је тежила неутралности. Италијански експанзионистички пројекти сматрани су, у почетку, много већом опасношћу за мир на Балкану од планова милитаристичке Немачке. Идеја о успостављању политичких односа с Италијом на основама чвршћег пријатељства била је, уз остало, последица чињенице да Југославија више није имала моћне савезнике који би је заштитили од италијанске агресије. Слабљење поверења у Француску најдиректније је утицао на малаксавање француско-југословенског савезништва. Пријатељство успостављено с Великом Британијом истовремено је било својеврсно средство „одвраћања“ од ближег савезништва с Немачком. Британија је, такође, сматрана заступником интереса малих чланица Друштва народа против агресивног наступа великих сила. Ипак, с продубљивањем европске кризе и започињањем Другог светског рата притисци који су стизали из Лондона настојали су да, без икаквих сентименталности, поколебају југословенску политику неутралности. Приближавање Немачкој, до кога је дошло током владе Милана Стојадиновића, било је условљено економском сарадњом, променом спољнополитичког курса земље, и настојањем да буде онемогућена интернационализација „хрватског питања“. И поред тога што је „аншлус“ представљао непријатно изненађење југословенска политика је, на сваки начин, настојала да прикрије узнемирење и из целог догађаја, на који није могла да утиче, извуче што већу корист. Попустљиво држање, прихватање „новог суседа“, избегавање јавних критика и ука-

13 О спољној политици Краљевине Југославије у првој половини тридесетих година XX века више у: *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије 1930–1934*, I–V, Београд 2005–2010; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, I–II, Београд 1939; В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975; А. Митровић, *Време нејирљивих. Политика великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopoliticki položaj Jugoslavije 1929–1933*, Beograd 1987; V. Gavranov – M. Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd 1972; *Југословенско француски односи*, зборник радова, Београд 1990; M. Vanku, *Mala Antanta 1920–1938*, Titovo Užice 1969; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd 1985; *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, зборник радова, Београд 1982; Д. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2006; Ђ. Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеја, њракса*, Београд 1995; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, II, Beograd 1986.

зивања на опасност од немачке експанзије, део су политике коју је Југославија у том тренутку била принуђена да води. Обећање о „неповредивости граница“, свакако није могло да одагна осећање угрожености од новог суседа у случају да се, једнога дана, Југославија испречи његовим амбицијама на Балкану. Немачка суштински и није била спремна да подржи и прихвати било какву Југославију већ само ону која би одговарала немачким политичким, војним и економским интересима на Балкану. У ту сврху Немачка је била спремна да Југославији понуди примамљиве концесије и да на сваки начин избегне своје војно ангажовање на Балкану.¹⁴

Промена међународног положаја Краљевине Југославије, до које је дошло после „аншлуса“ и избијања Трећег рајха на југословенске границе, слома Мале Антанте, окупације и поделе Чехословачке, италијанског запоседања Албаније, започињања Другог светског рата, пораза Пољске а затим и Француске, распада Балканског савеза, јачања ревизионистичких расположења и антијугословенске пропаганде код суседа и све агресивнијег иступања Италије, чинила је неутралност, за коју се Југославија залагала, фикцијом.¹⁵ У годинама у којима је југословенску државу било „лакше замислити него остварити“ дипломатија је била приморана на уступке, концесије, труле компромисе. Врхунац тог процеса представљало је приступање Тројном пакту 25. марта 1941. Одговор на такву политику Павла Карађорђевића и владе Цветковић-Мачек, који је два дана касније стигао у виду војног пуча и масовних демонстрација из Београда, сасвим је био у складу с традицијом српске историје. У таквим околностима догађаји од 27. марта 1941, који су одредили судбину југословенске државе у рату, били су концентрисани израз борбе великих сила за Балкан. После победе на Западу Европе на Балкану је зачет сукоб у коме је Велика Британија настојала да задржи Немачку у залеђу Медитерана, а Немачка тежила да потисне Велику Британију с Балкана.¹⁶

У тридесетим годинама XX века три доминантне, веома различите и супротстављене политичке појаве – либерализам, комунизам и ауторитарни национали-

14 О спољној политици Краљевине Југославије у другој половини тридесетих година XX века више у: *Извештаји Министарства иностраних односа Краљевине Југославије 1935–1936*, VI–VII, Београд 2011–2012; Ј. М. Јовановић, *Дипломајска историја Нове Европе 1918–1938*, I–II, Београд 1939; В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975; А. Митровић, *Време неупуљивих. Политика великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974; Ј. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972; Е. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Београд 1987; *Југословенско-француски односи*, зборник радова, Београд 1990; М. Vanku, *Mala Antanta 1920–1938*, Titovo Užice 1969; В. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Београд 1985; *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, зборник радова, Београд 1982; Д. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2006; Ђ. Борозан, *Велика Албанија – њорекло, игеја, њракса*, Београд 1995; Џ. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1941. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu*, II–III, Београд 1986.

15 Џ. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1941. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu*, II–III, Београд 1986; М. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi za budućnost*, Београд 1991; Ј. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973; Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992, стр. 19–97.

16 Б. Петрановић – Н. Жутић, *27. март 1941*, тематска збирка докумената, Београд 1990; *Седмдесет година касније*, зборник радова, Београд 2012.

зам рвале су се за моћ у Европи.¹⁷ На који је начин југословенска држава одговорила на наведене изазове? Какво је било и колико је вредело стечено дипломатско искуство у тим годинама? Каква је била југословенска дипломатија у рату? Наведене велике теме тек треба изучити и видети шта је у дипломатском наступу југословенске државе преузето из српског дипломатског наслеђа а шта, опет представљало сопствено дипломатско искуство стечено у посебно драматичном времену.

Народноослободилачки покрет, који је из рата изашао као победнички, баштинио је сопствена дипломатска искуства. Партијске односе с Коминтерном надоградили су, током ратних година, политички и војни контакти са савезничким мисијама и несумњиво богато искуство стечено у борби за међународно признање нове Југославије. Уклапање у Черчилову „стратегију компромиса“ (формулисана је крајем 1943), чији је циљ био да удаљи партизански покрет од Москве, „омекша“ идеолошку искључивост југословенских комуниста, омогући „компромис“ револуционарних снага и умерених грађанских политичара, дозволило је Јосипу Броз Титу и Националном комитету ослобођења Југославије да ступе на „међународну сцену“. Прихватајући наведени политички курс, под притиском и уз сагласност Москве, Тито је суштински био приморан на „напуштање“ неких ставова формулисаних у Одлукама АВНОЈ-а, ступање у преговоре с представницима Југословенске краљевске владе у избеглиштву, склапање 16. јуна 1944. првог споразума са Шубашићем. Сусрети и разговори с В. Черчилом и Ј. В. Стаљином, долазак Црвене армије на тло Југославије и борбе за коначно ослобођење земље, потписивање Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи (Москва, 11. 4. 1945), започињање Тршћанске кризе и борбе за „северозападне границе“, потписивање Повеље ОУН (Сан Франциско, 26. 6. 1945)... неки су од догађаја у којима је дипломатија нове Југославије стицала прва искуства. Из односа с великим силама вођство југословенске револуције је научило да је предуслов успеха у светској политици јасна представа о реалним односима моћи, лишена крутих идеолошких ставова или илузија које воде погрешним проценама. Тој научној лекцији, која ће допринесити рационалном вођењу спољне политике земље, Тито ће се вратити поново после сукоба с Информационим бироом.¹⁸

17 А. Митровић, *Време неутраљеливих, Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица 1998, 133–302; Р. Kenedi, *Успон и пад великих сила*, Podgorica 2004, 311–390.

18 Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992; Ј. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija 1945–1953*, Beograd 1985; Ј. Jovanović, *Jugoslavija i Savet bezbednosti 1945–1985*, Beograd 1990; S. Nešović – B. Petranović, *Jugoslavija i Ujedinjeni narodi 1941–1945*, Beograd 1985; *Odnosi Jugoslavije u Rusije (СССР) 1941–1945* (приредили Б. Петрановић et al.), Beograd 1996; *Jugoslavenske vlade u izbeglištvi 1941–1943. Dokumenti* (B. Krizman, pr.) Zagreb 1981; *Jugoslavenske vlade u izbeglištvi 1943–1945. Dokumenti* (приредио Б. Петрановић), Beograd 1981; *Zajmici sa sednica Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije 1941–1945* (приредили К. Пјевац и Д. Јончић), Beograd 2004; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, зборник докумената (приредили Љ. Димић...), Beograd 2010; Т. В. Волокитина, *Советский фактор в восточной Европе 1944–1953, I (1944–1948)*, Москва 2002; *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953, I (1944–1948)*, Москва 1997; Lj. Dimić – A. Životić, *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*, Beograd 2012; *Oслобођење Београда 1944. године*, зборник радова, Beograd 2010.

На крају Другог светског рата спољнополитичка позиција Југославије била је веома сложена. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи, који је Тито потписао 11. априла 1945. у Москви, био је темељ југословенске спољнополитичке оријентације у првим послератним годинама. Уговор је почивао на принципима које је афирмисала савезничка антифашистичка коалиција и био основа на којој су СССР и земље „народне демократије“ изграђивале безбедност у послератној Европи.¹⁹ Његово потписивање је на Западу тумачено као јасно опредељење Југославије да напусти „равнотежу“ успостављену путем „политике компромиса“ и сврста се уз СССР.²⁰ Несумњиво да за југословенске комунисте није постојала дилема којој ће се страни приклонити на крају рата. Процењивали су, како наводи Е. Кардељ, „да реакција тежи да ојача своје позиције и да изолује и ослаби позиције Совјетског Савеза“.²¹ У таквим околностима Југославија се обрела у групи „напредних, револуционарних, демократских земаља на челу са Совјетским Савезом, земљом социјализма“, а супротстављена Енглеској, Америци и „другим империјалистичким снагама“. У тим првим послератним годинама, следећи политику СССР-а, југословенска дипломатија је стекла искуство карактеристично за свет реалног социјализма.²² Блиске односе са земљама „народне демократије“ симболизовала је мрежа билатералних уговора склопљених с Пољском, Чехословачком, Бугарском, Албанијом, Румунијом, Мађарском. Наведени односи земаља „народне демократије“ били су уклопљени у Стаљинову визију Европе и Балкана.²³ Југословенска дипломатија је подржала Совјетски Савез у важним питањима попут денацификације, разоружања и поделе Немачке, грађанског рата у Грчкој, одбацивања Маршаловог плана. Неспоразуме с Москвом подстицало је „прекомерно и на своју руку“ успостављање доминантне улоге међу балканским „народним демократијама“, активности у кризи око Трста, наметања хегемоније у Албанији, предузимање иницијатива у односима с Бугар-

19 *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, зборник докумената (приредили Љ. Димић...), Београд 2010, стр. 15–17.

20 Lj. Dimić, „Yugoslav-Soviet Relations: The View of the Western Diplomats (1944–1946)“, у: *The Balkans in the Cold War*, Belgrade 2011, стр. 109–140.

21 Цитирано према: В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, Београд 1994, стр. 24–25.

22 О томе више: *Експозе председника Савезне владе, маршала Тита, о ванјској политици ФНРЈ*, Загреб 1946; Б. Зихерл, *Две сјољне њолиџике*, Н. Сад 1945; Е. Kardelj, *Istra, Trst, Gorica*, Ljubljana 1945; Е. Kardelj, *Naša argumentacija. Načelne primjedbe i pitanju Trsta*, Загреб 1947; Е. Kardelj, *Zabilješke o nekim pitanjima međunarodnog razvitka*, Загреб 1948; Е. Кардељ, *Сјољна њолиџика Јујославије*, Београд 1949; М. Пијаде, *О Балканској федерацији*, Скопље 1949; В. Влаховић, *Планови америчких империјалиста за свејским јосјодсјивом и обновом фашизма*, Београд 1948; А. Беблер, *За љраведне љранице Нове Јујославије*, Београд 1949; *Јујословенска дијломаџија 1945–1961*, зборник радова, Београд 2012; С. Селинић, *Парџија и дијломаџија у Јујославију 1945–1952*, Београд 2013; *Balkan posle Drugog svetskog rata*, зборник радова са научног скупа, Београд 1996.

23 V. Volkov, *Staljin je hteo drugačiju Evropu, Spoljna politika Moskve od 1940. do 1964*, Београд 2007, стр. 142–167; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, Београд 1994; Р. Џ. Кремптон, *Балкан њосле Друјој свејјској рајџа*, Београд 2003; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi (1944–1949)*, Београд 2007.

ском око формирања „федерације на Балкану“, одсуство консултација и самовољност акција на спољнополитичком плану. „Упорност“ у погледу одржања „наше линије“ и „јачања улоге Југославије у свету“ довела је до сукоба са СССР-ом и земљама Информационог бироа.²⁴ До напуштања „совјетског курса“ у вођењу спољне политике дошло је тек у јесен 1949. Интернационализацију сукоба у ОУН пратило је питање „могу ли државе са различитим друштвеним односима да живе упоредо и да мирољубиво сарађују обезбеђујући чврсти мир међу народима“?²⁵ Ускоро су постале видне и последице – отказивање Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи, раскидање преко четрдесет државних и економских уговора које је Југославија склопила са СССР-ом и земљама „народне демократије“, доношење Друге резолуције Информационог бироа (19. 11. 1949).²⁶ Последњих дана децембра 1949, на Трећем пленуму ЦК КПЈ, притисци СССР-а су оцењени као „политика хладног рата“ који се води према Југославији а „борба за независност“ означена „најважнијом битком за социјализам у свету“.²⁷ Спољна политика путем којом је Југославија у почетку настојала да штити сопствене интересе, приоритете и уверења, није била, нити је могла бити, далеко од идеологије.²⁸ Али, већ годину дана касније, југословенска спољна политика је као алтернативу блоковској подели света нудила „други пут“ који све слободне и равноправне народе „до трајног мира“ води уз успостављање демократских односа међу

24 Ј. Б. Тито, *Политички извештај ЦК КПЈ. Петти конгрес КПЈ 21–28. јула 1948. Стенографске белешке*, Београд 1949, стр. 9–119; Ј. Б. Тито, *О односима између социјалистичких земаља*, Београд 1949; М. Ђилас, *О агресивном њројиску влада совјетској блока њројив Јујославије*, Београд 1951; Е. Kardelj, *Експоје о ванјској политици ФНРЈ на Другом редовном заседању Народне скупштине*, Zagreb 1951; L. Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, у: *Jugoslavija v hladni vojni/Yugoslavia in the Cold War*, Ljubljana 2004, 27–48; АЈ, ЦК СКЈ, III/32, Седница Политбироа ЦК СКЈ, 1. март 1948; *Јујословенско-совјетски односи 1945–1956*, зборник докумената, (приредили Љ. Димић...), Београд 2010, 260–264; А. С. Аниќеев, *Как Тито оп Сталина ушел: Јујославија, СССР и США в начальный период холодной войны (1945–1957)*, Москва 2002; Т. В. Волоќитина, *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953, I (1944–1948)*, Москва 2002; Lj. Dimić – А. Životić, *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*, Београд 2012; *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, Београд 2010.

25 Ђовор Е. Кардеља на Генералној скупштини ОУН од 26. септембра 1949. у: *Став Јујославије на IV заседању ОУН*, Београд 1950, стр. 3–5.

26 О томе више у: *Јујословенско-совјетски односи 1945–1956*, зборник докумената, Београд 2010, стр. 521–561; J. Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Београд 1985, стр. 38–54; V. Dedijer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, Ријека 1982; Л. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия*, Москва 1987; Ю. С. Гиренко, *Сталин – Тито*, Москва 1991; *Зайисници са седница Политбироа ЦК КПЈ (11. 6. 1945–7. 7. 1948)*, Београд 1995; L. Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Београд 1976; Б. Петрановић, *Јујославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица, 1999; Ѓ. Štrbac, *Svedočanstva o 1948, Fragmenti za istoriju*, Београд 1989; *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983 (priredio M. Pavlović)*, Београд 2009, стр. 41–70.

27 Реферати са Трећег пленума ЦК КПЈ одржаног 29. и 30. децембра 1949, Партијска изградња, No. 2, Београд 1950; V. Dedijer, *Dokumenti 1948, I-III*, Београд 1979.

28 v. *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Београд 1951; *О конјрареволюционарној клеветничкој кампањи њројив социјалистичке Јујославије, I-II*, Београд 1949/50.

народима, одбацивање мешања у унутрашње ствари других земаља, залагање за равноправност и свестрану међународну сарадњу, одбацивање политике силе и блоковског супротстављања.²⁹ Такав приступ суштински је значио „пуцање догме“ у разумевању и вођењу спољне политике. Било је видно да постоје „различити путеви“ у досезању до социјализма.

Чим је Југославија почела да напушта „равнотежу“ успостављену кроз Черчилову „политику компромиса“ Запад је почео да се према њој односи као према совјетском „сателиту“. У извештајима дипломата, елаборатима специјализованих служби и говорима политичара, Југославија је третирана као совјетски гласач у ОУН, земља која подлеже совјетском моделу социјализма, држава која представља најизразитијег експонента СССР према Медитерану и Средњој Европи, комунистичка диктатура који подстиче две европске кризе (Трст и Грчка).³⁰ Дobar део енергија на спољнополитичком плану југословенска држава је трошила око Тршћанске кризе, питања Корушке, грађанског рата у Грчкој.³¹ Критика колонијализма била је једна од тема стално присутних у југословенском спољнополитичком наступу. Кризу са Западом продубили су инциденти везани за суђење генералу Драгољубу Михаиловићу, континуирану повреду југословенског ваздушног простора и рушење америчких авиона, судски процес надбискупу Алојзију Степинцу, питање повраћаја југословенског пловног парка који се налазио на горњем Дунаву, интернационализације међународног пловног пута Дунавом, изручења ратних злочинаца. Веома озбиљни неспоразуми са Западом били су везани и за одбијање Маршаловог плана као селективног вида помоћи разореним државама Европе. „Усијања“ у односима са Западом у појединим периодима била су такве природе да је захтевано да на Београд буде бачена атомска бомба.³²

Сукоб с Информбироом поново је активирао односе са САД и Западом „замрзнуте“ првих послератних година. Процене западних аналитичара су говориле да сукоб Југославије и социјалистичких земаља има „потенцијал“ који се директно тиче

29 J. Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Beograd 1985, стр. 41–54, 81–85.

30 *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945 (I-II)*, Beograd 1984; S. Nešković, *Diplomska igra oko Jugoslavije 1944–1945*, Zagreb 1977; Ђ. Tripković, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945–1948*, Beograd 1990; *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, Београд 2010, стр. 456–468; Lj. Dimić, „Yugoslav-Soviet Relations: The View of the Western Diplomats (1944–1946)“, in *The Balkans in the Cold War*, Belgrade 2011, стр. 109–140; *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983* (priredio M. Pavlović), Beograd 2009; Д. Богетић, „Односи Југославије са Западом и Тршћанско питање 1948–1954“, *Историја 20. века*, No. 1 (1994), 123; D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954*, Beograd 2009.

31 А. Беблер, *За њраведне љранице Нове Јујославије. Говори и изјаве о Тршћу, Јулијској крајини и Словеначкој Корушкој*, Београд 1949; А. Bebler, *Strana intervencija u Grčkoj*, Zagreb 1949; Ј. Доленц, *Словеначка Корушка и Париски диктат*, Београд 1948; Е. Kardelj, *Naša argumentacija. Načelne primjedbe u pitanju Trsta*, Zagreb 1947; Е. Kardelj, *Zabilješke o nekim pitanjima međunarodnog razvitka*, Zagreb 1948; Е. Кардељ, *Спољна љолијшка Јујославије*, Београд 1949; М. Пијаде, *О Балканској федерацији*, Скопље 1949.

32 *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945 (I-II)*, Beograd 1984; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946 (I-II)*, Beograd 1985; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947 (I-II)*, Beograd 1985–1986; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1948 (I)*, Beograd 1989; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1949 (I)*, Beograd 1991; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1950 (I)*, Beograd 1993.

односа Истока и Запада у започетом „хладном рату“.³³ По њиховом мишљењу развој догађаја ће приморати Јосипа Броза Тита да потражи помоћ Запада без икаквих политичких условљавања. Тај тренутак „окрутног избора“, Запад је сматрао кључним како за Југославију тако и за самог Тита. И заиста, после оклевања, невољно, под притиском бројних околности (економска блокада, велика издвајања за војску, инциденти на границама, сушне године...), Југославија је напустила принцип „идеолошке доследности“ и позицију у којој је себе, и у спољној политици, доживљавала као револуционарни центар за Балкан и главни антиимперијалистички експонент према Западу. То је, истовремено, био тренутак у коме се Југославија, кроз „политику компромиса“, вратила некада усвојеним начелима реалполитике. Уклапање сопствене политике у интересе других, коришћење супротности у свету, одбацивање непомирљивих идеолошких ставова, сарадња са свим заинтересованим државама у свету, заштита кључних државних интереса и властитих уверења у блоковски подељеном свету, неки су од постулата политике коју је Југославија настојала да води.³⁴ Односе са Западом и даље је ограничавао стално присутни страх да наглашено повезивање с „буржоаским државама“ може да угрози основне постулате на којима почива режим и створи утисак да Југославија напушта комунистичке идеале. У исто време и Запад је с неповерењем гледао на промену спољнополитичке позиције Југославије. Наведено неповерење и бројни други анимозитети лишавали су, на спољнополитичком плану, односе Југославије са Западом „било какве постојаности а још мање стабилности и закономерности“. На једној страни сарадња је била мотивисана страхом од војне интервенције, незавидном економском и социјалном ситуацијом, настојањем да се опстане, а на другој страни стратешким интересима заокружења СССР-а, сужавања простора под совјетским утицајем, укључивања југословенских војних ефектива у структуре Запада, охрабривања држава под совјетским утицајем и редефинисања њихове спољнополитичке оријентације.³⁵ У исто време наставила је да живи обострана политичка пропаганда везана за неке од тема из домена спољне политике.

Једнострану сарадњу са Западом оптерећивала је Југославију. И поред тога што није била условљена „политичким концесијама“ она је, дугорочно подразумевала либерализацију економије, промену концепта друштвеног развоја, преоријентацију у индустријској политици са тешке индустрије на лаку, постепено приближавање и укључивање у западне војне структуре (НАТО), нужну демократизацију власти, смањење политичке улоге СКЈ, неминовно напуштање основних начела социјализма.³⁶ Алтератива политици једностране сарадње са Западом у почетку

33 L. Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988.

34 O. i D. Bogetić, *Nastanak i razvoj pokreta nesvrstanosti*, Beograd 1981; D. Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd 1990.

35 D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955, Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000, стр. 57–119; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988, стр. 115–344; *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, Beograd 2009, стр. 71–92.

36 T. Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb 2002; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955, Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000, стр. 120–177; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988, стр. 345–459.

је нађена у „регионалној сарадњи и повезивању“ с Грчком и Турском. Склапање Анкарског споразума (28. 02. 1953), а затим и Бледског споразума (9. 8. 1954) био је међукорак на који је Југославија, сплетом околности била упућена.³⁷

Стаљинова смрт 5. марта 1953, била је „она преломница“ са које је Југославија почела да трага за новом спољнополитичком алтернативом. Нада у помирење са Совјетским Савезом није значила и одрицање од постојећих, по много чему супротних, концепција о сарадњи комунистичких партија и социјалистичких земаља. Тајна преписка за коју се Москва одлучила значила је први корак у процесу зближења, помирења, а затим и новог разочарења у односима Југославије и СС-СР-а. Процес помирења, који је тајна преписка Хрушчова (ЦК КПСС) и Тита (ЦК СКЈ) симболизовала, имао је своју успорену динамику, асоцијативне датуме и метафорични садржај у коме је било много тога старог (стаљинистичког) али и наговештаја новог у спољнополитичком наступу Москве и Београда. Перспектива коју је преписка наговештавала била је за Јосипа Броза Тита прилика да се ослободи америчке администрације која је „отишла предалеко“ у „препоручивању политике коју треба следити“, шанса да заузда даље приближавање НАТО-у, могућност да оствари помирење са Москвом „на свој начин“ и у склопу „мисије коју врши“.³⁸ Изналажење нове спољнополитичке линије суштински је значило измицање из „смртроносног загрљаја“ и Истока и Запада. Решење није било само у подједнаком одстојању према великим силама и прецизно одмереном односу према обе сучељене стране у „хладном рату“. Било је потребно „нешто више“ од тога, а то је била подршка многољудних и великих земаља афро-азијског простора упућених, сопственим искуством, ка политици неангажованости у сукобу војних блокова. Сарадња са земљама Трећег света упоредо је се развијала с процесом помирења на државном (Београдска декларација) и партијском (Московска декларација) нивоу Југославије и СССР-а.

Сукоб са Совјетским Савезом приморао је Југославију да из темеља редефинише своју спољну политику. У том процесу, који је постао видан крајем 1949, у први план југословенског спољнополитичког ангажмана истакнути су принципи садржани у *Повели* Организације Уједињених Нација. У исто време светска организација је била једино место на коме је Југославија имала прилику да изнесе своје спољнополитичке ставове и проблеме. У основи те и такве политике била је потреба за „учвршћивањем међународног положаја Југославије“.³⁹ А он је могао бити стабилизван једино уколико спољна политика југословенске државе буде реална,

37 О томе више у: *Balkanski pakt 1953/1954*, зборник докумената, Београд 2005.

38 Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini“, у: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, зборник радова, Београд 1996, стр. 155–166; Љ. Димић, „Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов. Разговори у Београду 27. мај–2. јун 1955“, *Историјски гласник*, No. 1–2 (1997), стр. 35–68; Lj. Dimić, „Josip Broz Tito, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, No. 1–4, (1998), стр. 23–59.

39 Архив Југославије, ЦК СКЈ, No. III/54, „Извештај Е. Кардеља са V заседања Генералне скупштине ОУН од 30. 10. 1953“; *Govori članova naše delegacije na V zasedanju OUN*, Београд 1951; J. Jovanović, *Jugoslavija i OUN (1945–1953)*, Београд 1985, стр. 38–54, 85–93, 165–167, 223–235, 237–248.

прагматична, еластична, активна, заснована на поузданим информацијама, сигурним проценама и утемељеним анализама. Новина је била садржана и у чињеници да спољна политика државе више није била креирана искључиво у партијским телима већ је обликована захвањујући поузданим информацијама које је достављала дописничка служба, спољнотрговинска мрежа, дипломатски апарат, аналитички апарат, научни сектор. Обриси новог курса у спољној политици Југославије чинили су принципијелна сарадња са свим државама које се залажу за мир у свету, борба за свет слободних и равноправних народа, супротстављање сваком мешању са стране у унутрашње ствари суверених држава, сарадња уз поштовање равноправности и независности, инсистирање на примени мирољубивих средстава при решавању међународних проблема, критика политике интерних сфера и блоковске поделе света, подизање гласа против сваког хегемонизма, захтеви за заустављањем трке у наоружању, подршка тежњама народа Африке и Азије да се ослободе колонијализма и постану слободни и независни, борба против сиромаштва. Све наведено није била само допадљива спољнополитичка платформа за коју се Југославија залагала већ и један од начина одбране сопствене независности. У питању су били принципи у вођењу спољне политике путем којих су брањени витални властити интереси.⁴⁰

На уобличавање југословенске спољнополитичке оријентације „мирољубиве активне коегзистенције“ утицало је више чинилаца – аутентична револуција, негативно искуство у сарадњи са СССР-ом и земљама Информационог бироа, политички притисци Запада, сусрет са Трећим светом који се рађао у антиколонијалним револуцијама и имао сличне проблеме онима са којима се суочавала Југославија.⁴¹ Нов политички курс је уобличаван кроз више етапа. Његови корени су били у политици деколонизације и покушају превазилажења неразвијености чије је размере процес деколонизације разоткрио, али и у покушају налажења одговора на основна обележја међународних односа које је одређивало постојање војних блокова, блоковска подела света и политика силе која је одатле произлазила. Постојање антиколонијалних револуција учинило је политику за коју се Југославија залагала заједно с Индијом, Бурмом, Индонезијом, Египтом, могућом. У револуцијама су рођене независне земље, профилисано њихово независно спољнополитичко опредељење и на власти се нашли покрети који су ту независност извојевали. Опстанак у свету који су према својим потребама одредиле велике силе и колонијалне државе налагао је тек ослобођеним колонијама сарадњу са суседима. Тако је независно спољнополитичко опредељење надрасла потреба за регионалном сарадњом у циљу заједничког политичког наступа. Али, пошто су проблеми са којима су се бивше колоније суочавале били општи и универзални (неразвијеност, борба за мир

40 О томе више: L. Mates, *Nesvrstanost – teorija i savremena praksa*, Beograd 1970; O. i D. Bogetić, *Nastanak i razvitak pokreta nesvrstanosti*, Beograd 1981; D. Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd 1990; A. Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World* (Princeton 1970); D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1980; B. Mandić, *Tito u dijalogu sa svijetom*, N. Sad 2005; Д. Богетић – Љ. Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961. Прилози историји шреће света*, Beograd 2013, стр. 14–22, 125–148, 223–242.

41 *Ibid.*

у свету, немешање у унутрашње послове...), веома рано је формирана свест да и сарадња држава Трећег света мора да прерасте регионалне оквире и постане универзална. Тако је почела да бива обликована самостална спољна политика која није тражила ослонац у некој од великих сила већ је настојала да око истих спољнополитичких погледа окупи државе које се у много чему разликују (политички системи, друштвени поретци, историјска искуства...). Упознавање земаља Трећег света и ангажман у Савету безбедности пружили су Југославији могућност да садржаје својих спољнополитичких наступа, у почетку посвећених сукобу са Информбироом, надогради низом принципијалних ставова. Бандуншка конференција (1955), сусрет Тита, Нехруа и Насера на Брионима (1956), заједнички иступ Тита, Нехруа, Насера, Сукарна и Нкрумаха у Њујорку (1960), Београдска конференција шефова држава и влада неангажованих земаља (1961), конференција у Каиру (1964), самит у Лусаки (1971)... важне су етапе у процесу обликовања политике несврставања. У том процесу Југославија је заузела једну од водећих улога у покрету несврстаних земаља. При том треба напоменути да за вођење светске политике југословенска држава није имала довољан број становника, велику територију, економске потенцијале, војне капацитете.⁴²

Шта је југословенска дипломатија усвојила у тим деценијама? Анализа политике Јосипа Броза Тита, највишег државног врха и југословенске дипломатије показује да је стечено дипломатско искуство било богато и драгоцено. Југословенска дипломатија је имала свест да кризе најчешће убрзавају историјске процесе и да их зато треба стишавати. После сукоба из 1948. уочљиво је било настојање да се сукоб са великим силама никада више не доведе до непомирљивих позиција. Драгоцено је било и сазнање да дијалог великих сила увек отвара могућност да своје инетесе остваре на рачун малих држава. Отуда се југословенска дипломатија трудила да никада не остане без подршке „на обе стране“ и да перманентно трага за спољнополитичком упориштем попут „Трећег света“. Од важности су биле и процене да

42 О томе више у: Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. X и XI, Београд 1959; *Dokumenti o razvoju nesvrstanih zemalja*, Београд 1979; Ј. Смоле, *Тито у Азију*, Београд 1955; Ј. Smole, *Predsednik Tito u zemljama Azije i Afrike*, Београд 1959; Ј. Smole, *Spoljna politika Jugoslavije*, Београд 1959; G. Altman, *Jugoslavija u savremenom svetu*, Београд 1959; *Aktuelna međunarodna pitanja i spoljna politika Jugoslavije*, Београд 1957; L. Mates, *Nesvrstanost – teorija i savremena praksa*, Београд 1970; О. и D. Bogetić, *Nastanak i razvitak pokreta nesvrstanosti*, Београд 1981; D. Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Београд 1990; A. Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World* (Princeton 1970); D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1980; B. Tadić, *Osobnosti i dileme nesvrstanosti*, Београд 1980; R. Petković, *Nesvrstana Jugoslavija i spoljni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945–1985*, Zagreb 1985; *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, зборник радова, Београд 2008; V. Petrović, *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi*, Београд 2010; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi*, Београд 2012; D. Bisenić, *Mister X. Džon Kenan u Beogradu (1961–1963)*, Београд 2011; V. Mićunović, *Moskovske godine 1956–1958*, Zagreb 1977; Београд 2011; V. Mićunović, *Moskovske godine 1969–1971*, Београд 1984; Lazar Mojsov, *Dimenzije nesvrstanosti*, Београд 1980; V. Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, Београд 2007; А. Животић, *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Београд 2008; J. Čavoški, *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959–1962*, Београд 2009; Д. Богетић – Љ. Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961. Прилог историји Трећег света*, Београд 2013.

стални дијалог не повећава само број спољнополитичких контаката већ пресудно доприноси „отварању“ и „убличавању“ политичких алтернатива, неопходних за заштиту државних интереса. Стичући искуство, посебно на примеру 1948. и сарадње с несврстаним земљама, постало је јасно да не треба чекати промене у политици великих сила већ да треба настојати да те „промене“ и сам дипломатски подстакнеш. Није било илузија да Југославија трајно остаје простор на коме велике силе желе да буду перманентно присутне, да утичу на „унутрашња кретања“, остваре што пресудније идеолошко, политичко, економско и војно присуство, покушају да целокупну сарадњу „уклопе“ унутар сопствених „ширих потреба спољне политике“, инсистирају на координисању политичких потеза, заузимају „истоветних ставова“, заједничком деловању на међународном плану у циљу „сужавања“ самосталних спољнополитичких активности. Поред тога, постојала је свест да је дијалог нужен, али и убеђење да се у њему мале државе не смеју одрећи основних принципа политике коју воде. Одрицање од „принципа“ у спољној политици сматрано је најдиректнијом претњом будућности. Активна улога у међународним односима, поседовање бројних дипломатских информација, прилика да се на местима где се креира светска политика и доносе далекосежне одлуке исказе сопствено мишљење (ОУН, Вашингтон, Москва, престонице земаља „трећег света“, Европа), најдиректније је доприносило повећању утицаја и потврђивању „неопходности постојања“ у светској политици. Бити субјект (а не објект) у светској политици и имати улогу у светској политици основни је циљ коме је југословенска дипломатија тежила. За земљу коју нису штитили „војни пактови“ и „гаранције“ великих сила, висок степен међународне повезаности био је предуслов опстанка. Отуда је југословенска политика перманентно настојала да буде активна и да има више спољнополитичких алтернатива. Отуда честа Титова путовања на којима ван земље проводи готово три године (911 дана), обилази 70 земаља, има 169 државних посета и око 350 сусрета са председницима држава и влада и више од 100 разговора с вођама и генералним секретарима комунистичких партија и револуционарних покрета. Отуда готово 2.500 пријема страних државника и размена преко 2.500 порука с утицајним лидерима света.⁴³

Потреба да се 37 година искуства Јосипа Броза Тита стеченог у интензивној спољнополитичкој активности и искуство југословенске дипломатије (персонификује је 9 министара – Ј. Смодлака, И. Шубашић, Ст. Симић, Е. Кардељ, К. Поповић, М. Никезић, М. Тепавац, М. Минић, Ј. Врховец), провери, изучи, промисли, уклопи, прилагоди ономе што је међународни интерес Србије данас, је несумњива. Постављању истраживачких питања и потрази за поузданим одговорима служи и дебата о два века српске дипломатије коју управо започињемо.

43 *Ibid*; Погледати нова истраживања: Д. Богетића, Ђ. Трипковића, Ђ. Борозана, М. Ристовића, М. Перишића, Т. Куљића, К. Ковачевић, М. Терзића, Р. Вучетић, Б. Димитријевића, П. Драгишића, С. Селинића, И. Лаковића, Љ. Петровића, В. Петровића, Д. Тасића, Д. Бонцића, В. Цветковића, В. Ивановића, А. Животића, Ј. Чавошког, Т. Јаковине, Љ. Димића и других.

Ljubodrag Dimić

Corresponding Member of the Serbian Academy of Sciences and Arts,
Professor at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade

History of Serbian Diplomacy (Opening of a Historiographic Topic)

In this paper, the author attempts to identify the key achievements and dilemmas in the research of Serbian and Yugoslav diplomacy. Equipped with numerous notes, the paper offers a bibliographic introduction to the main segments of the history of Serbian, Royal Yugoslav and Yugoslav Communist periods.

The author assesses that experience had taught the Serbian diplomacy from the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries the following: a) that rebels do not decide the fate of the region but that it is rather subject to the will and interests of the great powers. Serbian politicians active in the late 19th century had learned this lesson well; it had, however, escaped those who were in office at the end of the 20th century; b) that the fragmentation of the region leads to marginalisation and provincialisation and that in the future one should strive for integration. The belief that only big and strong countries would have a future was very widespread; c) that the modernisation of state and society was imperative and that it should encompass all spheres of life; d) that the foreign policy position of the country was burdened with economic, political, legal geostrategic and geopolitical barriers.

The paper discusses the question to what degree was the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/the Kingdom of Yugoslavia in a position to benefit from Serbian experience having in mind the following elements: a) the new Kingdom had the second longest frontiers in Europe; b) it was bordered by countries which had been defeated in WW1, and these countries held revisionist and inimical aspirations towards Yugoslavia; c) the Kingdom shared her waters (the Adriatic Sea and lakes) with neighbouring countries; d) the location of her borders was such that the frontier towns in neighbouring countries were bigger and more developed trade and commercial urban centres; e) one sixth of its population consisted of ethnic minorities, so special attention had to be paid to the relations with the Holy See and to integrating the Muslim community.

The author holds that the diplomatic experience from the era of Josip Broz Tito and Yugoslav communist diplomacy indicates that rich and precious diplomatic experience was accumulated in this period. Yugoslav diplomacy of the era was aware that crises mostly accelerate historical processes and that they should hence be placated. After the Yugoslav conflict with the USSR in 1948, there was a clear intention to avoid insurmountable disagreements with the great powers. He concludes that there is an apparent need to revisit, research, reconsider and accommodate the 37 years of experience of the extensive foreign policy activities of Josip Broz Tito so that we may ascertain which of its aspects can today be of Serbia's international interest.

Чедомир Антић

Балканолошки институт Српске академије наука и уметности*, Београд

СРПСКА ДИПЛОМАТИЈА И МОДЕРНОСТ

На простору Београдског пашалука одиграла се прва национална револуција на Балкану. Српска револуција (1804-1815) била је највећи устанак у историји Османског царства.¹ Иако је српски народ први на Балкану створио модерну државу обнављајући тако крајем средњег века изгубљену државност, пут ка државној еманципацији био је спор и мукотрпан, док је стварање уједињене националне државе захтевало додатне четири деценије борбе.

Историја успоставе нововековне српске државности била је другачија и спорија него што је то био случај с осталим балканским државама. Влашка и Молдавија никада нису престале да имају државност и њихова аутономија у оквирима Османског царства и државне границе (осим према Аустрији) нису биле упитне. Питање уједињења две кнежевине решено је у време када је извршено и уједињење Италије. Држава је стекла независност 1878. године. Пуно уједињење постигла је 1918. године. Грчка је постала независна 1830. године, у време када је и настала независна Белгија. Национално уједињење извршила је до 1921. године, с тим што није успела да у састав своје државе укључи Цариград, делове Мале Азије и Кипар. Бугарска је аутономију стекла размерно касно, пре свега због географске близине османске престонице Цариграда, у прво време подељена на Кнежевину Бугарску и Источну Румелију. По уједињењу Бугарске и Источне Румелије 1885. уследило је даље ширење Бугарске 1912. године. Стварање уједињене државе свих Бугара у Другом балканском, Првом и Другом светском рату имало је само привремени успех. Црна Гора обновила је своју државност на темељима српске средњовековне државе. Независност је стекла 1878. године, а до уједињења са Србијом је дошло 1878. године. Албанци су добили аутономистички покрет седамдесетих година XIX века. Албанија је успостављена као независна држава 1912. године, а национално уједињење је постигла у време Другог светског рата.²

* Аутор је виши научни сарадник Балканолошког института САНУ и доцент на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду од лета 2013.

1 Leopold von Ranke, *A History of Servia and the Servian Revolution from original mss. and documents* (London: John Murray, 1847).

2 С. К. Павловић, *Историја Балкана од 1804 до 1945*, Клио, Београд 2001.; L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453, Equilibrium*, Београд 2005.; V. Jelavich, *History of the Balkans: 20th Century* (Cambridge:

Успостављена на две трећине територије³ коју су савременици сматрали Србијом, српска држава у устанку није укључивала целокупну област Рашке, Косова, Метохије и југо-истока Србије, нити је остварила уједињење с Босном, Херцеговином и Црном Гором. Устаничка Србија није била призната као независна држава. После пропасти Првог српског устанка Србија је била покорена да би после Другог српског устанка 1815. на простору Београдског пашалука била установљена „полу-аутономија“. У преговорима од 1815. до 1838. Србија је успела да стекне пуну аутономију. Године 1833. Пашалук је проширен до граница Србије из Првог устанка. Османска сувереност остала је видљива захваљујући посадама које су преостале у шест великих градова, годишњем данку који је исплаћиван и чињеници да је Србија остала несамостална у спољној политици. После Париског мира 1856. Кнежевина Србија је уместо гаранција Русије добила јемства шест великих сила (Аустрије, Русије, Пруске, Француске, Велике Британије, Пијемонта) док је Османско царство остало њен сизерен. Тиме је Кнежевина добила својеврсно међународно признање. Кнежевина Србија је успела да добије власт над градовима 1862. и 1867. године (Соко, Ужице, Шабац, Београд, Смедерево и Кладово, док је стратешки важно острво Ада кале ушло у састав Србије после 1878. године). Србија је постала независна пошто је проширила своју територију на југ укључивши Ниш, Лесковац, Пирот и Врање. Она је 1878. постала независна, а 1882. уздигнута у ранг краљевине. Године 1913. у састав Србије су укључне области Рашке, Косова, Метохије и Македоније. После првог светског рата српски народ је уједињен у оквирима југословенске државе.⁴

Првих деценија обновљене српске државе, политичке елите тежиле су „обнови“ средњовековне државе. Још у устанку преплеле су се тежње за успоставом аутономије по узору на Јонска острва или Дунавске кнежевине (Влашку и Молдавију) или успоставу српског царства. Временом, током борбе за аутономију циљеви постају сложенији. Циљ аутономне државности по узору на османску периферију од Молдавије до Египта обогаћен је тежњама за увођењем уставности и свих оних државних установа које у Османском царству нису постојале али би Србији донеле већи престиж, самосталност и бољи квалитет живота. Поред самосталности и слободе српска дипломатија суочена је с борбом за економску самосталност, за самосталну железницу, провођење телеграфа, за политичка и просветна права Срба изван граница државе. Иднустријализација и економска стабилност државе нису били могући без стварања политичког ентитета довољно пространог, богатог, браћивог и повезаног са другим државама и излазом на море. Зато је национално уједињење и стварање модерне државе било најважнији циљ свих држава током

Cambridge University Press, 1983); М. Екмечић, *Дуго крепање измеђи клања и орања, Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Завод за уџбенике, Београд 2008.

3 О османским утицајима на развој српске аутономије види: Ђ. Antić, „The Formative Years of the Principality of Serbia (1804–56): Ottoman Influences“, in A. Anastasopoulos and E. Kolovos, *Ottoman Rule and the Balkans, 1760–1850: Conflict, transformation, adaptation* (Rethymno: University of Crete, 2007), стр. 244.

4 С. Ђирковић, *Срби међу европским народима*, Equilibrium, Београд 2004.

XIX века. Делимичан изузетак представљају велике силе које у то време у беспштедној међусобној утакмици стварају колонијална царства. Посебан положај који је српски народ имао на Балкану наметнуо је мукотрпан развој државности и недореченост концепта националног уједињења. Наиме, после великих померања становништва у раздобљу од XV до XIX века српски народ је престао да буде већина у областима које су чиниле јужне крајеве традиционалне и историјске српске државе. На другој страни, области на западу и северу у којима је сада чинио већину (Босна, Херцеговина, Јужна Угарска/Војводина, делови Славоније, Хрватске и Далмације) или историјски нису биле део српске државе или су биле део интересне сфере Аустрије. Зато су српске елите у неколико наврата мењале правац деловања (за време Првог српског устанка, шездесетих и седамдесетих година XIX века, уочи Балканских ратова у већој мери су биле окренуте западним крајевима, док су тридесетих, седамдесетих, осамдесетих и деведесетих година биле у већој мери посвећене областима на Југу).⁵

Однос Србије према Великим силама такође је био несигуран. Остале балканске државе такође су често биле попрште сукоба европских царстава, ипак нигде тај сукоб није имао тако кобне и дугорочне последице. Карађорђе је прво био привржен Русији, касније је покушао да се споразуме с Аустријом и чак Француском, умро је као руски штићеник који је руску заштиту покушао да замени окупљањем снага балканских хришћана. Кнез Милош је започео политику као руски штићеник, окренуо се у једном тренутку Великој Британији, док је уставобранитељска опозиција била наслоњена на Русију и Османско царство. Кнез Александар је важио за аустријског приврженика. Кнез Михаило се ослањао на Русију, његов први министар Илија Гарашанин је и сâм после неуспешног ослањања на Француску и Велику Британију, био близак руској дипломатији. У то време Први балкански савез представља рани покушај проналаска регионалног ослоња. Друго намесништво, конзервативци и кнез Милан били су блиски Аустро-Угарској. До велике промене државне политике долази после другог Српско-турског рата 1877-1878 године. Краљ Милан је до краја живота био приврженик Беча, напредњачке владе биле су блиске Аустро-Угарској а радикалске Русији. За владавине Александра Обреновића честе промене курса доводе до нестабилности. Долазак Карађорђевића на власт, заједно с обновом парламентаризма и полетом југословенског покрета доводе до новог окретања Русији у то време. Будући да је Русија западала у честе кризе почиње и настојање за склапањем новог балканског савеза. Балкански савез ће одиграти важну улогу у ратовима из 1912. и 1913. али је у Првом светском рату Србија заједно с Црном Гором на Балкану деловала као непуноправна савезница Антанте. Такву улогу она неће више изградити, без обзира што је Југославији сличан удео био намењен крајем тридесетих и почетком педесетих година XX века.

Политика српске дипломатије била је заснована на традицијама, страним утицајима, аутентичним интересима и временом, у све већој мери, демократски израженим тежњама народа Србије. Циљеви те политике еволуирали су од личног и

5 Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Српска књижевна задруга, Београд 2008, стр. 30–32; 133–148, 200–208.

економског ослобођења, преко обнове државе, до ослобођења балканских хришћана. Касније, са стварањем државе и формирањем политичких и других елита тежња за стварањем успешне и богате независне државе преплитала се с идејом о стварању велике националне државе, уједињењу Балканаца, Јужних Словена и Југословена. Поред развоја и раста политичких елита на промене циљева утицала је промена у Европи. Бечки конгрес донео је 1815. године талас конзервативизма који је у извесној мери погодовао и очувању Османског царства. Важан степен у даљој борби били су изузеци у политици Великих сила – стварање Белгије и Грчке почетком тридесетих година XIX века – када је Србија и сама успела да стекне извесну самосталност (пуну аутономију). Париски конгрес 1858. и његове последице – уједињење Италије – допринели су даљем дефинисању циљева Србије. У то време и Русија трајно мења политику према Османском царству, што додатно подстиче националне покрете балканских народа. Окретање Аустрије к Југу, после пораза у рату са Пруском 1866. Донело је нове заокрете. Концепт југословенског уједињења заснован је на искуствима италијанског и немачког националног уједињења. Касније је Србија модернизовала политику и под утицајима даљих европских сила – Француске и Велике Британије – посебно под утицајем дела Гамбете, Клемансоа и Вилијама Јуарта Гледстона.⁶

Демократизација српских установа значила је ограничавања моћи државе и њених установа. Наиме, ослобођење српског сељака и његово политичко еманциповање није учинило државу богатијом, нити моћнијом, само је потребе времена: стварање државе, национално уједињење и индустријализацију учинило тежом. Слобода је од већине становника егалитарне државе била схватана као укидање државе. Одатле тешкоће с увођењем пореза, просвете, стајаће војске, железнице... За разлику од рецимо становништва Енглеске/Велике Британије које је грађанску еманципацију доживело 1689, политичку 1832, а социјалну 1945. у Србији су се, у неповољнијим условима, ови процеси кретали брже изазивајући низ неуспеха, фрустрација и тешкоћа. Тако су Срби стекли грађанска права Уставом из 1835, политичка права Уставом из 1869 (и 1888) и, коначно, социјална права 1945. године.

У прво време српска дипломатија била је заснована на мирном наставку устаничке борбе, ослоњена на трговачке и земљачке мреже широм Османског царства. Већ крајем устанка и у наредним деценијама Србија ће се ослањати на своје сународнике са Балкана и оне који су живели широм Европе. Од великог значаја за развој српске дипломатије били су утицаји генерација придошлих модернизатора: Срба из Аустрије („немачкара“) посебно пре 1858. године и од четрдесетих година XIX века до Првог светског рата студената који су се вратили с разних европских универзитета („паризлија“). Све до 1878. године Кнежевина Србија није смела да има организовану дипломатску службу. Зато је њена неформална дипломатија делова посредством депутација – посланстава. Значајне су мисије Проте Матеје Ненадовића у Русију и у Беч, мисија Рада Вучинића у Париз или девет депутација које је кнез Милош послао на Порту ради преговора о аутономији. Кнез Милош органи-

6 С. Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијајковић. Викторијанац међу Србима*, Досије и Правни факултет, Београд 2006, стр. 125–129.

зовео је агенције у Букурешту и Цариграду као прва дипломатска представништва, истина оба на територији под сувереношћу Османског царства.⁷ У време Кримског рата у Паризу је основана слична неформална агенција на челу с политичарем и дипломатом Јованом Мариновићем. Важну улогу у дипломатским настојањима имали су владари. Кнез Милош је тако имао важну посету Цариграду тридесетих година XIX века. Кнегиња Јулија, супруга кнеза Михаила посетила је почетком шездесетих година Лондон и изашла пред краљицу Викторију. Кнез Милан је посетио руског цара на самом почетку своје владавине, а касније је држао личне дипломатске везе с многим европским владарима и политичарима. После 1878. Србија гради дипломатску мрежу. У то време министарство има свега девет указних чиновника (поред министра – једног начелника, пет секретара и три писара).⁸ Поред дипломатских представника у Цариграду, Букурешту и Бечу, посланства су отворена у Паризу и Санкт Петербургу (1879), Софији (агенција 1879, посланство од 1910), Берлину и Лондону (1880), Риму (1881), Атини и Будимпешти (1882), Трсту (1884), Бриселу (1889), Цетињу (1897), Вашингтону (1916), Мадриду (1916) и Стокхолму (1917). Све у свему, 17 посланстава. Србија се ослањала на привредне, културне и личне везе, стварајући и почасне конзулате. У Њујорку је, рецимо, још 1879. отворен почасни конзулат Кнежевине Србије.

Најважнији задатак дипломатије било је очување независности Србије и ослобођење и уједињење српског народа. О значају националног питања за државу која је окупљала тек трећину српског народа речито говори мисао угледног правника и председника српске владе Милована Миловановића изречена почетком XX века:

„Србија има пред собом задатак, не само да очува своју државну независност и своју територијалну целокупност... већ и да посвети све своје силе извршењу српске националне мисли, ослобођењу целокупнога Српства и уједињењу његову у једну државну заједницу... Дамар животу Србијину куца тамо у туђини, иза њених државних граница, у земљама где живи Српство.“⁹

У том циљу деловало је посебно одељење у оквиру Министарства иностраних дела. Такође мрежа конзулата у Скопљу, Приштини, Битољу и Солуну¹⁰ радила је током четврт столећа које је претходило Балканском рату под управом посланства у Цариграду на остварењу државне политике.¹¹

7 Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Завод за уџбенике, Београд 2010, стр. 114–117.

8 В. Љ. Поповић, *Историја Министарства иностраних дела Србије*, *Službeni glasnik i Diplomatska akademija MSP SCG*, Београд 2005, стр. 129; Друга српска држава, Кнежевина Црна Гора, имала је 1883. четири чиновника запослена у МИД-у (министра, отправника послова у Цариграду, агента у Котору и послужитеља). Р. Љушић, *Српска државност*, стр. 403.

9 Д. Лопандић, *Послужили своје драгом ојачеству. Из историје дипломатије Србије 1804–1914*, *Службени гласник*, Београд 2010, стр. 162.

10 О првој дипломатској мрежи Кнежевине Србије у Османском царству види код: Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије новијеј доба*, књ. 3 (1868–1872), Штампарија код „Просвете“ С. Хоровица, Београд 1901.

11 С. Јовановић, *Својан Новаковић: личне усјомене*, у: *Својеница Св. Новаковића*, Српска књижевна задруга, Београд 1921, стр. 85–88.

Свакако највећи напредак српској дипломатији донеле су генерације чиновника и интелектуалаца школованих у иностранству. Од дипломата попут проте Матеје Ненадовића, Петра Ичка и Михаила Германа, самоуких свештеника, османских тумача и трговаца, преко аустријских поданика пристиглих у Србију какав је био Аврам Петронијевић,¹² до у иностранству школованих генерација, почев од Константина Николајевића и Јована Мариновића до Стојана Новаковића, Владана Ђорђевића и Милована Миловановића.¹³ Иако по много чему неравноправна с великим силама извесно је да је Србија у погледу својих дипломата до Првог светског рата имала капацитет довољан да заштити своје интересе.

О успешности српске дипломатије речито говоре њене тековине. Устаничка Србија је успела да испослуже аутономију на Порти (1806), али је касније под заштитом Русије наставила ратовање. Мањкавости руске заштите није успела да надокнади привукавши заштиту неке друге силе. Неуспех да препозна предности аутономије прописане Букурешким миром био је дипломатски пролог пораза из 1813. године. Други српски устанак донео је половичне победе, дипломатским путем он је претворен у ратни успех на коме је утемељена аутономија Србије. Српска дипломатија је успела да из Руско-турског рата 1828-1829, Кримског рата 1853-1856. и кризе око градова 1862. извуче максимум. Балкански савези из 1867. и 1912. били су пре свега постигнуће српске дипломатије. Док иза првог балканског савеза нису остале бројне тековине, други је донео готово потпуно остварење српских циљева. Српска дипломатија није успела да извуче много из Велике источне кризе. Ипак, управо је захваљујући њеном деловању промена стратешког савезника и прилазак Аустро-Угарској донела веће тековине од оних које су после два рата с Османским царством могле бити очекиване. Деловањем српске дипломатије Србија је постала стожер југословенског покрета, баш као што је до 1912. успела да стекне надмоћ над Бугарима и Грцима у областима Скопља, Велеса и Битоља. Српска дипломатска служба кључно је допринела – посебно деловањем трговинских представништава – победи Србије над Аустро-Угарском током два царинска рата од 1905. до 1911. године. Први светски рат добар је пример успешности српске дипломатије. Уместо да буде изолована и покорена од Аустро-Угарске Србија је успела да постане уз Белгију најповлашћенија савезница Антанте. Бугарску, која је 1914. и 1915. била у далеко повољнијем положају успела је да политички надигра толико да је ова на послетку остала изолована. Слично је било и с Румунијом и решењем границе у Банату чијем је одређивању, захваљујући везама с предсендиком САД Вудро Вилсоном, помогао почасни српски дипломата, чувени научник Михаило Пупин. Коначно, решење Јадранског питања, разрешено повољније него што је предвиђено

12 Р. Поповић, *Аврам Петронијевић*, (необјављена докторска теза, Филозофски факултет БУ), Београд 2009.

13 М. Гавриловић, *Из нове српске историје*, Српска књижевна задруга, Београд 1926, стр. 78–97; D. Mekenzi, *Jovan Marinović. Evropski gospodin i srpski diplomata (1821–1893)*, Centar za unapređenje pravnih studija, Beograd 2006; D. Mekenzi, *Jovan Ristić: evropski državnik*, Centar za unapređenje pravnih studija, Beograd 2004; Д. Ђорђевић, „Милован Миловановић“, у: *Порирети из нове српске историје*, БИГЗ, Београд 1997.

било којом савезничком понудом из времена рата јасно указује на домете српске дипломатије.

Српска дипломатија била је модерна. Мањкавости њених постигнућа: трошност југословенског уједињења и велике жртве биле су последице објективних околности. Концепт према коме народ који говори истим језиком чини једну нацију која има право на сопствену уједињену државу није међу европским народима могао бити трајније примењен само на Јужне Словене пре свега зато што су против њега били дугорочни интереси Великих сила и тековине миленијумске цивилизацијске и верске поделе Балкана. Велике жртве пале су управо зато што су снага и значај српске државе управо почивали на природи раговања почетком XX века према којој је мали, интегрисани, одлучни народ, уколико је био добро наоружан и имао добру војску могао да се супротстави империјама. Таква политика имала је своју цену која је плаћена.

У таквим условима српска дипломатија постигла је велике успехе у односу на стварне могућности.

Dr. Čedomir Antić

Institute for Balkan Studies

Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

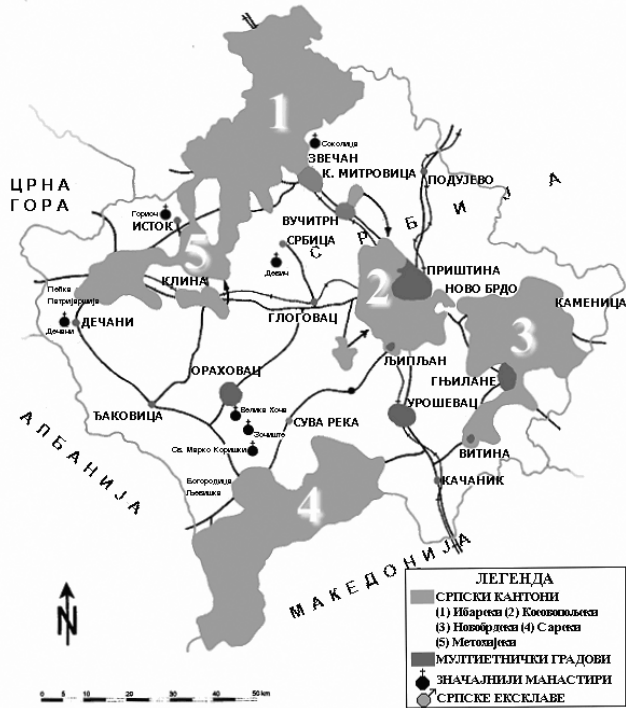
Serbian Diplomacy and Modernity

This article deals with development of Serbian diplomacy in the nineteenth and early twentieth century. The modernisation issue has been comparatively examined taking into account other Balkan states.

By reviewing the question of the modern aims and means of diplomacy, the author has attempted to explain the main features and stages of Serbian diplomacy in the period. He analysed the difficult state of Serbian society at the end of Ottoman rule and the fact that the Principality of Serbia was neither allowed to pursue an independent foreign policy nor to have an organized diplomatic corps. The author has listed several achievements and failures of Serbian diplomacy. He has concluded that the process of Serbian modernization in the field of foreign relations was indeed sustainable. Despite frequent assessments and common prejudices expressed in Serbian public and cultural circles (about Serbian traditions of 'winning wars and losing everything in peace'), the author concludes that the main aims of Serbian diplomacy, in the peaceful periods and during nine out of ten wars and war crises, were successful and that its modernisation is comparable to cases of other contemporary European states.

КОСОВСКО ПИТАЊЕ

ПРЕДЛОГ КАНТОНИЗАЦИЈЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ
 - узимајући у обзир попис становништва из 1981. -

КОСОВО И МЕТОХИЈА
СРПСКО СТАНОВНИШТВО 2002

Душан Т. Батаковић

Балканолошки институт САНУ, Београд

РАСПАД СФРЈ, СРБИЈА И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈА КОСОВСКОГ ПИТАЊА

Косово и Метохија је административни простор од 10.877 км² на југу Србије (12,5 % државне територије данашње Србије), под међународном управом од 10. јуна 1999. до 17. фебруара 2008, када су албански представници у Привременим институцијама самоуправе, установљеним Резолуцијом 1244 Савета безбедности Уједињених нација једнострано прогласили независност тзв. Републике Косово, а коју је влада Србија одмах поништила.¹

1 О савременим аспектима косовског питања постоји огромна, данас скоро непрегледна литература: Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове с посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983; Д. Богдановић, *Књижа о Косову*, САНУ, Београд 1985; А. Јевтић и Ж. Стојковић (прир.), *Загужбине Косова. Сјоменици и знамења српској народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен–Београд 1987; Милош Мишовић, *Ко је тражио републику Косово 1945–1985*, Народна књига, Београд 1987; Радован Самарџић *et. al.*, *Косово и Метохија у српској историји*, Српска књижевна задруга, Београд 1989; Ружа Петровић и Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати научне анкете сprovedене 1986–1986. године*, Демографски зборник, књ. 2, САНУ, Београд 1989; Атанасије Јевтић, *Сјарадања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. Јединство, Приштина 1990*; Андреј Митровић (ур.), *Срби и Албанци у XX веку*, Научни скупови књ. LXI, Одељење историјских наука, књ. 20, САНУ, Београд 1991; Душан Јанјић и Shkelzen Maliqi (eds.), *Sukob ili dijalog. Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*, Otvoreni univerzitet, Subotica 1994; Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија, Историја и идеологија*, Хришћанска мисао, Београд–Ваљево 1998 (друго, допуњено издање, Чигоја, Београд 2007); Предраг Симић, *Пут у Рамбује. Косовска криза 1995–2000*, Неа, Београд 2000; Никола Б. Поповић (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Институт за савремену историју, Београд 2001; Коста Михаиловић (ур.), *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност*, САНУ, Београд 2007.

Стандардна дела на енглеском и француском језику су: Alex N. Dragnich & Slavko Todorovich, *The Saga of Kosovo. Focus on Serbian-Albanian Relations*, East European Monographs (Boulder: Columbia University Press, 1984); Arshi Pipa & Sami Repishti (eds.), *Studies on Kosovo*, East European Monographs (Boulder & New York: Columbia University Press, 1984); Radovan Samardžić *et al.*, *Le Kosovo-Metohija dans l'histoire serbe*, Lausanne, L'Age d'Homme, 1990; *Kosovo, Past and Present* (Belgrade: Institute for International Affairs, 1989); Душан Т. Батаковић, *The Kosovo Chronicles* (Belgrade: Plato, 1992); Ruža Petrović & Marina Blagojević, *The Migration of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija. Results of the Survey Conducted in 1985–1986* (Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1992); Душан Т. Батаковић, *Kosovo. La spirale de la haine*, Lausanne, L'Age d'Homme, 1993 (друго издање 1998); Julie A. Mertus, *Kosovo, How Myths and Truths Started a War* (Berkeley: University of California, 1999); Branislav Krstić, *Kosovo. Facing the Court of History* (New York: Humanity Books, 2004); Tim

Титоизам и косовско питање (1941–1981)

Албанизација Косова и Метохије, коју је Комунистичка партија Југославије од свога оснивања имала као један од циљева, била је, с протеривањем већине међуратних колониста (1941) и успостављањем Косова и Метохије као посебне административне области у федералној јединици Србији унутар комунистичке Југославије (1945), сасвим сагласна политичком курсу из претходних деценија. Улога Коминтерне, као сенке која покрива читаву једну епоху, показала се битном у дефинисању политике која је, уз мања тактичка одступања, била вођена, када је Косово с Метохијом у питању, с необичном доследношћу. Највише од свега, Коминтерна је, упоредо с КПЈ, имала одсудну улогу у стварању широко распрострањеног мишљења на европској левици да је Косово с Метохијом албанска територија на којој Срби, премда значајан проценат становништва, немају посебних националних и државних права. Историјска одговорност КПЈ, која је без демократског легитимитета преузела на себе решавање крупних питања с далекосежним последицама, стога је већа од одговорности било које друге политичке формације на просторима насељеним српским народом у XX веку.²

Краљевина Југославија устројена по француском, јакобинском моделу, била је једна централизована држава, која је, по европском моделу, требало да стварањем наднационалног, југословенског идентитета превазиђе етничке, верске и цивилизацијске разлике. Комунистичка Југославија била је заснована на стаљинистичком

Judah, *Kosovo: War and Revenge* (New Haven & London: Yale University Press, 2000); D. T. Batakovic (ed.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave* (Belgrade: Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, 2007); D. T. Bataković, *Kosovo. Un conflit sans fin ?* Lausanne, L'Age d'Homme, 2008. Ana S. Trbovich, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration* (Oxford: Oxford University Press, 2008). Међу присталицама албанске верзије историје Косова најутицајније дело је: Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History* (London: MacMillan, 1998); нешто умеренији приступ пружа Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo* (London: Hurst & Co., 1988). Вид. одговоре српских историчара Малколмовим про-албанским тезама у: *Responses to Noel Malcolm's Book: Kosovo. A Short History*, Slavenko Terzić, ed. (Belgrade: Institute for History, 2000). У франкофонским земљама није без утицаја докторска теза француског географа из Тулуза, познатог по проалбанским ставовима у јавности: Michel Roux, *Les Albanais en Yougoslavie. Minorité nationale, territoire et développement*, Paris, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1992. Знатно уравнотеженији приступ пружа: Jean-Arnault Déraïn, *Kosovo. Année zéro*, Paris, Editions Méditerranée, 2006.

Упоредна виђења српских, албанских и западних научника доносе следећи зборници радова: Ger Duijzings, Dusan Janjic & Shkelzen Maliqi (eds.), *Kosovo/a. Confrontation or Coexistence* (Nijmegen: Peace Research Centre, University of Nijmegen & Political Cultural Centre 042, 1996); Thanos Veremis & Evangelos Kofos (eds.), *Kosovo. Avoiding another Balkan War* (Athens, ELIAMEP, 1994); William Joseph Buckley (ed.), *Kosovo. Contending Voices on Balkan Interventions* (Cambridge UK: William B. Eerdmans, 2000); „Kosovo. Six siècles de mémoires croisées“, *Les Annales de l'autre Islam* 7, Actes du colloque tenue en 1999, Paris, INALCO, 2000. Стандардни, претежно проалбански приступ косовском питању на немачком говорном подручју доносе: Jens Reuter, *Die Albaner in Jugoslawien*, München, Oldenburg, 1980; Wolfgang Petritsch, Karl Kaser & Robert Pichler (eds.), *Kosovo/Kosova. Mythen, Daten, Fakten*, Klagenfurt & Wien, Wieser Verlag, 1999.

2 Вид. детаљније код: Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Чигоја, Београд 2007, стр. 127–153. Шири контекст: Alexis Troude, *Géopolitique de la Serbie*, Ellipses, Paris 2006, стр. 34–51.

моделу уређења, преузетом из СССР-а, с рудиментарним елементима федерализма и аустромарксистичком идеологијом Ота Бауера. Краљевина Југославија била је, стога, једна српска варијанта југословенства („јака Србија, јака Југославија“), а комунистичка Југославија хрватска варијанта југославизма („слаба Србија, јака Југославија“), примењена у совјетском идеолошком кључу. Значајан допринос обликовању југословенске федерације дао је лично и њен доживотни председник Јосип Броз Тито. Хрват, одгојен у духу хабсбуршких предрасуда према Србима, борац на фронту против Србије 1914, активан учесник у московским чисткама крајем тридесетих година XX века, бруталан егзекутор политичких противника уочи, током и после Другог светског рата. Броз је засновао обновљену Југославију као антитезу српском ројалистичком југословенству, редовно обележаваном као „великосрпска хегемонија“.³ Српски комунисти из ближег и ширег Брозовог окружења, задојени федералистичким југословенством и занесени пролетерским интернационализмом, у потпуности су, скоро без изузетка, следили титоистичке концепције, о слабој Србији у Југославији, не схватајући њене далекосежне последице.

На оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије у мају 1945, Тито је образложио стварање Босне и Херцеговине као посебне јединице следећом аргументацијом: „Разни елементи, бивши писари, биљежници, говоре да су Тито и комунисти расцијепили Србију. Србија је у Југославији, а ми не мислимо да унутар Југославије стварамо државе које ће ратовати међусобно. Ако је Босна и Херцеговина равноправна, ако имају своју федералну јединицу, онда ми нисмо поцијепали Србију него смо направили срећне Србе у Босни, као и Хрвате и Муслимане. Ради се само о административној подјели.“⁴

Насупрот Ј. Б. Титу, на опасности од поделе Србије и на несумњиво преузимање аустроугарских ставова у решавању српског питања у комунистичком кључу, указао је и чувени правник и историчар, мудри Слободан Јовановић, председник избегличке краљевске владе у Лондону (1942–1943):

„Од старе аустријске пропаганде противу Србије најупорније се одржала мисао да Србија нема шта да тражи преко оних граница које је добила 1878. на Берлинском конгресу. [...] Било је чак и Југословена [присталица јединствене југословенске нације] који су наше захтеве преко граница из 1878. обележавали као знак српског шовинизма, – и том шовинизму приписивали чак и наше протесте противу Титовог обележавања српске федералне јединице. По оваквим и сличним погледима изгледало би да би у Југославији Срби имали да се задовоље оним границама које би им Аустрија оставила, да се под Хабсбуршком династијом извршило југословенско уједињење.“⁵

3 D. T. Bataković, „Frustrated Nationalism in Yugoslavia: From Liberal to Communist Solution“, *Serbian Studies* [Washington, DC], vol. 11, No 2 (1997), стр. 67–85; Gilles Troude, *Conflits identitaires dans la Yougoslavie de Tito 1960–1980*, Paris, Editions de l'Association „Pierre Belon“, 2007.

4 Алекса Ђилас (ур.), *Српско уједињење*, Београд, Политика 1991, стр. 114.

5 Слободан Јовановић, *Један њрило за њроучавање српској националној карактера*, Авала, Виндзор 1964, стр. 31.

Да је Тито био неискрен, а Слободан Јовановић у праву, потврдио је, знатно касније, Милован Ђилас, током рата близак Брозов сарадник, потом његов „идеолошки мач“ партије у првим послератним годинама (један од инспиратора формирања посебне црногорске нације), а затим прогоњени, и међународно славни дисидент у чију се реч верује. Титова изјава о административним границама међу републикама које само спајају народе била је само идеолошка парола која је замагљивала његове стварне намере. Ђилас је у интервјуу париском дневнику *Монд*, из 1971. године, недвосмислено потврдио да је подела српских земаља у пет од шест република после 1945. године имала за циљ да ослаби „централизам и хегемонизам Срба“, који су сматрани најозбиљнијом „препреком комунизму“.⁶

Титова гледишта о решавању националног питања, ако их пратимо у њиховом еволутивном току, заиста су највише дуговала аустроугарској пројекцији решавања српског питања. Броз је, следећи слична становишта Коминтерне о српском питању, само у другој идеолошкој опцији, по начину решавања националног питања на Балкану заиста заслужио назив „последњег Хабсбурга“ којим га је далековидо окарактерисао британски историчар Е. Џ. П. Тејлор 1948. године, да би исту оцену поновио и приликом његове смрти 1980. У ставовима око решавања српског питања Броз је све мање правио разлику између буржоазије и народа.⁷ Лењиниста и Стаљинов дугогодишњи послушник, Ј. Б. Тито је прихватио догму да је национализам већих народа знатно опаснији од национализма малих народа. Фреквентна употреба израза „хегемонија великосрпске буржоазије“, у првој фази борбе за власт, све је више, како показује анализа његових *Сабраних дела*, у послератном развоју уступала место изразу „великосрпска хегемонија“ којом се, одговорност постепено са владајућих елита преносила на читав народ.⁸

Миљеник Запада после раскида са Стаљином 1948, Јосип Броз Тито је успео да се одржи као класични комунистички диктатор, у режиму који је, после раскида с Информбироом, означаван као „стаљинизам без Стаљина“.⁹ Његови сарадници из редова Срба, од Александра Ранковића до Слободана Пенезића, Коче Поповића и Марка Никезића, деловали су, редовно, мање као Срби, а више као интегрални Југословени, без великих могућности да утичу на одлуке које је Броз најчешће доносио у консултацијама са својим најближим сарадницима, словеначким и хрватским сарадницима од највећег поверења (Едвард Кардељ, Борис Кидрич, Стане Доланц, Владимир Бакарић, Иван Стево Крајачић, Бранко Микулић). Прве две деценије после успостављања комунистичке диктатуре, Броз се ослањао на Србе који су до краја 1943, били премоћна, апсолутна већина његових бораца, да би се после 1966, око спољне и унутрашње политике Тито договарао с Кардељем и Бакарићем, словене-

6 *Le Monde*, Paris, 31 décembre 1971.

7 Branko Lazitch, *Tito et la révolution yougoslave, 1937–1957*, Paris, Fasquelle, 1957.

8 О Титовој политици према народима и мањинама вид: Nora Beloff, *Tito's Flawed Legacy* (Boulder, CO: Westview Press, 1980); Stevan K. Pavlowitch, *The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918–1988* (London: Hurst, 1988), стр. 34–47; Kosta Čavoški, *Tito-tehnologija vlasti*, Dosije, Beograd 1990.

9 Stevan K. Pavlowitch, *Tito: Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment* (London: Hurst & Co, 1992).

начко-хрватским тандемом који је ударио темеље национал-комунизму, оличеном у Уставу од 1974, када су републичке и покрајинске партијске олигархије, постале носиоци суверенитета.¹⁰

До 1966, када је смењен Брозов најближи сарадник и шеф службе државне безбедности (УДБА) Александар Ранковић, Југославија је функционисала као централизована држава по совјетском, формално федералном моделу, да би се уставним амандманима (1968–1971) убрзано преобразила у федералну државу где федералне јединице, преко партијских номенклатура, имају значајна овлашћења.¹¹ Усвајањем Устава од 1974, Југославија је *de facto*, постала конфедерација обједињена гвозденим ауторитетом Ј. Б. Тита, култом његове личности по угледу на Стаљина, савезном војском (која је била једна врста седме републике у СФРЈ) и свемоћном војном обавештајном службом којој је Броз највише веровао (КОС). Уставом од 1974, суверенитет нација замењен је суверенитетом република а делимично и покрајина које су имале вето на одлуке тзв уже Србије, као и представнике у федералним институцијама. Носиоци суверенитета постале су национал-комунистичке олигархије, по моделу који је обликовао, следећи првенствено интересе Словеније, Брозов главни идеолог Едвард Кардељ.¹²

У спољној политици Ј. Б. Тито је, најчешће после консултација с Кардељем, имао последњу реч која се беспоговорно прихватала, док су министри спољних послова ФНРЈ и СФРЈ из редова Срба (Коча Поповић, Марко Никезић, Мирко Тепавац, Милош Минић), били само послушни извршиоци Брозових наређења, претходно формално одобрених у партијском врху. Тек од 1974, због новог конфедералног устава али и Брозових поодмаклих година, Милош Минић се око спољне политике почео, у тражењу консензуса око мање значајних питања, да консултује и с представницима република и покрајина.

Побуна косовских Албанаца, у априлу 1981, непуну годину после Брозове смрти, произашла из логичног развоја титоизма, заснивала се на процени да је Југославија политичка творевина без будућности и да ће се неминовно распасти по унутрашњим границама. Стога је за косовске Албанце – у сталној побуни до промене Устава Србије под С. Милошевићем 1990, а затим и у отворено сецесионистичком покрету – било од кључног значаја да за покрајину од федерације или страних подржавалаца добију статус републике која располаже лењинским правом на самоопредељење до отцепљења, као првој етапи ка будућем уједињењу с Албанијом. Непромењиви циљеви албанских сепаратиста, уз неспремност пост-титоистичког руководства да мења одредбе Устава од 1974. у корист Србије, а ради сузбијања сепаратизма на Косову и Метохији, подигли су на ноге Србе у читавој

10 Детаљније код: D. T. Bataković, *Yugoslavie. Nations religions, idéologies, L'Age d'Homme*, Paris 1994, стр. 241–281.

11 Robert M. Hayden, „Constitutional Nationalism in Former Yugoslav Republics“, *Slavic Review*, vol. 51, No. 4 (1992), стр. 654–673.

12 Steven L. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision-Making since 1966* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1983), стр. 72–75.

Југославији, јер је постало очигледно да су, премда најбројнији, Срби, по одредбама Устава од 1974. најнеравноправнији народ у СФРЈ.

Косовско питање у ратовима за југословенско наслеђе

По већини међународних процена, ратови за југословенско наслеђе је требало да, после великих сукоба с етничким Албанцима у покрајини букну на Косову и Метохији, где је, по усвајању новог устава Србије (1990), којим су укинута државотворни елементи косовске аутономије, било уведено ванредно стање. Уследили су средином 1991. године сецесионистички ратови најпре у Словенији, а затим и у Хрватској. Косово је остало у сенци сукоба, који су ескалирали избијањем грађанског рата у Босни и Херцеговини у пролеће 1992. Ипак, администрација председника САД Џорџа Буша старијег (George Bush), упозорила је да би у случају избијања рата на Косову, САД биле приморане да војно интервенишу. По мишљењу европске Бадентерове комисије за бившу Југославију, међутим, по распаду СФРЈ, била је предвиђена независност само за републике чланице федерације, а не и за покрајину каква је била Косово. Један од раних покушаја да се косовско питање интернационализује, учињен је на Лондонској конференцији о бившој Југославији (бившој СФРЈ) у августу 1992, на којој је као представник, био позван и Ибрахим Ругова, „председник“ самопроглашене републике Косово, коју је признала само Албанија. Уместо расправе, косовско питање преусмерено је на рад у специјалној радној групи у Женеви, док је мисија ОЕБС-а на Косову, у Санџаку и Војводини, окончана у лето 1993.¹³

Бојкот југословенских и српских институција, после усвајања новог устава Србије у марту 1990, завршио се масовним отпуштањем албанских кадрова, који су месецима бојкотовали рад школа, болница, државних предузећа и других државних установа – у знак протеста против уставних одредби које су, слично одредбама Устава из 1963, враћале Косово под ингеренције Републике Србије и одузимале јој везу с федералним органима. Побуна косовских Албанаца против Југославије и Србије није била, како се често после 1981. погрешно приказивало по западним медијима, резултат масовне грађанске непослушности с демократским тенденцијама и циљевима, него један ускогрудни националистички покрет, срачунат на преузимање територије друге државе. То је најбоље потврдила оживљена активност многобројних присталица „Велике Албаније“. Премда је тај несумњиво главни циљ албанских националиста мање истицан у јавности, како се, у међународним оквирима, не би дискредитовао читав сепаратистички покрет косовских Албанаца, повремено би се, попут „Савета за координацију уједињења свих Албанаца“, оглашавали и радикалнији кругови са захтевима који су подразумевали „ревизију одлука Берлинског конгреса и Лондонске конференције [амбасадора] 1878. и 1912–1913,

13 Abdi Baleta, *Kosova: nga Dejtoni në Rambuje*, Tiranë, Shtëpia Botuese Koha, 1999. Вид. посебно збирку дипломатских докумената: Philip E. Auerswald and David P. Auerswald (eds.), *The Kosovo conflict: a diplomatic history through documents*, with a foreword by Senator Joseph R. Biden Jr. (Cambridge: Kluwer Law International, 2000). Стр. xxvi+ 1285.

признавање права за све православне етничке Албанце који живе у Грчкој и немају храбрости да се изјасне о својој националној припадности, повратак 200.000 Албанаца на своје етничке територије у Грчкој, признавање Албанаца као државнотворног елемента у источној Албанији [западној Македонији], признавање Косова као независне државе и право на самоопредељење Албанаца у Црној Гори.¹⁴

Повремена настојања међународних посредника да се нормализовањем школовања албанске омладине путем уступања школских зграда ученицима и наставницима албанске народности (настава је, после бојкота из 1991. организована по приватним кућама у паралелним школским институцијама на албанском језику), смање међуетничке напетости које су на Косову расле нису, међутим, дала очекиване резултате. Српска страна је школско питање третирала превасходно као хуманитарно питање – решавање академског статуса многобројне албанске омладине, док је за албанску страну проблем око школског система био везан, пре свега, за питање будућег статуса Косова.¹⁵

Знатно озбиљније последице по непосредну будућност Косова имале су, међутим, нове идеолошке формулације сукоба на Балкану, ослоњене на црно-беле поделе, више мање успешно примењиване током ратова у Хрватској и Босни са стереотипизацијом добрих и лоших момака. Негде из те поједностављене и стога нетачне слике сукоба, израстала је, као посебна континентална доктрина, концепција о „хуманитарној интервенцији“ која, мотивисана све већим хуманитарним катастрофама, доводи до координисане акције великих западних сила, без обзира на одсуство легалног мандата УН-а или које друге надлежне међународне организације. Изумитељ доктрине 'droit d'ingerence', повремени француски министар и идеолошки настројен „лекар без граница“ Бернард Кушнер (Bernard Kouchner), био је, касније, награђен положајем првог администратора УН на Косову по успостављању међународног протектората у лето 1999. године.¹⁶

После васпостављања мира у Босни и Херцеговини споразумом у Дејтону 21. новембра 1995, а који је потом и формализован потписивањем коначног уговора у Паризу, биле су, заузврат укинуте многе од оштрих санкција уведених у лето 1992. према Савезној Републици Југославији, али је и даље остао на снази тзв. спољни зид санкција, условљен решавањем косовског питања. Тзв. *Ослободилачка војска Косова* (састављена искључиво од етничких Албанаца), попунила је вакуум који је у Покрајини настао после Дејтонског мира, којим је Србија дала допринос успостављању мира у региону. Тада је у албанском вођству Косова, вероватно и уз

14 *Bashkimi i shqiptareve*, 1. јануар 1995.

15 Споразум Милошевић-Ругова, о школовању албанске омладине у покрајини, потписан старањем римокатоличке организације Сант' Еђидио из Рима није, међутим, никад ступио на снагу због различитог тумачења у два ривалска тора: *Naša Borba*, 3/4 септембар 1996. Пресек различитих иницијатива с пратећом документацијом доноси: Stefan Troebst (ed.), *Conflict in Kosovo: An Analytical Documentation, 1992–1998*, European Centre for Minority Issues, Working Paper No 1, Flensburg, May 1998.

16 Aleksandar Jovic (ed.), *Lessons of Kosovo. The Danger of Humanitarian Intervention* (Peterborough, Ont.: Broadview Press, 2003).

сугестије иностраних ментора, било процењено да вишегодишња пасивна резистенција Ругове праћена радом паралелних албанских институција у покрајини, уз неспремност Милошевића на статусне уступке, не дају очекиване резултате.

Као главни гарант тешком муком успостављеног мира у Босни и Херцеговини после четворогодишњег крвавог рата, С. Милошевић, председник Србије, једно време је уживао значајну подршку Запада, док су, упоредо с тим, учестали дипломатски и парадипломатски напори разних међународних посредника да се покрене решавање албанског питања на Косову. Посебно су били активни Ватикану блиска организација Сант Еђидио (Sant 'Egidio) из Рима, под патронатом монсињора В. Паље (Paglia), удружена иницијатива немачке фондације Бертелсман (Bertelsmann) и грчког тинк-тенка Елијамер (ELIAMEP), па све до појединих америчких и, делимично, француских невладиних организација. Упоредни напори међународних чинилаца, који су, у разним ситуацијама током прве половине 1990-их, настојали да косовске Албанце приволе на конструктиван дијалог с Београдом, остајали су, по правилу, без опипљивих резултата.¹⁷ Разлог неуспеха није био само у смишљеном одлагању Београда него још више и у одлучном противљењу у Приштини, где су албански прваци тражили, као минимум уступака, повратак аутономије Косова по Уставу Југославије из 1974, што је практично било замишљено да буде само кратка, прелазна етапа ка коначном решењу: успостављању независног Косова под албанском доминацијом.¹⁸

Француска доктрина о хуманитарној војној интервенцији у међуетничким субобима где су ратним дејствима погођени широки слојеви цивилног становништва, нашла је, једновремено утицајне заговорнике и на америчком континенту. „Хуманитарну војну интервенцију“ заговарали су, пре свега, они који су, претходних година, као самозвани идеолози или плаћени лобисти заговарали — прећуткујући легалне препреке и присуство страних плаћеника и муцахедина у редовима армије босанских муслимана — оштру војну интервенцију НАТО-а против снага босанских Срба. Лимитиран успех краткотрајних ваздушних удара на положаје босанских Срба у БиХ поткрај грађанског рата, само је подстакао даље апетите у развијању поменуте доктрине. Она је превасходно полазила од чињенице — иначе без довољно упоришта како на терену оружаних борби тако и у домену дипломатских спорова — да су Срби искључиви кривци за све невоље проистекле из распада југословенске федерације. Интервенционистичка логика везана за „хуманитарне интервенције“, такође је имала снажне заступнике у лобистима попут Мортонa Абрамовица (Abramowitz), који се после више година отворене подршке албанским циљевима на Косову и шире на Балкану, преко Међународне кризне групе (International Crisis Group) и Карнегијеве фондације (Carnegie Foundation), на крају појавио и као званични саветник албанске делегације из Приштине, на прегово-

17 Вид. мој чланак о могућим решењима косовског питања урађен у оквиру иницијативе немачке фондације Бертелсман и грчког Елијамер-а: D. T. Bataković, „Kosovo-Metohija Question: Origins of a Conflict and Possible Solutions“, *Dialogue* [Paris], vol. 7, No 25 (1998), стр. 41–56.

18 Вид. детаљније албанске ставове код: Thanos Veremis & Evangelos Kofos, *Avoiding another Balkan War* (Athens: Eliamep & University of Athens, 1995).

рима о будућем статусу Косова, вођеним почетком 1999. године у замку Рамбује (Rambouillet) крај Париза.¹⁹

Истовремено, са српске стране, долазили су, углавном из академских кругова, различити предлози о евентуалној подели Косова и Метохије по етничком критеријуму, као начину трајног решавања проблема. Поједини географи, правници и академици предлагали су поделу територије између Срба и Албанаца као начин да се без проливања крви реши стари сукоб који је, посматран из демографске перспективе, с протоком времена ишао на руку само косовским Албанцима. По српским проценама, албанске породице, и то не само у руралним подручјима, имале су у просеку између шест и десет чланова, док је код Срба, по европском моделу, број деце био ограничен на двоје до троје, с јасном тенденцијом даљег смањивања.²⁰ Коришћени су, између осталог, етнички, културно-историјски или лингвистички критеријуми, како би се, у датим пројекцијама, мирно спроведено делимитацијом између два народа у покрајини (скоро увек у корист већинских Албанаца, уз само делимичну компензацију Србији), очувао крхки мир и избегла неконтролисана ратна страдања. У Хрватској и Босни (где је до избијања сукоба етничка дистанца била знатно мања него међу Србима и Албанцима на Косову) такви спорови изазивали су грађански рат с великим бројем цивилних жртава, расељених лица и узастопних таласа избеглица.²¹

Упоредо с тим, из редова демократске опозиције Србије долазили су често конструктивни предлози да се посредством различитих облика регионализације овај вековни међуетнички сукоб на Косову и Метохији ситуира у један шири економско-географски и политички контекст, пре свега усклађивањем с европским искуствима у домену регионализације. У том контексту су, посебно, као одржива и функционална, била истицана већ постојећа италијанска и шпанска решења у том домену, уз посебно истицање статуса покрајине на северу Италије с бројном немачком мањином: Јужни Тирол или Алто-Адиђе.²²

Безнадежно удаљени, до краја непомирљиви ставови српске и албанске стране, блокирали су многобројне мировне иницијативе, у којима су и Слободан Милошевић и Ибрахим Ругова упорно остајали ушанчени на својим позицијама. Руго-

19 Вид. опширније код: П. Симић, *Пући у Рамбује. Косовска криза 1995–2000*, Неа, Београд 2000, стр. 124–129.

20 Једини изузетак међу Србима широм бивше Југославије били су косовски Срби. Они су једини међу којима је природни прираштај био позитиван. То се приписивало настојањима Срба да се одрже и опстану у све доминантнијој и етнички агресивнијој албанској средини на Косову и Метохији.

21 D. T. Bataković, „Collective and Human Rights: Opposing Views from Former Yugoslavia“, in P. R. Behr, F. Baudet & H. Werdmolder, *Human Rights and Ethnic Conflict*, Proceedings of the Conference on Human Rights and Ethnic Conflict at Utrecht University (Utrecht, 1999), стр. 51–73.

22 D. T. Bataković, „Progetti serbi di spartazione“, *Kosovo: Il triangolo dei Balcani*, *Limes* [Roma], No 3 (1998), стр. 153–169. Вреди погледати и дискусију „Како решити питање Косова и Метохије“ у *Књижевним новинама* из Београда које су у неколико наставака донеле дискусију следећих учесника разговора: Д. Т. Батаковић, Слободан Самарџић, Драгољуб Поповић, Зоран Лутовац, Зорица Радовић, Сретен Угричић, Миодраг Перишић, No. 973, 1. мај 1998. и No. 974, 15. мај 1998.

ва, премда слављен као миротворац и пројектант пасивног „гандијевског отпора“ косовских Албанаца, јесте био човек дијалога, али без личне спремности и политичког кредибилитета за било какав прагматични компромис који би укључивао и интерес друге стране. Утисак страних посматрача, сасвим релевантан, био је да се ради о два паралелна света где свака од сукобљених страна до краја игнорише или само сатанизује супротну страну. Слика „другога“ је, у случају етничке пројекције друге заједнице унутар Косова и Метохије била до краја негативна и сасвим оспоравајућа, с порицањем могућности било каквог помирења у будућности.²³ Поверење, привремено стечено у Дејтону, Милошевић је на Западу почео да убрзано губи после великих протеста демократске опозиције због доказаног покушаја фалсификовања локалних избора у зиму 1996/1997, велике унутрашње кризе окончане посредовањем ОЕБС-а и шпанског политичара Фелипеа Гонзалеса, у корист опозиције доношењем *lex specialis*-а којим су признати првобитни резултати локалних избора. Косовски Албанци су, међутим, без намере да помогну одбрану демократије, верни концепту етничке искључивости као једином политичком моделу, мирно чекали расплет, који је по њиховим проценама додатно слабио Србију.

Упозорења специјалног америчког изасланика, амбасадора Роберта Гелбарда од 23. фебруара 1998, да се не може отезати с решавањем косовског питања у недоглед, као и да Албанци из ОВК треба да буду стављени на листу терористичких организација, уз осуду тероризма као средства за постизање политичких циљева, власти у Београду схватиле су, очигледно погрешно. У Београду је ова изјава протумачена као јасан сигнал да војним средствима треба енергично да се делује и да се униште побуњеничке снаге косовских Албанаца, без обзира на чињеницу да су побуњеници имали велику подршку у локалном албанском становништву.²⁴ Када су четири дана после Гелбардове изјаве убијена из заседе још четири полицајца, српске полицијске снаге кренуле су у шири сукоб са снагама ОВК, у почетку с променљивим успехом. До лета 1998, албански герилци су под пуном или делимичном контролом држали изванштан проценат територије покрајине, укључив и поједине путне правце. Борбе с полицијским снагама водиле су се на само десетак километара од Приштине, док су у средишту покрајине, у зградама међусобно удаљеним једва стотину метара, српски и албански представници, истовремено држали веома посећене конференције за штампу за стране новинаре, с исцрпним ратним билтенима из подручја обухваћених сукобом.²⁵

Бивши, вишеструко осуђивани стаљиниста, сада националиста с „демократским ореолом“ Адем Демаћи (Adem Demaçi) и син његовог пријатеља из затвора, млади активиста Албин Курти, осим преношења изјава тзв. „Ослободилачке војске Косова“, издавали су чак и пропуснице страним новинарима за обилазак подручја под контролом албанске гериле. С друге стране, дневни лист на албанском јези-

23 Вид. анализу: *Parallel Worlds*, Institute for War & Peace, MEDIA FOCUS 3 London, December 4, 1998.

24 D. Anastasijević, „Gorka šargarepa“, *Vreme*, 28. фебруар 1998, стр. 17–18.

25 Вид. детаљније у: Ivo H. Daalder & Michael E. O' Henlon, *Wining Ugly. NATO's War to Save Kosovo* (Washington D.C.: The Brookings Institute, 2000).

ку, *Коха гийоре*, преносио је ексклузивне изјаве војних команданата ОВК и први штампао њихова саопштења.

У великом контраудару југословенских снага, охрабрених Гелбардовом односно америчком оценом да се ради о борби с терористима, била је повраћена не само тактичка предност југословенских снага него је постало извесно да ће, ако се акције наставе, ОВК, ипак бити дефинитивно војно поражена. Да би се такав исход спречио, на предлог неформалног али веома утицајног тела – шесточлане Контакт групе (САД, В. Британија, Француска, Немачка, Француска и Русија, којима се касније прикључила и Италија), основане да решава питање БиХ, а затим преузевши и надлежност за решавање косовске кризе – у Савету безбедности УН усвојена је 23. септембра 1998. године резолуција Савета безбедности УН бр. 1199. Резолуцијом је захтевана хитна обустава ратних дејстава, а југословенске снаге безбедности, оптужене су да „прекомерно и неселективно“ користе силу, и позване су да се повуку из ратом обухваћених подручја, што би надгледала посебна група „ненаоружаних међународних верификатора“, док је једновремено, алудирајући на албанску страну, осуђена употреба „тероризма за постизање политичких циљева укључујући и „снабдевање оружјем и обуку за терористичке активности“.

Резолуцијом бр. 1199 за Косово је било предвиђено мирно решење које укључује „суштинско повећање степена аутономије“, уз поштовање територијалног интегритета и суверенитета СР Југославије. Београду је, у случају да не прихвати постављене услове, било забрањено „додатним мерама да се одрже и поврате мир и стабилност“. Премда је за такву опцију било мало могућности, јер су Русија и Кина располагале правом да ветом спрече одобравање употребе силе против СР Југославије, НАТО је саопштио да је спреман да војно интервенише, са или без одобрења Савета безбедности Уједињених нација. Пред таквим претњама 27. октобра 1998, југословенске безбедносне снаге почеле су да се повлаче у касарне, док је непосредно затим, током новембра 1998, близу 2.000 међународних верификатора, под капом ОЕБС-а, било постепено размештено по терену покрајине.²⁶

Премда потиснути од југословенских снага и доведени на ивицу војног пораза, албански герилци из ОВК у августу 1998. поново су добили крила, после отворене претње бомбардовањем Србији у октобру 1998. и пристанка Милошевића да се војска повуче у касарне, а на Косово упуте посебна Верификациона мисија ОЕБС-а, предвођена пензионисаним америчким генералом Вилијамом Вокером (William Walker).²⁷ ОВК је затишје изазвано доласком верификатора искористила за поновну обуку и попуну герилцима који су обучавани и пребацивани из Албаније. ОВК је такође, вешто користила верификаторе као штит у избегавању сукоба с премоћнијим српским снагама, или као пристрасног сведока, као, на пример, у случају

26 Албанска сведочења о властитим страдањима, исцрпна, често потресна, али и недовољно поуздана, доступна су на енглеском језику: *Under Orders. War Crimes in Kosovo* (New York: Human Rights Watch, 2001).

27 *Naša Borba*, 8. октобар 1998, стр. 1–2.

још увек недовољно расветљене погибије неколико десетина претежно албанских герилаца у селу Рачак код Штимља.²⁸

До афере у селу Рачак дошло је 16. јануара 1999, када је генерал Вокер, после борби ОВК са снагама српске полиције, дошао, на позив Албанаца у село и тамо затекао тела 45 убијених бораца. Пошто је део њих био обучен или у међувремену преобучен у цивилна одела, Албанци су одмах прогласили догађај „монструозним масакром“, док је генерал Вокер, не чекајући резултате истраге, одмах означио Србе као кривце: „онако како сам ја видео злочин, изјавио је Вокер, нити оклевам да га опишем као масакр нити оклевам да кажем да су (српске) владине снаге државне безбедности одговорне за овај злочин“. Медијска пажња овом догађају, појачала је позиве на војну интервенцију како би се стало на пут „ужасавајућим зверствима“ Милошевићеве полиције.²⁹

Искусни париски новинари Рено Жирар (Renaud Girard) из *Фиџароа* и Кристоф Шатло (Christophe Chatélot) из *Монда* постављали су незгодна питања око наводног масакра у Рачку на које никада нису добили званичан одговор.³⁰ Да је читав догађај највероватније инсцениран, односно да су мртви борци преко ноћи прикупљени и преобучени у цивиле да би се стекао утисак масакра, показали су накнадно и налази Међународне форензичке комисије, којом је руководила Хелен Ранта, фински стручњак, иначе по занимању зубарка. Она је месецима одбијала да се изјасни да ли је реч о масакру. Коначна истина није објављена, осим у виду еуфемистичког, сасвим нејасног налаза поменути комисије. На крају, две године после догађаја, било је јасно констатовано да страдали у Рачку ипак нису били побијени из непосредне близине, дакле да нису (осим једне жене, погођене из даљине с леђа), били убијени, како се упорно тврдило, као заробљеници стрељањем, него су страдали у борби.³¹ Упркос томе, наводни масакр у Рачку послужио је, нешто касније, као *casus belli* — као главно оправдање за војну интервенцију НАТО-а против СР Југославије. Амерички председник Бил Клинтон (Bill Clinton) и Јошка Фишер (Joshka Fisher), немачки министар спољних послова, истакли су управо Рачак као пресудни тренутак у начину решавања косовске кризе. Новинар *Вошингтон јосџа* Бартон Гелмен

28 Вид. *Danas*, 18. јануар 1999, стр. 1 („Posle obračuna snaga bezbednosti i OVK u selu Račak kod Štimlja Vlada Srbije odobrava što svet oštro osuđuje akciju“).

29 Сахрану жртава из Рачка, према подацима међународних верификатора, ОВК је искористила да kidнапује још девет Албанаца лојалних Србији оптужених да су пријатељевали са Србима, да имају брата који ради у српској полицији, или да воле да пију у кафани са Србима. Вид. Diana Johnstone, *Fools Crusade. Yugoslavia, NATO and Western Delusions* (New York: Monthly Review Press, 2002), стр. 241.

30 Renaud Girard, „Kosovo: zones d'ombre sur un massacre“, *Le Figaro*, le 20 janvier 1999, стр. 3; Christophe Chatélot, „Les morts de Racak ont-ils vraiment été massacrés froidement“, *Le Monde*, le 21 janvier 1999, стр. 2.

31 J. Raino, K. Lalu, & A. Pentilla, „Independent Forensic Autopsies in an armed Conflict: investigation of the victims from Račak, Kosovo“, *Forensic Science International*, No. 116 (2001), стр. 171–185. Анти Пентила (Antti Pentilla) се сматра једним од најбољих светских експерата за форензичке анализе. Cf. D. Johnstone, *op. cit.*, стр. 305.

(Barton Gellman), написао је да је „Рачак преобразио западну политику према Балкану на начин на који један појединачни догађај ретко може да утиче.“³²

Преговори у Рамбујеу: тешко прихватљиви услови

Преговорима у Рамбујеу, под покровитељством међународне заједнице почетком 1999, претходило је неколико нацрта будућег устројства и статуса Косова. Косовски Срби су са зебњом пратили развој догађаја који је слутио на погубан исход по Србију, посебно на самом Косову. У једном од нацрта које је саставио амбасадор САД у Скопљу Кристофер Хил (Christopher Hill), била је, изненада убачена и одредба да се не смеју мењати чак ни границе косовских општина, што је био директан албански одговор на предлог српске стране да се, по угледу на Швајцарску, и на Косову и Метохији успоставе кантони, образовани по лингвистичким и културним критеријумима.³³

Упорни покушаји демократских снага косовских Срба да се у преговоре укључе и њихови представници који нису под непосредном контролом Београда вешто су избегавали и Милошевић и представници међународне заједнице. Косовски Срби, премда нису активно учествовали у сукобу (мали део их је био у полицији, већина је само бранила села од терористичких напада ОВК), највише су страдали, а да притом, нико од њихових легитимних политичких или општеприхваћених верских представника није био заступљен у преговарачком тиму Србије, односно СР Југославије. Захтев Српске православне цркве да преко њене званичне делегације (митрополит црногорско-приморски Амфилохије, владика рашко-призренски Артемије, М. Трајковић, отац Сава Јањић из Дечана и др Д. Т. Батаковић, саветник СПЦ за Косово) буде присутна на преговорима (макар и као посматрач) био је, упркос званичним захтевима патријарха српског Павла, одбијен. Сазивачи мировне конференције у Рамбујеу нису прихватили делегацију изван оне званичне коју је, под вођством проф. Ратка Марковића, упутио Слободан Милошевић, а која није била репрезентативна: избор косовских представника у српској делегацији, иако је укључивао представнике свих етничких заједница, ипак, због бојкота косовских Албанаца, није био довољно репрезентативан.³⁴

Тако је и Српска православна црква, витално заинтересована за очување интереса преко 250.000 својих верника и преко 1.300 разноврсних црквених споменика на Косову и Метохији, од којих је скоро трећина датирала из средњег века, остала

32 Децланија анализа код: D. Johnstone, *Fools Crusade. Yugoslavia, NATO and Western Delusions*, стр. 238–244, с одговарајућом литературом.

33 Вид. интервју Кристофера Хила: „Mi ne stvaramo treću republiku na Kosovu“, *Danas*, 4. децембар 1998, стр. 4, и, такође: „Treća republika ne bi poremetila odnose u Jugoslaviji“, интервју Кристофера Хила *Блицу*, 4. децембар 1998, стр. 3. Документација међународне заједнице о Косову: *Međunarodna zajednica i Kosovo. Zbirka relevantnih dokumenata*, Хелсиншки комитет за људска права у Србији, Београд 1998 (двојезично, српско-енглеско издање).

34 „Zasedao vanredni Arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve. SPC ipak u Rambujeu“, *Blic*, 6–7. фебруар 1999, стр. 2; „Црква још чека Ведринов одговор“, *Глас*, 6–7. фебруар 1999, стр. 2.

без права да буде, као легитимни, а добронамерни посредник, консултована у процесу политичког одлучивања око будућег статуса.

Српска православна црква је ипак своју делегацију у фебруару 1999. упутила у Париз где су у Министарству спољних послова (Quai d'Orsay) поднели алтернативни план кантонизације, којим би се Косово и Метохија организовало по новом критеријуму који уважава етнички распоред, језичке и културне специфичности и предлаже пет кантона за просторе на којима претежно живе Срби и муслимански Словени (Бошњаци и Горанци). Број кантона који би на Косову и Метохији, на руралним просторима где су они изразита већина образовали, по лингвистичко-културном критеријуму сами Албанци зависео би, од њиховог избора. Српски кантони би, по том предлогу, били образовани 1) на северу (општине Зубин, Поток, Лепосавић, Звечан и северни део општине Митровица), 2) у централном Косову (на потезу до Грачанице до Липљана, с низовима српских села и евентуално два хрватска насеља, због лингвистичке блискости), 3) на истоку покрајине (Ново Брдо, Косовска Каменица, Липљан), 4) у општини Штрпце (већински српском под планином Брезовица) која би се повезала са залеђем града Призрена и области Гора (становништво Горе назива се Горанцима, муслиманске су вере, а говори српским језиком), укључив и словенске муслимане у Средској жупи, и 5) у залеђу Пећи према Истоку и Клини.

Већи градови остали би, по поменутом плану кантонизације, под посебном мултиетничком влашћу, а кроз дводомне скупштине у градовима могла би се избећи етничка дискриминација и појачати позитивна дискриминација бројчано слабијих националних заједница и етничких група. Мултиетнички градови били би на тај начин мост сарадње који би кантоне у руралним подручјима, с претежно српском и претежно албанском већином, повезивали у једну целину, све док се за једну, две или три следеће генерације Срби, Албанци и друге етничке заједнице на Косову науче верској, политичкој и социјалној толеранцији европског карактера.³⁵

Свој предлог кантонизације, мировна делегација Српске православне цркве предвођена владиком Артемијем, предала је државном секретару САД Мадлен Олбрајт (Madeleine Albright) у Вашингтону, пред њен полазак на преговоре у Рамбује. Аутор плана кантонизације (Д. Т. Батаковић), изложио је правне и политичке аспекте плана, а делегација је добила одговор од Олбрајтове да ће пројект кантонизације размотрити као једну нову могућност преговарачким странама у Рамбујеу. Према њеним речима које је, касније приликом посете Косову, саопштила владика Артемију, план су у Рамбујеу одбиле, свака из својих разлога, и српска и албанска делегација: српска да би Милошевићева делегација остала једини легитимни преговарач, а албанска да би за себе добила читаво Косово, по могућству без Срба. План о кантонизацији био је, истовремено, оцењен као „издајнички“ од владајућих

35 Пројекат кантонизације први пут је објављен у *Слободи*, органу Српске народне одбране у Америци: Д. Т. Батаковић, „Кантонизација Косова и Метохије“, *Слобода (Liberty)* [Chicago], No. 1737, 10. децембар 1998, стр. 1–2. Истоветан пројекат кантонизације представљен је у Београду нешто касније, преко Института за геополитичке студије, а затим објављен у часописима *Књижевне новине* и *Хришћанска мисао*.

кругова у Србији, јер се планом кантонизације близу 70% Косова и Метохија препуштало на самоуправу албанским кантонима, док је, по поменутом плану, Албаницима први пут била зајемчена национална равноправност: третирали су заједно са Србима као равнопавна национална заједница, а не, као до тада, у свим предлозима са српске стране, као народност, односно национална мањина.

Око политике Клинтонове администрације према Косову у САД се почетком 1999. развила велика полемика, између ратоборних демократа и републиканаца несклоних војној интервенцији која је претила даљом конфлграцијом на Балкану. Најпре је Мортон Абрамовиц, у колумни из јануара 1999, у листу *Вол Сџирриџ Џорнал*, свој предлог сажео у наслову чланка „Запад мора да призна Косову независност“. Абрамовиц је написао да САД могу да се одреде за војни протекторат на Косову који би спровео НАТО, док би се истовремено настојало да се промени политичка панорама Србије и потом потражи задовољавајући споразум о аутономији с Милошевићевим наследником. Тај пут, сматра Абрамовиц, значио би бомбардовање српских војних циљева због кршења октобарског споразума с Ричардом Холбруком (Richard Holbrooke) – уз значајно умањивање Милошевићевог политичког значаја, укључујући и почетак његовог озбиљног гоњења преко Хашког трибунала због ратних злочина у даљој и ближој прошлости. Одмах затим, као реакција, уследиле су критике политике Вашингтона према Београду које су, на десном крилу републиканске странке, везиване и за стрепњу да би у случају војне интервенције Косово могло да се претвори у злу коб америчке спољне политике – и то не само на Балкану.

С друге стране, коментатор утицајнијег *Вошингтон Пост*а Фред Хајат (Fred Hyatt) оптужио је председника Клинтона да је америчка политика према Косову „испуњена обманама и хипокризијом“. Професор с Америчког универзитета у Вашингтону, Ејмос Перлматер (Amos Perlmutter) сматрао је, међутим, да нема времена за чекање и да западни савезници одмах морају да пронађу политичко решење за Косово, јер ће у противном (према његовом упозорењу, у чланку за *Вошингтон Тајмс*) на том терену доћи до грађанског рата с опасним последицама по шири балкански регион. Перлматер је сматрао да до решења кризе на Косову не треба да се дође војним путем, јер агресивно понашање ОВК управо има за основни циљ изазивање стране интервенције, што доводи до тога да се у овој ситуацији „уз Милошевића сврставају и они Срби који, иначе, не подржавају његову политику.“ Овим чланком у *Вошингтон Тајмсу*, под насловом „Кантонално решење“, Перлматер је подржао план кантонизације предочен тих дана у Стејт Департменту. Он је видео овај план као пут који је, по угледу на праксу у Швајцарској, у датим околностима, био једини излаз из косовске кризе: „Кантонизација Косова сачувала би мултинационално и мултирелигиозно друштво и заштитила мањине у складу с Повељом ОЕБС-а, с тим што би Скупштина Србије и међународна заједница били гаранти овог аранжмана“, пише Перлматер, уз констатацију да би ово решење могло да буде реализовано једино у Србији којом убудуће неће владати Слободан Милошевић.³⁶

36 D. T. Bataković, *Kosovo. Un conflit sans fin?*, стр. 202–207.

План кантонизације, нешто касније су председнику Клинтону поднели и амерички Срби, али је тада процењено да је до челника САД стигао, ипак, прекасно.

Упоредо с тим, преговори у Рамбујеу трајали су пуне две недеље, а као саветници албанске делегације којом је руководио Хашим Тачи (Hashim Thaçi) уз Ибрахима Ругову, појавили су се Мортон Абрамовиц и Пол Вилијамс (Paul Williams), међународни правник и бивши функционер америчке администрације, као и Марк Велер (Marc Weller), немачки експерт за косовско питање из Кембриџа у Енглеској.³⁷ Током двонедељних преговора, српска страна прихватила је модел „суштинске аутономије“ за покрајину, укључив и механизме за спровођење слободних избора за нове органе локалних власти, као и одредбе о правима и заштити права грађана, националних заједница и етничких група, укључив и косовске Роме, који су се жалили на сталну дискриминацију од стране Албанаца.³⁸

Заузврат, било је предвиђено да се Албанци одрекну самопрокламоване независности. Упркос скоро постигнутом консензусу, преговори нису комплетирани због неслагања око начина његове примене, пре свега везаног за војно и цивилно присуство међународних снага и представника. После додатних консултација, одређен је 15. март за наставак преговора. Предлози Контакт групе су, у међувремену радикализовани, фаворизујући албанске захтеве. Била је предвиђена могућност одржавања референдума о будућем статусу, док је у накнадом додатом анексу Б војног споразума било предвиђено војно присуство НАТО снага (28.000 војника с мандатом мониторинга и имплементације споразума), и то не само унутар Косова него на читавој територији Србије, с практично неограниченим овлашћењима. Анекс Б војног споразума био је срачунат да делегацију Србије наведе да одбије споразум, што се на крају и десило. Кључну подршку косовским Албанцима, који су, као и српска делегација, одбили да потпишу понуђени споразум, дала је Медлин Олбрајт, објаснивши, после вишедневне паузе делегацији Приштине, да без њиховог потписа није могуће приступити бомбардовању Југославије.³⁹

У западној јавности није била тајна да је у Рамбујеу америчка делегација намерно поштравала услове за потпис Београду, како би се осигурало да дође до коначног одбијања и после тога до војних удара. Џорџ Кини (George Kenney) је у часопису *Нејшн* написао да му је „један апсолутно поуздан избор, који редовно путује с државном секретарком Мадлен Олбрајт“ рекао да „се један високи званичник Стејт департмента на преговорима у Рамбујеу, заклевши извештаче на потпуну

37 Отуда и претежно албанска интерпретација догађаја у извештају Међународне кризне групе: *The Kosovo Spring. The International Crisis Group Guide to Kosovo*, Brussels, 1998. О српским ставовима, стр. 77–82.

38 Збирка чланака која можда најпотпуније осликава проалбанске позиције западних стручњака за косовску независност: Anna di Lellio (ed.), *The case for Kosova*, (New York, NY: Anthem Press, 2006).

39 Детаљнија анализа у чланку дописника из Вашингтона Слободана Павловића: „Америка. Крај агоније импичмента“, *НИН*, Београд, No. 2509, 28. јануар 1999. П. Симић, *Пућ у Рамбује. Косовска криза 1995–2000*, стр. 220–224.

дискрецију, хвалио да Сједињене Државе 'намерно подижу праг захтева на ниво који Срби не могу да прихвате'". Србима је, према тврдњи овога функционера, било потребно мало бомбардовања да би се призвали памети.⁴⁰

Војни удари НАТО-а: прећутно прихватање на свим странама

Одлука НАТО-а да се косовско питање разреши војним средствима дошла је у тренутку када су скоро сви главни актери сукоба око Косова имали неку рачуницу по којој им је, бар привремено, одговарала ратна опција. НАТО-у је, како се сматра, била потребна брза победа уочи свечане прославе у Вашингтону пола века постојања „најуспешнијег војног савеза у светској историји.“ Милошевић је сматрао да ће удари бити ограничени само на Косово и трајати највише неколико дана, а он добити нову шансу за преговоре, док су косовски Албанци, наоружани подршком САД за војну опцију ОВК, сматрали да је једно ограничено, а по нужди и бројем знатније страдање албанских цивила, ипак неопходно да би се „заслужио“ нови статус за Косово. Косовски Албанци су ову жалосну лекцију научили из сукоба у Словенији, Хрватској и Босни где је до промене статуса наспрам Југославије долазило тек после великих војних операција које, због масовног страдања цивилног становништва и високог степена разарања, неминовно изазивају медијску пажњу и активно међународно посредовање.⁴¹

Војна интервенција НАТО-а у СР Југославији 1999. била је трећа војна акција алијансе ван властитих граница и подручја непосредне одбрамбене надлежности. Ако је интервенција против Ирака у Заливском рату, била оправдана одбраном суверенитета Кувајта, акције у грађанском рату у Босни, већ нису имале јасну правну и моралну основу. Алијанса се ставила на страну једног од зараћених тора, и то онога, чије су војне снаге биле у једној врсти необјављеног цихада против босанских Срба, феномену који је дуго био прикриван у медијима, а о чему је, у међувремену, прикупљена обимна документација у самој САД. Потцењивана предвиђања да ће се муцахедини после Босне окренути против САД и других чланица НАТО-а, остварила су се брже него што је било ко у Вашингтону, Лондону, Паризу или Берлину очекивао.⁴² У међувремену, одмах после окончања грађанског рата у БиХ, СДА, странка Алије Изетбеговића, вође босанских муслимана, почела је да оружјем снабдева ОВК у настанку, преко двојице бивших официра ЈНА који су се борили у редовима муслиманских трупа у Босни, Алије Исмета и Халила Бицаја, у нади да ће, поведени примером сарајевских исламиста, и косовски Албанци пригрлити идеје глобалног цихада.⁴³

40 George Kenney, „Rolling Thunder. The Return“, *Nation*, June 14, 1990, стр. 50.

41 Вид. доста критичне анализе развоја косовске кризе и операција НАТО-а у: Ignatio Ramonet et Alain Gresh, „La nouvelle guerre des Balkans“, *Le monde diplomatique*, Maniere de voir 45, mai-juin 1999.

42 John R. Schindler (Professor of Strategy, U.S. Naval War College), *Unholy Terror. Bosnia, Al'Qa'ida, and the Rise of Global Jihad* (St. Paul: Zenith Press, 2007).

43 *Ibid.*, стр. 267.

Демократска администрација у Вашингтону, пре свега на иницијативу М. Олбрајт, упустила се у ризичну војну акцију, с намером да лако победом против Милошевића потврди свој статус једине суперсиле у пост-биполарном свету. Упоредо с тим, требало је, како је касније наглашавано, дати НАТО-у нови смисао: један искључиво дефанзиван војни савез преусмерити у офанзивни систем заштите глобалних интереса Атлантске алијансе и САД као њеног предводника. Ратна калкулација, била је, међутим, лишена дубљег разумевања значења не само правног и националног значаја Косова за Србију, него и неразумевања да је косовска идеја носећи стуб модерног идентитета Срба, а да се с идентитетом једног народа, без обзира на идеолошку оријентацију и политичке приоритете политичког вођства, не може трговати.

Конзервативни, републикански Кејто институт из Вашингтона је у својој анализи интервенције у корист косовских Албанаца навео да „Клинтонова администрација чини једну грешку за другом у политици према косовској кризи. Амерички званичници и њихове колеге у НАТО-у нису никада разумели историјски и емотивни значај Косова за српски народ, верујући, уместо тога, да репресија Београда над албанским сепаратистичким покретом на Косову углавном одражава вољу председника С. Милошевића [...] водеће личности (Клинтонове) администрације веровале су да ће се Београд после краткотрајне ‘демонстрације’ кампање бомбардовања повући. Ове рачунице су се показале катастрофално погрешним.“⁴⁴

Подједнако негативне оцене бомбардовања Србије и СР Југославије уследиле су и после њиховог наводно успешног окончања. Већина анализа објављена у престижном америчком часопису *Форин аферз* око рата на Косову, као и укупних резултата интервенције била је, претежно негативна. Тако је Мајкл Менделбем (Michael Mandelbaum) с правом упозоравао на дугорочне, негативне последице ове унилатералне војне интервенције: „Сам рат био је нежељена последица крупне грешке у политичкој процени. На почетку, западне политичке вође изјављивале су да се боре за народе Балкана, који су из рата изашли у горем положају него што су били када су у њега ушли. [НАТО] Алијанса је такође, ратовала да би успоставила ново начело о употреби силе у постхладноратовском свету. Рат је, међутим, направио преседане које неће бити ни могуће ни пожељно следити. Коначно, као и сваки рат овај је погодио националне интересе земаља које су га водиле. Последице су биле негативне: односи с две велике, значајне и проблематичне комунистичке државе, Русијом и Кином, враћени су унутраг војним операцијама на Балкану.“⁴⁵

Кампања бомбардовања против СР Југославије која је за 78 дана достигла 38,000 ратних дејстава одвијала се од од 24. марта до 10. јуна 1999. Бомбардовање НАТО-а, задуженог за безбедност северноатлантског простора није имало никакво покриће у међународном праву, јер је отпочето без сагласности УН, где су се оштро

44 Christopher Lane, *Blunder in the Balkans. The Clinton Administration's Bungled War against Serbia* (Washington, DC: Cato Institute Policy Analysis, 7 March 1999); П. Симић, *Путу у Рамбује*, стр. 234–235.

45 Michael Mandelbaum, „A Perfect Failure. NATO's War against Yugoslavia“, *Foreign Affairs*, September/October 1999, стр. 2–3. Вид. такође: П. Симић, *op. cit.*, стр. 243.

противиле две сталне чланице Савета безбедности Русија и Кина (којој је касније, током бомбардовању била уништена амбасада у Београду). Бомбардовање НАТО-а до краја је заострило српско-албанске односе у покрајини, а етнички мотивисано насиље, остало је преовлађујући модел међуетничких односа и после окончања ратних дејстава и успостављања администрације Уједињених нација. Степен смртности од канцерогених болести, због неселективне примене осиромашеног уранијама и кластер бомби, на подручју целе Србије био је удвостручен, косећи подједнако, децу, омладину, старце и жене, као и војнике, не само домаће него и стране, у саставу КФОР-а, који су на Косово дошли после окончања ратних дејстава.⁴⁶

Док су се косовски Албанци у марту 1999. отворено радовали што бомбе падају на Београд и друге градове у Србији, уследило је, одмах масовно исељавање Албанаца из великих градских и руралних зона Косова: најпре из Пећи према Црној Гори, а затим и из других области у Албанију и БЈР Македонију. Више стотина хиљада Албанаца склањало се од страдања изазваних непрестаним бомбардовањем, праћеним сукобима ОВК и српских снага, или је било присиљено да оде у суседне земље. Паравојне и параполицијске снаге Милошевићевог режима протерале су наводно, по пропагандним западним изворима, више од половине укупног албанског становништва Косова. Многи цивили су били, по истим изворима опљачкани, више хиљада њих било је побијено, док су сукоби с ОВК разрешени тако што су албанске паравојне снаге ускоро потиснуте на одређене теренске цепове унутар Косова као и на неприступачне планинске обронке на граници према Албанији (Јуник, Кошаре) или на Бајгорску Шаљу (Подујево). Западни медији су, како би оправдали бомбардовање, говорили о Косову као о „земљи масакра“ („terre de massacre“), премда је највећи број српских злочина, чак у проценту од 85% како је то Жан Франсоа Кан (Jean-François Kahn), утицајни уредник француског недељника *Маријана* (Marianne) истакао, био измишљен, док је једновремено, такође према Кану, под ауспицијама британског премијера Тонија Блера (Tony Blair), била организована посебна служба, задужена да фабрикује и пласира у медије сензационалне податке о „масовним српским злочинима“.⁴⁷

Припадници Војске Југославије и већи део сталног састава полиције провели су већи део рата кријући се од НАТО бомби, припремајући замке на терену и избегавајући заседе ОВК. У осталим деловима Србије, где су размере уништавања цивилних циљева, заједно с бројем цивилних жртава непрестано расле: до краја рата погинуло је (не рачунајући нестале косовске Албанце, чији се број процењује на око 5.000 до 10.000), још 3.000 до 5.000 људи у осталим деловима Србије где није било никаквих ратних дејстава на терену. У централним и северним деловима Србије није могло бити ни довољно знања нити много разумевања за интересе Албанаца на Косову, народом који је сматран главним узроком катаклизминог

46 Дobar увид у планове Атлантске алијансе пружа: Cf. Eric Laurent, *Guerre du Kosovo. Le dossier secret*, Paris, Plon, 1999, стр. 129–151; о Блеровој политици детаљније стр. 153–172. Вид. и: D. T. Batakovic, *Kosovo. Un conflit sans fin?*, стр. 209–213.

47 *France Culture*, 14 novembre 2007.

страдања читаве земље, а где је штета од примарног бомбардовања процењивана на најмање 30 милијарди долара.⁴⁸

Председник Руске федерације, Борис Јељцин је, међутим, хитро сменио утицајног Јевгенија Примакова и именовао Виктора Черномирдина као свог званичног посредника у косовској кризи. То је, уз подразумевајући уступак Западу, било добро само за политичку каријеру В. Черномирдина. Према неискусан у дипломатији, Черномирдин је своју предизборну кампању за председнички положај почео управо спорим и развученим консултацијама о решавању косовске кризе у Европи и у Кини, како би се руској јавности, познат највише као бизнисмен који се бави гасом, представио као ауторитативни познавалац светских прилика и потенцијални државник с инстинктом за дипломатију. Руско посредовање се, после учесталих и мало ефикасних путовања Черномирдина по европским престоницама, завршило тако што је, без остатка, прихваћен немачки план за решавање косовске кризе. Тај план, који је, већ после првих недеља бомбардовања Србије и Црне Горе у име Г-8 урадила немачка дипломатија, а који су, тек у јуну 1999, Милошевићу заједнички, као ултиматум поднели фински председник Марти Ахтисари (Martti Ahtisaari) и руски изасланик Виктор Черномирдин, подразумевао је успостављање протектората НАТО-а на Косову, уз симболично руско учешће у његовом спровођењу.

Подизање оптужнице против Милошевића у Хагу за ратне злочине на Косову (27. мај 1999), такође је значајно допринело да се напуштен од Черномирдина и Јељцина, сатеран у теснац, председник СР Југославије брзо предомисли и пристане на потпуно повлачење војске и полиције с Косова и Метохије, под условом да нови протекторат, под војном командом НАТО-а, буде покривен мандатом Уједињених нација. Споразум о окончању рата, међутим, добио је свој коначан нацрт тек на састанку групе најразвијених земаља света Г-8 који је одржан у Келну, уз присуство Русије. У име Русије присуствовао је и министар спољних послова Игор Иванов, док је америчка државна секретарка М. Олбрајт, по сведочењу руских дипломата, искористила британског министра Робина Кука (Robin Cook) да састави писани нацрт споразума који је, као основни услов, предвиђао да Косово, по окончању непријатељстава, остане у саставу СР Југославије. Из тога је, касније проистекла Резолуција 1244, у којој је, накнадно било убачено и позивање на анекс Б споразума из Рамбујеа, што је требало да, без претходне сагласности Београда, омогући референдум Албанцима о независности у јужној српској покрајини.

Једина валидна резолуција Савета безбедности УН 1244, од 10. јуна 1999, која одређује иницијални мандат УНМИК-а, јасно потврђује суверенитет СР Југославије над Косовом и Метохијом и предвиђа повратак у Покрајину договореног броја југословенских снага безбедности (до 1.000 лица), с мандатом да чува верске споменике из српске баштине и ефикасно заштити све области са српском већином. Упоредо с тим, резолуцијом 1244 Савета безбедности УН подразумева се успостављање „суштинске аутономије“ за КиМ у оквиру СРЈ (после одвајања Црне Горе средином

48 Опширније: D. T. Batakovic, *Kosovo. Un conflit sans fin?*, стр. 214–217.

2006, само Србије као легалног сукцесора СРЈ).⁴⁹ После обнове покрајине као демократског друштва с европским вредностима карактеристичним за мултиетничке и мултирелигијске средине, покрајина би, покрајина би по слову резолуције 1244, на концу процеса обнове поверења, путем привремених институција самоуправе поново, додуше у неком другом, појачаном статусу била реинтегрисана у Србију.

Руско присуство на Косову и Метохији се, међутим, није материјализовало добијањем посебне зоне одговорности, као што су то за себе, обезбедиле водеће земље НАТО-а, укључујући и Немачку. У редовима НАТО-а још раније се сматрало да би давање Русији зоне одговорности било увод у поделу покрајине. Долазак руских војника на Косово пре снага НАТО-а, непосредно после потписивања Кумановског споразума на приштински аеродром остао је, показало се, празан, краткорочни тријумф. Он је Србима у престоници покрајине, пре него што ће бити препуштени албанској освети, привремено дао извесну наду да ће, уз помоћ Русије, бити успостављена равнотежа према вишеструко надмоћним Албанцима које је долазећи НАТО третирао као браћу по оружју – као своје најближе војне савезнике. Стога је међу Србима на Косову, а посебно у Приштини, долазак симболичног броја руских падобранаца, изненада упућених из континента УН у Босни, дочекан с невиђеним овацијама. Њихов долазак био је међу Србима доживљен као победа у поразу, док је то, у ствари, била последња српска илузија о домету руског утицаја под владавином Бориса Јељцина. За Русију то је био закаснио покушај да се у сопственој јавности остави утисак да Русија поново има позицију велике силе у међународним односима. Реалност на терену се, међутим, одмах показала другачијом. После једва избегнутог сукоба с трупама НАТО-а, Руси су се ограничили на присуство на и око аеродрома Слатина код Приштине, док су десетоструко бројније снаге НАТО-а и КФОР-а, под командом британског генерала Мајка Џексона (Mike Jackson) заузеле посебне секторе, сместиле се у Приштини да би, после ефикасног повлачења југословенских трупа, дефинитивно успоставиле војни протекторат НАТО-а над Косовом. КФОР је конституисан као војна снага под потпуном контролом НАТО-а, у којем није било места осетнијем руском утицају.

Руске трупе остале су, за следеће четири године ограничене углавном на простор око приштинског аеродрома. Руси су остали не само без војног утицаја него и без очекиваног посебног сектора одговорности, на северу Косова, у области са српском већином, што је као заштитну меру прижељкивала већина Срба, а сложено одбијали и НАТО и Албанци као покушаје поделе покрајине и обнове Хладног рата. На питања новинара о каквој се подели ради, с обзиром да је Косово у саставу СР Југославије, настајало би и у УНМИК-у и у КФОР-у или збуњено ћутање или неко неуверљиво објашњење. Русија под Јељцином није успела да се наметне као равноправни партнер НАТО-у на Косову, па је војно присуство руских трупа, све-

49 Савезна Република Југославија, двочлана федерација састављена од Србије и Црне Горе, преименована је 4. фебруара 2003. у конфедералну Државну заједницу Србија и Црна Гора, да би, после референдума о независности Црне Горе, у мају 2006, њен правни наследник, од 5. јуна 2006, постала Република Србија.

дено на симболичну логистику, без права одлучивања у војним питањима, окончано 2003, када је Москва, сада већ под Путином, повукла и свог последњег војника из јужне српске покрајине.⁵⁰

Од Куманова 1912. до Куманова 1999.

Према одредбама војно-техничког споразума из Куманова, од 9. јуна 1999, који је претходио усвајању резолуције СБ УН 1244, следећег дана у седишту светске организације у Њујорку, Косово је стављено под војни протекторат КФОР-а, а под административну управу Уједињених нација (УНМИК). Споразум, који је српској јавности невешто, али уз оркестрирану медијску кампању, упорно представљан као победа био је, заправо, документ по садржају знатно неповољнији од пројекта из Рамбујеа и касније из Париза. Привидно двострани акт, Војно-технички споразум из Куманова давао је *de facto* сву власт КФОР-у. Члан V гласи: „Командант међународних снага безбедности (КФОР) коначни је тумач овог споразума и аспеката безбедности мировног решења које тај споразум подржава. Одлука команданта КФОР-а обавезујућа је за све стране и лица.“⁵¹

Одабир Куманова као места за склапање војно-техничког споразума имао је, како многи сматрају, у политичком смислу вишеструко значење. Требало је, најпре, да се на истом оном месту, где је Србија војном победом у Првом балканском рату добила Косово (битком на Куманову крајем октобра 1912, Косово и вардарску Македонију ослободила је, од Турака, српска војска, потукавши до ногу вишеструко бројније групе Османлија у чијим су се редовима борили и косовски Албанци), оно дефинитивно, на исти начин, изузме из њеног састава. Друго, споразум у Куманову је сву власт пренео НАТО команданту КФОР-а, с овлашћењем да у случају спорног тумачења неке одредбе споразума само његово тумачење буде валидно. Тиме се, нарочито циљало на Русе, којима је требало показати да се на њихово активно учешће рачуна у много мањој мери него што је то било током преговарачког процеса, када је Черномирдин успео да се наметне као незаобилазни посредник ако не у изналажењу, а оно свакако у прихватању предложеног решења. Пуна контрола НАТО-а у предвиђеном протекторату била је од суштинског значаја за његове вође, с обзиром на ниво фрустрација које је у Бриселу изазвала неочекивано одлучна одбрана реформисане српско-црногорске војске, праћена малим губицима у војним ефективима (свега неколико процената укупне војне опреме и једва тринаест од неколико стотина тенкова).⁵²

50 D. T. Bataković, „Kosovo: From Sparkling Victory to Troublesome Peace“, in Dusan Simko & Heiko Naumann (eds.), *Peace Perspectives for South Eastern Europe*, Proceedings of the Symposium 2000, Basel, Switzerland, 29–30 June 2000 (Prague: Academia, 2001), стр. 127–147.

51 Нав. код К. Чавошки, „Поражавајућа победа“, *Хришћанска мисао*, No. 5–8 (1999), стр. 17. Вид. двојезичну збирку документа о споразумима с међународном заједницом, Унмиком и Приштинском после 2000. године: *Documents on Kosovo and Метохија/Документи о Косову и Метохији*, Liber Press, Београд 2002.

52 Д. Т. Батаковић, „Срби на Косову и Метохији: ‘победа’, протекторат, национална катастрофа“, *Нова српска ђилотичка мисао*, књ. VI, No. 3–4 (1999), стр. 7–33.

Пред јавношћу, којој је неколико недеља пред потписивање споразума у Куманову нагло пао до тада врло висок морал, Милошевић је, после систематских акција бомбардера Северноатлантског савеза против претежно цивилне популације и виталне инфраструктуре у средишњој и северној Србији (електропривреда, рафинерије, азотаре, путеви, пруге и мостови), од којих је зависио опстанак становништва, могао да понуди олакшање у виду покрића војне и полицијске евакуације Косова јасним мандатом ОУН којим се, с друге стране, правно гарантовао суверенитет СРЈ над Косовом.

Успостављења је, затим и прелазна администрација (УНМИК), којој је први администратор био Бернар Кушнер, док је српска власт, више ни формална у областима јужно од реке Ибра, била до краја делегитимисана. Америчке трупе су код Урошевца, у селу Слиово, уз административну линију с југоисточном Србијом, почеле да граде највећу војну базу у Европи после окончања Вијетнамског рата, базу Бондстил (Bondsteel), из које се могао војно надгледати и евентуално контролисати простор више околних држава. Упоредо с тим, колоне српских избеглица, које су у великом броју напуштале Косово, смениле су колоне албанских повратника, које су, одмах, не чекајући одобрење НАТО-а, похрлиле из Албаније и БЈР Македоније да се враћају на Косово. У том превиђеном војно-политичком вакууму учињен је један опасан, можда и намеран преседан: граница Југославије (односно Србије на Косову) према Албанији и Македонији била је месецима потпуно отворена. То је, осим косовским Абанцима, неометан улазак на Косово, омогућило и Албанцима из две суседне државе, с могућношћу да се тамо без контроле одају пљачки или разбојништвима и то над припадницима српске и ромске популације, и над њиховом имовином. Ако се има у виду да је северна Албанија не само најсиромашнији кутак Европе, него, по проценама западних аналитичара, и значајан центар трговине дрогом, простор с процентуално највећим бројем банди, како нарко-мафије тако и трговаца оружја, било је лако замислити размере криминала који је захватила равнице Косова и Метохије, где су, сукцесивно биле пљачкане, паљене или само заузимане куће косовских и метохијских Срба.⁵³

Администратор УНМИК-а Бернар Кушнер је 2. августа 1999. јавно упозорио да „присуство гангстера који долазе из суседне Албаније само појачава постојећи хаос на Косову“. Упркос војним снагама у броју од 36.500 људи и цивилног персонала, са свега 555 међународних полицајаца и двадесет судија, било је немогуће да се супротстави и обузда неометана пљачка, разарања и застрашивања које је вршила мафија под заштитом ОВК.⁵⁴

Неколико месеци дуг безбедносни вакуум, између повлачења Војске Југославије у јуну 1999. и успостављања пуне контроле КФОР-а, албански екстремисти су искористили за протеривање десетина хиљада Срба: број протераних за неколико недеља прешао је цифру од 100.000 цивила, више од трећине укупног броја косов-

53 Cf. текст из париског *Figaroa*, сажето пренет у листу *Блиц*, 28. август 1999, стр. 8 („Heroinski put pod kontrolom Albanaca. Figaro otkriva spregu kosovsko-albanske narko mafije i OVК“).

54 Вид. најновију анализу код: Pierre Péan, Kosovo. *Une guerre „juste“ pour l'Etat mafieux*, Paris, Fayard 2013, стр. 267–304.

ских Срба. Упоредо с њима око 30.000 Црногораца, од којих се већина осећала Србима, склонило се углавном код родбине и у избегличке кампове у Црну Гору. Зато је било веома лако да се, под притисцима наоружаних Албанаца, и то не само оних из ОВК, ненаоружани српски цивили изложе свим врстама насиља: од силовања и пљачке до протеривања и убистава. Како је Метохија (равница између Дренице, Истока, Пећи и Призрена) имала мањи проценат Срба, а како је географски била најближа Албанији, први удар здружених снага албанских повратника и албанских банди са севера Албаније сручио се на тамошње Србе који су с простора где су живели најмање десет векова, били етнички очишћени у року од неколико дана.⁵⁵

Највећи масакр после уласка КФОР-а догодио се 23. јула 1999, у селу Старо Грацко код Липљана где је, на препад, убијено 14 српских сељака који су мирно жњели жито на својим имањима. Премда су Луиза Арбур (Louise Arbour), тужилац Хашког суда и Бернар Кушнер, администратор УНМИК-а обећали ефикасну истрагу масакра над недужним цивилима, починиоци овог масакра нису никада пронађени.⁵⁶

Са српским народом на Косову и Метохији остала је, у најтежим тренуцима, само његова црква. Мали, средњи и главни функционери српске администрације повукли су се, међу првима, са својим породицама из покрајине, а с војском и полицијом повукао се, страхујући од сурове одмазде албанских повратника, и један део цивилног становништва. Од око 250.000–300.000 Срба на Косову и Метохији, њих преко 150.000 избегло је за само неколико првих месеци управе КФОР-а у северније делове Србије (с њима су с Косова и Метохије избегли и многи Роми и поједини муслимани Словени, чије су куће етнички Албанци такође спалили или заузели). Према званичним подацима Високог комесаријата за избеглице Уједињених нација (УНХЦР), од почетка јуна до 26. јула 1999, с Косова и Метохије избегло је 172.061 лице, од тога већином до 90 одсто Срба. Званично регистрованих расељених лица било је 132.789 заједно у Србији и Црној Гори. Само у Црну Гору избегло је 22.811 цивила, претежно Црногораца и Срба који су тамо имали блиске сроднике или им је било лакше да током бекства краћим путем изађу из ратних зона и стигну до тамошњих кампова за избеглице.⁵⁷

У новембру 1999 УНХЦР и ОЕБС, објавили су драматично саопштење указујући да су Срби и припадници мањина (тзв. неалбанци) суочени са следећим изазовима: „Атмосфером насиља и некажњавања, као и с раширеном дискриминацијом, узнемиравањем и заплашивањем упереним против неалбанаца. Комбинација одсуства безбедности, ограничавања кретања, немогућност коришћења јавних услуга (посебно у домену образовања, медицинско-здравствене заштите и пензија) представља пресудан чинилац за одлазак, пре свега Срба, а и осталих неалбанских група с Косова.“⁵⁸

55 „Potpuni nestanak Srba samo pitanje vremena“, *Danas*, 21. јул 1999, стр. 2 (текст Р. Маројевића).

56 „Југославија тражи од Савета безбедности да заустави етничко чишћење на Косову“, *Danas*, 26. јул 1999, стр. 1.

57 Нав. према: *Danas*, 27. јул 1999, стр. 2.

58 UNHCR/OSCE, *Overview of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo*, 3 November 1999.

Насупрот масовном повратку Албанаца, већина косовских Срба и другог неалбанског становништва остала је трајно протерана из Покрајине: Срби који су остали на Косову, борили су се за опстанак, збијени у етничке енклаве, у условима где није било владавине права, а уз свакодневну опасност за живот и имовину. Већини су, посебно у мешовитим срединама, била ускраћена основна људска права, укључив и личну безбедност, право на слободу кретања, равноправност и заштиту од етнички мотивисаног насиља, прогона и убистава. Упркос заједничким, премда недовољно одлучним напорима УНМИК-а и КФОР-а, систематски прогони Срба, као и неалбанског становништва од стране албанских екстремиста под међународном управом остали су главна препрека било каквом стварном напретку у изградњи толерантног, мултиетничког, мултикултурног и мултирелигијског друштва у којем функционише владавина права.⁵⁹ Према подацима УНХЦР-а, додатних 11.115 Срба напустило је Косово током 2000. године, док је више од 900 других било принуђено да се исели из Покрајине у 2001. години.⁶⁰

Према подацима које је представила српска полиција а потврдио УНМИК, од 1. јануара 1998. године нестале су у Покрајини 1.303 особе: 944 Срба, 210 Рома муслимана и 149 Албанаца. Према подацима Хашког трибунала за бившу Југославију, само у јуну 1999. убијено је 547 Срба, док је 932 Срба и припадника других неалбанских заједница било киднаповано. После четири године међународне управе над Покрајином у 6.391 етнички мотивисаном нападу који су извршили албански екстремисти, убијено је укупно 1.192 Срба, њих 1.303 киднаповано и још 1.305 рањено.⁶¹ Па ипак, ниједан од починилаца ових етнички мотивисаних злочина није био тада ни ухапшен нити осуђен. Међу Албанцима је, делимично јавно, а делимично прећутно, стигла подршка масовним погромима против Срба.⁶²

Од јуна 1999. до децембра 2000. године, све судије и тужиоци у привременим установама аутономије у Покрајини били су етнички Албанци, док је седморо наименованих српских судија било приморано да напусти своје положаје и избегне у унутрашњост Србије, после учесталих претњи албанских екстремиста. Наименовање међународних судија показало се, затим, као недовољно, с обзиром на стални притисак екстремиста у претежно албанском окружењу које се показало потпуно неспремним да сарађује у налажењу извршилаца етнички мотивисаних злочина. Према

59 Harvey Morris, „Church warns over attacks on Serbs“, *The Financial Times*, June 29, 1999, стр. 1; Didier François, „La KFOR confrontée à la violence albanaise. Les représailles se multiplient contre les minorités serbes et rom“, *Libération* [Paris], le 29 juin 1999, стр. 8.

60 Преглед прве године управе Унмика на Косову и Метохији код: Alexandros Yannis, *Kosovo under International Administration* (Athens: ELIAMEP/IPSIS 2001).

61 Подаци преузети од Координационог центра Србије и Црне Горе и Републике Србије за Косово и Метохију у Београду. Вид. детаљније: D. T. Bataković, „Surviving in Ghetto-like Enclaves: The Serbs of Kosovo and Metohija 1999–2007“, in D. T. Bataković (ed.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, (Belgrade: Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, 2007), стр. 239–263. О страдању свештенства: *Меморандум о Косову и Метохији Свештој архиепископској сабора Српске православне цркве*, СПЦ, Београд 2003.

62 *Kosovo. The Score 1999–2009* (Washington DC – Chicago – Ottawa: The American Council for Kosovo & The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, 2009)

извештају генералног секретара од 26. јуна 2003. о УНМИК-у, у локалном правосуђу било је само петнаест међународних судија и десет међународних тужилаца који су могли да преузму тек три процента криминалистичких случајева. Неизбежна последица неефикасног правосуђа у Покрајини била је појава културе некажњивости у вези насиља против неалбанског становништва и нарочито против Срба.⁶³

Осим тога, хиљаде кућа, станова (око 45.000) и земљу чији су власници неалбанци, и даље узурпирају локални Албанци, од којих је око још 30.000 објеката, кућа и друге имовине било опљачкано и спаљено. У поређењу с отприлике 70.000 албанских поседа оштећених или уништених током борби у 1998. години и у бомбардовању НАТО-а 1999. године, овакво стање Косова и Метохије под администрацијом УНМИК-а је очигледан доказ освете која се, некажњено, спроводила на широкој основи. У питању је специфичан модел колективне одмазде деветнаестовековног типа, уперен против свих припадника ривалске етничке заједнице.⁶⁴ У албанској заједници, наиме, вековима постоји снажна традиција бруталне физичке одмазде, крвне освете, где се за једног убијеног члана породице или племена, за одмазду не тражи живот онога ко је починио убиство, него било којег члана те породице или клана. Примењена на другу етничку заједницу, овде српску, горанску и ромску, добила је апокалиптичне размере не у ратним околностима, него у послератном периоду, а упркос спектакуларно бројном, у досадашњој пракси незабележено великом присуству међународних мировних снага: чак 48,000 војника КФОР-а на простору од свега 10.887 км².

Од јуна 1999. до јуна 2003. године, број срушених и оскрнављених православних цркава у власништву Српске православне цркве – од којих најмање једна трећина представља важне споменике византијског стила из доба средњовековне Србије – попео се на 117, док су најважнији средњовековни манастири, од Пећке патријаршије и Дечана у етнички очишћеној Метохији, до Грачанице и Богородице Љевишке у Призрену, од 1999. године под сталном заштитом КФОР-а.⁶⁵ Општи утисак био је да је после успостављања администрације УНМИК-а дошло до оркестрираног настојања албанских екстремиста да не само изгнају све Србе с простора Покрајине него и да уклоне све или скоро све, веома бројне трагове њихове културе и историјског наслеђа. Њихово брисање из историјског корпуса косовске прошлости сматра се важним, заправо неопходним предусловом за остварење пуне независности Косова којим ће и етнички и политички доминирати Албанци.⁶⁶

63 О жртвама терора у раздобљу између јуна 1999. и новембра 2001. в. Илија Симић (прир.), *Жртве албанског тероризма на Косову и Метохији*, Комитет за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Београд 2001. О албанским страдањима: *Under Orders : war crimes in Kosovo*, (New York: Human Rights Watch, 2001).

64 Детљаније код: Tim. Judah, *Kosovo: War and Revenge* (New Haven & London: Yale University 2000).

65 Основна документација у: *Crucified Kosovo. Destroyed and Desecrated Serbian Orthodox Churches in Kosovo and Metohija, June-October 1999* (Gračanica: The Voice of Kosovo and Metohija, 1999). Додатна документација у: Branislav Krstić (ed.), *Saving the Cultural Heritage of Serbia and Europe in Kosovo and Metohija* (Belgrade: Liber Press 2002).

66 Списак, користан али несумњиво непотпун, несталих Срба, као и припадника других неалбанских заједница доноси: *Abductions and Disappearances of non-Albanians in Kosovo* (Belgrade: Humanitarian Law Center, 2001).

Преговори о статусу Косова и Метохије (2005–2010)

Неколико покушаја преговора под међународним окриљем после октобра 2000. нису дали очекивани резултат. Косовски Албанци остали су непопустљиви у захтеву за независношћу Косова, док је Србија инсистирала да се разговара само о „суштинској аутономији“ Покрајине предвиђеној резолуцијом 1244 Савета безбедности УН. Погром против Срба у марту 2004, који је започео спаљивањем, рушењем и обесвећивањем чак 35 српскоправославних цркава и протеривањем око 4.000 Срба из енклава у централном Косову око Приштине и Обилића, показао је да албански екстремисти не одустају од етничког чишћења и уништавања трагова историјског присуства Срба на простору Косова и Метохије кроз систематско уништавање верске и културне баштине.⁶⁷

Праве размере албанског екстремизма на Косову остале су у дубокој сенци послератних настојања да се оправда војна интервенција, а да се изостанак очекиваних резултата у одбрани људских права прикрије тешкоћама на терену и културом насиља коју је тешко оправдати. Изгледа, међутим, да је у томе било и сарадње од стране КФОР-а и УНМИК-а, јер је истрага о трагичној судбини више стотина (најмање 300) српских цивила, које је ОВК заробила током 1998. и 1999. години, по сведочењу Карле дел Понте, била заустављена управо у УНМИК-у који је имао сву власт у Приштини, тако да је, протеком више година, било тешко пратити трагове овога монструознога злочина. Бивша тужитељка Хашког трибунала дел Понте, имала је оперативна сазнања да је неколико стотина Срба било тајно пребачено у Албанију, где су, на северу земље, били најпре мучени, потом су из њих вађени органи за даљу препродају на Западу, да би заробљеници на крају били убијани. Одуство спремности у Приштини и Тирани, онемогућило је Тужилаштво да детаљније истражи ове застрашујуће податке, прикупи доказе и покрене тужбу.⁶⁸

Фред Ејбрахамс (Fred Abrahams), истраживач Хјуман рајтс воча (Human Rights Watch) задужен за ванредне ситуације, спроводио је истрагу о кршењу људских права на Косову и у Албанији од 1993. до 2000. Пратећи наводе књиге Карле дел Понте да је Хашки трибунал имао сазнања од „поузданих новинара“ да су косовски Албанци отели и транспортовали између 100 и 300 особа с Косова, и пребацили их у северни део Албаније после 12. јуна 1999, када су снаге НАТО-а дошле на Косово, саставио је извештај у којем је исказ „двоје поузданих новинара“ био прихваћен као веродостојан. Хјуман рајтс воч је, како је објављено на интернет сајту ове организације, имао увид у информације које је Хашки трибунал прикупио од новинара, према којима је седам етничких Албанаца који су служили у ОВК, детаљно описало учествовање у пребацивању отетих Срба и других затвореника с Косова у Албанију

67 Информативна служба Епархије рашко-џиризенске (ЕП КиМ), Грачаница, 27. март 2004. године; *Маршовски њогром/March Pogrom*, Министарство културе, Београд 2004; Jean-Arnault Dérens, *Kosovo, année zéro*, стр. 272–329. Вид, детаљније: D.T. Bataković, „Surviving in Ghetto-like Enclaves: The Serbs of Kosovo and Metohija 1999–2007“, in: D. T. Bataković (ed.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, стр. 255–260.

68 Carla del Ponte, *La Caccia*, Milano, Fertonelli, 2008.

после рата: изнето је да су киднаповани држани у кућама и установама у Кукесу и Трнопољу, где су поједини, углавном млађи и здравији затвореници били храњени и редовно здравствено прегледани и да никада нису тучени. Ови појединци, чији коначан број није познат, били су пребацивани у „Жуту кућу“, у или око албанског града Бурел, где су им доктори, по убиству, одстрањивали органе намењене за продају.⁶⁹ Органи су транспортовани из Албаније – преко аеродрома у близини Тиране – наводи се у извештају ХРВ-а уз објашњење да је међу њима највише било отетих Срба који су се водили као нестале особе после доласка УН-а и НАТО-а на Косово, док су остале жртве, у знатно мањем броју, биле жене Срба с Косова, као и цивили из Албаније, Русије и других словенских земаља.⁷⁰

Угледни швајцарски сенатор Дик Марти (Dick Marty), извештач Парламентарне скупштине Савета Европе је 2010. изашао с резултатима истраге о стравичним злочинима Албанаца из тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК), над отетим Србима с Косова и Метохије и трговини њиховим органима.⁷¹ На почетку детаљног извештаја с више десетина потврђених примера стајала је следећа напомена:

„Због структуре друштва косовских Албанаца, још увек веома клански оријентисаног, као и одсуства истинског цивилног друштва, било је изузетно тешко успоставити контакте с локалним изворима. Уз то иде и страх, често до границе правог терора, који смо приметили код неких наших доушника чим смо им саопштили шта је предмет наше истраге. Чак ни поједини представници међународних институција нису крили да нису вољни да се ухвате у коштац с овим чињеницама. Тако је у критичном периоду, који је фокус наше истраге, ОВК имао контролу над

69 „Поводом изјаве албанског министра спољних послова Љуљима Баше (Lulzim Basha) да су изјаве Дел Понтеове ‘неморалне’ и ‘клеветничке’, Ебрахамс сматра: – Баша би требало да ове тврдње прихвати озбиљније јер знам из сопственог искуства да постоји поуздан доказ о прекограничним пребацивањима. Он је радио за Трибунал и у Одељењу за правосуђе у Унмику после рата и лично је истраживао извештаје о притворским објектима у северној Албанији – рекао је Абрахамс. Истражитељ је, међутим, објаснио да прикупљање доказа како би се покренуло кривично гоњење није исто што и прикупљање доказа који дају на тежини тврдњи. Зато је нагласио да је мандат Хашког трибунала везан само за злочине који су почињени током оружаног сукоба, а који се завршио 12. јуна 1999, односно да су се наводна киднаповања и други злочини десили после овог датума. То је, сматра, била додатна препрека у спровођење истраге. После Абрахамсовог извештаја, још 4. априла, ХРВ је послао писмо Хашиму Тачију и премијеру Албаније Салију Бериши (Sali Berisha) са захтевом да се отворе ове истраге, али до 2. маја ниједна влада није одговорила. [...] Трибунал је, наводи се на сајту ХРВ, сакупио и информације да су тела отетих сахрањена у близини жуте куће и оближњег гробља, 20 километара од Бурела. Хашки истражитељи и УНМИК, уз пратњу албанског тужиоца, истражили су тада ову кућу, али је она већ била офарбана у бело. Међутим, наглашава се у извештају, према фотографијама које је истражио ХРВ остала је видљива жута пруга на темељу ове куће.“ (Нав. према *Глас Јавности*, Београд, 6. мај 2008).

70 *Ibid.*

71 *Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo*, Rapporteur Mr Dick Marty, Switzerland, Alliance of Liberals and Democrats for Europe (Dick Marty, Council of Europe, Committee on Legal Affairs and Human Rights) Wednesday, December 15, 2010, AS/Jur (2010) 46, December 12, 2010.

пространом територијом која је обухватала Косово, али и неке пограничне регионе на северу Албаније. Контролу ОВК не треба схватити као неко структурисано вршење власти, а свакако је била далеко од контура државе. У току овог критичног периода почињени су бројни злочини и над Србима који су остали у региону и над косовским Албанцима осумњиченим да су 'издајници' и 'колаборационисти', или су постали жртве трвења унутар ОВК. Ти злочини су углавном прошли некажњено и тек годинама касније је направљен прилично скроман почетак по том питању.⁷²

Представници међународне заједнице (посебно после повлачења руских снага из војног контингента КФОР-а 2003), осећали су све мању потребу да се баве статусом косовских Срба и интересима Србије у покрајини остали су посвећени само јачању институција нове албанске администрације. У периоду који је претходио почетку статусних преговора сасвим је била занемарена чињеница да је Србија, после октобра 2000, постала функционална демократска држава одлучна да раскрсти с политиком Милошевића, док је њена јужна покрајина, Косово, и под међународном администрацијом, била нестабилан и дисфункционалан ентитет, генератор криза које су се, максимализацијом албанских националних захтева, праћених оружаним побунама, преливале у суседне области (Прешевска долина) и државе (БЈРМ).

Представници УН-а и НАТО-а, и формално и практично одговорни за непристрасну управу и безбедност свих грађана покрајине, без обзира на њихову националну и верску припадност или политичко опредељење, нису од јавности крили да делују у атмосфери сталног страха од екстремиста у албанским редовима, одакле се међународним факторима редовно претило ескалацијом насиља у случају да зацртани циљеви косовских Албанаца не буду испуњени у најкраћем року. Приштина, која је од мултиетничког града од 240.000 у 1999. до 2008. етнички потпуно очишћена од неалбанског становништва, али бројем становника скоро удвостручена престоница покрајине, била је једини амбијент у којем су, како сами сведоче, припадници УНМИК-а и КФОР-а, неизбежно били изложени непосредним или посредним притисцима и утицајима искључиво албанске средине. Све то, доводило је до велике нервозе у редовима не само УНМИК-а и КФОР-а, изазивајући не само посебне напетости на релацији УНМИК – Албанци него је и јасно показивало с које стране долази угрожавање укупне регионалне стабилности на западном Балкану.⁷³

Удовољавање албанским ултиматумима око будућег статуса чијом би се реализацијом наводно избегла потенцијална конфлаграција, почело је, временом да се, и у УНМИК-у и у КФОР-у приказује као главни допринос регионалној стабилности. Заправо се радило о еуфемистички изнесеној уцени упереној против међународне заједнице.⁷⁴ Једну од варијабли тог става представљао је покрет „Самоопредељење“

72 *Ibid.*

73 Вид. опширније: Jean-Arnault Dérens, *Kosovo, année zero*, Paris, Ed. Méditerranée, 2006, стр. 246–247.

74 У једном интервјуу члан преговарачког тима Београда, Д. Т. Батаковић је нагласио: „УНМИК није показао ни вољу ни способност да на КиМ спроводи храбре али ризичне одлуке,

(„Ventevendosje“), који је некадашњи студентски лидер међу Албанцима, Албин Курти, водио против присуства УНМИК-а и КФОР-а, захтевајући да се Албанцима додели право на самоопредељење, а да држава изникла на тим основама, буде ослобођена међународног надзора. Нико се није упитао шта се десило с близу 40.000 Срба из Приштине и око 10.000 Рома који су нестали с етничке карте града и приградских насеља Приштине, нити шта је с 8.000 студената и професора који су до јуна 1999. изводили и пратили наставу на српском језику, као ни шта ће бити с око 200.000 расељених лица с Косова и Метохије у централној Србији и још неколико десетина хиљада у Црној Гори.⁷⁵

Извештај специјалног изасланика генералног секретара УН-а, норвешког амбасадора Кај Ејдеа (Kai Eide) из октобра 2005. био је посвећен оцени степена достигнутог стандарда, у склопу политике „стандарди пре статуса“. Ејде је невољно препоручио почетак преговора о статусу, уз резигнирано образложење да никада неће бити повољан тренутак за њихово покретање, али је притом, користећи све дипломатске финесе, ипак указао на катастрофалне резултате везане за дискриминацију и укупан статус Срба и неалбанаца, а посебно Рома и Горанаца (мањина лојалних Србији) у Покрајини:

„У погледу оснивања мултиетничког друштва, ситуација је веома тмурна. Косовски лидери и међународна заједница треба да предузму ургентне кораке да би поправили ову слику. Безбедност је у целини стабилна, али крхка. Ниво пријављеног криминала, укључујући и међуетнички криминал [против Срба и неалбанаца], и даље је низак. Међутим, на терену ситуација је сложена и проблематична, посебно за мањинске заједнице. Постоје учестали непријављени случајеви међуетничког насиља [против Срба и неалбанаца] и инцидената ниског нивоа. То негативно утиче на слободу кретања. Да би се поправила ова ситуација, биће важно да се злочини гоне много енергичније. Када извршиоци остају на слободи, преовлађује осећање некажњивости. Београд треба да се уздржи од запаљивих коментара, који би могли да повећају несигурност.“⁷⁶

Поштовање власничких права је један од најургентнијих изазова кад је реч о обезбеђивању истински мултиетничког друштва. Сада се власничка права [Срба и неалбанаца] не поштују и не обезбеђују. Велики број пољопривредне и комерцијал-

избегавајући да се на било који начин замери тамошњој албанској већини. Недостатак политичке воље у међународној заједници, одредио је стога и скроман обим утицаја самога УНМИК-а, који, са своје стране, стално правда властите неуспехе формалним бирократским извештајима, премда суштинског побољшања статуса Срба и неалбанских мањина у пракси готово да нема. Ако се извештаји УН-а упореде са досадашњим извештајима међународног омбудсмана, разлике у оценама су забрињавајуће велике. Већина стандарда, осим на папиру, није испуњена, нити минимални предуслови за ојачани статус Покрајине.“ („Стандарди само на папиру“, *Вечерње новости*, 23. децембар 2006).

75 D. T. Bataković, „Serbs and other non-Albanian Communities in Kosovo and Metohija: Appalling Conditions and an Uncertain Future“, *Review of International Affairs* [Belgrade], vol. LVII, No. 1122 (2006), стр. 13–15; Вид. опширније: D. T. Bataković, *Kosovo: Un conflit sans fin?*, Lausanne, L'Age d'Homme, 2008, стр. 271–282.

76 Објашњења у угластим заградама су ауторова.

не имовине [приватне имовине Срба и имовине у власништву Србије] и даље је не-легално окупиран. То представља озбиљну препреку за повратак и одржив живот.

Процес повратка [Срба и неалбанаца] практично је заустављен. Генерална атмосфера у многим местима није погодна за повратак. Мултиетничитет није често виђен као циљ. Иако је поуздане статистичке податке тешко пронаћи, раширен је утисак да сада много више косовских Срба напушта Косово него што се враћа. Процес изводљивог повратка захтеваће подршку и пажњу током дужег периода, посебно да се олакша приступ службама и повратку права на земљу. Биће такође неопходна и већа пажња према онима [Србима и неалбанцима] који су остали.

Процес повратка [Срба и неалбанаца] је спречен чињеницом да се помоћ обезбеђује само онима који се враћају у своје првобитне домове. Требало би размотрити флексибилнију политику помоћи да би се подржао повратак људи тамо где могу да живе, а не само тамо где су живели. Међутим, мора се обезбедити и да флексибилнија политика не буде злоупотребљена за политичку манипулацију. Даље постојање логора унутар Косова је срамота за владајуће структуре и за међународну заједницу. Логори Рома у Плементини и Житковцу су посебно поражавајући. Овим логорима би се требало позабавити као ванредном ситуацијом.

Српска православна религиозна места и институције представљају посебан елемент духовног материјала косовских Срба. Они су такође део светског културног наслеђа. Постоји потреба да се креира 'заштићени простор' око тих места уз учешће међународне заједнице, како би били мање рањиви на политичку манипулацију. Да би се остварили одржив повратак и мањинске заједнице које могу да преживе, неопходан је шири процес децентрализације. У оквиру тога могле би да се размотре повећане компетенције у областима као што су полиција, судство, образовање, култура, медији и економија...⁷⁷

Преговори као формалност (2005–2007)

Контакт група је у новембру 2005, уочи покретања преговора о будућем статусу, које је потом формализовао Савет безбедности, именовањем бившег финског председника Мартија Ахтисарија за специјалног изасланика, дала доста ограничавајуће смернице. Контакт група је у водећим начелима (guiding principles) одредила да се Косово: 1) не сме вратити на стање пре марта 1999; 2) да се не може поделити; 3) да не може бити анектирано нити припојено неком другом ентитету или држави. Био је то, поново еуфемистички наговештај да решење треба тражити у неком облику самосталности за покрајину. За српску културну и црквену баштину која је обухватала преко 1.300 цркава, манастира, испосница, тврђава, мостова и других непокретних објеката наглашено је да је потребна „одређена заштита културног и верског наслеђа“, укључујући и „одредбе које прецизирају статус установа, локалитета и других добара Српске православне цркве“ у Покрајини. Многи међународни

77 „Neka počnu pregovori“, *Danas*, 26. октобар 2005; „Kosovo ne može večno odstati pod međunarodnom administracijom“, *Danas*, 10. октобар 2005.

аналитичари, предлагали су, упоредо с тим, да се на Косову примени нека врста иновираног Охридског споразума, којим је био, сматрало се успешно, заустављен сукоб између Албанца и Македонаца у БЈР Македонији.

У међувремену, почетку преговора претходила су појачана дипломатска настојања да се од Београда добије претходна сагласност за планове о будућој независности Косова. Представници западних сила су саговорницима у Београду, председнику Борису Тадићу, премијеру Војиславу Коштуници, министрима и саветницима задуженим за Косово непрестано истицали да Русија у кључном тренутку неће подржати Србију и направити раздор у Контакт-групи. Београду су се нудиле, све редом одлучно одбијене, одређене компензације везане за убрзане европске интеграције, брже приближавање НАТО-у, или само улазак у Партнерство за мир. Даљи покушаји из Вашингтона и појединих европских престоница да се у Београду створе два политичка приступа решавања косовског питања била су разрешена стварањем Државног преговарачког тима Србије, у новембру 2005. Утврђена је платформа о косовском питању као проблему који, уз поштовање међународног права, треба решавати унутар Србије, у процесу на чијем концу Покрајини треба обезбедити „суштинску аутономију“ предвиђену резолуцијом 1244 Савета безбедности УН.⁷⁸

Српска платформа предвиђала је компромисно решење, док би се, после директних преговора, склопио општи споразум о будућем статусу Покрајине, с важењем од 20 година. Споразум би имао карактер међудржавног документа и садржао би и уставне гаранције којима се обезбеђује положај српске и осталих неалбанских заједница. Косово и Метохија би, у оквиру будуће „суштинске аутономије“, самостално обављало све надлежности осим у области спољне политике, контроле граница, заштите људских права у последњој инстанци, монетарне и царинске политике, као и заштите српског верског и културног наслеђа. Косово би имало своју скупштину, владу и Уставни суд, а уз посебан институционални аранжман у Уставу Србије и могућност директне сарадње с међународним финансијским установама. Одлуке везане за статус Срба, важиле би тек пошто би већина српских посланика за њих гласала у Скупштини.

Код косовских Албанаца било је знатно мање нијанси у приступу преговорима и његовим могућим исходима: тражена је искључиво независност, а то је представљано као минимални уступак неопходан за почетак озбиљних преговора о решавању других виталних питања, пре свега статуса косовских Срба и других неалбанских заједница. Док су за Србе преговори требало да се воде о будућем статусу, Албанци су их видели само као преговоре о статусу Срба и других неалбанаца у будућем независном Косову. За то су, како потврђује и писање британске штампе, имали (с изузетком Русије) и подршку земаља из Контакт-групе. За њих није било спорно да ће Косово постати независно, него како приморати Србију да то решење прихвати и учини га неповратним. Београд је, по том схватању, треба-

78 Опширније: Mary Buckley and Sally Cummings (eds.), *Kosovo. Perception of War and its Aftermath*, (London & New York: Continuum, 2001).

ло да бира између Брисела и Белорусије, односно између европских интеграција и нове изолације.⁷⁹

У преговорима које је као специјални изасланик УН водио Марти Ахтисари, формално од новембра 2005, а суштински од 21. фебруара 2006 (после одлагања преговора проузрокованих смрћу косовског председника Ибрахима Ругове почетком 2006) до 10. марта 2007, када је одржан последњи пленарни састанак у Бечу, није се, међутим, дошло до опипљивог, обострано прихватљивог споразума између Београда и Приштине. Упркос серији преговарачких рунди између експерата из два преговарачка тима (17 рунди директних експертских састанака и 26 експертских мисија, и шатл дипломатије између Београда и Приштине) није се ни назирало обострано прихватљиво решење, пошто су, на половини и на крају преговора одржана само два сусрета у пуном саставу двеју делегација (24. јула 2006. и 10. марта 2007).⁸⁰ На крају преговора, 19. марта 2007, Ахтисари је истакао да су преговори окончани без споразума: „Никакви додатни преговори то неће изменити. Мој је чврст закључак да је могућност преговора исцрпљена.“ Четрнаестомесечни преговори, вођени у једној великој журби и без подједнаке отворености за предлоге сваког од преговарачких тимова нису ни могли да донесу очекиване резултате, а из следећих разлога:⁸¹

1) Албанцима је, несумњиво, претходно већ била унапред обећана независност као коначан исход, па је било видљиво одсуство њихове мотивисаности за суштинско учешће у преговорима под окриљем УН. Штавише, стицао се утисак да су преговори више једна врста формалности, која се испуњава само да би се касније могло рећи да је преговора било, али да они нису дали резултата, и да стога, треба уместо компромиса ићи на прагматично решење. Ахтисари је, зато, први почео да уместо термина „узајамно прихватљив компромис“ наглашава потребу за „решењем“ будућег статуса. За Албанце су, дакле, преговори о статусу Косова били само нужна етапа на већ утврђеном путу ка независности.⁸²

2) Бечки преговори су, управо да би се избегле несугласице око статуса, били у првој фази посвећени нестатусним питањима, покривајући, по замисли Београда, питања од виталног значаја за опстанак српске заједнице, а с њима и питање

79 Вид. анализу: „Kosovo's future. Independent thinking. The behind-the-scenes diplomacy that will settle Kosovo's future“, *Economist*, London, January 21, 2006, стр. 32.

80 „Игра и времена и живаца“, *НИН*, 15. март 2007, стр. 17–18.

81 Овај одељак није писан само на основу расположиве документације, него и на основу личног увида и непосредног искуства. Писац овог чланка је, наиме, као саветник председника Србије за косовско питање, био две и по године члан Државног преговарачког тима Београда на преговорима у Бечу (новембар 2005 – март 2007). Закључци који се овде износе нису само сазнања активног учесника мемоарског карактера него су, пре свега, увиди једног историчара, специјалисте за косовско питање, с десетогодишњим дипломатским и преговарачким искуством.

82 Да су преговори за косовске Албанце и међународне посреднике били само формалност показује и детаљна анализа коју је урадио Џејмс Кер-Линдзи: James Ker-Lindsay, *Kosovo: the Path to Contested Statehood in the Balkans* (London: I. V. Taurus, 2009), стр. 102–126 (закључци). Српски превод: Џејмс Кер-Линдзи, *Косово. Пути ка оспореној државности на Балкану*, Завод за уџбенике, Београд 2011, стр. 161–191 (закључци).

статуса, односно одрживости, опстанка и очувања идентитета и других угрожених неалбанских заједница. Осим Срба посебно су били угрожени Горанци, којима је после 1999. била укинута посебна општина Гора и реинсталирана општина Драгаш с циљем да их постепено албанизују, као и Рома (припадника различитих религија), које су косовски Албанци немилосрдно, и у великом проценту (преко 60%), још у првом налету насиља, после јуна 1999, протерали с Косова. Теме преговора, који су се, с великим прекидима и смањеним интензитетом (што је све додатно указивало на чињеницу да се ради више о формалним него о суштинским преговорима) протегли на више од годину дана, биле су посвећене серији нерешених питања. Најпре децентрализацији, тј. формирању нових општина са српском већином (или мешаних са српском или бошњачком већином), одређивању надлежности нових и старих општина са српском или горанском већином, затим проблему трајне и одрживе заштите српског културног и верског наслеђа путем успостављања специјалних заштитних зона („special protected zones“), под међународном заштитом. Специјалне заштитне зоне српска страна захтевала је не само за највеће српске манастире (Пећка патријаршија, као и манастири Грачаница, Богородица Љевишка, били су, после Дечана 2004, у лето 2006, званично уписани у светску културну баштину под заштитом Унескоа), него и за још тридесетак цркава манастира и других објеката српске културе од изузетног значаја.⁸³

3) Преговоре о нестатусним питањима, косовски Албанци су водили, често и уз подршку УНОСЕК-а (Канцеларије посредничког тима УН под патронатом Ахтисарија), као да је статус Косова унапред одређен, односно да ће се извесно окончати независношћу. Стога су представници формално посредничке канцеларије УН-а настојали да онемогуће или обесмисле сваки конструктивни предлог Београда који би, из њихове перспективе, угрожавао пројектовану албанску независност на Косову. Косово за које су се Албанци залагали замишљено је да буде централизована држава, по анахроним концептима XIX века, концепту који је *de facto*, уз несигурне гаранције локалне самоуправе скромних надлежности, обећан формално Србима и појединим неалбанским заједницама. Такав анахрони концепт државе управо је Србима и другим заједницама – имајући у виду претходна искуства и оркестрирано етничко чишћење после окончања рата у јуну 1999 – онемогућавао опстанак на дужу стазу. Наиме, све што се тицало Срба и других заједница, у ближој будућности апсолутно би, по предлозима албанске делегације с Косова, зависило од воље и одлука албанских централних власти у Приштини.⁸⁴ Упркос извештају амбасадора К. Ејдеа из октобра 2005, где су добро сагледаване предности успостављања „хоризонталних веза“ између српских подручја (садашњих и будућих општина), Албанци су одбили и иновирану понуду Београда о успостављању посебног српског ентитета на Косову и Метохији – заједнице српских општина с посебним надлежностима и транспарентним везама с Београдом, а обликовану и структурисану тако да се

83 <http://whc.unesco.org/en/list/724>, Serbia. Autonomous province of Kosovo, N42 39 40 E20 15 56, Ref. 724 bis.

84 D. T. Bataković, „Kosovo. Negotiated Compromise vs. Chaos and Instability“, *The Bridge* [Athens], vol. 1 (2007), стр. 48–51.

једновремено спроведу и за Албанце прихватљива начела Контакт групе о децентрализацији Покрајине.⁸⁵

4) Питање статуса задрало је у најважније питање (око којег такође није било договора између српске и албанске делегације): питање веза преосталих српских енклава (стarih и нових општина, или „заједница српских општина“) у покрајини с Београдом, али без посебног канала комуникације и контроле који би ишао преко Приштине. Албанци су, наиме, током претходних осам година контроле над привременим институцијама самоуправе, показали завидну способност континуираног ометања сваке српске иницијативе и покушаја очувања њихове културе и идентитета. Косовски Албанци су, такође, у својим предлозима били искључиви: допуштали су само прекограничну сарадњу, каква постоји међу етничким мањинама у суседним, али независним државама, сводећи Србе, из статуса *конститутивног народа*, у статус *мањине* и то с веома ограниченим мањинским правима.⁸⁶

5) Сви детаљно образложени предлози широке аутономије, који су долазили са српске стране, из експертске групе у српском преговарачком тиму, премда конструктивни и у складу с основним одредбама резолуције 1244 Савета безбедности УН из 1999. о „суштинској аутономији“, преговарачки тим косовских Албанаца је редовно одбацивао као нереалне, обећавајући само вербално да се сва ова питања могу расправити тек после одређивања коначног статуса, новог статуса који је, по њима, једино могао бити независност. Албанци су неуморно понављали представницима Срба: „Само ви признајте независност Косова, па ће све бити идилично као у Швајцарској“, док су представници Београда и косовских Срба узвраћали следећим речима: „Узмите суштинску аутономију коју вам гарантује резолуција 1244 Савета безбедности УН, а ми ћемо вам понудити 15 до 20 одсто више од онога што ви нудите Србима и другима на Косову и Метохији као мањинска права“, како би се и Албанци ставили у једну другу перспективу, која не подразумева, *a priori* њихову етно-политичку доминацију. Понуде косовских Албанаца Србима нису узимане као искрене, јер су њихови предлози указивали да, на дужу стазу, рачунају да ће се у независном Косову већина од преосталих 130.000 Срба временом иселити, јер неће имати никаквих опипљивих права нити дугорочне заштите осим формалних

85 „Концепт ентитета, који је повремено био означаваан и као заједница српских општина, заснован је на културним и језичким критеријумима, а неминовно обухвата и одређени простор. Подсећам да је до енклавизације и етничког чишћења у градовима дошло пре свега деловањем косовских Албанаца. За разлику од њиховог уско-етничког концепта, само формално и сасвим неуверљиво прикривеног наводним грађанским концептом, наш предлог укључује и друге заједнице које, попут Горанаца, говоре српски језик, или попут Бошњака и Хрвата, користе доскорашњи заједнички, а одскора блиске језике. Горанци су већ недвосмислено исказали тај интерес, док и други, јавно или посредно, манифестују своју тежњу да буду са Србима. Не треба, на крају, заборавити на то да не постоји никакав посебни косовски идентитет који би био заједнички свим његовим становницима.“ (Д. Т. Батаковић, „План још гори“, *Вечерње новости*, 7. март 2007).

86 Д. Т. Батаковић, „Стандарди само на папиру“, *Вечерње новости*, 23. децембар 2006. Интервју с Д. Радеком.

гаранција које, због компликоване процедуре њихове примене, неће бити спроводиве у пракси.

6) У политичком смислу, главни посредник Марти Ахтисари и аустријски дипломата Алберт Рохан, његов заменик (који је обично водио сесије експертских тимова), по процени појединих аналитичара, водили су преговоре веома пристрасно, отворено фаворизујући албанску страну. Они су, чак и оне српске предлоге који су били сасвим усаглашени с важећим европским стандардима (у шта се више пута уверио и искусни саветник српског тима, швајцарски експерт за федерализам светског реномеа Томас Флајнер [Thomas Fleiner] из Фрибура), оцењивали као нереалне и користили их да српску страну прикажу као некооперативну. Српски захтев да се воде стенографске белешке са састанака експертских екипа, како би се потом имао увид шта је која делегација нудила, а шта одбила, а како би се одбиле манипулације у званичним саопштењима УНОСЕК-а и на конференцијама за штампу, одбијени су као прескупи за скромне фондове које је УН одредио за статусне преговоре о Косову. Тако су бечки преговори о Косову у 2006–2007. години по техничкој опремљености, не баш случајно, заостајали чак и за Бечким конгресом из 1815.

7) Преко 60% Ахтисаријевог плана (*Свеобухвајној решења*), укључив и суштинско питање безбедности (које је подразумевало и осигурање слободе кретања између изолованих српских општина и већих енклава, паритет у полицијским снагама, питање статуса међународних снага итд), упркос претходним обећањима из УНОСЕК-а, никада није било дискутовано, док су понуђена решења осмишљена без учешћа и консултација Београда. Ахтисари је вредност свог плана објашњавао тврдњама да су његове две трећине посвећене питањима заштите мањина, али је изостављао да напомене како су механизми њихове заштите у потпуности поверени искључиво косовским Албанцима, доминантним у свим управним структурама Покрајине. Од више стотина амандмана упућених његовим предлозима са српске стране, Ахтисари је, у коначној верзији, прихватио само неколико, углавном оне који су се односили на статус угрожених српских манастира.

8) Велики број одредаба у Ахтисаријевом плану, које нису усаглашене током преговора, унесене су у његово *Свеобухвајно решење* с очигледном намером да појачају будућу независност Косова. Косову је било дато право да закључује међународне споразуме и затражи пријем у међународне организације, затим право на усвајање устава без правне везе с Уставом Србије, право на посебно држављанство Косова, оснивање безбедносних снага и још цео низ прерогатива које имају само независне државе. У преговорима с Београдом све то, међутим, није ни било расправљано, нити се покушавало с проналажењем решења за поменуто питања.

9) У општим принципима Ахтисаријевог плана упркос уопштеним формулацијама, јасно је да се ради о успостављању нове државе: „Косово треба да има право да уговара и склапа међународне споразуме и право да тражи чланство у међународним организацијама. Званични језици Косова треба да буду албански и српски. Косово треба да има сопствене, посебне, националне симболе, укључујући

заставу, грб и химну, који ће одражавати његов мултиетнички карактер. Косово не сме да испоставља територијалне захтеве против, и не сме да тражи уједињење ни са којом државом или делом неке државе. Косово треба у потпуности да сарађује са свим ентитетима који су укључени у имплементацију Решења и да предузме све обавезе из Решења. Косово и Република Србија се позивају да у доброј вери сарађују по питањима везаним за имплементацију и реализацију услова овог Решења. Међународна заједница ће вршити надзор, надгледање и имаће сва неопходна овлашћења да осигура делотворну и ефикасну имплементацију овог решења, као што је изложено у Анексима IX, X и XI. Косово такође треба да упути позив међународној заједници с циљем да му помогне да успешно испуни своје обавезе.“

Према су представници Србије током преговора инсистирали на чињеници да је за опстанак српске заједнице од виталне важности њихова директна веза са Србијом, Анекс X Ахтисаријевог плана предвиђао је да се УНМИК замени Еулексом, а да општине на Косову са српском већином могу да сарађују са Србијом искључиво преко Приштине, која би контролисала проток и намену новца који би из Београда пристизао српским општинама. Школско образовање на Косову било би, такође, устројено по косовском моделу школства, а не као до тада, по школском систему Србије.⁸⁷

10) Упорно свођење косовских Срба на мањину, Ахтисарију је служило као додатно оправдање за инсистирање на независности Косова као јединог одрживог решења. Његов концепт „надзиране независности“, односно независности у фазама, требало би, још изван број година, да се одвија под контролом КФОР-а, који је временом пренео све своје главне надлежности на албанске институције у Приштини. Мањине, у које су урачунати и Срби, само су били мултиетнички декор другој албанској држави у Европи. Овај концепт додатно је потврђивао становиште Београда да Косово, као дисфункционални ентитет без подршке у свим заједницама, уз порицање Србима статуса „конститутивног народа“ у Покрајини, ни на који начин није спремно за промену статуса, а понајмање да испуњава услове за стицање независности. Београд је, стога, узвратио предлогом надзиране аутономије за Косово унутар Србије, која је била у складу с резолуцијом 1244 Савета безбедности УН, Повељом УН, као и с Финалним актом из Хелсинкија (1975).

11) Дана 8. августа 2006, уочи једне од последњих сесија, посвећене питању положаја мањина (у којој нису учествовали косовски Срби из српског преговарачког тима, одбивши да буду третирани као мањина, али и због присуства једног члана албанске делегације оптуженог за ратне злочине против Срба – Фатмира Љимаја) збио се велики скандал који можда најрељефније описује приступ медијатора српским захтевима.⁸⁸ Ахтисари је у разговору с чланом српског преговарачког тима, Д. Т. Батаковићем, када му је објашњено да је за косовске Србе непривратљиво да

87 D. T. Bataković, *Un conflit sans fin?*, стр. 273–282.

88 „Kosovo: les Serbes kosovars refusent d'aborder les droits des minorités“, Vienne, Agence France Presse, 7. август 2006. Вид. такође: „Les Serbes du Kosovo refusent d'être une 'minorité', boycottent la négociation“, Vienne, Agence France Presse, 8. август 2006 (Jean-Michel Stoullig).

седну у исту салу с једним оптужеником за ратне злочине (Фатмир Љимај) лаконски узвратио: „али ви сте криви као народ“, имплицирајући постојање колективне кривице Срба за рат на Косову, што је као постулат неспојиво с вредностима УН, ЕУ и међународним правом у целини.

Одговор Батаковића, у присуству још двоје представника српског преговарачког тима био је резолутан: кривица за ратне злочине увек је индивидуална, а ако постоји колективна кривица онда суђења појединцима у Хашком трибуналу (ICTY) немају никаквог смисла. У свом закасном одговору на скандал који је, тек касније избио у јавност, Ахтисари је, током једног боравка у Приштини, 26. августа 2006, поновио своје становиште о колективној кривици Србије, напоменувши да „лидери у Београду морају да се суоче с наслеђем и одговорношћу, јер ово историјско наслеђе [колективна кривица Срба за сукобе на Косову] не може бити игнорисано и мора бити узето у обзир у процесу налажењу решења за будући статус Косова.“⁸⁹

12) Ахтисаријев план представљен је првобитно преговарачким странама 2. фебруара 2007. У интервјуу *Новостима* у име преговарачког тима Србије је наглашено: „Да је нацрт једностран, довољно говори и чињеница да више од половине његовог садржаја до сада, упркос обећањима из УНОСЕК-а (на тему безбедности, нпр.) није било предмет дискусије, а камоли преговора, а да, опет, некако волшебно, скоро у потпуности одговара албанским становиштима, а сасвим изоставља српска гледишта, интересе и захтеве. Савет безбедности УН свакако није место у којем ће правно једнострана, политички неодржива, безбедносно опасна и дипломатски неуравнотежена верзија Ахтисаријевог плана добити опипљиву подршку.“⁹⁰ Генералном секретару УН, Ахтисаријев план представљен је тек после мисије Савета безбедности, у пролеће 2007, али није, добио очекивану подршку у Савету безбедности. План бившег финског председника, оцењен као најмање лоше и једино спроводиво решење у одсуству узајамног компромиса, подржали су и Европска унија и НАТО, уз снажне резерве Шпаније, Мађарске, Словачке и Грчке (на састанцима НАТО-а, а унутар ЕУ још и оштре примедбе Румуније и Кипра). Већина чланица ЕУ и НАТО-а процењивали су, показало се погрешно, да Русија неће уложити вето на нацрте резолуција који су неформално најављивани у Савету безбедности.⁹¹

У Савету безбедности: спорови око Ахтисаријевог плана

Уз Србију је, од сталних чланица Савета безбедности чврсто стала само Русија која је током целог преговарачког процеса у Бечу инсистирала да се нађе компромисно решење које је прихватљиво не само за Приштину, него и Београд. Уз одбојност Москве, која се одлучно супротставила концепту једностраног мењања граница

89 „Ahtisaari's statement not taken out of context, Batakovic“, *Tanjug*, Belgrade, August 31, 2006; „Belgrad fordert von Ahtisaari Entschuldigung. Streit um historische Verantwortung“, *Der Standard* [Wien], 1. септембар 2006 (Andrej Ivanji aus Belgrad).

90 Д. Т. Батаковић, „План још гори“, *Вечерње новости*, 7. март 2007.

91 D. T. Bataković, *Serbia's Kosovo Drama* (Belgrade: Ćigoja Press, 2012), стр. 201–222.

једне државе без њене сагласности уследило је и додатно раслојавање унутар сталних и несталних чланица Савета безбедности. Резерве према Ахтисаријевом плану су, после посете Београду и Приштини крајем априла 2007, где су саслушали аргументе обе стране, изразили и многи амбасадори из петнаесточлане делегације чланица Савета безбедности, укључив и представнике афричких и азијских држава (Гане, Јужне Африке, Конга, Индонезије итд.).⁹²

Делегација Савета безбедности уверила се у Београду да Србија има рационалан и одржив план за решавање косовског питања (на супрот информацијама у Њујорку да само Албанци имају јасан план). Руски члан делегације Савета безбедности УН, амбасадор Виталиј Чуркин, позитивно је, током мисије у Србији, оценио контра-предлог Београда да међународна заједница размотри формулу „надзиране аутономије“ за Косово и Метохију, уместо „надзиране независности“ коју нуди посредник УН Марти Ахтисари. „Сигурно има смисла да се изучи иницијатива Београда, јер се на преговорима с Ахтисаријем ништа друго није разматрало“, изјавио је у име Русије амбасадор Чуркин.

По доласку у Покрајину делегацији се посебно неповољном учинила ситуација на терену. На Јарињу – административном прелазу који на северу Покрајине раздваја Косово од остатка Србије – биле су организоване велике демонстрације прогнаних Срба с којима је, настојањем УНМИК-а и КФОР-а, био избегнут било какав додир. Упоредо с тим, уследила је посета делегације на брзину, потемкиновским по техници припреме, преуређеним српским енклавама (Свињаре, Ораховац и Брестовик), где су уз Србе били додати и албански саговорници. Срби у Ораховцу су изјавили: „Живимо у константном страху, повратак је миноран, када до повратка дође услед албански напади, људи се врате на сигурно (у централну Србију) [...] Није добар сигнал Србима када из међународне заједнице стижу поруке: ако Косово не буде независно, биће упаљен нови фитиљ. Таква порука плаши наш народ, који је одолевао свих ових година.“⁹³

Мисија Савета безбедности УН потом је у Грачаници имала непријатан разговор с владиком рашко-призренским Артемијем, који се жалио на некажњене злочине према Србима и на све већи број срушених цркава у његовој епархији, затим с албанским представницима у Приштини, да би, на крају, своју мисију окончали у Бечу, на разговорима с Ахтисаријем. Док је *Франкфуртска Алтемајне Цајшун* мисију Савета безбедности у Србији упоређивао с десетодневном јурњавом јапанских

92 „Kosovska misija Saveta bezbednosti. Došli, videli i otišli“, *Vreme*, 3. мај 2007, стр. 10–13.

93 „Док су њихови представници суочавали мисију с осмогодишњим заточеништвом, а камере многобројних екипа биле окренуте према вратима иза којих се разговарало, смењивале су се слике страшног живота заточеног народа. Отвориле су се душе жене, говорила су деца, сви на чијој кожи пуца тај немерљиво тежак живот.

– Два пута недељно, само, имамо право да изађемо из овог логора. Само кад полази конвој за Митровицу – говори Љубица Илић. – Еј, куку нама – завапила је Слободанка Баљшевић. – Два [светска] рата сам упамтила, и први и други, али ни у једном није било да ти дођу у кућу, одведу чељад и убију, па ти кажу: дођи, узми коске [посмртне остатке] – набраја старица Лепосава Вучић.“ („Дубоки ожилци неповерења“, *Вечерње новости*, Београд, 28. април 2007).

туриста по Европи, 30. априла у Белој кући су председник Џорџ Буш (George W. Bush), немачка канцеларка А. Меркел и председник Европске комисије Жозе Мануел Баросо, усагласили заједнички став САД и ЕУ да Савет безбедности треба, без одлагања, да усвоји резолуцију о „надзираној независности“ Косова, а по плану који је предложио М. Ахтисари. Упоредо с критикама таквог става из Београда, немачка канцеларка је упозоравала Буша да око статуса Косова не иде мимо Савета безбедности, скренувши пажњу на разлике које постоје унутар Европске уније око једностраног признања независности Косова.

После окончања мисије Савета безбедности у Србији, огласила се и Русија. Заменик министра спољних послова Титов истакао је, помињући и могућност руског вета, да Ахтисаријев план не може да буде основа за решавање косовског проблема, као и да је мисија Савета безбедности утврдила да је незадовољавајуће испуњавање кључних стандарда („стандарди пре статуса“), које је прописала међународна заједница.⁹⁴

Нацрт нове резолуције, састављене у кабинетима француског, британског и америчког министарства спољних послова, од почетка маја 2007, а потом и у више других наврата (укупно шест нацрта) кружио је ходницима Савета безбедности. Ови нацрти су наишли на јасну одлуку Русије да их, у случају званичног подношења на гласање, блокира ветоом. Стога је у појединим престоницама, пре свега у Вашингтону, било процењено да је најбоље да се процес подношења резолуције о „надзираној независности“ Косова у потпуности суспендује до неке следеће, повољније прилике.⁹⁵

Ахтисаријевом плану за независно Косово под међународним надзором у Европској унији су се најоштрије успротставиле земље које и саме имају незадовољне мањине са сличним тежњама, као што је то био случај с албанском мањином у Србији: од Румуније и Словачке до Шпаније, Кипра и начелно Грчке. Ван Европе већински против независности Косова биле су многе афричке државе као и велике државе с мултиетничким становништвом попут Индије, Индонезије и Кине у Азији, Бразила, Венецуеле и Аргентине у Јужној Америци. Албанска мањина у Србији се на Косову представљала, супротно међународном праву, као већина с правом на самоопредељење, што је по оценама искусних аналитичара и дипломата (укључив и Хенрија Кисинџера), био опасан преседан којим се опасно нарушава архитектура међународног поретка успостављена после Другог светског рата. Све већа забринутост мултиетничких држава у Европи и Евроазији, додатно је потврдила став Београда да косовски случај не може да буде третиран као изузетак (*sui generis*), већ, пре свега, као опасан преседан за све сецесионистичке покрете широм земљиног шара. Док су европске земље, с неколико изузетака, захтевале хитну

94 *Ibid.*

95 *Le Monde*, 21. јун 2007, Philippe Volonion. Ахтисаријев план остао је мртво слово на папиру све до фебруара 2008, када је једнострано проглашена независност Косова, а привремене институције под албанском контролом, почеле да, уз помоћ Еулекса, спроводе Ахтисаријев план у дело. Већ 2009, Ахтисари је био награђен Нобеловом наградом за мир, где се, уз успехе у Намибији, истицала и његова улога у проналажењу решења за будући статус Косова.

независност Косова, уредник *Монд дипломатика*, запитао је, с правом, следеће: „Питамо се из којег разлога, у Палестини, педесет година није било довољно да се створи једна независна држава (с трагичним последицама које су нам познате), и зашто, насупрот томе, треба решити питање Косова што пре?“⁹⁶

Председник Русије Владимир Путин, тражећи један универзални концептуални оквир за решавање међуетничких сукоба, предлагао је да се поштује међународно право и сви сукоби решавају дијалогом. Упозоравао је, притом, да би независност Косова применом начела самоопредељења, била опасан преседан у међународним односима. У интервјуу датом 3. јуна 2007. једном од утицајних европских дневника, Путин је упозоравао да би се такав преседан могао применити и на пост-совјетском простору (Осетија, Абхазија, Придњестровље), али и на сепаратистичке покрете унутар саме Европске уније (Шкотска, Баскија, Каталонија).⁹⁷

У Вашингтону и западним престоницама, а посебно међу чланицама Контакт-групе из ЕУ, упорно се, без јачих аргумената, понављало да је Косово случај *sui generis*. Да ни у САД није било пуне сагласности око овог питања показује следећи пример. Амерички дипломата Ричард Холбрук (Richard Holbrooke) је подржавајући део Контакт-групе, у ауторском прилогу објављеном у *Вошингтон Посту*, изричито тврдио да је Косово посебан случај који неће бити преседан у међународним односима. Њега је одмах демантовао потпредседник конзервативног Кејто института у Вашингтону, Тед Гален Карпенер. У интервјуу за *Глас америке* Карпенер је истакао да Холбрук греша, напомињући да ће се актом проглашења независности Косова „успоставити преседан, посебно у источној Европи и бившем Совјетском Савезу, што води могућем стварању бројних, етнички заснованих мини држава, чиме би се пореметио читав међународно-правни поредак. Питање будућег статуса Косова све више подстиче и подељена мишљења у Европи што изазива бојазан да би Косово могло да постане преседан и семе раздора и подела на ‘старом континенту’, а и другде.“⁹⁸

Неуспех у Савету безбедности око Ахтисаријевог плана наметнуо је тражење новог облика посредовања који је, после састанка Контакт-групе у Бечу (25. јул 2007), добио формат тројке: САД, Русија и ЕУ. Био је постигнут договор да преговори не трају дуже од 120 дана, а да се 10. децембра 2007. поднесе извештај Савету безбедности УН-а. Русија је предлагала да се преговори морају водити првенствено о статусу Косова, да је потребно да УН буду више укључене и у ову фазу преговарачког процеса, да Ахтисари и његова екипа могу давати логистичку подршку (због континуитета), али да не могу учествовати у самим преговорима, с тим да решење коначног статуса јужне српске покрајине може да донесе само Савет безбедности УН. За разлику од Русије, где је председник Путин снажно подржавао

96 *Le Monde diplomatique* [Paris], јули 2007.

97 „Poutine menace de pointer des missiles sur l’Europe“, *Le Monde*, 4 јуни 2007. Вид. опширније: P. Simić, „La Russie et le problème du Kosovo et Metohija“, *Balkanica* [Belgrade], vol. XXXVIII (2007), стр. 265–268. О руској политици на Балкану: K. Nikiforov, „Russian Foreign Policy and the Balkans in the 1990s“, *Balkanica* [Belgrade], vol. XXXVIII (2007), стр. 231–241.

98 Глас Америке, редакција на српском, Вашингтон, 16. март 2007.

принципијелну позицију Србије, представник Европске уније, немачки амбасадор В. Ишингер (W. Ischinger), предложио је и поделу Косова, у случају да за то постоји обострана сагласност. Амерички изасланик Френк Визнер (Frank Wiesner), понављао је, упорно, званичне ставове Беле куће да је за Косово решење само независност у складу с Ахтисаријевим планом. Амерички председник Џорџ Буш је, приликом посете Албанији у неувобичајено отвореном маниру, као неопозив исход додатног круга преговора, најавио скору независност Косова.⁹⁹

Према је, под посредничким надзором тројке, од краја августа до почетка децембра 2007, било одржано још неколико састанака преговарачких тимова Београда и Приштине о статусу Косова, ни на једном од њих није дошло до осетнијег померања почетних позиција. То је посебно било приметно код косовских Албанаца, који су 10. децембар 2007. видели као датум окончања преговора, после којег је било планирано хитно једнострано проглашење независности у Приштини. Стога је без озбиљније анализе у албанском табору остао и последњи у низу конструктивних предлога Београда који је понудио широку аутономију по моделу Хонг Конга, али и у овом случају под условима пуне демилитаризације, као и без чланства у УН. Унутар светске организације, међутим, поново није било спремности да се призна једнострана независност Косова, а сталној чланици Русији, у великој забринутости за преседан који се тиме ствара, придружило се још неколико несталних чланица Савета безбедности, као и две трећине држава чланица Уједињених нација.

Косовски Албанци су 17. фебруара 2008, упркос упозорењима из Београда и из ширег балканског региона, а мимо међународног права, важеће резолуције 1244 Савета безбедности и новог Устава Србије из 2006, који јасно дефинише Косово и Метохију као аутономну покрајину унутар Републике Србије, једнострано прогласили независност. Тог дана, у скупштини Косова, која, као орган привремених институција самоуправе нема овлашћења за доношење одлука о статусу, косовски Албанци остали су и без подршке Срба као конститутивног народа у Покрајини и Србији, чији су представници одмах изјавили да овај акт не признају.¹⁰⁰ Уз то нелегитимном акту косовских Албанаца, изостала је и подршка легитимних представника горанске и ромске заједнице, двеју етничких група које су, с изузетком Срба, под албанском влашћу на Косову, претрпеле највеће прогоне на етничкој основи. Упоредо с тим, Скупштина Србије у Београду је одмах поништила ову одлуку као нелегалну. Једнострано проглашење независности Косова у Србији је оцењено и као повреда међународног права, јер су били заобиђени и Повеља УН и Завршни

⁹⁹ *Le Monde*, 10. јун 2007, с Ројтерсом.

¹⁰⁰ Посебан парадокс била је и чињеница да су чак и Срби посланици, иначе особе без икаквог утицаја у српској заједници која већ годинама бојкотује изборе у проценту од 95,5% у покрајини (тзв. „Тачијеви Срби“), више именовани него изабрани, односно изабрани мање-више гласовима својих породица и најближих пријатеља, а одани искључиво албанском вођству Косова, бојкотовали једнострано проглашење независности Косова. Дан после проглашења, велики број Срба напустио је, у знак протеста, косовску полицијску службу и друге органе власти које је до тада контролисао Унмик, одбијајући да се ставе у службу за њих потпуно нелегалне албанске администрације у Приштини.

акт из Хелсинкија (1975), Устав Србије из 2006, као и резолуција 1244 Савета безбедности УН од 10. јуна 1999, као једини валидни правни документ који одређује статус покрајине после јуна 1999.¹⁰¹

Прво признање једностраној независности Косову, као другој албанској држави у Европи, усидреној на сувереној територији Србије, стигло је, уз ироничне коментаре, из грађанским ратом опустошеног Авганистана, који би се, као протекторат, тешко могао подвести под појам независне државе. Следећа на листи била је Анкара, а потом је уследило и званично признање из Вашингтона. Њихов пример су затим следили Париз, прва европска држава која је пожурила да призна Косово, а следили су га Лондон, Берлин и Рим. После њих уследило је признање још двадесетак држава, од чега половина држава из Европске уније и НАТО-а. Косово је, у прва три месеца по проглашењу независности, укупно признало мање од 40 држава, док су се већина од 150 држава, дакле две трећине чланица светске организације – укључив и сталне чланице Русију и Кину, као и утицајне земље, попут Индије, Бразила, Индонезије, Јужне Африке или неколико чланица Европске уније (Шпанија, Румунија, Грчка, Словачка, Кипар) – и даље оштро опирале свакој идеји о независности јужне српске покрајине.

Неуспех концепта масовног признања – у Приштини су најављивали да ће већ првог месеца добити подршку најмање стотину држава – показао је, изнад свега, колико је једнострано акт косовских Албанаца дубоко противан не само међународном праву него и ширим интересима међународне заједнице и поретку на којем она почива. Дестабилизујући ефекат једнострано проглашене независности Косова на међународни поредак наставио се и у месецима после 17. фебруара 2008, док је Београд наставио с новим иницијативама: Србија је уочи распоређивања специјалне мисије ЕУ (ЕУЛЕКС) на Косову у децембру 2008, постигла споразум у Њујорку с УН о плану у шест тачака око статусне неутралности ове мисије, с циљем да заштити опстанак угрожене и значајно смањене и ослабљене српске заједнице, као и оспорени суверенитет Србије над покрајином. С друге стране, албанске власти у Приштини су, уз устав Косова, прихватале само Ахтисаријев план о „надзираној независности“ као правни оквир за будући развој, иако је Ахтисаријев предлог био одбијен у Уједињеним нацијама.

Међународни суд правде у Хагу 2008–2010: очекивања и резултати

Србија је, у трагању за решењем косовског питања прибегла консултацији Међународног суда правде у Хагу, који је, од оснивања 1946. године дао саветодавно мишљење у 25 међудржавних спорова. На захтев Србије у октобру 2008. Генерална скупштина УН, поставила је, на предлог Србије, овом суду следеће питање за саве-

101 Преглед ставова премијера Србије у: Војислав Коштуница, *Одбрана Косова*, Филип Вишњић, Београд 2008. Најсвежији, нескривено проалбански прикази политичке динамике на Косову: Tim Judah, *Kosovo. What Everyone needs to Know* (Oxford: Oxford University Press 2008); Denis MacShane, *Why Kosovo still Matters* (London: House Publishing, 2011).

тодавно мишљење: „Да ли је једнострано проглашење независности од стране привремених институција самоуправе на Косову у складу с међународним правом?“¹⁰² Нацрту српске резолуције о обраћању Међународном суду у Хагу супротставиле су се само САД и Албанија, уз подршку четири микро-државе у Пацифику док је већина чланица ЕУ остала уздржана. Резолуција је званично примљена у Палати мира у Хагу 10. октобра 2008.

Своје одговоре на то питање највишем суду УН понудили су, од 1. до 11. децембра 2009, представници 28 држава. За учешће у расправи пријавило се 30 земаља, да би, у међувремену одустали Бахреин и Лаос. У претходној фази поступка, писане поднеске је Суду уложило 35 држава: Чешка Република, Француска, Кипар, Кина, Швајцарска, Румунија, Албанија, Аустрија, Египат, Немачка, Словачка, Руска Федерација, Финска, Пољска, Луксембург, Либија, Велика Британија, САД, Србија, Шпанија, Иран, Естонија, Норвешка, Холандија, Словенија, Летонија, Јапан, Бразил, Република Ирска, Данска, Аргентина, Азербејџан, Малдиви, Сијера Леоне, Боливија и Венецуела.

На почетку расправе, Србија је нагласила да Косово по међународном праву нема право на сецесију, јер је само покрајина у Србији, чиме се руши и поредак успостављен резолуцијом 1244. Шеф српске делегације Д. Т. Багаковић, истакао је да Србија жали због албанских жртава у сукобима уочи и током рата, али да страдања Срба и неалбанаца у послератном периоду (после јуна 1999), делегитимишу албанске тежње за независношћу. „У овом моменту, основна људска права српског и неалбанског становништва на Косову витално су угрожена. Наставља се непрекинути тренд њиховог исељавања. Сви већи косовски градови, изузев једног, етнички су очишћени од српског и неалбанског становништва.“ Судијама су предочени и обесхрабрујући резултати мартовског погрома 2004. године и систематско уништавање српских цркава и манастира, јединих споменика културе у Европи које у XXI веку од реалне претње разарања у непријатељском, албанском, окружењу штите међународне војне снаге.¹⁰³

Албанска делегација из Приштине истакла је са своје стране да је Србија изгубила морално право да управља Покрајином: „Независност Косова неповратна је и декларација којом је она проглашена у фебруару ове године није супротна међународном праву. Независност Косова је неповратна [...] и неће бити враћања на старо, јер би то било противно регионалном миру и стабилности којима је Косово много допринело. Декларација о независности Косова је остварење воље народа Косова да одлучи о својој будућности. У одсуству било каквог споразума између Србије и Косова, независност је била опција коју су подржали изасланик генералног секретара УН Марти Ахтисари, САД, многе европске земље и сви косовски суседи, осим Србије.“¹⁰⁴

102 Т. Barber, "A partial UN victory for Serbia. The consequences of recognition of Kosovo will be with the Balkans, and the EU, for many years to come", *The Financial Times*, 22 October 2008.

103 Д. Радека, „Српска одбрана уверљива“, *Вечерње новости*, 1. децембар 2009.

104 Бета, Танјуг, Београд, 1. децембар 2009.

У расправи која је уследила показало се да косовски Албанци уживају неподељену подршку западних сила и њихових савезника, који су права Албанаца на једнострано проглашену независност правдали углавном моралним разлозима и великим бројем цивилних жртава у сукобима са српским снагама. Насупрот томе, српске ставове подржавао је низ утицајних држава од Русије и Кине до Бразила и Аргентине, са снажним правним аргументима у којима се инсистирало на доследној примени међународног права и начелима на којима почивају не само међународни поредак него и саме Уједињене нације.

Мишљење Међународног суда Правде објављено је 22. јуна 2010. у Великој палати мира у Хагу. Око њега су биле подељене и саме судије. Истицало се да у случају самопроглашене независности Косова у фебруару 2008. није нарушено међународно право, ни резолуција 1244 Савета безбедности УН, нити привремени уставни оквир Косова. Такво мишљење МСП-а подржали су председник суда Х. Овада из Јапана, као и судије из Сијера Леонеа, Јордана, САД, Немачке, Француске, Новог Зеланда, Сомалије, Велике Британије и Мексика. Против су били потпредседник суда П. Томка из Словачке, као и судије из Марока, Русије и Бразила. Кинески судија, који се неколико месеци раније повукао због болести, није гласао због процедуралних разлога, а вероватни разлог је било то што се у расправама судија осетило да ће противници једностраног проглашења независности Косова остати у мањини.

Једном правном акробатиком показано је да у формално-правном погледу њихове одлуке стога нису ни противне општем међународном праву. Суд се позивао на елементе који сугеришу да Приштинска декларација од 17. марта 2008. нема везе с међународном управом на Косову и Метохији. Констатује се, на пример, да Декларација о независности Косова није донета од стране Скупштине Косова, дакле привремених органа самоуправе под контролом УН-а, већ, како је наведено у документу на два листа папира на албанском језику, од стране демократски изабраних представника. Затим се истиче да та декларација није прослеђена представнику генералног секретара УН-а у Покрајини, да није објављена у *Службеном листу* привремених институција на Косову, као ни да специјални представник генералног секретара УН-а није поништио Приштинску декларацију, а на шта има право. У тачки 76. судског мишљења констатује се, без коментара, да је у тренутку када је Декларација о независности објављена, Србија обавестила генералног секретара Уједињених нација да та декларација представља насилну и једнострану сецесију дела територије Србије и да не производи правне последице у Србији или у међународном поретку, а да је Савету безбедности 18. фебруара 2008, председник Србије Б. Тадић званично саопштио да је косовска декларација о независности незаконит акт који је Србија одмах прогласила неважећим.¹⁰⁵

Суд је, даље, стао на становиште да Резолуција 1244 Савета безбедности УН ниједном одредбом не спречава изричито ауторе Приштинске декларације од 17. фебруара 2008. да прогласе независност од Републике Србије. Констатује се да се

105 Вид. документацију на сајту Међународног суда правде (International Court of Justice) у Хагу: www.icj-cij.org.

Савет безбедности у Њујорку огласио ћутањем, јер није усвојио никакав амандман у том смислу када су УН биле обавештене о доношењу Декларације у Приштини.

Овде се показало да је при формулацији питања за саветодавно мишљење Србија направила крупну грешку, јер у питање, осим општег позивања на међународно право, није унела и питање да ли је одлука о независности Косова у складу с Повељом УН, оставивши тако простор вишезначним тумачењима самог појма међународног права. На 40 страница саветодавног мишљења, подељеног у 123. тачке, могло се уочити да је МСП само успутно разматрао кључно питање: ко има право на сецесију, да би закључак био сужен само на „јединствени случај“, као овде у случају Косова.

После објављивања саветодавног мишљења, Србија је у лето 2010, у сталној консултацији с Русијом, спремила нову резолуцију о Косову о којој је требало да се у септембру изјасне све чланице Генералне скупштине. Упоредо с тим, текла је убрзана акција српске дипломатије да се становиште Србије о новим околностима, изазваним саветодавним мишљењем Међународног суда правде појединачно представе свим оним државама широм света које су одбијале да признају самопроглашену независност Косова.

Уочи расправе на Генералној скупштини УН у Њујорку, Србија је, одустала од намере да резултате Саветодавног мишљења провери с чланицама Уједињених нација, изабравши да све даље преговоре о статусу Косову и Метохији, пренесе на органе Европске уније, с образложењем да се ради о сукобу на европском простору, а да Србија, у складу с политиком „И Европска унија и Косово“ тежи да постане чланица ЕУ. Овом одлуком, Косово је *de facto*, престало да буде тема озбиљних политичких дискусија у УН (осим кроз периодичне извештаје о раду УНМИК-а), док се тежиште пренело на посредовање Европске уније у међусобним преговорима између Београда и Приштине. На тај начин, судбина статуса Косова предата је у руке Европској унији чија је већина чланица (с изузетком Шпаније, Словачке, Румуније, Грчке и Кипра) не само заговарала независност Косова, него и предњачила у признавању једностране, самопроглашене независности јужне покрајине Србије. Присуство УНМИК-а се од тада прогресивно смањивало, Еулекс је преузимао све више надлежности, а албанске власти у Приштини спроводиле су, уз сарадњу Еулекса, и прећутну сагласност УНМИК-а, опет једностраним путем, без сагласности Срба, и уз отворено опирање Срба са севера покрајине, Ахтисаријев план, претходно одбачен у Савету безбедности Уједињених нација.

Општи закључак: од Старе Србије до Велике Албаније

Кроз цео XIX век, косовско питање је, тада у склопу Старе Србије, оптерећивало спољну политику обновљене Србије која је настојала, наизменично, да ратним опцијама у Источној кризи (1875–1878) и кроз билатералне односе с Османским царством, тј. туркофилском политиком, просветно-политичком активношћу и стандардним дипломатским средствима (1885–1903), заштити своје угрожене суна-

роднике на Косову и Метохији, изложене прогонима. Тек су Балкански ратови, по образовању Другог балканског савеза, донели решење које због избијања Великога рата, није могло да донесе опипљиве резултате.

Међуратна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевине Југославије, пратила је, под радикалским кабинетима, а посебно до смрти Николе Пашића (1926), српску стратегију која је тражила и упоришта у Албанији како би се сузбијала иредентистичка политика тамошњих власти. Политика репопулације и аграрне реформе на Косову и Метохији, није имала довољно времена да донесе трајније резултате, јер су избијање Другог светског рата, распад Краљевине Југославије и стварање Велике Албаније под италијанским протекторатом (1941), спроведени у знаку општег прогона Срба и староседелаца и досељеника.

Титоистичка политика, доследно комунистичка, без праве еквидистанце која јој се као вођи несврстаних приписивала, тежила је да препусти Косово комунистичкој Албанији, када буде коначно сломљено противљење Срба. Она се изјавила због сукоба с Москвом и Информбироом 1948. Сукоб је превео Албанију из статуса сателита комунистичке Југославије у жестоког противника Титових идеолошких опредељења и територијалне целовитости југословенске државе. У том смислу, илузија је говорити о некаквој српској димензији титоистичке спољне политике, која је, и кад су је водили Срби – као пуки извршиоци Титових одлука и налога – то спроводили као комунисти и Југословени, без националне свести и националне одговорности, од Александра Ранковића до министра спољних послова попут Коче Поповића или Мирка Тепавца.

Титоистичко устројство после 1968, а нарочито по усвајању Устава из 1974, приморали су Србију да, кроз партијску дипломатију преговара с властитом покрајином Косово (без Метохије, која је из назива Покрајине избачена већ 1968), предатом на управу етничким Албанцима, који нису крили потпуну националну приврженост не само Албанији него и етно-стаљинистичком режиму Енвера Хоџе у Тирани.

Српска димензија југословенске политике свела се, стога, све до 1989. године на покушаје да се Србија конституише, попут других република, као федерална јединица с овлашћењима која важе и на територији двеју покрајина. Неравноправност Срба у Титовој Југославији, постала је свима видљива после албанске побуне 1981, и неспремности пост-титоистичке федерације да заштити интересе прогоњених Срба на Косову и Метохији. Уставне промене које је С. Милошевић, неуспешни обновитељ идеолошког и државног јединства на нивоу Југославије, наметнуо у комунистичком кључу, само су додатно компромитовале интересе Србије и Срба у Југославији, у доба убрзаног распада комунистичког блока под вођством СССР-а на европском истоку.

Одсуство демократских решења и одлагање решавања косовског питања, у сенци по Србију погубних Ратова за југословенско наслеђе (1991–1995), водили су ка додатној легитимизацији захтева косовских Албанаца за независношћу од Србије. По избијању војне оружане побуне на самом Косову, већ оклеветана и де-

монизована Србија под влашћу С. Милошевића није имала ни војне ни политичке шансе у сукобу с НАТО-ом који је одлучно стао на страну косовских Албанаца и војном силом истерао српску власт из Покрајине, оставивши јој као покриће само резолуцију 1244 Савета безбедности УН (1999) амбивалентног садржаја, и подложну различитим тумачењима.

Сви покушаји демократске Србије после 5. октобра 2000. године, да с привременим органима самоуправе на Косову, с УНМИК-ом и КФОР-ом, потражи демократско и међусобно прихватљиво решење нису уродили плодом јер је већ било унапред одлучено да ће Косово, у неком тренутку, вољом предводника операције НАТО-а, стећи независност. Стога су и преговори у Бечу, вођени 2006–2007, били углавном формалног карактера, јер је будући статус Покрајине већ био унапред дефинисан, а озбиљније се преговарало само о статусу српске заједнице на Косову и заштити српске културне баштине. Једнострано проглашена независност (2008), упркос одбијању Ахтисаријевог плана о „надзираној независности“ у Савету безбедности УН, као и неуспех с консултативним мишљењем Међународног суда правде у Хагу о једнострано проглашеној независности Косова, учинио је, временом, напоре Београда, премда легитимне, демократске и рационалне, засноване на међународном праву и важећим стандардима у међународним односима, узалудним. Косово, под албанском превлашћу, постало је простор нескривене дискриминације Срба и неалбанских заједница, којим се постепено поплочава пут стварању Велике Албаније.

Dušan T. Bataković

Director of the Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

The Dismemberment of the SFR of Yugoslavia, Serbia and the Internalisation of the Kosovo Question

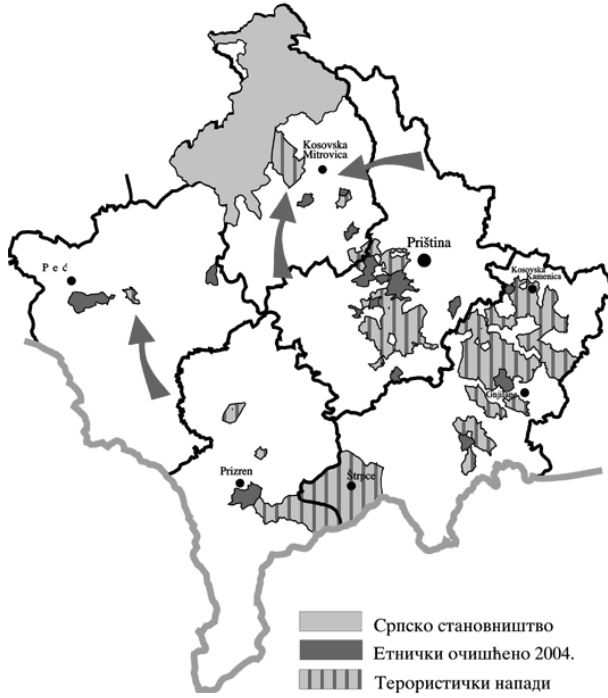
The first Yugoslavia (1918–1941), was a French-inspired, Serb-led centralized state (until 1939), striving to find harmony within its difficult legacy of inter-ethnic relations by imposing a new, Yugoslav nation. The second, Titoist Yugoslavia, was an Austro-Hungarian, Comintern-inspired, Croat-led federal state. The communist dictator J. B. Tito solved the national question by introducing a Stalin-inspired version of the 1937 Soviet Constitution. The Kosovo question, in particular after 1968, was used by Tito as a tool to control Serbia through the hostile Kosovo Albanians. A minority in Serbia and a majority in Kosovo, the Albanians strove to obtain the status of a republic within Yugoslavia that would enable them to use the right to self-determination, reserved exclusively for the six federal republics. The result was rampant discrimination against the Kosovo Serbs and the Albanian nationalist revolt in 1981, a year after Tito's death. A stalemate on the federal level, limited by 1974 Constitution, paved the way for populist policy of the neo-

communist regime of Slobodan Milošević in Serbia. The violent dissolution of Yugoslavia and the Wars for Yugoslav Succession (1991–1995) that followed put the Kosovo question temporarily aside, only to have it reappear as an issue in 1998, due to the armed rebellion of the Kosovo Albanians of UÇK, who were sponsored from abroad. The conflict, after the failed Rambouillet talks, led to the NATO military intervention in March 1999, which lacked a legal UN mandate and the establishment, after a 78-day bombing campaign, of an interim UN administration (1244 SC UN Resolution of 10 June 1999), under NATO-led military forces (KFOR).

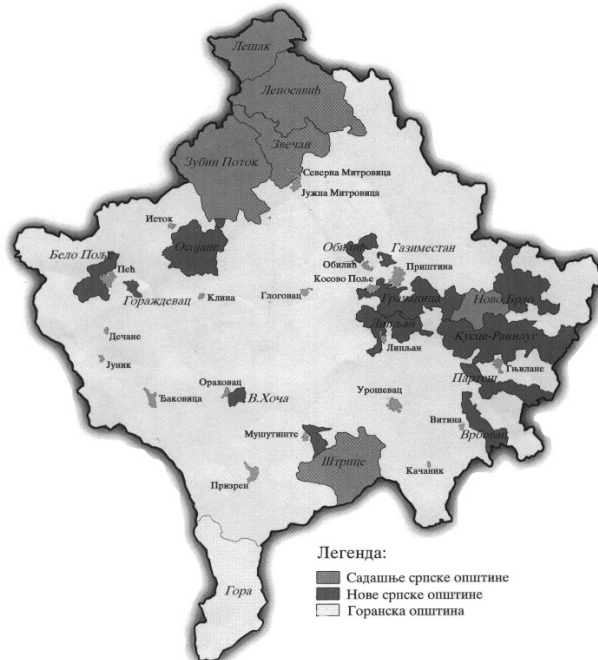
All efforts of the post-Milošević, democratic Serbia, after October 2000, to find a mutually acceptable agreement with the Kosovo Albanians on the future status of Kosovo – a „substantial autonomy“ as envisaged by the 1244 SC UN Resolution – failed. Kosovo Albanians continued to pursue the policy of ethnically motivated discrimination against the Kosovo Serbs and other non-Albanian minorities (Roma, Gorani etc.) which produced 246,000 internally displaced persons from Kosovo after June 1999, including the 2004 March pogrom against the remaining Kosovo Serbs a prerequisite for refusal of any compromise except full independence for the Albanian-dominated Kosovo.

The Kosovo status talks in Vienna, under the auspices of the UN and its representative Martti Ahtisaari (2005–2007), failed after the Kosovo Albanians refused any compromise with Belgrade. Albanian negotiators from Priština were offered various options of substantial autonomy, including the Hong-Kong model, but were willing to negotiate only regarding the status of the Serbian „minority“ within an independent Kosovo and the protection of Serbian cultural heritage, including many medieval Serbian monasteries. The final proposal of Martti Ahtisaari failed to offer a satisfactory compromised solution but proposed a pro-Albanian position that envisaged a „supervised autonomy“ for Kosovo. Unacceptable for Belgrade, this proposal was never adopted by the UN Security Council, due to the refusal of Russia and China to accept Kosovo as a *sui generis* case for independence. The Troika (EU, USA, Russia) extension of talks produced no tangible results, which led to the unilateral self-proclaimed independence of Kosovo in February 2008. The International Court of Justice in Hague, where Serbia submitted a UN-approved demand for an advisory opinion on the legality of Kosovo replied that the act of the proclamation of independence (Kosovo Albanian parliament and president of Kosovo) was not against international law but refused to rule on the legality of that independence. This decision, however, enhanced the Kosovo Albanian position, and led Serbia to accept the EU instead of UN mediation regarding the compromise between Belgrade and Priština over Kosovo's future status.

КОСОВО И МЕТОХИЈА
СРПСКО СТАНОВНИШТВО
МАРТ 2004

КОСОВО КАРТА ОПШТИНА 2006

ДОДАЦИ
~ • ~
APPENDIXES

СПИСАК МИНИСТАРА ИНОСТРАНИХ ДЕЛА

Кнежевина Србија

<i>Име и презиме</i>	<i>време обављања дужности</i>		<i>премијер</i>
Миљко Радоњић	јан. 1811	04.10.1813	Карађорђе Петровић ¹
Димитрије Давидовић	20.06.1834.	? 1835	
Аврам Петронијевић	1835.	1839.	
Аврам Петронијевић	26.02.1839.	08.05.1840.	Аврам Петронијевић
Ђорђе Протић	15.05.1840.	08.09.1842.	Ђорђе Протић
	08.09.1842.	07.11.1842.	Аврам Петронијевић ²
Аврам Петронијевић	07.11.1842.	20.06.1843.	Аврам Петронијевић
Алекса Јанковић, зас.	20.06.1843.	06.10.1843. ³	
Алекса Симић	06.10.1843.	11.10.1844.	Алекса Симић
Аврам Петронијевић	11.10.1844	22.04.1852.	Аврам Петронијевић
Илија М. Гарашанин	25.04.1852	26.03.1853.	Илија М. Гарашанин
Алекса Симић	26.03.1853.	28.12.1855.	Алекса Симић

1 Влада се звала Правитељствујушчи совјет. Председник Совјета и врховни вожд је био Карађорђе Петровић.

2 Пошто је 7/8. септембра 1842. књаз Михаило био принуђен да напусти Србију образовано је Привремено правленије у коме је Аврам Петронијевић био председатељ, а Тома Вучић Перишић предводитељ народа. Ова привремена влада је обављала дужност од 8. септембра до 7. новембра 1842. У њој није било министара.

3 Уставобранитељи су присилили књаза Михаила Обреновића да 7/8. септембра 1842. напусти Србију. Недељу дана касније изабрали су Александра Карађорђевића за књаза Србије. Велике силе су приморале уставобранитеље да се избор књаза Александра понови. Књаз је морао да поднесе оставку 20. јуна 1843, а са њим и влада. Уместо Аврама Петронијевића дужност заступања попечитеља (министра) иностраних дела је преузео Алекса Симић. Народна скупштина је поново изабрала књаза Александра 27. јуна 1843. Русија је била незадовољна приликама у Србији и присилила је књаза да два кључна човека владе напусте Србију. Аврам Петронијевић, који је био премијер и министар иностраних дела до 20. јуна, и Тома Вучић Перишић, министар унутрашњих дела, напустили су Србију 19. августа 1843. После више покушаја да се враге Петронијевић и Вучић су стигли у Србију после више од годину дана одсуства 9. септембра 1844. Петронијевић је после месец дана преузео поново функцију књажевог представника (премијера) и попечитеља (министра) иностраних дела 11.10.1844.

<i>Име и презиме</i>	<i>време обављања дужности</i>		<i>премијер</i>
Алекса Јанковић	28.12.1855.	10.06.1856.	Алекса Јанковић
Стефан Марковић	10.06.1856.	28.09.1856.	Стефан Марковић
Алекса Симић	28.09.1856.	01.07.1857.	Алекса Симић
Стефан Марковић	01.07.1857.	12.04.1858.	Стефан Марковић
Стеван Магазиновић	12.04.1858.	18.04.1859.	Стеван Магазиновић
Цветко Рајовић	18.04.1859.	08.11.1860.	Цветко Рајовић
Филип Христић	08.11.1860.	21.10.1861.	Филип Христић ⁴
Илија М. Гарашанин	21.10.1861.	15.11.1867.	Илија М. Гарашанин
Јован Ристић	15.11.1867.	03.12.1867.	Јован Ристић
Милан Петронијевић	04.12.1867.	03.07.1868.	Никола Христић
Радивоје Милојковић, в. д.	(03.07.1868.	06.10.1868.	Ђорђе Д. Ценић ⁵
Димитрије Матић, зас.	06.10.1868.	јули 1869)	
Димитрије Матић, в. д.	29.07.1869.	22.08.1872.	Радивоје Милојковић
Јован Ристић	22.08.1872.	14.04.1873.	Миливоје Петровић Блазнавац
Јован Ристић	14.04.1873.	03.11.1873.	Јован Ристић
Јован Мариновић	03.11.1873.	07.12.1874.	Јован Мариновић
Милан С. Пироћанац	07.12.1874.	03.02.1875.	Аћим Чумић ⁶
Милан Богићевић	03.02.1875.	31.08.1875.	Данило Стефановић
Јован Ристић	31.08.1875.	08.10.1875.	Стевча Михаиловић
Ђорђе М. Павловић	08.10.1875.	06.05.1876.	Љубомир Каљевић
Јован Ристић	06.05.1876.	19.12.1876.	Стевча Михаиловић ⁷
Јован Ристић	28.12.1876.	13.10.1878.	
Јован Ристић	13.10.1878.	02.11.1880.	Јован Ристић
Чедомиљ Мијатовић	02.11.1880.	22.10.1881.	Милан Пироћанац
Милан Пироћанац	22.10.1881.	03.10.1883. ⁸	

4 Од владе Аврама Петронијевића (1839–1842) закључно с владом Филипа Христића (1860–1861) званични назив највишег органа извршне власти у Србији је био Централно правленије, а премијер је носио назив представник књажевски. Од 1861. назив владе се мења у Министарски савет. Министар иностраних дела је до 1861. називан попечитељ иностраних д(ј)ела.

5 У влади Ђорђа Д. Ценића није именован посебан министар иностраних дела већ је ову дужности обављао министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић до 6. октобра 1868, а од тада је вршилац дужности министра иностраних дела био министар просвете и црквених дела Димитрије Матић.

6 Милан М. Богићевић је био в. д. министра иностраних дела током последња два дана ове владе.

7 Влада Стевче Михаиловића је поднела оставку 19.12.1876. Пошто кнез Милан није могао да нађе одговарајућу личност која ће да образује нову владу вратио је мандат Стевчи Михаиловићу девет дана касније 28. децембра 1876.

8 Током владе Милана Пироћанца (1880–1883) дошло је до проглашења Србије за краљевину тако да ова влада делимично спада у период кнежевине, а делимично у доба краљевине.

Краљевина Србија

<i>Име и презиме</i>	<i>Време обављања дужности</i>		<i>премијер</i>
Милан Пироћанац	22.10.1881.	03.10.1883.	Милан Пироћанац
Милан М. Богићевић	03.10.1883.	19.02.1884.	Никола Христић
Милутин Гарашанин	19.02.1884.	14.05.1885.	Милутин Гарашанин
Милутин Гарашанин	14.05.1885.	04.04.1886.	Милутин Гарашанин
Драгутин Франасовић	04.04.1886.	13.06.1887.	Милутин Гарашанин
Јован Ристић	13.06.1887.	31.12.1887.	Јован Ристић
Драгутин Франасовић	31.12.1887.	26.04.1888.	Сава Грујић
Чедомиљ Мијатовић	26.04.1888.	05.03.1889.	Никола Христић
Чедомиљ Мијатовић	05.03.1889.	06.03.1889.	Коста Протић ⁹
Сава Грујић	06.03.1889.	28.03.1890.	Сава Грујић
Сава Грујић	28.03.1890.	23.02.1891.	Сава Грујић
Михаило Кр. Ђорђевић	23.02.1891.	02.04.1892.	Никола П. Пашић
Никола П. Пашић	02.04.1892.	21.08.1892.	Никола П. Пашић
Јован Ђ. Авакумовић	21.08.1892.	13.04.1893.	Јован Ђ. Авакумовић
Андра Николић	13.04.1893.	05.12.1893.	Лазар Ђ. Докић
Сава Грујић, зас.	05.12.1893.	24.01.1894.	Сава Грујић
Ђорђе С. Симић	24.01.1894.	02.04.1894.	Ђорђе С. Симић
Сима Лозанић	02.04.1894.	27.10.1894.	Светомир Николајевић ¹⁰
Милан М. Богићевић	27.10.1894.	07.07.1895.	Никола Христић
Стојан Новаковић	07.07.1895.	29.12.1896.	Стојан Новаковић
Ђорђе С. Симић	29.12.1896.	23.10.1897.	Ђорђе С. Симић
Владан Ђорђевић	23.10.1897.	21.07.1900.	Владан Ђорђевић
Алекса С. Јовановић	25.07.1900.	18.02.1901.	Алекса С. Јовановић
Михаило В. Вујић	18.02.1901.	02.04.1901.	Алекса С. Јовановић
Михаило В. Вујић	02.04.1901.	19.05.1902.	Михаило В. Вујић
Михаило В. Вујић	19.05.1902.	20.10.1902.	Михаило В. Вујић
Василије Антонић	20.10.1902.	19.11.1902.	Пера Велимировић

9 Влада Николе Христића постојала је један дан 21/22. фебруара односно 5/6. марта 1889. Она је формирана пошто је краљ Милан саопштио својим министрима 20. фебруара/4. марта да је одлучио да абдицира за два дана. Пошто је Никола Христић одбио да буде председник владе која ће примити абдикацију, премијер је на два дана постао Коста Протић, а Чедомиљ Мијатовић је обавио најкраћи мандат министра спољних послова у историји Србије.

10 Није сасвим јасно да ли је реч о једној или две владе Светомира Николајевића (април-октобар 1894). После државног удара краља Александра од 21. маја 1894, влада С. Николајевића је поднела оставку која је прихваћена, али је влада, у истом саставу, постављена истим указом.

<i>Име и презиме</i>	<i>Време обављања дужности</i>		<i>премијер</i>
Сима Лозанић	19.11.1902.	11.06.1903.	Димитрије
(стварно обављао дужност: 05.01.1903.	05.04.1903.) ¹¹		Цинцар-Марковић
Љубомир Каљевић	11.06.1903.	25.06.1903.	Јован Ђ. Авакумовић
Љубомир Каљевић	25.06.1903.	04.10.1903.	Јован Ђ. Авакумовић
Андра Николић	04.10.1903.	08.02.1904.	Сава Грујић
Никола П. Пашић	08.02.1904.	10.12.1904.	Сава Грујић
Никола П. Пашић	10.12.1904.	29.05.1905.	Никола П. Пашић
Јован Жујовић, зас.	29.05.1905.	12.08.1905.	Љубомир Стојановић
Јован Жујовић	(12.08.1905.	15.12.1905.	Љубомир Стојановић
Василије Антонић, зас.	15.12.1905.	14.03.1906) ¹²	
Василије Антонић	14.03.1906.	30.04.1906.	Сава Грујић
Никола П. Пашић	30.04.1906.	12.06.1907.	Никола П. Пашић
Никола П. Пашић	12.06.1907.	12.04.1908.	Никола П. Пашић
Никола П. Пашић	12.04.1908.	20.07.1908.	Никола П. Пашић
Милован Ђ. Миловановић	20.07.1908.	24.02.1909.	Пера Велимировић
Милован Ђ. Миловановић	24.02.1909.	24.10.1909.	Стојан Новаковић
Милован Ђ. Миловановић	24.10.1909.	08.07.1911.	Никола П. Пашић
Милован Ђ. Миловановић	08.07.1911.	09.02.1912.	Милован Ђ. Миловановић
Милован Ђ. Миловановић	09.02.1912.	01.07.1912.	Милован Ђ. Миловановић
Јован М. Јовановић	01.07.1912.	12.09.1912.	Марко Трифковић
Никола П. Пашић	12.09.1912.	05.12.1914.	Никола П. Пашић
Никола П. Пашић	05.12.1914.	23.06.1917.	Никола П. Пашић
Никола П. Пашић	23.06.1917.	23.03.1918.	Никола П. Пашић
Никола П. Пашић	23.03.1918.	16.11.1918.	Никола П. Пашић
Стојан М. Протић, зас.	16.11.1918.	20.12.1918.	Никола П. Пашић

Краљевина Срба, Хрватиа и Словенаца

Стојан Протић, зас.	16.11.1918.	20.12.1918.	Никола П. Пашић
др Анте Трумбић	20.12.1918.	16.08.1919.	Стојан М. Протић
др Анте Трумбић	16.08.1919.	18.10.1919.	Љубомир М. Давидовић
др Анте Трумбић	18.10.1919.	19.02.1920.	Љубомир М. Давидовић

11 У влади генерала Димитрија Цинцар Марковића (19.11.1902–11.06.1903), Сима Лозанић је преузео дужност министра иностраних дела 05.01.1903, и обављао ову дужност до 05.04.1903. У раздобљу 19.11.1902–05.01.1903. министра иностраних дела је заступао Василије Антонић, а од 05.04.1903. до Мајског преврата 11.06.1903, министра иностраних дела је заступао Павле Денић.

12 Јован Жујовић је поднео оставку 15.12.1905. на место министра иностраних дела у влади Љубомира Стојановића.

<i>Име и презиме</i>	<i>Време обављања дужности</i>		<i>примијер</i>
др Анте Трумбић	19.02.1920.	17.05.1920.	Стојан М. Протић
др Анте Трумбић	17.05.1920.	18.08.1920.	Миленко Р. Веснић
др Анте Трумбић	(18.08.1920.	22.11.1920.	Миленко Р. Веснић
др Миленко Р. Веснић	22.11.1920.	01.01.1921)	
Никола П. Пашић	01.01.1921.	26.03.1921.	Никола П. Пашић
Никола П. Пашић	26.03.1921.	24.12.1921.	Никола П. Пашић
др Момчило А. Нинчић	24.12.1921.	16.12.1922.	Никола П. Пашић ¹³
(до 5.1.1922. дужност мин.ин.дел. обављао председник Мин. савета Никола П. Пашић)			
др Момчило А. Нинчић	16.12.1922.	02.05.1923.	Никола П. Пашић
др Момчило А. Нинчић	02.05.1923	27.03.1924.	Никола П. Пашић
др Момчило А. Нинчић	27.03.1924.	21.05.1924	Никола П. Пашић
др Момчило А. Нинчић	21.05.1924.	27.07.1924.	Никола П. Пашић
др Војислав Д. Маринковић	27.07.1924.	06.11.1924.	Љубомир М. Давидовић
др Момчило А. Нинчић	06.11.1924.	29.04.1925.	Никола П. Пашић
др Момчило А. Нинчић	29.04.1925.	18.07.1925.	Никола П. Пашић
др Момчило А. Нинчић	18.07.1925.	08.04.1926.	Никола П. Пашић
др Момчило А. Нинчић	08.04.1926.	15.04.1926.	Никола Т. Узуновић
др Момчило А. Нинчић	(15.04.1926.	06.12.1926.	Никола Т. Узуновић
Милош Трифуновић, зас.	06.12.1926.	24.12.1926)	
др Нинко Перић	24.12.1926.	01.02.1927.	Никола Т. Узуновић
др Нинко Перић	01.02.1927.	17.04.1927.	Никола Т. Узуновић
др Војислав Д. Маринковић	17.04.1927.	23.02.1928.	Велимир Вукићевић
др Војислав Д. Маринковић	23.02.1928.	27.07.1928.	Велимир Вукићевић
др Војислав Д. Маринковић	27.07.1928.	06-01.1929.	Антон Корошец
др Војислав Д. Маринковић	06.01.1929.	30.09.1931.	Петар Р. Живковић
др Војислав Д. Маринковић	30.09.1931.	06.01.1932.	Петар Р. Живковић
др Војислав Д. Маринковић	06.01.1932.	04.04.1932.	Петар Р. Живковић
др Војислав Д. Маринковић	04.04.1932.	06.07.1932.	др Војислав Д. Маринковић
Богољуб Јевтић	06.07.1932 .	05.11.1932.	др Милан Сршкић
Богољуб Јевтић	05.11.1932.	27.01.1934.	др Милан Сршкић
Богољуб Јевтић	27.01.1934.	18.04.1934.	Никола Т. Узуновић
Богољуб Јевтић	18.04.1934.	22.10.1934.	Никола Т. Узуновић
Богољуб Јевтић	22.10.1934.	20.12.1934.	Никола Т. Узуновић
Богољуб Јевтић	20.12.1934.	24.06.1935.	Богољуб Јевтић
др Милан Стојадиновић	24.06.1935.	07.03.1935	др Милан Стојадиновић
др Милан Стојадиновић	07.03.1935.	05.02.1939.	др Милан Стојадиновић

¹³ У овој влади дужност министра иностраних дела обављао је председник Министарског савета Никола П. Пашић до 05.01.1922.

<i>Име и презиме</i>	<i>Време обављања дужности</i>		<i>премијер</i>
др Александар Цинцармарковић	05.02.1939.	26.08.1939.	Драгиша Ј. Цветковић
др Александар Цинцармарковић	26.08.1939.	27.03.1941.	Драгиша Ј. Цветковић
др Момчило А. Нинчић	27.03.1941.	11.01.1942.	Душан Симовић ¹⁴
др Момчило А. Нинчић	11.01.1942.	02.01.1943.	Слободан Јовановић
Слободан Јовановић, зас.	02.01.1943.	26.06.1943.	Слободан Јовановић
Милан Грол	26.06.1943.	10.08.1943.	Милош Трифуновић
Божидар Пурић	10.08.1943.	01.06.1944.	Божидар Пурић
Иван Шубашић, зас.	01.06.1944.	29.01.1945.	Иван Шубашић
Иван Шубашић	29.01.1945.	05.03.1945.	Иван Шубашић
Иван Шубашић	07.03.1945.	08.10.1945.	Јосип Броз ¹⁵

*Министри спољних послова комунистичке Југославије
(ДФЈ, ФНРЈ, СФРЈ)*

<i>Име и презиме</i>	<i>Време обављања дужности</i>	
Јосип Броз, в.д. премијер	30.11.1945.	31.01.1946.
Станоје Симић	01.02.1946.	31.08.1948.
Едвард Кардељ	31.08.1948.	14.01.1953.
Коча Поповић	15.01.1953.	23.04.1965.
Марко Никезић	23.04.1965.	25.12.1968.
Мишо Павићевић, в.д.	25.12.1968.	25.04.1969.
Мирко Тепавац	25.04.1969.	01.11.1972.
Јакша Петрић, в.д.	01.11.1972.	15.12.1972.
Милош Минић	16.12.1972.	17.05.1978.
Јосип Врховец	17.05.1978.	17.05.1982.
Лазар Мојсов	17.05.1982.	15.05.1984.
Раиф Диздаревић	15.05.1984.	30.12.1987.
Будимир Лончар	31.12.1987.	03.02.1988.
Будимир Лончар	03.02.1988.	12.12.1991.
Миливоје Максић, в.д.	12.12.1991.	28.04.1992.

¹⁴ Влада генерала Душана Симовића је реконструисана 21. августа 1941. Ова влада је заправо имала три периода. Од 27. марта до 10. априла 1941. у овој влади је потпредседник био вођа Хрватске сељачке странке Влатко Мачек који је поднео оставку 10. априла. Од 10. априла до 21. августа потпредседници владе су били Слободан Јовановић и Јурај Крњевић, а 21. августа је именован и трећи потпредседник Миха Крек. Током целе владе министар иностраних дела је био Момчило Нинчић. Влада је 15. априла евакуисана у Грчку, а 28. априла у Палестину, па је од 15. априла влада генерала Симовића била влада у избеглиштву.

¹⁵ Ову владу, на челу с Јосипом Брозом, формално су прогласили краљевски намесници, али је она фактички била прва влада комунистичке Југославије.

Министри спољних послова Савезне Републике Југославије

Владислав Јовановић	15.07.1992.	13.09.1992.
Илија Ђукић	30.09.1992.	04.03.1993.
Владислав Јовановић	04.03.1993.	15.08.1995.
Милан Милутиновић	15.08.1995.	09.01.1998.
Живадин Јовановић	09.01.1998.	04.11.2000.
Горан Свилановић	04.11.2000.	04.02.2003.

Министри спољних послова Државне заједнице Србија и Црна Гора

Горан Свилановић	04.02.2003.	16.04.2004.
Вук Драшковић	16.04.2004.	05.06.2006.

Министри спољних послова Републике Србије као независне државе

Вук Драшковић	05.06.2006.	15.05.2007. ¹⁶
Вук Јеремић	15.05.2007.	27.07.2012.

Премијери комунистичке Југославије

Јосип Броз	29.11.1945.	14.01.1953. ¹⁷
Јосип Броз	14.01.1953.	29.06.1963.
Петар Стамболић	29.06.1963.	16.05.1967.
Мика Шпиљак	16.05.1967.	18.05.1969.
Митја Рибичич	18.05.1969.	30.07.1971.
Џемал Биједић	30.07.1971.	18.01.1977.
Веселин Ђурановић	15.03.1977.	16.05.1982.
Милка Планинц	16.05.1982.	15.05.1986.
Бранко Микулић	15.05.1986.	16.03.1989.
Анте Марковић	16.03.1989.	20.12.1991.

16 У Републици Црној Гори одржан је референдум о независности 21.05.2006. Парламент Црне Горе прогласио је независност 03.06.2006. чиме је Државна заједница Србија и Црна Гора престала да постоји. Скупштина Србије је на седници 05.06.2006. констатовала независност Црне Горе, као и то да је на основу Уставне повеље Државне заједнице Република Србија једини правни следбеник Државне заједнице Србија и Црна Гора. Тиме је министар спољних послова Државне заједнице постао министар спољних послова Републике Србије.

17 У комунистичкој Југославији улогу врховног државног арбитра играла је Комунистичка партија Југославије (касније Савез комуниста Југославије) и њено вођство. Влада више не постоји као извршно тело образовано на основу скупштинске већине, већ као извршно тело коме је партија поверила задатак. Због тога је овде дат одвојено списак министара спољних послова и премијера јер су сви званичници комунистичке Југославије премештани, по потреби, с партијских на државне функције, па се мандати министара спољних послова не поклапају с мандатима премијера јер је и једну и другу функцију делегирала Комунистичка партија и њен вођа Јосип Броз.

Премијери Савезне Републике Југославије

Милан Панић	14.07.1992.	09.02.1993.
Радоје Контић	09.02.1993.	19.05.1998.
Момир Булатовић	19.05.1998.	04.11.2000.
Зоран Жижић	04.11.2000.	24.07.2001.
Драгиша Пешић	24.07.2001.	07.03.2003.

Државна заједница Србија и Црна Гора

Светозар Маровић	07.03.2003.	03.06.2006.
------------------	-------------	-------------

Република Србија као независна држава

Војислав Коштуница	(03.03.2004)	
	05.06.2006.	07.07.2008.
Мирко Цветковић	07.07.2008.	27.07.2012.

Литература/Sources

- Душан Мрђеновић (прир.), *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, Нова књига, Београд 1988;
- Небојша Родић и Љубомир Ив. Јовић, *Владе Србије 1805-1996*, Службени гласник, Београд 1996;
- Група аутора, *Владе Србије 1805-2005*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005;
- Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Друјом свейском райу*, Институт за савремену историју, Београд 2008;
- Боро Мајданац, *Народна скупштина Србије*, Народна скупштина Републике Србије и Архив Србије, Београд 2004 (списак влада на стр. 188-191).

Интернет извори/Internet sites

<http://www.worldstatesmen.org/Yugoslavia.html#Yugoslavia>

Саставио: С. Г. Марковић

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ДЕЛА

Министар иностраних дела ДР. МИЛОВАН Ћ. МИЛОВАНОВИЋ

НАЧЕЛНИК I КЛ. Јован М. Јовановић

ПОЛИТИЧКО ОДЕЉЕЊЕ

ШЕФ, СЕКРЕТАР I КЛАСЕ Др. Милан Шајиновић

СЕКРЕТАР V КЛ. Војислав Антонијевић
ПИСАР I КЛАСЕ Владета Ковачевић

ПРОСВЕТНО ОДЕЉЕЊЕ

ШЕФ, СЕКРЕТАР II КЛАСЕ Милан Ракић
СЕКРЕТАР IV КЛАСЕ Јеврем Симић

ПРЕСБИРО

ШЕФ, СЕКРЕТАР I КЛАСЕ Драгомир Л. Стевановић

ПОМОЋНИК ШЕФА, ПИСАР I КЛАСЕ Др. Станоје Михаиловић

АДМИНИСТРАТИВНО ОДЕЉЕЊЕ

ШЕФ, СЕКРЕТАР ЗА СТРАНУ ПРЕШКУ, У РАНГУ НАЧЕЛНИКА II КЛАСЕ, Јован Д. Миланковић

СЕКРЕТАРИ I КЛ.: Иван Иванић
Др. Бранислав Суботић

СЕКРЕТАРИ V КЛ.: Фотије Станојевић
Др. Антоније Поп-Христић

ПИСАРИ I КЛАСЕ: Михаило Видаковић
Тодор Ристић
Љубомир Бојовић

ПИСАР II КЛАСЕ Настас Илић

БЛАГАЈНИЧКО ОДЕЉЕЊЕ

БЛАГАЈНИК II КЛАСЕ Стеван Ћ. Божовић

КРАЉЕВСКА ДИПЛОМАТСКА ЗАСТУПНИШТВА НА СТРАНИ

ПОСЛАНСТВО У АУСТРО-УГАРСКОЈ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР I КЛАСЕ Борђе С. Симић
СЕКРЕТАР I КЛАСЕ Клеант Панакостоуцос
СЕКРЕТАР II КЛ. Др. Максим Димитријевић
ПИСАР I КЛ. Милош Михајловић
ВОЈНИ ИЗАСЛАНИК — КОЊИЧКИ ПУКОВНИК Љубомир Дешјанин

ПОСЛАНСТВО У БЕЛГИЈИ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР I КЛАСЕ Др. Миленко Р. Веснић

ПОСЛАНСТВО У БУГАРСКОЈ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР II КЛАСЕ Др. Мирослав Спадајковић
СЕКРЕТАР IV КЛ. Тихомир Поповић
ВИЦЕ-КОНСУЛ V КЛАСЕ Милан Ненадић
ПИСАР I КЛАСЕ Јован Дучић
ВОЈНИ ИЗАСЛАНИК — ЂЕНЕРАЛШТАБНИ МАЈОР ДАНИЛО КАЛАФАТОВИЋ

ПОСЛАНСТВО У ГРЧКОЈ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР II КЛ. Матеја Бошковић

ПОСЛАНСТВО У ЕНГЛЕСКОЈ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР (ПРАЗНО МЕСТО)
СЕКРЕТАР I КЛАСЕ Др. Славко Грујић
СЕКРЕТАР III КЛ. Александар Ва. Борђевић

ПОСЛАНСТВО У РИМУ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР I КЛАСЕ Др. Михаило В. Вујић
СЕКРЕТАР V КЛАСЕ Димитрије Пејовић-Магазиновић

ПОСЛАНСТВО У НЕМАЧКОЈ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР (ПРАЗНО МЕСТО)
СЕКРЕТАР I КЛАСЕ Др. Милош Божићевић
СЕКРЕТАР IV КЛ. Др. Милутин Јовановић

ПОСЛАНСТВО У РУМУНИЈИ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР II КЛ. Михајло Г. Ристић
СЕКРЕТАР IV КЛАСЕ Добривоје Свилокосић

ПОСЛАНСТВО У РУСИЈИ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР II КЛ. Димитрије Поповић
ПИСАР I КЛ. Јеврем Тадић
ВОЈНИ ИЗАСЛАНИК — ЂЕНЕРАЛШТАБНИ ПОТКУКОВНИК Стеван С. Хаџић

ПОСЛАНСТВО У ТУРСКОЈ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР II КЛ. Др. Јаша Ненадовић
СЕКРЕТАР II КЛАСЕ Јован Т. Марковић
ПИСАР I КЛ. Радомир Шапоњић
ПРВИ ДРАГОМАН, У РАНГУ СЕКРЕТАРА I КЛ., ДИМИТРИЈЕ ЧОХАДИЋ
ВОЈНИ ИЗАСЛАНИК — ИНЖЕЊЕРСКИ ПУКОВНИК Стеван Илић

ПОСЛАНСТВО У ФРАНЦУСКОЈ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР
I КЛАСЕ Др. Миленко Р. Веснић
СЕКРЕТАР I КЛАСЕ Рајко Винтровић
СЕКРЕТАР IV КЛАСЕ Стеван Павловић
ПИСАР I КЛАСЕ Бранислав Марковић

ПОСЛАНСТВО У ХОЛАНДИЈИ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР
(празно место)

ПОСЛАНСТВО У ЦРНОЈ ГОРИ

ИЗВАНРЕДНИ ПОСЛАНИК И ПУНОМОЋНИ МИНИСТАР
II КЛ. Др. Михаило Гавриловић

ДИПЛОМАТСКО ЗАСТУПНИШТВО И ГЕНЕРАЛНИ КОНСУЛАТ У КАИРУ

ДИПЛОМАТСКИ ЗАСТУПНИК И ГЕНЕРАЛНИ КОНСУЛАТ
II КЛ. Др. Бошко Чолак-Антић

КРАЉЕВСКИ КОНСУЛАТИ НА СТРАНИ

КОНСУЛАТ У БИТОЉУ

КОНСУЛАТ I КЛАСЕ Љубомир Михајловић
ВИЦЕ-КОНСУЛАТ II КЛ. Сава Томић
ВИЦЕ-КОНСУЛАТ III КЛАСЕ Душан Протић
ПИСАР I КЛАСЕ Радомир Луковић
ПИСАР II КЛАСЕ Коста Штерић

ГЕНЕРАЛНИ КОНСУЛАТ У БУДИМ-ПЕШТИ

ГЕНЕРАЛНИ КОНСУЛАТ I КЛ. Јован Ф. Христић
ПИСАР I КЛАСЕ Димитрије Димитријевић

КОНСУЛАТ У ПРИШТИНИ

КОНСУЛАТ II КЛАСЕ Др. Милан Милојевић
ПИСАР I КЛАСЕ Љубомир Нешић

ГЕНЕРАЛНИ КОНСУЛАТ У СКОПЉУ

КОНСУЛАТ I КЛ. Панта Гавриловић
ВИЦЕ-КОНСУЛАТ I КЛ. Јован Вучковић
ПИСАР I КЛ. Милан Кубуровић
ПИСАРИ II КЛ.: Др. Велизар Нинчић
Драгољуб Илић

ГЕНЕРАЛНИ КОНСУЛАТ У СОЛУНУ

ГЕНЕРАЛНИ КОНСУЛАТ II КЛ. Живојин Валугчић
ВИЦЕ-КОНСУЛАТ III КЛАСЕ Марко Цемовић
ВИЦЕ-КОНСУЛАТ III КЛ. Трајан Живковић

КРАЉЕВСКИ ПОЧАСНИ КОНСУЛАТИ НА СТРАНИ

АУСТРО-УГАРСКА

Генерални Консулат у Бечу
Генерални консул Самуел Ритер фон Хан

Генерални Консулат у Трсту
Генерални консул Корнелиус Ритер фон
Горуп

Генерални Консулат у Фијуми
Генерални консул Емил Куранда

Консулат у Будим-Пешти
консул Евген Шрајер

Консулат у Брину
консул Арнолд Марек

Консулат у Оршави
консул Стеван Лујановић

БЕЛГИЈА

Генерални Консулат у Бриселу
Генерални консул Леон Касел

Консулат у Анверсу
консул Густав Антоан
вице-консул Гастон Антоан

Консулат у Лијежу
консул Жое Хоц-Фор

ГРЧКА

Генерални Консулат у Пиреју
Генерални консул Пиетро Оригони

Консулат на Њрфу
вице-консул Милитијадес Маргаритис

Консулат у Занте
вице-консул Ђорђе Завалас

Консулат у Патрасу
вице-консул Др. Герасим Еустатију

ДАНСКА

Генерални Консулат у Копенхагену
Генерални консул Лудвиг Тегнер

ЕНГЛЕСКА

Консулат у Манчестру
консул Ото Берлајн

Консулат у Брадфорду
консул Ханри Крамриш

Консулат на Малти
консул Рено Г. Вадала

Консулат у Мелбурну
консул Артур Олдам

Консулат у Бристолу
консул Фетерстон Вити

ИТАЛИЈА

Генерални Консулат у Риму
Генерални консул Карло Скоти

Генерални Консулат у Милану
генерални консул Чезаре Манђири
вице-консул Луиђи Манђири

Генерални Консулат у Турину
генерални консул Еразмо Безостри

Генерални Консулат у Ђенови
генерални консул Стеван Бркић

Генерални Консулат у Млетцима
генерални консул Вузене Волпи

Консулат у Флоренцији
консул Еђисто Маканти

Консулат у Бриндиви
консул Евђенијо д' Иполито

Консулат у Бару
консул Саверио Милела

Консулат у Палерму
консул Паскале Фараоне Спигели

Консулат у Ређо ди Калабрија
консул (празно место)

Консулат у Катанији
консул Салваторе Гаудиозо фу Антонино

НЕМАЧКА

Генерални Консулат у Берлину
генерални консул Јулијус Гутентаг
консул Рихард Леви

Генерални Консулат у Бреслави
генерални консул Лудвиг Пршедецки

Генерални Консулат у Желну
генерални консул Франц Корт

Генерални Консулат у Франкфурту
на Мајни

генерални консул Др. Луј Тебезијус
вице-консул Алфред Хоф

Генерални Консулат у Хамбургу
генерални консул Алберт Халгартен

Генерални консулат у Хановеру
генерални консул Е. Хирш

Генерални Консулат у Лајпцигу
генерални консул Георг Шрајбер

Генерални Консулат у Минхену
генерални консул Јулијус Ауслицер

Генерални Консулат у Дрезди
генерални консул Алфред Гутман

Консулат у Кенигсбергу
консул Ернест Лео

Консулат у Лудвигсхафену на Рајни
консул Јулијус Голдшмит

Консулат у Нирнбергу
консул Бернхард Мек

Консулат у Улму
консул Карл Руеф

НОРВЕШКА

Генерални Консулат у Христијанији
генерални консул Петер Винтхер

ПОРТУГАЛИЈА

Генерални Консулат у Лисабону
генерални консул Димитри де Лаксман

РУСИЈА

Генерални Консулат у Одеси
генерални консул Хуго Супичић

Генерални Консулат у Варшави
генерални консул Хуго Зејдел
вице-консул Павле Зејдел

Консулат у Николајеву
консул Ђорђе Властелица

ФРАНЦУСНА

Генерални Консулат у Паризу
генерални консул Пирама Навиљ
вице-консул Искендер Малгазони

Консулат у Бордоу
консул Шарл Делари

Консулат у Лиону
вице-консул Л. Баратен

Консулат у Лиљу
консул Фернанд Легран

Консулат у Марсељу
генерални консул Алфред Фресине
консул suppléant Октав Бениња

Консулат у Ници
консул Др. Лука Иванишевић
вице-консул Макс Пелекер

ХОЛАНДИЈА

Генерални Консулат у Амстердаму
генерални консул Меинар Меренс

Консулат у Роттердаму
консул Хенрих Теодорус Вилкенс, млађи
УЈЕДИЊЕЊЕ СЕВЕРО-АМЕРИЧКЕ ДРЖАВЕ
Генерални Консулат у Њу-Јорку
генерални консул проф. М. Пушин

ШВАЈЦАРСКА
Консулат у Женеви
консул Никола С. Петровић

ШВЕДСКА
Генерални Консулат у Штокхолму
генерални консул Карло Адам Карсон
Консулат у Норкепингу
консул Јован Артур Хултквист

ШПАНИЈА
Консулат у Барцелони
консул А. Лакур Морено ди Суза

Преузето из/reproduced from:

Државни календар Краљевине Србије за годину 1912/State Calendar of the Kingdom of Serbia for the Year 1912.

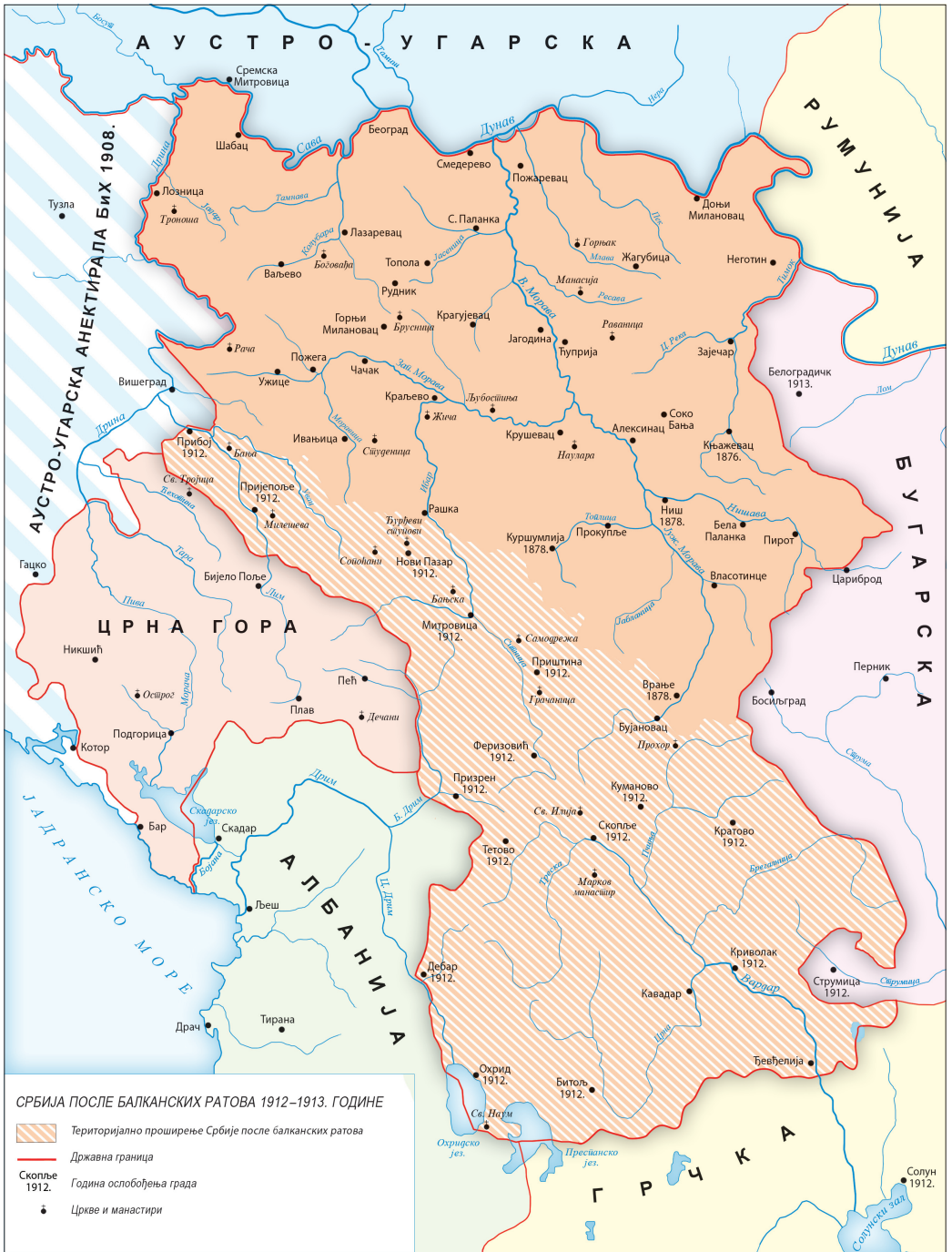
Европа 1815/Europe in 1815

Европа 1878/Еurope in 1878

Србија у границама из 1878. и 1913./Serbia's borders in 1878 and 1913

Отварање Музеја српске дипломатије Opening of the Museum of the Serbian Diplomacy

Министар спољних послова Републике Србије
Вук Јеремић
има част да Вас позове на отварање сталне изложбене поставке

Два века модерне српске дипломатије

Среда, 25. април 2012. у 10 часова
Министарство спољних послова, Кнеза Милоша 24–26
(улаз на углу улица Кнеза Милоша и Бирчаниново)

У оквиру пратећег музичног програма
наступилиће Краљевски гудачи Светог Ђорђа.

Молимо потврду доласка најкасније до 23. априла 2012.
тел. 011/3068264 или protocol@mfa.rs

Аутори: проф. др Слободан Марковић, академик Чedomир Попов, академик Драгољуб Живојиновић, проф. др Љубодраг Димић, Милadin Милошевић, др Војислав Павловић, мр Триво Инђић, др Мирослав Перишић, др Ана Стојић, др Душан Т. Батановић др Станислав Сретеновић, др Ђорђе Логић, Александар Марковић | Аутор поставке: арх. Озарија Марковић Лашић | Графични дизајн: Небојша Васиљевић | Координатор пројекта: мр Маја Раковић

МИНИСТАРСТВО СПОЉНИХ
ДИПЛОМАТИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

АРХИВ СРБИЈЕ

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ДЕЛА

ПРЕПИСКА

О
АРБАНАСКИМ НАСИЉИМА
У СТАРОЈ СРБИЈИ

1898 - 1899

MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

DOCUMENTS DIPLOMATIQUES

Correspondance concernant les actes de violence et de brigandage
des Albanais dans la Vieille-Serbie (Vilayet de Kossovo)

1898 - 1899

БЕОГРАД — BELGRADE

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА — IMPRIMERIE DE L'ÉTAT
M DCCCXCIX

Насловна страна
„плаве књиге“ из 1899/
Cover page of “Blue Book” prepared for
the Hague conference in 1899

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

ДОКУМЕНТИ
О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1903—1914

КЊИГА V

Свеска 3

5/18. октобар — 31. децембар 1912/13. јануар 1913.

Приредио
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
1986

Насловна страна тома
из едиције САНУ:
*Документи за спољну политику
Краљевине Србије 1903–1914*
Cover page of a volume of the edition
published by the Serbian Academy of
Sciences and Arts:
*Foreign Policy Documents
of the Kingdom of Serbia 1903–1914*

Српске дипломате-писци
Serbian diplomats-writers

Бранислав Нушић/
Branislav Nušić (1864–1938)

Милан Ракић/
Milan Rakić (1876–1938)

Јован Дучић/
Jovan Dučić (1871–1943)

Бранко Лазаревић/
Branko Lazarević (1883–1968)

Иво Андрић/
Ivo Andrić (1892–1975)

334-134-558 A-57

 Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
 Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

Службенички Лист — Službenički List

Андрић иво

I. Име и презиме службеника
I. Име и презиме службеника

II. Рођен 1892. г. дана 10. октобра месеца 18. год. *)
II. Rođen dana 10. oktobra meseca 18. god. *)

у месту Шрапник срезом негачи, области Сарајево
у месту Шрапник срезом негачи области Сарајево

III. Народност југословенска вера католичка завичајност Сарајево
III. Narodnost jugoslovenska vera katolička zavichajnost Sarajevo

Положај у државној служби, категорија и група, место службосавиња**
Положај у државној служби, категорија и група, место службосавиња**

Секретар Краљевске делегације при Савезу народа у Женеви I/15
Секретар 3 тр. 1 окт. нб. Министарства савезника 17 по 2 савезника Мин.
Савезника 17 тр. 2 сав. 1 окт. нб. Мин. в.д. Надлежног министарства
Савезника 17 тр. 1 сав. Мин. в.д. Министара
Помоћник Министара иностраних послова II ср. 2 сав.
Помоћник и Врховног техничара у Берлину

Фотографија службеника, сваке десете године — Fotografija službenika, сваке десете године.
(Формат — Format 5 × 7)

Године (Godine)	Године (Godine)	Године (Godine)	Године (Godine)
1931.	1936.		

*) Број дана у месецу и месеци и години у року година исписати словима.
**) Сваку промену положаја, категорије и групе, укључујући редом једног до другог. Ова рубрика треба да јавно проглашава да је свака промена јавно и у службеној служби.
***) Број дана у месецу и месеци и години и група државна посавиња.
****) Свака промена, редом, одговарајућој категорији и групи, укључујући редом једног до другог. Ова рубрика треба да јавно проглашава да је свака промена јавно и у службеној служби.

Чл. 27. Делова и уговореном овоме формату постоје од 3. септембра 1888. год. одређење се налази на шпанском, који се укључују да ишитају.
Густина 22. Забелега и издати (лево) поштом Министарства од 1. Октобра 1901. год. одређење се налази на шпанском, који се укључују да ишитају.
Цена 3 дина.
Издање и штампање Министарства Штатске државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
Издање и штампање Министарства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

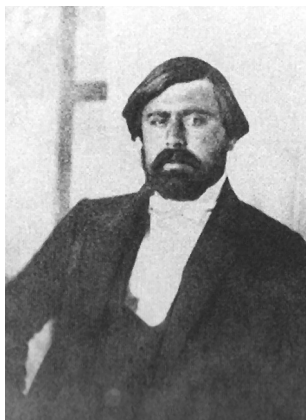
24311127-C

Службенички листи
Иве Андрића/
Personal file
of Ivo Andrić

Министри иностраних дела Кнежевине и Краљевине Србије у XIX веку
Ministers of Foreign Affairs of the Principality and the Kingdom of Serbia
during the 19th century

Димитрије Давидовић
Dimitrije Davidović (1789–1838)

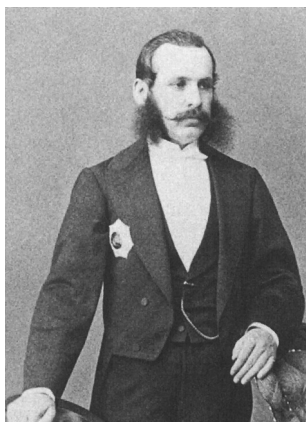
Аврам Петронијевић
Avram Petronijević (1791–1852)

Филип Христић
Filip Hristić (1819–1905)

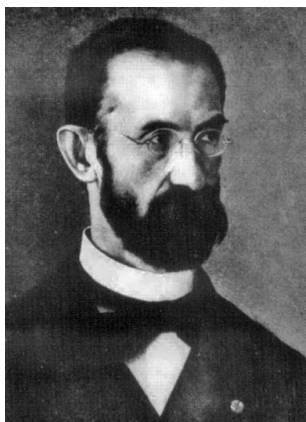
Илија Гарашанин
Ilija Garašanin (1812–1874)

Јован Ристић
Jovan Ristić (1831–1899)

Јован Мариновић
Jovan Marinović (1821–1893)

Милан Пироћанац
Milan Piroćanac (1837–1897)

Чедомиљ Мијатовић
Čedomilj Mijatović (1842–1932)

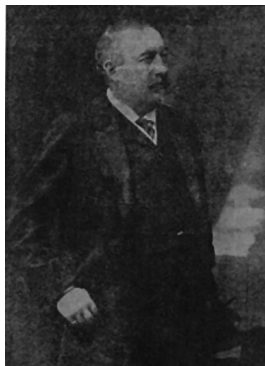

Владан Ђорђевић
Vladan Djordjević (1844–1930)

Министри иностраних дела Краљевине Србије почетком XX века
Ministers of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia at the beginning of the 20th century

Никола П. Пашић
Nikola P. Pašić
(1845–1926)

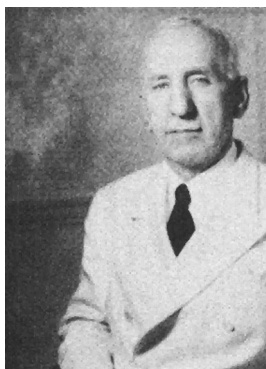

Милован Ђ. Миловановић
Milovan Dj. Milovanović
(1863–1912)

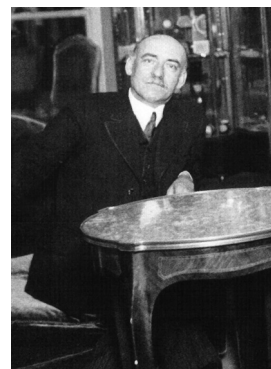
Министри иностраних дела Краљевине СХС/Југославије
Ministers of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia

Никола П. Пашић
Nikola P. Pašić (1845–1926)

Момчило Нинчић
Momčilo Ninčić (1876–1949)

Војислав Д. Маринковић
Vojislav D. Marinković (1876–1935)

Богољуб Јевтић
Bogoljub Jevtić (1886–1960)

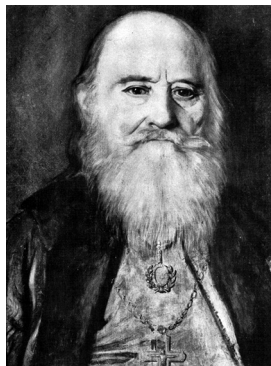

Милан Стојадиновић
Milan Stojadinović (1888–1961)

Божидар Пурић
Božidar Purić (1891–1977)

Дипломатски изасланици устаничке Србије
Special Diplomatic Envoys of Serbia in the Age of the Serbian Revolution

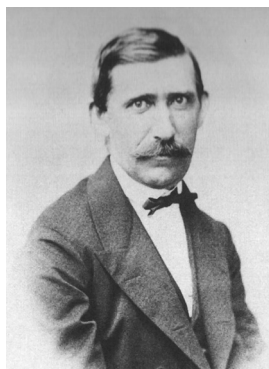

Прота Матија Ненадовић
Rev. Matija Nenadović
(1777–1854)

Доситеј Обрадовић
Dositej Obradović
(c. 1739–1811)

Посланици Краљевине Србије (1882–1918)
Ministers (Diplomatic Envoys) of the Kingdom of Serbia (1882–1918)

Јеврем Грујић
Jevrem Grujić (1827–1895)

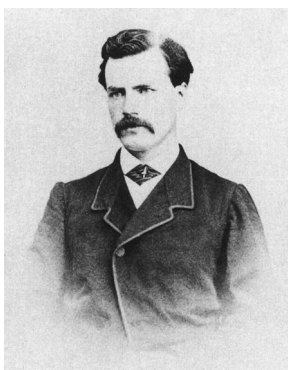
Стојан Новаковић
Stojan Novaković (1842–1915)

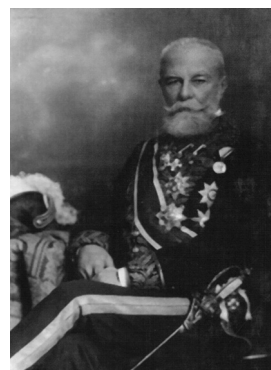
Светомир Николајевић
Svetomir Nikolajević (1844–1922)

Михаило В. Вујић
Mihailo V. Vujić (1853–1913)

Стојан Бошковић
Stojan Bošković (1833–1908)

Ђорђе С. Симић
Djordje S. Simić (1843–1921)

Посланици Краљевине Србије и Краљевине СХС
Ministers (Diplomatic Envoys) of the Kingdom of Serbia and the Kingdom of SCS

Миленко Р. Веснић
Milenko R. Vesnić (1863–1921)

Михаило Гавриловић
Mihailo Gavrilović (1868–1924)

Славко Ј. Грујић
Slavko J. Grujić (1871–1937)

Посланици и амбасадори Краљевине Југославије (1918–1945)
Ministers (Diplomatic Envoys) and Ambassadors of the Kingdom of Yugoslavia (1918–1945)

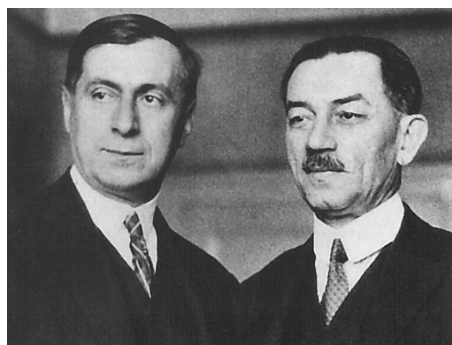
Бошко Чолак-Антић
Boško Čolak-Antić (1871–1949)

Мирослав Спалајковић
Miroslav Spalajković (1869–1951)

Константин Фотић
Konstantin Fotić (1891–1959)

Јован Дучић и Милан Ракић/
Jovan Dučić and Milan Rakić

Захвалност за фотографије/Photo credits: Фототека Српске академија наука и уметности/Photo archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Архив Југославије/Archives of Yugoslavia, Фондација Елевтериос Венизелос, Хања/Foundation Eleutherios Venizelos, Hania, личне збирке Д. Т. Батаковића и С. Г. Марковића/personal collections of D. T. Bataković and S. G. Markovich.

Учесници Лондонске конференције, почетком 1913/Participants of the London Peace conference at the beginning of 1913

С лева на десно седе: М. Мијушковић, Стојан Данев, Елефтериос Венизелос и Стојан Новаковић/Sitting from left to right: М. Mijušković, Stoyan Danev (1858–1949), Eleutherios Venizelos (1864–1936) and Stojan Novaković (1842–1915).

09.10.1937.

Откривање споменика краљу Петру I Ослободиоцу и краљу Александру I Ујединитељу у Паризу/
Unveiling of the monument to King Peter I the Liberator and King Alexander I of Yugoslavia the Unifier in Paris.

01.12.2009.

Расправа на Међународном суду правде о томе да ли је независност Косова у складу с међународним правом/
Opening of the debate before the International Court of Justice - Hague on Kosovo's controversial independence.

СТАЛНА ИЗЛОЖБЕНА ПОСТАВКА

Два века модерне српске дипломатије

Аутори

Устаничка Србија и Кнежевина Србија

Координатор – академик Чедомир Попов

Чланови ауторског тима – академик Драгољуб Живојиновић,
др Мирослав Перишић, др Ђорђе Лопичић

Краљевина Србија

Координатор – академик Драгољуб Живојиновић

Чланови ауторског тима – др Ана Столић, др Душан Т. Багаковић,
проф. др Слободан Г. Марковић, Александар Мирковић

Краљевина СХС/Краљевина Југославија

Координатори – проф. др Љубодраг Димић, Миладин Милошевић

Члан ауторског тима – др Станислав Сретеновић

Социјалистичка Југославија

Координатор – др Војислав Павловић

Чланови ауторског тима – проф. др Љубодраг Димић, Душан Јончић

Србија у XXI веку

Координатор – мр Триво Инђић

Аутор поставке

Арх. Озарија Марковић Лашић

Дизајн

Небојша Васиљевић

Координатор пројекта

Мр Маја Раковић

Савет за обележавање Два века модерне српске дипломатије

Проф. др Слободан Г. Марковић, председник *Савеза*

Чланови *Савеза* – др Душан Т. Батаковић, др Бојан Димитријевић, др Љубодраг Димић, академик Драгољуб Живојиновић, Радослав Зеленовић, мр Триво Инђић, др Ђорђе Лопичић, проф. др Предраг Марковић, Миладин Милошевић, Никола Мирков, др Војислав Павловић, др Мирослав Перишић, академик Чедомир Попов, др Станислав Сретеновић, др Ана Столић,

Сарадници

Др Божидар Јовановић, Ранко Милић, Нада Латинковић, Горан Биволаревић, Ранко Марковић, Душан Глумац, Гордана Павловић

Сталну изложбenu поставку реализовали су:

Министарство спољних послова Републике Србије

Архив Србије

Архив Југославије

Историјски музеј Србије

Реализацију су помогли:

Југословенска кинотека

Програмски архив ТВ Београд (РТС)

Народна библиотека Србије

Народни музеј у Београду

Музеј историје Југославије

Матица Српска

Балканолошки институт САНУ

Музеј града Београда

Историјски архив Београда

ЈП Завод за уџбенике

Филмске новости

Новинска агенција Фонет

Фото архива УН

PERMANENT EXHIBITION
Two Centuries of Modern Serbian Diplomacy

Authors of the Exhibition

Serbia in the Age of the Serbian Revolution and the Principality of Serbia

Coordinator – Prof. dr. Čedomir Popov, member of the Serbian Academy of Sciences and Arts; Team members – Prof. Dragoljub Živojinović, member of the Serbian Academy of Sciences and Arts; Miroslav Perišić, PhD; Djordje Lopičić, PhD;

The Kingdom of Serbia

Coordinator – Prof. Dragoljub Živojinović, member of the Serbian Academy of Sciences and Arts; Team members – Ana Stolić, PhD, Dušan T. Bataković, PhD; Prof. Slobodan G. Marković, PhD; Aleksandar Mirković;

The Kingdom of SCS/Kingdom of Yugoslavia

Coordinators – Prof. Ljubodrag Dimić; Miladin Milošević; Team members – Stanislav Sretenović, PhD; Dušan Jončić;

Socialist/Communist Yugoslavia

Coordinator – Vojislav Pavlović, PhD; Team members – Prof. Ljubodrag Dimić, PhD; Dušan Jončić;

Serbia in the 21st Century

Coordinator – Trivo Inđić, MA

Design of the Exhibition

Ozarija Marković Lašić

Graphic design

Nebojša Vasiljević

Project Coordinator

Maja Raković

Committee for the Commemoration of the Two Centuries of Modern Diplomacy

Prof. Slobodan G. Marković, PhD, President of the Committee

Members of the Committee – Dušan T. Bataković, PhD; Bojan Dimitrijević, PhD; prof. Ljubodrag Dimić, PhD; Dragoljub Živojinović, member of SASA; Radoslav Zelenović; Trivo Indić, MA; Đorđe Lopičić, prof. Predrag Marković, PhD; Miladin Milošević; Nikola Mirkov; Vojislav Pavlović, PhD; Miroslav Perišić, PhD; Čedomir Popov, member of SASA; Stanislav Sretenović, PhD; Ana Stolić, PhD;

Collaborators

Božidar Jovanović, PhD; Ranko Milić; Nada Latinović; Jasenka Janković, Goran Bivolarević; Ranko Marković; Dušan Glumac; Gordana Pavlović;

The permanent exhibition *Two Centuries of Modern Serbian Diplomacy* has been produced by:

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia

Archives of Serbia

Archives of Yugoslavia

Historical Museum of Serbia

With thanks to:

Yugoslav Film Archive

Archive of the TV Belgrade (Radio-television of Serbia)

National Library of Serbia

National Museum in Belgrade

Museum of History of Yugoslavia

Matica Srpska

Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts

Belgrade City Museum

Historical Archives of Belgrade

Filmske novosti

FoNet News Agency

UN Photo Library

Zavod – The Serbian Textbook Company

ИНДЕКС ИМЕНА

- Абдулхамид II, султан 176, 182
Абрамовиц, Моргон 344, 351–2
Абрахамс, Фред в. Ејбрахамс, Фред
Авакумовић, Јован Ћ. 391–2
Аврамов, Смиља 99
Аврамовски, Живко 312, 314 –5
Адамовић, Љубиша 253–4
Аданир, Фикрет 71
Ајзенхауер, Двајт 224
Алауповић, Тугомир 197
Албанези, Марианђела 139
Албијанић, Милољуб 13, 16
Александар Карађорђевић, кнез 40–1, 45,
107–10, 116, 133, 131, 329, 389
Александар Карађорђевић, регент и краљ
18, 22, 130, 168–9, 214, 314, 415
Александар Обреновић V, краљ 140, 142,
150–1, 178, 182, 329, 390
Александар I, руски цар 33
Александар II, руски цар 54–5
Александер, фелдмаршал 238
Алексић-Пејковић, Љиљана 146, 308
Али-паша, министар 49
Алтман, Г. 323
Анастасијевић, Д. 346
Анастасиопулос, А. 328
Андерсон, М. С. 104, 177
Андраши, Ђула 47, 50–1, 53, 57–8
Андреј, Првозвани свети 45
Андрић, Иво 138, 195–7, 200–4, 207, 408,
411
Аникиеев, А. С. 266, 318
Анри, Рене 177
Антић, Чедомир 8, 10, 327
Антић-Чолак, Бошко 183, 414
Антоан, Гастон 400
Антоан, Густав 400
Антонијевић, Војислав 399
Антонино, Салваторе Гаудиозо Фу 401
Антонић, Василије 391–2
Антонић, Слободан 307
Арбур, Луиз 360
Арсенијевић, Л. Баталака 73, 76, 78–9
Арсидијаконо, Бруно 225
Асквит 163, 166
Артемије, српски владика 349–50
Ахтисари, Марти 356, 367, 369, 372–7, 380,
385
Ауспицер, Јулијус 401
Бајев, Ј. 266
Бадинг, Одри Хелфанг 127
Бакарић, Владимир 240, 340
Бакли, Мери 368
Балета, Абди 342
Балугић, Живојин 183, 400
Баљошевић, Слободанка 375
Бан, Матија 138
Банац, Иво 306
Банди, Макџорџ 252, 256
Баратен, Л. 401
Барбароса, Фридрих 17
Барбер, Т. 380
Барби, Анри 190
Барер, Камиј 187, 211
Баркер, Томас 224 Барозо, Жозе Мануел
376
Баргл, П. 312
Бартош, Милан 99
Барту, Луј 215

- Батаковић, Душан 4, 7–13, 101, 132, 134,
173–182, 184, 186, 190–1, 218, 308, 312,
314–5, 337–9, 341, 344–5, 349–351, 358,
361, 363, 365–6, 370–1, 373–4, 380, 384,
414–9
- Батовски, Хенрик 106, 121, 131
- Баша, Љуљзим 364
- Беклер, Алеш 290, 317, 319
- Безостри, Еразмо 401
- Бекић, Дарко 243, 246, 320, 322–3
- Белимарковић, Јован 52
- Белов, В. 170
- Белоф, Нора 340
- Бенињи, Октав 401
- Бенкендорф, Александар 165
- Бер, П. Р. 345
- Берг, Стивен 341
- Бериша, Сали 364
- Берлајн, Ото 400
- Бернс 235
- Бертије 162, 166
- Бећир-паша (Абу Бекир), везир 73
- Бибер, Душан 313
- Биволаревић, Горан 415, 417
- Биједић, Џемал 395
- Биљановић, Војо 279
- Бистрова, Н. 265
- Бјукенен 160–1, 163, 166
- Благојевић, Марина 173
- Блер, Тони 355
- Блум, Леон 215–6
- Богдановић, Димитрије 173, 306
- Богетић, Драган 246, 248, 251, 254–6, 259,
294, 319–20, 322–4
- Богичевић, Милан 390
- Богичевић, Милош 183, 399
- Богичић, Валтазар 61, 64, 66
- Божовић, Стеван Ђ. 399
- Боде, Ф. 345
- Бодреро 202
- Божич, С. 306
- Бојовић, Љубомир 399
- Бојст, канцелар 51
- Болопион, Филип 376
- Бољетинац, Исо 184, 191
- Бокарев, Ј. П. 274
- Бокера, Жил 295
- Боне, Жорж 216
- Бонцић, Д. 324
- Боп, Огист 90
- Боровњак, Ђ. 139
- Бошковић, Матеја 164–5, 181–3, 399
- Бошковић, Стојан 413
- Брежњев, Леонид 258–9, 261
- Бријан, Аристид 213
- Бркић, Стеван 401
- Брискер, Ремон 209
- Броз, Јосип Тито 223–4, 226–268, 271–3,
276–7, 281, 287–9, 291, 293–301, 317–8,
321, 323, 339–41, 383–4, 394–5
- Бронштајн, Лав 190
- Буе, Ами 175
- Булајић, Милан 96, 295
- Булатовић, Момир 396
- Бумедијен 258
- Бутењев, посланик 33, 36, 38
- Бухарин, Николај 228
- Буш, Џорџ млађи 376
- Буш, Џорџ старији 342
- Вадала, Рено Г. 400**
- Вадингтон, дипломата 58
- Вагнер, намесник 51
- Вај, политичар 47
- Валентић, Мирко 127
- Ванку, Милан 97, 312–15
- Вандиц, Пјотр 219
- Васиљевић, Небојша 12, 414, 416
- Васојевић, Никола 106, 121
- Вашченко, Герасим 37, 40, 95
- Вебстер, Чарлс 125
- Ведрин, Ибер 349
- Вејвода, Иво 275
- Велебит, Владимир 267, 269
- Велер, Марк 352
- Велимировић, Пера 391–2
- Венизелос, Елефтериос 414–5
- Вентјен, Џанг 293

- Веремис, Танос 344
 Вердмолер, Х. 345
 Веснић, Миленко Р. 162, 183, 211, 393, 399–400, 414–5
 Вестед, О. А. 265
 Видаковић, Михаило 399
 Видић, Добривоје 293–4, 297–8
 Визнер, Френк 378
 Викерс, Миранда 174
 Викторија, енглеска краљица 331
 Вилијамс, Пол 352
 Вилкенс, Хенрих Теодоријус млађи 402
 Винтхер, Петер 401
 Вити, Фетерстон 400
 Вилфан, Јоже 296
 Винавер, Вук 312 –15
 Винтровић, Рајко 400
 Витковић, Василије 138
 Влаховић, Вељко 317
 Возаревић, Глигорије 110, 117
 Војводић, Васо 115, 128
 Војводић, Михаило 100, 146–8, 150–3, 179, 181, 308, 408
 Војновић, Јован 138
 Вокер, Вилијем 347–8
 Волков, В. 317
 Волокитина, В. 316, 318
 Волпи, Ђузепе 400
 Ворен, председник суда 259
 Воронич. Јануш 104, 123
 Владисављевић, Димитрије 138
 Властелица, Ђорђе 401
 Врховец, Јосип 324, 394
 Вујић, Јоаким 138
 Вујић, Михаило В. 183, 391, 399, 413
 Вујошевић, Дубравка 228, 230
 Вукићевић, Веља 393
 Вукадиновић, Никифор 137
 Вукашиновић, Милоје 33
 Вукићевић, Миленко 71–2, 75–6, 79, 113
 Вукмановић, Светозар Темпо 236
 Вулићевић, Вујица 33
 Вучић, Лепосава 375
 Вучетић, Радина 324
 Вучинић, Вејн 176
 Вучинић, Раде 30, 90
 Вучић-Перишић, Тома 37, 39–42, 106–7, 109, 389
 Вучковић, Војислав 76
 Вучковић, Јован 400
Габрич, А. 241, 244, 246
 Гавранов, В. 314
 Гавриловић, Јован 50, 138
 Гавриловић, Милан 182–3
 Гавриловић, Михаило 59, 75, 79–84, 90, 94–5, 182–3, 400, 414
 Гавриловић, Панта 400
 Гавриловић, Славко 74–5, 77–8, 92, 149
 Гај, Људевит 42, 117, 131, 135
 Гамбета, Леон 330
 Гаршанин, Владимир 111, 129
 Гаршанин, Илија 18, 40–4, 50–1, 53, 59, 76, 103, 106 – 29, 131–5, 147, 151, 153, 175, 177–8, 183, 329, 389–91, 411
 Гаршанин, Лука 107
 Гаршанин, Милутин 40, 107, 113, 129, 147, 183, 391
 Гарднер, Лојд 225
 Гаспери, Де 271
 Гедис, Џон Луис 225, 254, 265
 Гелбард, дипломата 346
 Гелмен, Бартон 348
 Георгијевић, Димитрије 33
 Герман, Михаило 34, 39, 332
 Гешов, Иван 188
 Гибјански, Леонид 237, 239, 241, 244, 246, 318
 Гиљфердинг, А. Ф. 174
 Гиренко, Ј. С. 318
 Гледстон, Вилијам Јуарт 330
 Глигоријевић, Б. 306
 Глумац, Душан 417, 419
 Голдшмит, Јулијус 401
 Гонзалес, Фелипе 346
 Горкић, Милан 228–9
 Горчаков, министар 54
 Горуп, Корнелијус Ритер фон 140, 400
 Грац, Чарлс де 164–9
 Греј, Едвард 160–3, 165–9, 190

- Грејем, Роналд 202
Греш, Ален 353, 355
Грол, Милан 235, 266, 394
Громико, Андреј 251
Гру, Џозеф 238
Грујић, Јеврем 182–3, 413
Грујић, Сава 183, 391–2
Грујић, Славко Ј. 183, 399, 414
Грујовић, Божидар (Филиповић, Теодор) 27
Грујовић, М. 78
Гускова, Ј. 306
Гутентаг, Јулијус 401
Гутман, Алфред 401
- Давичо, Хајим 140–1, 144**
Давидовић, Димитрије 31, 34–7, 63, 84, 86, 93, 389, 411
Давидовић, Љубомир М. 392–3
Дајал, Раџешвар 296–7
Даладје, Едуард 216
Далдер, Иво 346
Далмас, Луј 243
Дампјер, Робер 215
Данев, Стојан 415
Даутовић, С. 317
Деак, политичар 47
Дедијер, Владимир 248, 318
Делари, Шарл 401
Делбос, Ивон 215–6
Дејлек, Роберт 224
Делпорт, Кристијан 212
Демаћи, Адем 346
Дентон, Вилијам 174
Деренс, Жан Арно 363, 365
Дзодзе, Кочи 266, 271
Д’Естурнел, барон 190
Диздаревић, Раиф 394
Дикло, Ф. А. 37, 95
Димитријевић, Бојан 11, 276, 324, 417, 419
Димитријевић, Димитрије 400
Димитријевић, Драгутин Апис 145, 155
Димитријевић, Максим 399
Димитров, Веселин 224
Димитров, Георги 232, 239, 280–1
- Димић, Љубодраг 8, 10–2, 14–15, 246, 260, 305–7, 311, 315–9, 321–5, 416–9
Дионисиос 279
Дирозел, Жан-Батист 214, 276
Добрњац, Петар 27, 61, 64, 66
Дого, Марко 138
Докић, Лазар Ћ. 391
Докмановић, Славко 127
Доланц, Стане 340
Доленц 92
Долгоруков, кнез 37–8
Домбај, тумач 73
Доско, Александар 97
Драгишић, Петар 280–3, 317, 324
Драмонд, Ерик 167
Драшковић, Вук 395
Дурковић-Јакшић, Љубомир 106–7, 110–11, 117
Дучић, Јован 183, 195–6, 198, 201–4, 207, 399, 410, 414
Душан, Стефан српски цар 105, 123, 131, 135
- Ђаја, Јован 183**
Ђерђа, Јосип 252, 267–8, 270–1, 273
Ђетвај, Драгутин П. 92, 100
Ђилас, Алекса 306, 339
Ђилас, Милован 228, 240–1, 245, 247–8, 318
Ђолити, Ђовани 211
Ђорђевић, Александар Вл. 399
Ђорђевић, Владан 141, 177, 180–1, 183, 192, 332, 391, 411
Ђорђевић, Димитрије 76, 146, 148, 150, 154, 185, 187–8, 191, 307–8, 332
Ђорђевић, М. 62, 72
Ђорђевић, Марко 35
Ђорђевић, Михаило Кр. 391
Ђукић, Илија 395
Ђун, Ниу 285–6
Ђурановић, Веселин 395
Ђурић, Ј. 75
Ђуровић, Петар 72
- Еванс, Артур 166–7, 170**
Едемски, Ендрју 245
Ејбрахамс, Фред 263–4
Ејде, К. 370

- Екмечић, Милорад 59, 73, 76–7, 116–7,
 124–5, 131, 153, 155, 165, 175, 177, 306–7,
 310, 328
 Елбрик, Чарлс 259
 Емерт, Томас 176
 Емин-паша, изасланик 107
 Енлај Џоу 295–6, 298
 Ерентал, Алојз 146
 Еркарт, Дејвид 37, 124–6
 Еустатију, Герасим 400
Жачек, Вацлав 106, 110–11, 116–8, 120, 129
 Женејн, барон 27
 Живановић, Ђорђе 109
 Живков, Тодор 257
 Живковић, Петар Р. 393
 Живковић, Стефан 28
 Живковић, Трајан 400
 Живојиновић, Драгољуб Р. 2–4, 7, 9, 11–6,
 151, 159–60, 163, 165, 167, 169, 171, 218,
 306, 308, 312, 416–9
 Животић, Александар 8, 10, 265, 284, 316,
 318, 323–4
 Жижих, Зоран 396
 Жирар, Рено 348
 Жугић, Н. 315
 Жујовић, Јован 392
 Жујовић, Сретен 241
Завалас, Ђорђе 400
 Закаријах, Бењамин 256
 Занковић, Иван 140
 Замојски, Владислав 125
 Зарић, Слађана 12
 Зах, Франтишек 41, 103, 106, 109–119, 121,
 123, 126, 129–30, 132–5
 Захаријадис, Никос 277
 Звејрковски, Лудвик 107, 110, 132
 Зејдел, Павле 401
 Зејдел, Хуго 401
 Зеленовић, Радослав 11, 417, 419
 Зелић, Герасим 138
 Зихерл, Б. 317
 Зјубок, В. 265
Ибрахим, син кедива Мехмеда 36
 Иванић, Иван 183, 399
 Иванишевић, Лука 401
 Иванов, Игор 356
 Ивановић, В. 324
 Ивелић, Марко 29, 78–9
 Ивић, Алекса 73, 92
 Игњатијевић, генерал 57
 Идн, Ентони 238
 Изетбеговић, Алија 353
 Илић, Војислав 204–5
 Илић, Драгољуб 400
 Илић, Љубица 375
 Илић, Настас 399
 Илић, Стеван 399
 Империјали, Гуљелмо 161
 Иналцик, Халил 71
 Инђић, Триво 11–2, 14–5, 416, 418
 Иполито, Евђенијо Д' 401
 Ирби, А. П. 175
 Ичко, Петар 29, 74–5, 80, 332
 Италински, посланик 28
 Ишингер, В. 378
Јакова, Тук 275
 Јаковина, Твртко 320, 324
 Јаковљевић, Самуило 33
 Јакшић, Гргур 59, 77–8, 94, 96, 177
 Јанис, Александрос 361
 Јанковић, Алекса 115, 117, 389
 Јанковић, Божидар 190
 Јанковић, Драгослав 63, 89–90, 308
 Јањић, Сава 349
 Јевтић, Атанасије 173, 337
 Јевтић, Богољуб 393, 412
 Јевтић, Карађорђевић секретар 77
 Јелавич, Барбара 327
 Јелавич, Чарлс 114
 Јеленић, Ђурђе 126
 Јељцин, Борис 356–7
 Јеремић, Вук 7, 11–2, 19–20, 395, 406, 415
 Јовановић, Алекса С. 391
 Јовановић, Божидар 417, 419
 Јовановић, Владислав 394–5
 Јовановић, Војислав М. 125
 Јовановић, Војислав Марамбо 204–6
 Јовановић, Живадин 395

- Јовановић, Јадранка 269–70, 275, 316, 318–9
 Јовановић, Јован М. (Пижон) 154, 165, 183, 198, 312–5, 392, 399
 Јовановић, Милутин 399
 Јовановић, Слободан 59, 126, 147, 149–50, 152, 154, 197, 308, 331, 339–40, 394
 Јовановић, Стеван архимандрит 72
 Јовић, Д. 306
 Јовић, Љубомир Ив. 396
 Јовичић, Миодраг 94
 Јокић, П. 75
 Јончић, Д. 316
 Јончић, Душан 416, 418
 Јосиф II, цар 138
 Југовић, Иван 30, 76–8, 86
 Јулија, кнегиња 331
 Јуричић, Желимир Боб 200
- Кабиљо, Соломон 140**
 Кадијевић, Вељко 127
 Казимировић, В. 306
 Калај, Бењамин 142
 Калафатовић, Данило 399
 Калдер 167
 Калимаки, Теодор 97
 Каљевић, Љубомир 54, 183, 390, 392
 Камбон, Пол 165
 Каменски 64
 Камингс, Сали 368
 Кампинану, Јон 105
 Кан, Жан Франсоа 355
 Канинг, Стратфорд 108
 Кардељ, Едвард 237, 239–41, 244–5, 252, 269, 271–2, 294, 317–9, 324, 340, 394
 Карађорђевић, Александар кнез, в. Александар
 Карађорђевић, Александар краљ, в. Александар
 Карађорђевић, Павле кнез, в. Павле
 Карађорђевић, Петар I, краљ, в. Петар I
 Карађорђевић, Петар II, краљ, в. Петар II
 Караман, Адолф 86
 Карастојановић, Петар 140
 Караџић, Вук 105, 121, 138
 Карић, Владимир 146, 153
- Карлсон, Карло Адам 402
 Карпенгер, Тед Гален 377
 Касел, Леон 400
 Касем, Абдул Керим 249
 Кенан, Ф. 253–4, 256, 265
 Кенеди, Џон Фиццералд 252–6
 Кер-Линдзи, Џејмс 369
 Кимбал, Ворен 225
 Кираљи, Б. К. 169
 Клајн, Дејвид 253
 Клајн, Е. С. 241, 244, 246
 Клинтон, Бил 348, 354
 Кини, Џорџ 352–3
 Кисовец, Мирко В. 93
 Кирк, амбасадор 271
 Клемансо 330
 Клерк, Џорџ 161, 163
 Клог, Р. 266
 Кнежевић 118
 Книћанин, Стеван 42–3
 Ковачевић, Владета 399
 Ковачевић, К. 324
 Ковић, Милош 7, 12 145
 Колер, Фојл 252–3
 Коловос, Е. 328
 Колумбо, Кристифор 17
 Конт, Боа ле 37, 86
 Контић, Радоје 396
 Копитар, Јернеј 105
 Корошец, Антон 393
 Корт, Франц 401
 Кос, А. 139
 Костић, Лаза 204–5
 Костић, Мита 70, 78, 149
 Кофос, Евангелос 344
 Коцебу 36
 Кошмрљ, отправник 274
 Коштуница, Војислав 368, 379, 396
 Кошут, Лајош 46
 Крајачић, Иван Стево 340
 Крамриш, Ханри 400
 Креве, лорд 169
 Крек, Миха 92, 394
 Крекић, Богдан 248

- Кремптон, Р. 266, 280, 317
 Крестић, Василије 122, 128, 148, 306–7
 Криезиу, Риза-бег 191
 Кризман, Богдан 312–15
 Крњевић, Јурај 394
 Крстић, Бранислав 362
 Кубуровић, Милан 400
 Кудрјавцева, П. 83
 Куза, кнез 97
 Кујунџић, Лазар 185
 Кук, Робин 356
 Куљић, Т. 324
 Куниберт, Бартоломео 37
 Кунихолм, Б. Р. 266
 Куранда, Емил 400
 Куртовић, Јован 138
 Курти, Албин 346
 Куртовић, Милосав 140
 Кутузов 76
 Кушеј 92
 Кушнер, Бернар 343, 359–60
- Лавал, Пјер 215**
 Лазаревић, Алекса 28
 Лазаревић, Бранко 195–7, 199, 203, 207, 410
 Лазаревић, Оливера 17
 Лазаревић, Стефан деспот 17
 Лазић, Бранко 340
 Лаиновић, Ристо 96
 Лакићевић, Драган 13
 Лаковић, И. 324
 Лаксман, Димитри де 401
 Лалај, А. 274
 Лалу, К. 348
 Ламартин, Алфонс 37, 96
 Латинковић, Нада 417, 419
 Леви, Рихард 401
 Легран, Фернанд 401
 Ледовскиј, Андреј 288
 Леже, Алексис 214
 Лејн, Кристофер 354
 Лењин, В. И. 228
 Лемпи, Џон 253–4, 306
 Лео, Ернест 401
- Леонида 33
 Лешјанин, Љубомир 399
 Лешјанин, Милојко 57
 Ливен, барон 40–1
 Лис, И. 320
 Лишчински, Адам 106
 Лозанић, Сима 391–2
 Лончар, Будимир 394
 Лопандић, Д. 331
 Лопичић, Ђорђе 7, 9, 11, 14, 89, 94–6, 101–2, 416–9
 Лоран, Ерик 356
 Лубурић, Радојица 290
 Лујановић, Стеван 400
 Луковић, Милорад 197
 Луковић, Радомир 400
 Лутовац, Зоран 345
 Лутовац, Милисав 174
- Љимај, Фатмир 373–4**
 Љубица, кнегиња 40
 Љушић, Радош 59, 63, 69–70, 72, 76, –8, 81, 84.6, 93–5, 113, 126, 148, 306–7, 329, 331
- Магазиновић, Стеван 390**
 Мајданац, Боро 396
 Маканти, Еђисто 401
 Макензи, Мјур 174
 Маклин 233
 Максвел, Хенри 233
 Максић, Миливоје 394
 Малешова, Сејфула 268
 Малказуни, Искендер 401
 Малколм, Ноел 174
 Маљенков 291, 294
 Мандић, Б. 322
 Манђили, Луиђи 401
 Манђили, Чезаре 401
 Мануилски, Димитрије 228
 Мао, Цедунг 288–9, 292, 296
 Марашли, Али-паша 32, 80–1
 Маргаритис, Милитијадес 400
 Марек, Арнолд 400
 Мариновић, Јован 46, 49, 53, 182–3, 331–2, 390, 411

- Мариновић, Марко 140
Маринковић, Лука 101, 183
Маринковић, Војислав Д. 182, 212–3, 393, 412
Марк, Едуард 225
Марковић, Александар 12
Марковић, Анте 395
Марковић, Бранислав 400
Марковић, Илија 33, 66
Марковић, Јован Т. 399
Марковић, Никола 137
Марковић, Предраг 417, 419
Марковић, Ранко 417, 419
Марковић, Ратко 349
Марковић, Светозар 138
Марковић, Слободан Г. 2–4, 7, 9, 11–6, 103, 115, 330, 396, 406, 414, 416–9
Марковић, Сима попечитељ 61–2, 64
Марковић, Стефан 390
Марковић-Лашић, Озарија 12, 15, 416, 418
Маркос, генерал 278–9
Маројевић, Р. 360
Маринковић, Војислав 182
Маринковић, Војислав Д. 393
Маровић, Светозар 396
Марти, Дик 364
Марфи 233
Мачек, Влатко 394
Маршал, Џорџ 223, 241, 274, 284
Матес, Лео 318, 322–3
Матић, Димитрије 85, 93, 390
Матовић, В. 155
Машин, Драга 182
Медаковић, Милорад 138
Мек, Бернхард 401
Мекензи, Дејвид 59, 126, 177, 332
Мемед, Веџи-паша 85
Менделбем, Мајкл 354
Меренс, Меинар 401
Меркел, Ангела 376
Месић, Стјепан 127
Метерних, кнез 77, 83
Мехмед, Алија кедив 36
Мијатовић, Чедомиљ 95, 129, 183, 187, 390–1, 411, 415
Мијушковић, М. 415
Микић, Ђ. 185, 189
Микулић, Бранко 340, 395
Милак, Е. 315
Милан Обреновић II, кнез 39, 106
Милан Обреновић IV, кнез и краљ 50, 52–6, 58–9, 87–8, 106, 140, 150, 177–8, 329, 389–91
Миланковић, Јован 399
Милела, Саверио 401
Милеран, Александар 211
Милетић, Јован 137–9
Милетић, Јосиф 138
Милетић, Светозар 47
Миливојевић, Милован 405
Милић, Даница 91, 94
Милић, Ранко 415, 417
Милићевић, Милан Ђ. 113, 195
Милићевић, Милић М. 113
Миловановић, Младен 27, 30, 61–2, 64, 78
Миловановић, Милован Ђ. 147, 151, 182, 187–8, 309, 332, 392, 412
Милојевић, Милан 140, 174, 182
Милојевић, Милош 153
Милојевић, М. Г. 184
Милојковић, Радивоје 390
Милосављевић, Богољуб 89
Милош Обреновић I, кнез 18, 31–40, 45–6, 59, 76, 79–80, 83–4, 80, 88, 94–6, 105–6, 124–5, 175, 329, 389
Милошевић, Миладин 7, 9, 11–2, 14–5, 77, 195–207, 416–9
Милошевић, Слободан 105, 127, 341, 343–4, 351, 353–4, 356, 359, 383–5
Милутиновић, Милан 395
Милутиновић, Сима 138
Миљковић, Д. 148
Минић, Милош 324, 394
Мирков, Никола 11, 13–5, 16, 417
Мирковић, М. 89
Мирковић, Александар 416, 418
Мирковић, Никола 137
Мировицкаја, Раиса 288
Митић, Миодраг 198–201, 204
Митровић, Андреј 146, 148, 152, 155, 173, 179, 186, 190, 198, 306–8, 312–16

- Митровић, Јеремија 127
 Митровић, Марија 138
 Мићић, Јован 40
 Мићуновић, Вељко 249, 297–8, 323
 Михаило Обреновић III, кнез 39–40, 42, 44–51, 106, 113, 128–9, 132, 138, 147, 175, 389
 Михаиловић, Драгољуб Дража 223, 230, 232
 Михаиловић, Љубомир 183, 400
 Михаиловић, Коста 173
 Михаиловић, Станоје 399
 Михаиловић, Стевча 45, 54, 390
 Михајловић, Милош 399
 Михановић, Антун 37, 94
 Мишић, С. 312
 Мјасников, Владимир 288
 Мојсов, Лазар 323, 394
 Молотов, Вјачеслав 229, 240, 269, 271, 287, 293
 Морис, Бени 259
 Морис, Харви 361
 Мрђеновић, Душан 396
 Мурашко, Г. П. 269
 Мусолини, Бенито 213–4, 216
 Мустафа-паша 81
 Мутап, Лазар 80
 Мушицки, Бранко 140
 Мушицки, Лукијан 138
- Навиљ, Пирама 401**
 Накарада, Радмила 307
 Наполеон I Бонапарта 30, 77, 138
 Наполеон III Луј 46, 50
 Нарински, М. М. 274
 Насер, Гамал Абдел 257–9, 261
 Нафтали, Тимоти 291
 Неђић, М. 148, 155
 Недоба, Теодор 29, 79, 95
 Немања, Стефан 17
 Ненадовић, Јаша 399
 Немањић, Милутин 175
 Ненадић, Милан 399
 Ненадовић, Александар 247, 251
 Ненадовић, Јаков 27, 61–2, 64
 Ненадовић, Јеврем 107
- Ненадовић, Љубомир 138
 Ненадовић, Матија, прота 17, 27, 80, 93, 107, 332, 413
 Нехру, Џавахарлал 249–50, 294–6, 298–300
 Нешовић, Слободан 231, 316
 Нешковић, С. 319
 Никезић, Марко 260, 324, 340–1, 394,
 Никић, Федор 126
 Никифоров, К. 377
 Николај I, руски цар 33, 38, 44, 83
 Николај, велики кнез 57
 Николајевић, Константин 32, 70, 183, 332
 Николајевић, Светомир 391, 413
 Николић, Андра 391–2, 415
 Николић, Атанасије 48, 115
 Николић, Коста 396
 Николиш, Гојко 295
 Николсон, Артур 160–3, 165
 Никсон, Ричард 261
 Никшић, Мелентије 32, 80
 Нинчић, Велизар 400
 Нинчић, Момчило А. 182, 393–4, 412
 Новак, Виктор 306
 Новаковић, Јелена 96, 218
 Новаковић, Стојан 61, 63–4, 66, 71–2, 74–5, 78, 80, 90, 92, 129, 141, 147–8, 151, 153, 179–81, 183–4, 187, 191, 308, 331, 391–2, 413, 415
 Нојес, Г. Р. 149
 Ну, У 294–5
 Нугент, Алберт 116
 Нушић, Бранислав 183, 204–5, 410
- Обрадовић, Доситеј 61–2, 64, 70, 78, 138, 149, 413**
 Обреновић V, Александар, краљ, в. Александар
 Обреновић, Јеврем
 Обреновић II, Милан, кнез, в. Милан, кнез
 Обреновић IV, Милан, кнез и краљ, в. Милан краљ
 Обреновић I, Милош кнез, в. Милош
 Обреновић III, Михаило, кнез, в. Михаило
 Овада, Х. 381
 Олбрајт, Мадлен 350, 352

- Олдам, Артур 400
Орешковић, Антоније 128, 133
Оригони, Пјетро 400
Орловић, Павле 185
Орволд, Дејвид и Филип 342
Орурк, генерал 30
Ортајли, И. 71
Остојић-Фејић. У. 308
- Павићевић, Мишо 394**
Павле, српски патријарх 349
Павле Карађорђевић, кнез 214, 216, 235
Павловић, Александар 248
Павловић, Војислав 8, 10–2, 14–6, 223, 231, 237, 239, 245, 262, 416–9
Павловић, Гордана 417, 419
Павловић, Ђорђе М. 390
Павловић, Иван 183
Павловић, Коста Ст. 198, 203
Павловић, Михаило 218
Павловић, Момчило 240, 318–9
Павловић, Слободан 352
Павловић, Стеван 218, 3127, 230, 340, 400
Павловић, Теодор 122
Паља, В. монсињор 344
Пандит, Виђаја Лакшми 295, 299
Панић, Милан 396
Пантелић, Душан 70–3
Пантелић, П. 75
Папазоглу, Динитрије 89
Папакостопулос, Клеант 399
Патерсон, Ричард 235
Паулић, Јакоб 91
Паулучи, делегат 29, 95
Пашић, Никола П. 4, 18, 142, 152, 164–9, 181, 189, 211, 306, 308–9, 383, 391–3, 412
Пеан, Пјер 359
Пејовић-Магазиновић, Димитрије 399
Пелекер, Макс 401
Пенезић, Слободан Крцун 340
Пентила, Анти 348
Перлматер, Ејмос 351
Перикле 33
Перић, Живојин 148
Перић, Нинко 393
- Перишић, Миодраг 345
Перишић, Мирослав 7, 11–2, 14–5, 61, 67, 137, 143, 324, 345, 416–9
Перовић, Радослав 61, 64, 66, 115, 126–7
Перунички, Бранко 101, 179
Петар I Карађорђевић, краљ 18, 22, 145, 160, 182, 329, 415
Петар II Карађорђевић, краљ 73, 214, 231, 234, 314
Петковић, Ранко 245, 266, 323
Петрановић, Бранко 231, 267–8, 270, 277, 281, 306–7, 310–11, 313, 315
Петрић, Јакша 394
Петровић, В. 324
Петровић, Вукашин Ј. 80
Петровић, Карађорђе 17, 27, 29–30, 33–4, 39, 59, 61–4, 66–7, 77–9, 81, 87, 92, 109
Петровић-Блазнавац, Миливоје 50–2
Петровић, Мита 85
Петровић, Надежда 196
Петровић, Никола књаз 49, 55
Петровић, Никола Ј. 80
Петровић, Никола С. 402
Петровић, Петар Његош 138
Петровић, Растко 195–6, 201, 203, 207
Петровић, Ружа 173
Петронијевић, Аврам 33, 35–6, 39–42, 44, 106–7, 109–10, 116, 131, 332, 379, 411
Пеџет, Ралф 168
Пешић, Д. 306
Пешић, Драгиша 396
Пијаде, Моша 317, 319
Пироћанац, Милан 129, 147, 149–50, 300–1, 390–1, 411
Пироћанац, Милан С. 390
Пјевац, Н. 316
Планинци, Милка 395
Подгорни, Николај 257
Пол-Бонкур, Жозеф 214, 216
Понсонби, амбасадор 38
Понте, Карла дел 363–4
Поп-Христић, Антоније 399
Попов, Чедомир 2–5, 7, 9, 11–6, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59–60, 69, 71, 90, 126–7, 306–7, 416–19

- Поповић, Богдан Љ. 59, 96, 103, 331
 Поповић, Васил 59, 69, 83–4, 92, 126
 Поповић, Владимир 288, 300
 Поповић, Драгољуб 345
 Поповић, Димитрије 183, 399
 Поповић, Иван 183
 Поповић, Јефта 138
 Поповић, Коча 245–7, 250—1, 253–5, 257, 276, 297–8, 300, 324, 340–1, 383, 394
 Поповић, Милутин 237
 Поповић, Никола Б. 173, 337
 Поповић, Павле 76
 Поповић, Петар И. 77, 90 Поповић, Радован 198–201
 Поповић, Радомир Ј. 7, 69, 78, 87, 332
 Поповић, С. 140
 Поповић, Тихомир 399
 Прикет, Расел 253–4
 Примаков, Јевгениј 356
 Принцип, Гаврило 145
 Приштина, Хасан 191
 Прозоровски, дипломата 76
 Пројсен, В. 241, 244, 246
 Протић, А. 75
 Протић, Анто 75
 Протић, Душан 400
 Протић, Ђорђе 40, 389
 Протић, Јован 27
 Протић, Коста 391
 Протић, Милосав 57
 Протић, Миљана 418
 Протић, Стојан М. 392–3
 Прохаска, Оскар 190
 Прчић, Твртко 124
 Пршедецки, Лудвиг 401
 Пупин, Михаило 402
 Пурић. Божидар 183, 394, 412
 Пурковић, Миодраг 137–8
 Путин, Владимир 377
- Радека, Д. 380**
 Раденић, Андрија 114, 129
 Радичевић, Стеван 36–7
 Радишић, Вукашин 106
 Радовић, Зорица 345
- Радојевић, М. 306
 Радојичић, Григориј 80
 Радојчић, Никола 70, 73
 Радоњић. Миљко 18, 37, 61, 64, 67, 78, 379
 Радосављевић, Василије 72 Радош, Александар 137
 Ражнатовић, Новак 177, 179
 Рајак, Светозар 137, 143
 Рајачић, патријарх 43, 47
 Рајић, Јован 70
 Рајк, Ласло 243–4
 Рајовић, Цветко 35–6, 40–1, 390
 Ракић, Викентије 138
 Ракић, Милан 179, 182–3, 186, 195, 198, 201–2, 204, 207, 308, 399, 410, 414
 Раковић, Маја 12, 415, 417
 Ранковић, Александар 279, 340, 383
 Ранга, Хелен 348
 Раск, Дин 253, 255
 Ратковић, Борислав 190
 Рејно, Ј. 348
 Рејнолдс, Дејвид 223
 Рељић, Јелица 137, 139, 142–3
 Ренијерис, дипломата 47
 Ренувен, Пјер 145, 156
 Рибентроп 229
 Рибопјер, посланик 33–5, 84
 Рибичич, Митја 395
 Ризнић, Јовица 138
 Рикман, барон 38
 Ристић, Јован 46, 49–59, 177, 183, 187, 205, 309, 411
 Ристић, Милован 63
 Ристић, Михаило Г. 183, 399
 Ристић, Серафим 174
 Ристић, Тодор 399
 Ристовић, М. 277, 279, 315, 324
 Робер, Сипријен 37
 Род, Ренел 160–2
 Родић, Небојша 396
 Родофиникин 29–30, 76, 95
 Роксандић, Драго 90
 Рохан, Алберт 372
 Рошчин, амбасадор 288

- Рубинштајн, А. 322
Ругова, Ибрахим 342–5, 352
Руеф, Карл 401
Рузвелт, Франклин 223–5
- Саадедин-паша 181**
Савић, Велибор Берко 61, 64, 67, 93
Сазонов, Сергеј 160–1, 165
Самарџић, Драгана 75
Самарџић, Слободан 345
Самарџић, Радован 17, 121, 173, 179, 306, 337
Самнер, Б. Х. 176
Свети Сава 17, 142
Свилановић, Горан 395
Свилосић, Добривоје 399
Селинић, С. 317, 324
Сидорович, генерал 276–7
Симбашен, барон 29, 74, 77
Симић, Алекса 36–7, 44, 85, 110, 389
Симић, Ђорђе С. 183, 399, 413
Симић, Илија 362
Симић, Јеврем 399
Симић, П. 345, 354
Симић, Светислав 147, 152–4, 181, 183, 185
Симић, Стојан 107, 324
Симовић, Душан 394
Синдик, Илија 148
Ситон-Вотсон, Р. В. 155, 167, 170
Сјуђуен, Ву 291, 300
Скенди, Ставро 176
Скоти, Карло 400
Слијепчевић, Ђоко 173, 337
Скерлић, Јован 151, 197
Соларић, Павле 138
Сонино 162–3
Смирнова, Н. Д. 266
Смодлака, Ј. 324
Смоле, Јоже 323
Спаић, Горан 142
Спалајковић, Мирослав 182–3, 213, 399, 414
Спинели, Паскале Фараоне 401
Спиридон, свети 137, 139
Сретенковић, Станислав 8, 10–2, 14–5, 209, 212, 218–9, 416–9
- Стаљин (Јосиф Висарионович), 244, 227, 238–44, 264, 281, 287–8, 318
Ставријанос, Лефтен 327
Стамболић, Петар 395
Станојевић, Тихомир 229
Станојевић, Фотије 399
Станковић, Ђ. 306
Станчић, Никша 127, 132
Стевановић, Драгомир 399
Стевановић, Стеван Тенка 107
Стефановић, Данило 53, 390
Стефановски, М. 306–7
Стивенсон, Ралф 233, 239
Стид, Хенри Викам 167, 170
Стојадиновић, Милан 197, 199–200, 202–3, 206, 215–6, 314, 393, 412
Стојановић, И. 73
Стојановић, Љубомир 392
Стојановић, М. Д. 175
Стојановић, Светозар 307
Стојковић, Андрија 138
Стојковић, Атанасије 138
Стојковић, Д. М. 314
Стојковић, Миленко 27, 61–2, 66
Стојковић, Павле 138
Стојанчевић, Владимир 59, 76, 89, 106, 109, 121, 128, 173
Столић, Ана 11, 414–7
Стоукс, Г. 177
Страњаковић, Драгољуб 96, 107–9, 111, 116, 118–23, 126, 129, 131
Стратимировић, Ђорђе 43
Стратимировић, Стеван 70, 73, 75
Строганов, посланик 33
Стули, Бернард 176
Суботић, Бранислав 399
Суза, А. Лакур Морено ди 402
Сулејман-паша, везир 29, 75
Супило, Франо 161–2
Супичић, Хуго 401
- Тадић, Борис 12, 323, 368, 381, 406**
Тадић, Јеврем 399
Тардје, Андре 211
Тасић, Д. 324

- Тачи, Хашим 352
Ташко, амбасадор 269
Таубмен, Вилијем 291
Тебезијус, Луј 401
Тевфик-паша 181
Тегнер, Лудвиг 400
Тејлор, Алан 155, 340
Тевавац, Мирко 247, 324, 341, 383, 394
Терезија, Марија 138
Терзић, М. 324
Терзић, Славенко 97, 219
Тимотијевић, Славица 93–4
Тимченко, Николај 198
Теодоровић, Лазар 107
Тодоровић, Д. 311 Тодоровић, Петар
Добрњац 61–2
Томић, Јаша 190
Томић, Сава 400
Томка, П. 381
Трговчевић, Љубинка 148
Трајковић, М. 349
Требст, Стефан 343
Трислер, Мер 228
Трипковић, Ђоко 253, 274, 319, 324
Трифковић, Марко 392
Трифунковић, Милош 393–4
Троцки, Лав 190
Троха, Невенка 244
Труд, Жил 339
Труман, Хари 238, 279
Трумбић, Анте 162, 164, 169, 392–3
- Ђано, Галеацо 202–3**
Ђелап, Лазар 91
Ђирковић, Сима 70, 306–7, 328
Ђоровић, Владимир 146, 179, 185
- Угричић, Јефтимије 45**
Угричић, Сретен 345
Узуновић, Никола Т. 393
Улунџан, А. А. 266
Уркварт, Дејвид в. Еркварт
Урошевић, Атанасије 173–4
- Фердинанд, Франц 155–6**
Фидија 33
- Филиповић, Даница 137
Фич, конзул 142
Фишер, Ј. 241, 244, 246
Фишер, Јошка 348
Флајнер, Томас 372
Фонтене, . Жозеф 211
Фотић, Константин 183, 201–2, 414
Франасовић, Драгутин 391
Франк, Јосип 155
Франсоа, Дидије 361
Франц, Јозеф 47, 50, 142
Фресине, Алфред 401
Фрушић, Димитрије 31. 138
Фуад-паша, велики везир 49
Фурсенко, Александар 291
- Хајат, Фред 351**
Хал 233
Халгартен, Алберт 401
Хан, Самуел Ритер фон 400
Ханделсман, Марцел 108
Хасан-ага, мухасил 75
Хасел, Улрих фон 203
Хауер, генерал 40
Хаџи-Васиљевић, Ј. 173
Хаџић, Јован 112
Хаџић, Стеван С. 399
Хаџи Мустафа паша 72
Хаџи Продан 31
Хебранг, Андрија 239
Хејден, Роберт М. 341
Хенлон, Мајкл 346
Херен, Виктор фон 203
Херцигоња, Д. 314
Хецендорф, Конрад 146
Хил, Кристофер 349
Хима, Дервиш 187
Хирш, Е. 401
Хитлер, Адолф 214, 216, 225, 229, 232
Холбрук, Ричард 351, 377
Хоп – Фор, Жое 400
Хоптнер, Ј. 315
Хоф, Алфред 401
Хоџа, Енвер 240, 266, 268, 2701–4, 278

- Хоџис (Хоџиз), Џорџ 37, 95, 124
 Храбак, Богумил 187, 308
 Храбовски, генерал 41, 43
 Христић, Бошко 183
 Христић, Јован 48
 Христић, Јован Ф. 400
 Христић, Никола 390
 Христић, Филип 182–3, 187, 390, 411
 Хрох, Мирослав 130
 Хрушчов, Н. С. 246, 249, 252, 291–2, 294, 321
 Хултквист, Јован Артур 402
 Хуњади, Јулија 48
 Хупер, Мари 219
- Цалдарис, премијер 271**
 Цветковић, В. 324
 Цветковић, Владимир Љ. 219
 Цветковић, Мирко 396
 Цвијић, Јован 147, 152–4, 186
 Цемовић, Марко 400
 Ценић, Ђорђе 390
 Цетнаровић, Антон 104–7, 109, 130
 Цинцар-Марковић, Александар 183, 287, 392, 394
 Цинцар-Марковић, Димитрије 392
 Црнобрња, Богдан 297
 Цукић 41
 Цури, Бајрам 191
- Чавошки, Јован 8, 10, 285, 287, 291, 300–01, 323**
 Чавошки, Коста 340, 358
 Чајковски, Михаил 106, 109–11, 116, 118, 132
 Чардаклија, Петар 27–8
 Чанг, Нехруов помоћник 297
 Чанг Кај Шек 287, 301
 Чанг, Мианли 285
 Чарнојевић, Арсеније 18
 Чарториски, Адам 27–8, 41, 103–5, 107–11, 117–9, 121, 125–6, 132–3
 Черномирдин, Виктор 356
 Черњајев, генерал 55
 Черути, Марчело 96
 Черчил, Винстон 163, 223–4, 233, 237–8
- Чижински, Јосип в. Горкић, Милан
 Чичагов, Павле Васиљевич 78
 Чолак-Антић, Бошко 183, 400, 414
 Чохаџић, Димитрије 399
 Чубриловић, Васо 306
 Чулиновић, Фердо 90
 Чумић, Аћим 113, 390
 Чупић, Стојан 80
- Џексон, Мајкл 357**
 Џонсон.Линдон 258–60
 Џонстон, Д. 349
 Џорџ V 166
 Џуда, Тим 362, 378
- Шајиновић, Милан 399**
 Шандерл, Ханс Дитрих 177
 Шанц, Харолд 238
 Шаоћи, Лиу 288–9
 Шапер, Срђан 13, 16
 Шапоњић, Радомир 399
 Шатло, Кристоф 348
 Шауенштајн, Буол 44
 Шафарик, Јанко 111
 Шекиб, ефендија 40
 Шепилов, Дмитриј 291–2
 Шидак, Јарослав 127, 133
 Шимунић, Петар 126–8
 Шишић, Фердо 126
 Шиндлер, Џон 353
 Шишкин, Николај Павлович 129 Шкерљ 92
 Шорок, Вилијам 217
 Шпиљак, Мика 395
 Шрајбер, Георг 401
 Шрајер, Евген 400
 Штрабац, Ч. 318
 Штерић, Коста 400
 Штросмајер, Јосип Јурај 49, 128, 153
 Штифлер, Даглас 300
 Шчербина, Григориј Степанович 101, 184
 Шубашић, Иван 233–5, 266, 324, 394
 Шувалов 58
 Шуменковић, Илија 287
 Шутеј, Јосип 235
- Сасџавио: Славко Тадић*

ДВА ВЕКА МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Лектор текста на енглеском/Proof-reader of text in English:

Миљана Протић/Miljana Protić

Прелом и графичка обрада/Lay-out and graphic design:

Досије студио/Dosije Studio

Штампа/Printed by:

SVEN, Niš

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

341.76(497.11)"18/20"(082)

327(497.11)"18/20"(082)

94(497.11)"18/20"(082)

ДВА века модерне српске дипломатије / уредници Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић. - 2. изд. - Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 2015 (Ниш : Свен). - 334 стр. : илустр. ; 24 см. - (Посебна издања / [Балканолошки институт САНУ] ; 121)

На спор. насл. стр.: Vicentenary of Modern Serbian Diplomacy. - Срп. текст и енгл. превод. - Тираж 300. - Стр. 9-14: Обележавање два века модерне српске дипломатије / Драгољуб Р. Живојиновић и Слободан Г. Марковић. - Стр. 15-22: Поглед на два века уназад / Вук Јеремић. - Додаци: стр. 307-334. - Напомене и библиографске референце уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7179-079-6

а) Дипломатија - Србија - 19в-21в - Зборници б) Међународни односи - Србија - 19в-21в - Зборници с) Србија - Историја - 19в-21в - Зборници COBISS.SR-ID 219745548